

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 45-46

Київ – 2023

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

45-46'2023

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

45-46'2023

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2023.45-46

Засновники:

- Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2023 р.)

Підп. до друку 06.12.2023

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 25,25

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА В. Й. БОРИСЕНКА

Візер С.О.,	Науково-педагогічна спадщина професора	
Телегуз І.О.	Володимира Йосиповича Борисенка.....	8
Захаров В.М.	Заснування села Федунки – наслідок негативного антропогенного впливу середини XVIII ст.....	14

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Власов В.О.	Участь українських козацьких формувань у французько-російській війні 1812 року.....	26
Лагута Д.С.	Боротьба Миколи Костомарова з імперською концепцією слов'янської історії Московії.....	36
Бідун Ю.В.	Матеріальне забезпечення та особливості утримання вихованців Київської духовної семінарії (друга половина XIX – початок XX ст.).....	47
Грушецький Б.П.	Кримське питання у політиці України (1917 – 1918 рр.)	58
Песоцький М.М.	Втручання Народного комісаріату внутрішніх справ України в церковно-релігійне життя (1922 – 1930 рр.)...	67
Баличева Л.В., Добрунова Л.Е., Мацюцький В.М.	Земельно-розподільна діяльність подвірної громади Лівобережної України в 1922 – 1930 рр.).....	77
Двірна К.П.	Самостійницький напрям опозиційного руху в Україні в 50-і – 60-і роки XX ст.: історіографічні та теоретичні складові проблеми.....	89
Сегеда Р.А., Бунчужна С.В.	Контроль над ЗМІ в епоху Кучми: роль олігархів та їх вплив на інформаційний простір України.....	111
Бульвінський А.Г.	Україна в російських доктринальних документах.....	122
Коляда І.А., Загребельна Н.І., Цейгер І.В.	Інновації при вивченні сучасної російсько-української війни в закладах освіти: челендж як технологія навчання історії.....	133

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Мальований О.О., Шумило В.Т.	Total war saga: Troy: достовірність відтворення військових контингентів бронзової доби.....	142

Пилипчук Я.В.	Кавказька Албанія після Кавказької Албанії. Князівства Парісос і Хачен.....	148
Пилипчук Я.В.	Угорська «гра престолів». Від Анжу до Хуньяді.....	156
Журба М.А.	Історичні обставини та витоки гуманітарного руху Червоного Хреста.....	201
Осмоловська О.Ю., Семененко А.С.	Міжнародні відносини Великої Британії упродовж 1901 – 1910 рр.....	213
Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л.	«Битва за Англію» в історичних оптиках англо-американської історіографії.....	220
Жолоб М.П., Обуховський І.О.	Чи справді Сталінградська битва стала віховою подією Другої світової війни?.....	230
Доценко В.О., Іжук С.М.	Становище і роль Російської православної церкви в житті радянського суспільства та її стосунки з компартійними органами у 1943 – 1945 роках.....	237
Газін В.В.	Догматичні та політичні засади сучасного суніто- шиїтського протистояння.....	249
Дубінський В.А.	Суніто-шиїтське протистояння як чинник впливу в зовнішній політиці країн Близького Сходу: історія, зміст і перспективи	261

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Ліневич Г.К.	Діяльність Таврійського губернського земства в галузі сільськогосподарської статистики (кінець ХІХ ст. – 1918 р.).....	271
Романюк Н.Й.	Діяльність професора О. Ф. Смаглія (1940 – 2016 рр.) у розвитку агрономічної науки і практики.....	285
Данюк Д.О.	Сучасні стратегії та методи вирішення глобальної продовольчої проблеми.....	293
Траченко К.О.	Світові моделі підтримки сільського господарства.....	299

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

Коляда І.А.	Солоха Роман Сергійович.....	306

CONTENTS

MEMORY OF PROFESSOR V. Y. BORYSENKO

Vizer S., Scientific and Pedagogical Heritage of the Professor	
Telehuz I. Volodymyr Yosypovych Borysenko.....	8
Zaharoff V. Establishment of Fedunka Village – Consequence of Negative Anthropogenic Impact in the Middle of the XVIII Century.....	14

HISTORY OF UKRAINE

Vlasov V. Activities of Ukrainian Cossack Formations in the French- Russian War of 1812.....	26
Lahuta D. Mykola Kostomarov's Struggle against the Imperial Concept of the Slavic History of Moscovia.....	36
Bidun Yu. Material Supply and Features of Keeping Students of the Kyiv Theological Seminary (Second Half of the XIX – Beginning of the XX century).....	47
Hrushetskyi B. The Crimea Question in the Politics of Ukraine (1917 – 1918).....	58
Pesotskyi M. Intervention of the National Commissioner of Internal Affairs of Ukraine in Church and Religious Life (1922 – 1930).....	67
Balycheva L., The Agrarian Activity of Zemelna Hromada Dobrunova L., in the Left-Bank Ukraine (1922 – 1930)..... Matsiutskyi V.	77
Dvirna K. The Independent Direction of the Opposition Movement in Ukraine in the 1950s – 1960s: Historiographical and Theoretical Component Problems.....	89
Seheda R., Control over the Media in the Kuchma Era: the Role of the Bunchuzhna S. Oligarchs and their Influence on the Information Space of Ukraine.....	111
Bulvinskyi A. Ukraine in Russian Doctrine Documents.....	122
Koliada I., Innovations in the Study of the Contemporary Russian- Zahrebelna N., Ukrainian War in Educational Institutions: Challenge as a Tseiher I. History Teaching Technology.....	133

WORLD HISTORY

Malovanyi O., Shumylo V.	Total War Saga: Troy: the Authenticity of Bronze Age Military Contingents.....	142
Pylypchuk Ya.	Caucasian Albania after Caucasian Albania. Principalities of Parisos and Khachen.....	148
Pylypchuk Ya.	Hungarian "Game of Thrones". From Anjou to Yunyadi.....	156
Zhurba M.	Historical Circumstances and Origins of the Red Cross Humanitarian Movement.....	201
Osmolovska O., Semenenko A.	International Relations of Great Britain during 1901 – 1910.....	213
Ramazanov Sh., Levitas F.	"The Battle of England" in the Historical Optics of Anglo- American Historiography.....	220
Zholob M., Obukhovskiy I.	Did the Battle of Stalingrad Really Become a Milestone Event of the Second World War?.....	230
Dotsenko V., Izhuk S.	The Position and Role of the Russian Orthodox Church in Soviet Society and Its Relations with the Communist Party in 1943 – 1945.....	237
Hazin V.	Dogmatic and Political Foundations of the Modern Sunito- Shiite Conflict.....	249
Dubinskyi V.	Sunni-Shiite Controversy as a Factor of Influence in the Foreign Policy of the Countries of the Middle East: History, Content and Perspectives.....	261

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Linyevych H.	Activities of the Tavria Provincial Zemstvo in Agricultural Statistics (End of the 19th Century – 1918).....	271
Romaniuk N.	Activity of Professor O. F. Smaglyi (1940 – 2016) in the Development of Agronomy and Practices.....	285
Daniuk D.	Modern Strategies and Solution Methods for Global Food Problem.....	293
Trachenko K.	Global Models of Agriculture Support.....	299

HEROES DO NOT DIE!

Koliada I.	Soloha Roman Serhiiovych.....	306

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА В. Й. БОРИСЕНКА

**ВОЛОДИМИР ЙОСИПОВИЧ БОРИСЕНКО
ЗАСЛУЖЕНИЙ ДІЯЧ НАУКИ І ТЕХНІКИ, ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОР, ЗАВІДУВАЧ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, ЕТНОЛОГІЇ ТА
КРАЄЗНАВСТВА ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
(22.11.1942 Р. – 21.11.2022 Р.)**

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ЙОСИПОВИЧА БОРИСЕНКА

Борисенко Володимир Йосипович народився 22 листопада 1942 року на Полтавщині, в селі Федунка Гоголівського району. Початкову та середню освіту здобував спочатку в місцевій семирічній школі, а потім середній школі № 18 м. Полтави. Два роки працював на турбомеханічному заводі, згодом служив в армії. В 1969 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, отримавши диплом викладача історії та суспільствознавства. Наступні два роки працював вчителем історії та суспільствознавства в середній школі с. Шпитьки Києво-Святошинського району Київської області, після чого вступив до аспірантури кафедри історії України КДУ імені Тараса Шевченка. З 1974 р. почав працювати в Інституті історії АН УРСР на посаді молодшого, а згодом старшого наукового співробітника. В листопаді 1976 р. захистив кандидатську дисертацію «Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст.» і отримав науковий ступінь кандидата історичних наук. Протягом 1980 – 1983 рр. очолював редакцію історичної літератури видавництва «Наукова думка», після чого повернувся у відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР.

29 березня 1990 р. на основі рішення Вченої ради Київського державного інституту ім. М. Горького наказом ректора професора Миколи Івановича Шкіля на історичному факультеті було створено загальноінститутську кафедру історії України. Вже в травні 1990 р. першим її завідувачем став Володимир Йосипович. З цього часу почалась його науково-педагогічна і громадська діяльність як очільника першої в педагогічних вузах кафедри вітчизняної історії, понад 30-річне завідування кафедрою в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова.

З перших днів існування кафедри перед завідувачем постало з усією гостротою питання кадрів з відповідною базовою історичною освітою. Давалась взнаки багатолітня практика радянських властей зневаги до підготовки спеціалістів з історії України, страх перед озброєним об'єктивними знаннями власної історії народом. Але до початку літніх канікул 1990 р. був сформований кістяк колективу кафедри. Його становили молоді асистенти Богдан Іванович Андрусишин і Дмитро Миколайович Балан, кандидати історичних наук Оксана Леонідівна Коханова, доцент Іван Іванович Глизь. Новостворена кафедра стала колективом односторонців, що проявилось вже на перших порах її діяльності. Коли ректорат запропонував самій кафедрі визначитись з назвою, то викладачі без вагань зробили вибір. Назвали її «Кафедра історії України» замість «Кафедра історії Української РСР».

Період професійного становлення кафедри виявився найтяжчим. Як керівник, Володимир Йосипович відмовився від заявлених постулатів радянської історичної науки і зіштовхнувся з проблемою відсутності необхідної кількості об'єктивних праць з історії України. Одночасно з'явилась нова небезпека, яка полягала в небувалому тиражуванні дилетантських публікацій з історії України, які просто

дискредитували її в очах читачів. Постало найгостріше завдання – вберегти студентів від таких антинаукових писань.

У підготовці нормативних курсів викладачі почали використовувати насамперед заборонені раніше праці видатних українських вчених В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, І. Крип'якевича, нові наукові розробки співробітників Інституту історії АН України В. Смолія, О. Рєєнта, В. Кульчицького, В. Борисенка, Ю. Терещенка та інших, де ще наприкінці 80-х років почалось активне переосмислення вітчизняної історії. Вони доповнювались також газетними публікаціями відомих вчених, які дозволяли оперативно реагувати на недостатньо висвітлені у наукових виданнях проблеми історії України.

Свій перший 1990/1991 навчальний рік кафедра почала з власною програмою та планами семінарських занять з історії України, які відповідали останнім досягненням тодішніх історичної та інших суспільних наук. Одночасно велась підготовка власного курсу профільної для кафедри навчальної дисципліни. Головним завданням кафедри завідувач поставив формування у студентів національної свідомості, любові до України і несприйняття панівного режиму.

В. Й. Борисенко зорієнтував викладачів проводити заняття з державницьких позицій і на інших факультетах вузу, що викликало у декого і побоювання, і навіть невдоволення. Але кожен викладач працював з впевненістю у власній правоті і за принципом – «за нами стоїть кафедра». І це відповідало дійсності. Зміст викладання історії України викладачі на чолі з Володимиром Йосиповичем обговорювали в обстановці творчої дискусійності та відвертості. Часто такі обговорення затягувались допізна, викладачі повертались додому хоч і зморені, але збагачені науковими новаціями і вірою в торжество початої справи.

Тоді ж, в 1990 р. В. Й. Борисенко захистив докторську дисертацію «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.», а через два роки отримав вчене звання «професор по кафедрі історії України».

Своєрідним випробуванням стали серпневі події 1991 р. На знак протесту проти дій функціонерів з верхівки КПРС члени кафедри загальними зборами ухвалили рішення про колективний вихід з рядів партії, брали активну участь в акціях громадськості України стосовно її державної незалежності. Завідувач і члени кафедри були під стінами Верховної Ради у рядах мітингувальників. Щиро вітали історичне рішення Верховної Ради 24 серпня 1991 р. про державну незалежність України і роз'яснювали її необхідність своїм слухачам та читачам. Організовували і брали безпосередню участь в студентських виступах восени 1991 р., в кампанії про проведення всенародного референдуму стосовно виходу України зі складу СРСР.

Творчий потенціал викладачів виявився досить потужним, і за короткий час кафедра досягла помітних результатів у науково-методичній та викладацькій роботі. Вже в 1990 – 1991 рр. було підготовлено новий лекційний курс. На історичному факультеті його читали завідувач кафедри доцент В. Й. Борисенко (давній-новий періоди) і старший викладач Б. І. Андрусишин (новітній період). На інших факультетах інституту (педагогічному, філологічному, фізико-математичному, природничо-географічному) новий курс лекцій вели І. І. Глизь, Б. І. Андрусишин, А. В. Денисенко, О. Л. Коханова, Д. М. Балан.

З ініціативи професора В. Й. Борисенка кафедрі вдалось пробудити живий інтерес до історії України й серед студентів неісторичних факультетів. Була

запроваджена практика їх консультацій на кафедрі, куди вони прибували з усього інституту, готували доповіді й писали наукові роботи з історії України. На дефектологічному факультеті з ініціативи доцента кафедри Б. І. Андрусишина при підтримці завідувача було введено державний іспит з історії України, небувалий акт у навчально-виховному процесі всієї України.

Одним з найважливіших напрямків роботи кафедри її завідувач вбачав у методичному забезпеченні викладання профільної дисципліни. При підготовці програм велись жваві дискусії навколо багатьох проблем вітчизняної історії – походження українського народу і національної держави, злочини тоталітарної системи, голодомори, репресії, роль українських політичних партій, ОУН та УПА, дисидентський рух і т. п. Довелось опрацьовувати масу раніше забороненої літератури, широко користуватись бібліотекою діаспори. В таких умовах поступово народжувався вже легендарний посібник Володимира Йосиповича – «Курс української історії». Він став своєрідним науково-методичним проривом у педагогічній роботі вищих навчальних закладів, починаючи навіть з самої назви праці. До цього часу в Україні не існувало терміну «української історії», після чого він став вживатися іншими істориками. Увесь курс пронизаний ідеєю безперервності історії українського народу з найдавніших часів і до початку XX ст. У ньому були спростовані заявлені ярлики російської імперської та радянської історіографії стосовно походження українського народу, визначено етапи його розвитку. Зроблені нові оцінки київського періоду вітчизняної історії, які на той час найповніше відповідали прогресивним напрямкам вітчизняної та зарубіжної історичної науки. Чи не вперше в тогочасних підручниках було введено матеріал по литовському періоду розвитку українських земель, який трактувався як доба удільних князівств, що мали широку автономію в складі Великого князівства Литовського.

Володимир Йосипович став одним із творців нової концепції історії України XVII – XVIII ст., яку він почав розробляти ще під час роботи у відділі історії феодалізму Інституту історії АН України і в подальшому працював над нею багато років. Ще в наприкінці 80-х років XX ст. ряд українських дослідників, серед яких був і В.Й.Борисенко, ініціювали спростування положень горезвісних «Тез про 300-ліття возз'єднання України з Росією», що давили історичну науку в Україні й не давали їй розвиватися по справжньому. Замість положень про визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. за возз'єднання України з Росією професор В. Й. Борисенко увів положення про війну за визволення України від польсько-шляхетського панування і створення Української козацької держави. Абсолютно новою стала заміна автором терміна «визвольна війна» терміном «визвольна революція», що більш чітко відображав характер кардинальних перетворень в Україні з 1648 р. Вже перші авторські публікації кінця 80 – початку 90-х років викликали невідомий інтерес професійних істориків як в Україні, так і за її межами. Цю ідею сприйняли провідні фахівці з історії України раннього нового часу В.Смолій, Н.Яковенко, Ю.Мицик, В.Степанков, які багато зробили для її розвитку. Кожен з них по-своєму визначав часовий діапазон, змістовну наповненість цієї події, але всі були єдині в оцінці її як революції. З того часу ідея про революцію середини XVII ст. поступово вкорінювалася у науково-педагогічну практику і сьогодні вже стала загальноприйнятною серйозними істориками, фахівцями по XVII – XVIII ст.

Володимир Йосипович був серед тих істориків, які цілеспрямовано та послідовно відновлювали історичну справедливість в оцінці діяльності гетьмана Богдана Хмельницького, показуючи його не борцем за возз'єднання України з Росією, за що його так розхвалювали імперські російські ідеологи, а творцем потужної Української держави. Водночас він активно спростовував звинувачення популістів в тому, що гетьман віддав Україну в залежність Московії, звідки й почалися всі її біди. Було доведено, що у дійсності в планах і діяльності Б. Хмельницького Московія залишалася тільки союзником у боротьбі з Польщею за свободу, соборність і незалежність України.

Разом зі своїм аспірантом А. Г. Бульвінським Володимир Йосипович впровадили в науковий обіг ідею про російсько-українську війну 1658 – 1659 рр., що підірвала і кардинально змінила імперську концепцію про братські відносини між росіянами і українцями. Вона переконливо довела агресивний характер Московської держави, його хижі методи у відносинах з сусіднім народом і одночасно високу політично-національну свідомість українців, їхню волю до незалежності й державної самостійності. Це мало послужити наочним прикладом для майбутніх поколінь українців у незмінності імперського ставлення свого східного сусіда й до інших народів.

Не менш важливими для наукових досліджень та формування суспільної думки були розробки В. Й. Борисенка по відновленню історичної справедливості стосовно гетьмана Івана Мазепи. Спростувавши надумані звинувачення імперськими ідеологами гетьмана у якійсь зраді, вчений зображував його дійсним патріотом України. Вперше в підручниковій літературі з використанням середньовічних правових норм було показано, що Мазепа мав всі юридичні підстави змінювати свій зовнішньополітичний курс, розривати Переяславський договір 1654 р. України з Московією й повертати її в Європу. В такому ж новаторському для того часу дусі була відтворена історія України і наступних періодів.

На початку 2000-х років коло основних наукових інтересів Володимира Йосиповича розширилося і охопило проблеми ролі української національної еліти в культурно-освітніх процесах в Україні XIX ст., а також участі учителів і сільської молоді в суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. В своїх публікаціях він також приділяв увагу визначенню початкових етапів етногенезу українців і національному державотворенню на українських землях.

Активно розроблялася тематика, присвячена особистості М. П. Драгоманова, аналізу його наукової спадщини. Під керівництвом Володимира Йосиповича викладачами кафедри було підготовлено цілий ряд наукових статей, а до 175-річчя мислителя у 2011 р. видано окремий збірник «Теоретична спадщина М. П. Драгоманова в сучасних вимірах». Помітною подією в житті НПУ ім. М. П. Драгоманова стало створення під керівництвом професора В. Й. Борисенка кабінет-музею М. П. Драгоманова. Його експозиція яскраво відображає головні віхи життя видатного українського мислителя й користується значною популярністю не тільки в університеті, але й далеко за його межами.

З початку функціонування очолювана професором В. Й. Борисенком кафедра стала тим притягуючим центром, до якого потягнулися бажаючі розробляти вітчизняну історію на нових наукових принципах і методах. Від 1990-х – до середини 2000-х рр. кафедра була одним із визнаних центрів експертної оцінки

наукової якості дисертаційних робіт. Спираючись на науковий потенціал кафедри і авторитет її завідувача вона виступала провідною установою для численних докторських та кандидатських дисертацій із спеціальностей 07.00.01 – історія України та 09.00.011 – релігієзнавство. У цілому кафедра виступила провідною установою по кількох десятках докторських і кандидатських дисертацій, що знаменувало початок нового етапу підготовки патріотичного покоління фахівців з історії України.

Володимир Йосипович весь час інтенсивно займався науково-дослідною роботою. Його доробок становить близько 250 наукових праць, у тому числі 9 монографій, 18 навчальних посібників та понад 200 наукових статей.

У результаті його багаторічних індивідуальних досліджень та наполегливої різнопланової діяльності по підготовці молодих науковців склалася наукова школа професора В.Й.Борисенка «Соціально-національні проблеми історії України другої половини XVII – початку XX ст.». Тематика школи сформувалась на базі його багаторічних досліджень соціальних і національних процесів в Україні другої половини XVII – початку XX ст. Основу її визначили монографії «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII ст.» (К., 1986), «Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр.» (К., 2002), «Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.» (К., 2006), «Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60 – 90-х років XIX ст.» (К., 2011). Вони та цілий ряд інших публікацій з соціально-національної проблематики відкрили нові напрямки в історичній науці, які розвивають і збагачують своїми дослідженнями учні професора. Так, під його керівництвом було захищено 35 докторських і кандидатських дисертацій – це ціла плеяда вчених для різних вузів України, зокрема Переяслава, Кропивницького, Житомира, Вінниці, Ніжина. Також Володимир Йосипович виступив опонентом на захисті понад 50 докторських та кандидатських дисертацій.

Професор В. Й. Борисенко виступив ініціатором, а очолювана ним кафедра стала базою створення спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання історії. Вона успішно діяла під керівництвом В. Й. Борисенка впродовж 2002 – 2003 рр.

Володимир Йосипович був ініціатором і одним із активних організаторів відкриття у 2004 р. спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Багато років був заступником голови цієї ради. Раді також було надано право приймати до розгляду та проводити разові захисти на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання історії. З 2009 р. спеціалізованій вченій раді було надано право проводити захисти не лише кандидатських, а й докторських дисертацій за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія.

Протягом тривалого часу В. Й. Борисенко входив до складу спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій зі спеціальності «Теорія та історія культури» при Київському національному університеті культури. Був постійним членом спеціалізованої вченої ради у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди.

Володимир Йосипович був багаторічним відповідальним редактором і укладачем «Наукового часопису НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки», який трансформувався з «Наукових записок НПУ імені М. П. Драгоманова».

В. Й. Борисенко добре знайий у багатьох інших вузах і наукових установах не тільки через свої публікації, але й безпосередньою роботою в них. У різний час він працював за сумісництвом в Інституті історії НАН України, Київському національному університеті культури, Славистичному університеті, Кримському гуманітарному університеті, Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди. Також довгий час був членом науково-методичних рад Міністерства освіти і науки по вищій та середній освіті, а також фахової ради Міністерства освіти і науки по акредитації та ліцензуванню вузів. Саме йому багато з колег завдячують за допомогу і об'єктивність при визначенні рівня викладання навчальних дисциплін історичного профілю.

Плідна праця В. Й. Борисенка належним чином поцінована у суспільстві. У 1999 р. його було обрано академіком Української академії історичних наук. За високі досягнення у дослідженні історії України та розвитку українського народу професора В.Й.Борисенка було нагороджено рядом державних, відомчих та громадських нагород. Він мав почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», був нагороджений численними відзнаками, серед яких виділяються: знак «Відмінник освіти України», Почесна грамота Верховної Ради, знак «Василь Сухомлинський», знак «Костянтин Ушинський», знак «За наукові досягнення» Міністерства освіти і науки України, Велика Золота медаль НПУ ім. М. П. Драгоманова «Михайло Петрович Драгоманов 1841 – 1895 рр.», Почесна медаль «185 років Національному педагогічному університету імені М. П. Драгоманова», Орден Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого третього ступеня, Святих Кирила і Мефодія та Святого Миколи Чудотворця (Українська православна церква Київського патріархату) та ін.

Але, напевне, не менш важливою від них є глибока повага до професора В. Й. Борисенка його колег і друзів, всіх, кому пощастило працювати чи спілкуватися з ним на тривалому життєвому шляху.

Текст підготовлено на основі опублікованих матеріалів: Володимир Йосипович Борисенко. Біобібліографічний покажчик. До 40-річчя науково-педагогічної діяльності. Київ, 2011; Професор і сучасне суспільство. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Київ, 2012. Вип. 9; Професор і суспільство. До 75-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. Київ, 2017; Борисенко В. Створення та діяльність кафедри історії України. Київ, 2019.

Укладачі:

Світлана Олександрівна Візер,
завідувач кафедри історії та етнології України,
кандидат історичних наук, доцент,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

Ірина Олександрівна Телегуз,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнології України,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

ЗАСНУВАННЯ СЕЛА ФЕДУНКИ – НАСЛІДОК НЕГАТИВНОГО АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

Захаров Володимир Миколайович

завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів,
Полтавський художній музей В. В.Бажана, м. Полтава
e-mail: theharrowvol84@gmail.com

***Анотація.** Мета розвідки – точне встановлення дати заснування села Федунки, що виникло внаслідок масового переселення жителів села Тух Яреськівської козачої сотні Миргородського полку у середині XVIII ст. На прикладі розвитку населеного пункту Тух, що був прилеглий до сотенного центру, показується негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище, який призвів до різкого погіршення умов проживання та умов господарювання і ведення землеробства. В результаті дослідження було виявлено факти, що підтверджують масове переселення жителів села Тух у 1748 р. за п'ять верст на південь та заснування населеного пункту Федунка. Стаття містить факти, що були встановлені під час топонімічних розвідок для написання книги «Краснознавчими стежками Федунського краю» за авторством В. Й. Борисенка, О. П. Дзюби та В. М. Захарова, а також природно-географічні описи краю, висвітлені дослідниками на початку XX ст. На прикладі антропогенної катастрофи, що змусила жителів населеного пункту покинути поселення, автор наголошує на важливості збереження лісового покриву в заплавах річок Миргородщини. Для написання статті автор використовував архівні джерела з вітчизняних та закордонних документосховищ.*

***Ключові слова:** село Федунка, Яреськівська сотня Миргородського полку, Борисенко Володимир Йосипович, збереження лісів, екологія.*

Постановка проблеми. Федунка – село в Шишацькій об'єднаній територіальній громаді Миргородського району Полтавської області. Код класифікатора об'єктів адміністративно-територіального устрою України – 5325785201. Географічні координати 49°52'42" північної широти, 33°54'28" східної довготи. Середня висота над рівнем моря 138 м. Відстань від Екватора, по найближчому геодезичному пункту на східній околиці села, – 5 514 464 м, від Гринвіча – 6 568 135 м.

Село знаходиться на краю великого соснового лісового масиву, на відстані 1,5 км від сіл Гончарі та Мірошники, за 2,5 км від села Соснівка. По селу протікає струмок із загатою – залишок річки Федунка. Поруч проходить залізниця – станція Федунка знаходиться за 1,5 км від населеного пункту. Відстань від Федунки до обласного центру становить 65 км [Федунка].

У Федунці на початку XIX ст. мешкав губернський секретар Харлампій Петрович Півинський, який, для того щоб отримати дозвіл на винокуріння, почав скупляти у місцевих поміщиків померлі між ревізіями «душі» підданих. Цей сюжет використав Микола Гоголь у своїх «Мертвих душах» [Гиляровській, 1902, с. 47-48].

Уродженці цього мальовничого села: Володимир Йосипович Борисенко, професор, доктор історичних наук, очолював кафедру історії та етнології України

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Ніна Василівна Ситник – професор, кандидат економічних наук, працює в Київському національному економічному університеті ім. Вадима Гетьмана, Віктор Степанович Панькін – кандидат економічних наук, Володимир Григорович Спиця – заслужений працівник легкої промисловості, працював головним художником Тернопільського фарфорового заводу [Борисенко, Дзюба, Захаров, 2021, с. 60].

Проблемою з якою часто стикаються краєзнавці та генеалоги під час дослідження поселення – неможливість точного встановлення дати заснування села, плутанина з назвами населеного пункту в середині XVIII ст. – на початку XIX ст. Дослідників збентежує незрозуміла послідовність назв: Тух, Тухи, Старий Тух, Нові Тухи, Федунки, Федунка, що не дозволяє встановити про яке саме поселення йдеться мова.

Мета. У запропонованій статті, на основі господарсько-ділової документації Гетьманщини, досліджується розвиток населеного пункту Тух у першій половині XVIII ст.; встановлюється можлива дата виникнення населеного пункту Федунка, що відбулося внаслідок переселення жителів Туху. Особливістю дослідження є те, що причини локальної міграції населення пояснюються наслідками природної катастрофи, яка була викликана негативним антропогенним впливом на навколишнє середовище.

Історіографічний огляд. Згідно інформації, що містить «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (1967 р.) село Федунка виникло з населеного пункту Тухи, що з'явився на початку XVII ст. на стику двох невеликих річок – Тухової та Федунки. Вперше назва села Тух згадана в універсалі гетьмана Івана Мазепи в 1699 р. та в грамоті Петра I (1700 р.). Потреба у збільшенні посівних площ змусила жителів переміститися в напрямі річки Федунки, звідки й пішла назва села [Історія міст та сіл, 1967, с. 969].

В рукописних матеріалах до цієї статті, що містяться у Державному архіві Полтавської області, подається більш розширена версія виникнення села Тух, з якого надалі постало село Федунка: населений пункт виник у зв'язку з утворенням сторожових постів із південного заходу на північний схід. Природні умови місцевості сприяли цьому: село розміщувалося на стику двох річок – Тухової та Федунки. Кругом були болота, ліси, озера, чагарники. Була невелика площа, придатна для посіву.

Це все сприяло створенню потрібних умов для життя людей і захисту їх від нападу ворогів. Першими поселенцями тут були реєстрові козаки, що несли сторожову службу та бігли селяни, які шукали захисту [ДАПО, ф. Р. 8661, оп.1, спр. 796, арк.1].

Професор В. Й. Борисенко в «Краєзнавчих стежках Федунського краю» (2021 р.) висловлює гіпотезу заснування села Федунка реєстровим козаком Білоцерківського полку Іваном Федуним (згаданий у 1654 р.) або його нащадками. Це могло відбутися у зв'язку зі здобуттям незалежності від Польщі в 1648 р. та наступними військовими діями на Правобережній Україні, коли почався масовий відтік місцевого населення на Лівобережну та Слобідську Україну [Борисенко, Дзюба, Захаров, 2021, с. 13-14].

Професор Мирослав Борисенко вважає, що виникнення села Федунка відбулося у XVIII ст., коли на вибір місця для нових поселень впливали вже

господарські фактори, оскільки ситуація в краї стабілізувалася. Люди почали вибиратися в поселення з кращими навколишніми землями, придатними для ведення землеробства.

Мешканці с. Тухи Яреськівської сотні Миргородського полку, заснованого у 80-х роках XVII ст. на піщаних, неродючих ґрунтах на березі р. Туха, проживши в ньому майже сотню років, перейшли за кілька верст у с. Федунка з благодатними чорноземними ґрунтами. До корінних мешканців села на чолі з отаманом Півінським, родичем родини Гоголів і прообразом Чичикова в знаменитій поемі М. Гоголя «Мертві душі», а також козаків Білоконів, Кирпот, Стороженків додалися родини значкового товариша Власенка (6 хат), козаків Власенків (5 хат), козаків Закладних (8 хат), козаків Кирпот (10 хат) і т. п. Унаслідок таких міграцій кількість хат у Тухах зменшилася до 20, а у Федунці збільшилася до 278 [Борисенко, 2011, с. 26].

Виклад основного матеріалу. В документах початку XVIII ст. в яреськівській козацькій сотні відомі лише два поселення: сотенне містечко Яреськи та село Тух, що було «прилегле до нього» [Швидько, 2004, с. 135].

Село Тух, яке пізніше отримало назву Старий Тух, Стара Туха розміщувалося на річці з однойменною назвою.

Річка Тух впадає в Псел з лівої сторони. Це десь за 5 км від Яресьок [РДАДА, ф. 1330, оп. 1, ч. 2, спр. 4529, арк 1].

У праці Миколи Маркевича «Ріки Полтавської губернії» річка Тух іде під номером 127. Протяжність вказана у 21 версту, напрямом – південь, захід. Поселення на річці – Старий Тух з населенням 206 осіб (107 чоловіків і 99 жінок) [Маркевич, 1856, с. 395].

В «Каталозі річок України» (1957 р.) довжина річки вказана в 19 км, похил – 1,4 м/км, площа басейну – 123 км². Відстань від гирла Псла до місця впадання в нього Туха – 180 км [Каталог річок України, 1957, с. 113].

Найперша згадка назви «Тух» зафіксована в купчій Миргородського полку за 1686 р. В документі житель яреськівської сотні Миско Кучугуренко продає Лук'яну Гойдаку, жителю Устивиці, пустир, розміщений на Туху біля володінь Дмитрія Туховського. Свідками в купчій згаданий яреськівський сотник Данило Леонтович, городовий отаман Михайло Зил. Як бачимо, навіть прізвище людини сформоване від топоніма [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 58139, арк. 23].

Село Тух – одне з найстаріших поселень Шишаччини. Про його давність говорить не характерне для більшості навколишніх поселень розміщення на правому, а не на високому лівому березі [Дзюба, Магда, Катаєв, 2019, с. 86].

Є припущення що поселення могло виникнути або під час першого етапу колонізації уходниками Дикого Поля ще в XVII ст., або як колонія литвинів. Принаймні на це натякають напрацювання Л. В. Падалки [Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск второй, 1905, с. 19], адже сусіднє біля Туха село Хвальки було заселене саме литвинами [Падалка, 2009, с. 193], також і в реєстрі яреськівської сотні йдеться про колонію литвинів [ІЦДІАК України, ф. 102, оп. 2, спр. 101, арк. 74].

Старожили села Хвальки розповідали, що Тух був зруйнований та спалений ще монголо-татарами. Біля місцини де існувало поселення, навіть існує топонім Татарський яр, який нібито татари прогорнули осадними машинами, коли тягли їх,

щоб зруйнувати Київ [Особисті записи автора. Інформатор – Кіпелова (Зуб) Галина Іванівна, 1931 р. н., уродженка та жителька с. Хвальки].

М. Я. Рудинський під час Яреськівської експедиції у 1921 р., досліджуючи цю місцину, встановив наявність на річці Тух становища часів Скіфської доби. Тому тут археологами було знайдено артефакти степових народів, зокрема наконечники скіфських стріл [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 58, арк.7-8] та срібні монети часів Золотої Орди [Борисенко, Дзюба, Захаров, 2021, с. 112].

Тобто ми можемо стверджувати про багате історичне минуле цих земель.

Козаче поселення Туховець було відоме вже на початку XVII ст. [ЦДІАК України, ф. 102, оп.2, спр. 101, арк. 79 зв.].

У 1700 р. Григорій Федорович Зарудний (народився до 1643 р. – 1713 р.), старосанжарський сотник, отримав царську грамоту на с. Тух Яреськівської сотні [Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск девятый, 1912, с. 161-163]. 12 грудні 1708 р. гетьман Іван Скоропадський затвердив за ним всі його великі володіння: с. Нещерів, Копачів (над р. Стурною), Тух, Слободку, Злодіївку [Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск девятый, 1912, с. 169].

У Тухах Г. Ф. Зарудний мав по ревізії 1729 р. – 26 дворів, а по списку маєтностей 1730 р. – 53 двори. Після його смерті цим усім заволодів син Мойсей. Після його смерті майном володіла його дружина Софія Томара [Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск девятый, 1912, с. 136].

Цікаво, що у селі Тух 24 серпня 1709 р. гетьман І. Скоропадський власною рукою підписує універсал про надання миргородському полковому сотнику Лісницькому містечка Шишак та села Матяшівки [Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск девятый, 1912, с. 170-171].

Переписна книга Миргородського полку 1723 р., що має назву «Компут всего полку Миргородской старшины полковой, значкового товариства, старшины сотенной, атамане и рядовых козаков зреведованных року 1723», містить відомості про козачу громаду «села Тух до городка Ярески прилегное»: «Товариство рядовое можнійшее [тобто найбагатше], з діда отца козаки» – 8 козаків на чолі з отаманом Максимом Білоконем; «можнейшие средние что могут конную понести войсковую службу, з діда і отца козаки» – 40; «пешие что могут понести службу з діда і отца козаки» – 16; «пешие и весьма зубожалие з діда и отца козаки» – 25 [Швидько, 2004, с. 153-155].

Упродовж 1729 – 1749 рр. відбувається активне переселення населення з містечка Яреськи в село Тух, а також на південніші від нього землі (нині це території Сагайдацького старостату Шишацької ОТГ). Це було наслідком міграції вільних посполитих із Яресьок, які намагалися уникнути закріпачення козакою старшиною та грузинськими дворянами-емігрантами, що стали масово отримувати маєтності та посполитих у нагороду від царського уряду на Лівобережжі [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19369, арк. 99-105; ф. 51, оп.3, спр. 19369, арк. 99-105].

У ці часи територія Туху, як і території, де нині розміщене села Федунка та Сагайдак, належали миргородському сотнику Василю Зарудному і його брату Федору Зарудному, що був лубенським осавулом. Їхні землі хоча й належали до території Яреськівської сотні, але фактично не підпадали під юрисдикцію яреськівського сотника Опанаса Попатенка, що викликало періодичні конфлікти, які

увінчувалися пограбуваннями, захопленням земель та посполитих [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 883, арк. 1-10].

Згідно з реєстром Миргородського полку 1731 р. у Яреськівській сотні козаків тухівських, «заможних ґрунтових» було – 20 домогосподарів, середньозаможних – 42, бідних підсусідків, безґрунтових – 19. Посполитих («мужиків») заможних – 7, середніх і безґрунтових – 22, дуже бідних – 12 [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19315, арк. 237-243].

В документі «Материалы по истории Миргородского полка. Нач. XIX ст. Заметки», який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, міститься інформація про наявність у Тухах 47 козачих дворів, проти 270 яреськівських [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 58153, арк. 24-25].

В ревізії Миргородського полку 1737 р. подаються відомості про тухівську старшину та духовенство, що мешкали в селі. Це тухівський отаман Данило Сагайдачний, значковий товариш Василь Власенко, священник Благовіщенської церкви Федір Іванов. У Тухах мешкало 8 виборних заможних козаків, малоґрунтових – 15, «нищетних» – 41. Що стосувалося тухівських селян, то ґрунтових було 7, а злиденних, без ґрунтів – 35 [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 54478, арк. 23-37].

У ревізії Миргородського полку за 1739 р. в Тухах згадуються 4 двори заможних козаків. В них 9 хат, у яких мешкали 13 сімей. Козаки малоґрунтові, виборні – 17 дворів, 25 хат і 36 сімей. Збіднілих козаків – 36 дворів, у яких 47 хат, у яких мешкало 56 сімей. Безхатніх козачих підсусідків – 4 сімей [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19324, арк. 195-202, 494-496 зв., 497].

За ревізією 1741 р. виборних козаків у Тухах було 5 дворів, хат – 10, сімей – 10. Малоґрунтових виборних козаків було 18 дворів, хат – 34, сімей – 43. Козаків підпомощників малоґрунтових було 8 дворів, хат – 11, сімей – 12. Козаків «подпомощников наимищетнейших» було 7 дворів, хат – 11, сімей – 11. Козаків підпомощників «крайне нищетных» – 12 дворів, 12 хат, 12 сімей. Всього в селі Тух козачих дворів – 50, хат – 78, сімей – 88. При цьому в сотні Яреськівській козачих дворів – 120, хат – 178, сімей – 204.

У документі також приводиться список дворів козачої старшини та духовенства, що мешкала в тодішніх Тухах: значкового товариша Дмитра Власенка, Максима Власенка, Андрія Попи (Поповича), отамана Туховського Грицька Семеняки, попа Туховського Федора Іванова. Всього 5 дворів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19338, арк. 202-203 зв., 471-477].

У 1742 р. тухівські козаки присягали імператриці Єлизаветі Петрівні. Відомий присяжний список. На жаль в документі немає відомостей окремо про тухівських жителів, але в списку згадується духовенство Благовіщенської церкви села Тухи: священник Федір Іванов; поповичі Василій і Лука Федорові; дячок Федір Савин; псаломщики Кіндрат, Григорій, Панас та Олексій Іванов, дячок Сидір Іванов [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8389, арк. 18 зв.-19, 42-47].

Як бачимо з джерел, у поселенні в першій половині XVIII ст. зростала кількість населення, його рівень достатку, була своя церква, причт якої був не менший, ніж у сусідніх яреськівських церквах – Різдва Христового та Пресвятої Трійці.

Проте у середині XVIII ст. відбулася раптова та одна з масових міграцій жителів села Тух, що надалі призвела до занепаду поселення.

У 1748 р. через наступ пісків значна частина мешканців села Тух змушена була переселитися до більш зручного місця, за 5 верст на південь. Але церква продовжувала перебувати на старому місці, хоча вже й розміщувалася між глибокими піщаними дюнами, які наносив вітер. При ній залишилися мешкати родини священників. Як згадано в документі 1751 р., церковна громада просила Сорочинську протопопію дозволити перенести Благовіщенську церкву на нове місце зі старого села: «...церковъ Благовещения Богматери которая за великимъ около одного села разстоянием до проживающих в жилища людских, глубоким песком окружена и при оной круг гробы обритающиеся в оных хоронены мертвецы ветрами повиметованы до самых костей...» [ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 665, арк. 1, 2, 3, 4].

В документі згадані переселенці, які просили про перенесення церкви: ктитор (церковний староста) Грицько Шаповал та парафіяни Терешко Карпій, Михайло Балевський, Грицько Носенко, Яско Бабич, Максим Мусієнко, Андрій Фесенко, Іван Власенко, Максим Зозуля, Іван Спиця Феско Білоконь, Михайло Зубенко, Грицько Маренченко, Михайло Зубенко, Яско Попович, Грицько Кирпота, Герасим Клишкань, Василь Бовтута, Антон Левцун, Мартин Вороженко та Яцко Запорожець [ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 665, арк. 5 зв.].

У 1751 р. церква була перенесена на нове місце і відреставрована, а наступного року отримала від Сорочинської протопопії дозвіл на проведення богослужінь [ЦДІАК України. Ф.127. Оп.1024. Спр.748. Арк.1-1 зв.]. Церква була розміщена в самому центрі села, де простояла до 20-х рр. XX ст. На її місці був побудований сільський будинок культури [РДАДА, ф. 1354, оп. 381, спр. Ф-22].

Цікаво, що на південь від села Федунки, на північний схід від урочища Ярки, існує урочище Дияківщина або Попівщина. За переказами тут поселилися священники, коли церкву було перенесено з села Тух у Федунку [Борисенко, Дзюба, Захаров, 2021, с.144].

Саме внаслідок цього переселення жителів Туху було створено новий населений пункт Тухи, що пізніше отримали назву Федунка.

В «Описі Київського намісництва» за 1781 р. зустрічаємо згадку вже про два населені пункти. Це село Старий Тух, де було 20 хат, з яких 1 – виборного козака, 7 – підпомічників, 12 – посполитих. Вперше було вказано село Федунка, в якому розміщувалася 1 дворянська хата, 4 – різночиців, 4 – духовенства, 1 – церковника, 86 – хат виборних козаків, 90 хат – підпомічників, 102 хати – посполитих. А загалом у Федунці було 278 хат [Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР, 1989, с. 155].

Про поділ цих населених пунктів говорять клірові відомості за 1782 р., де автор, перераховуючи священнослужителів Благовіщенської церкви, подає обидві назви: дячки Федунківські – Василь Рибальний, Іван Дмитріюв, Іван Левченко та священники Тухівські – Олексій Городинський, Семен Городинський, Василь Федоров і його сини Климент та Іван [ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 6, арк. 80].

В метричній книзі Благовіщенської церкви за 1806 р. можна зустріти назву села Тухи, в той час як поселення Старий Тух згадане окремо [ДАПО, ф. 1011, оп. 1, спр. 135, арк. 91].

Виникають питання: чому саме у середині XVIII ст. піски змусили жителів, що не одне покоління мешкали в населеному пункті Тух, покинути його? Яка ситуація була до цього? Невже цей наступ пісків став таким раптовим?

Направду потрібно сказати, що піски тут були завжди.

Справа в тому, що село Тух було розміщене на піщаних наносах давнього річища річки Псел. Це можна побачити, якщо поглянути на мапу «Почвенной карты Полтавской губернии» 1893 р., яка була складена під керівництвом Василя Вікторовича Докучаєва [Почвенная карта Полтавской губернии. Масштаб 1:420 000, 1893].

В. В. Докучаєв у своїх «Материалах к оценке земель Полтавской губернии» (1894 р.) писав: «Федунки расположены частия на старой дюне, частия на почве къ которой в значительном количестве подмешан песокъ. Сейчас приведенный пункт отстоит уже только на версту отъ песчаной дюны, заросшей лесом; проехав съ версту на северо-запад к направлению къ Ерескамъ, мы еще более приближаемся къ ней, вместе с чемъ начинается постепенно подмешиваться к почвам большее и большее количество песку... На старой дюне, съ которой видны Федунки и Белаши, почва имела мощность до 4 слишком футъ... Рассматриваемая нами песчаная область изобилуетъ озерами, назовем здесь: Бездонное, Песчаное, Рыбное, Раково, Ковальського, Кривое и много других. Это — несомненно область более древнего элявія, засипанная дюнными песками; она совершенно незаметно сливается и съ современной поймой» [Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественнo-историческая часть: отчет Полтавскому губернскому земству, 1894, с. 51-52].

У 1921 р. під час історико-етнографічної експедиції у с. Яреськи, М. Я. Рудинський, що досліджував піщані дюни р. Псел, чудово описав це піщане море: «Кожен, кому доводиться їхати залізницею в Київському напрямку мимохить звертає увагу на величезну просторінь надпільських дюн, що тягнуться майже без перерви на протязі перегону Яреськи-Гоголеве і створюють безнадійно-одноманітний ландшафт для привичного полтавського пейзажа. При ближчому знайомстві з мапою ґрунтів, ви можете дізнатися, що й справді розвинення дюнних пісків в цій частині течії Псла досягає чи не найбільших розмірів на території цілої середньої Полтавщини. Виступаючи біля В. Сорочинець це, дюнне море розлилося аж за Хоролську Білоцерківку, й найбільш його хвилі розлилися проти Яресьок-Шишаку-Баранівки на правому березі і проти Багачки на лівому» [НА ІА НАНУ, ф. 30, спр. 58, арк. 4-5].

Про ці піски також згадується у 2 томі книги «Полтавщина», виданої Полтавським державним музеєм ім. В. Г. Короленко у 1927 р. під упорядництвом М. Філянського та Я. Риженко. І тут же в книзі, розповідається про можливу причину того, чому ці піски прийшли в рух: «Проти Шишак по тім боці Псла, — оглянуті великі площі “дюн”. На цих дюнах можна бачити останки вугілля та червоного кольору лисявини глини — свідків спаленого (як кажуть за часів Шведської війни) великого соснового бору, що стояв колись на площах, нині засипаних пісками. На цих площах можна знайти кам’яні та бронзові стрілки —

останки мешкання людини давнього часу; “фульгурити”» [Полтавщина. Збірник. Том II, 1927, с. 357].

Про те що, колись тут замість піщаних дюн, були дубові гаї, говорить мапа Г. Боуплана 1648 р. Ця територія на лівому березі річки Псел, де річка викривляє річище на південь, позначене, як дубовий гай (лат. Quercetum) [Vasseur de Beauplan, 1648].

Про прадавні дубові гаї, розповідали місцеві старожили с. Яреськи, посилаючись на перекази своїх дідів [Особисті записи автора. Інформатор – Чуб Іван Петрович (1935 – 2019 рр.), уродженець с. Яреськи].

І нині такі свідчення знаходяться у вигляді т. з. «морених» дубів у р. Псел. Вік одного з цих дубів, знайдених біля с. Шишак, за даними В. Пазинича – 5,5 тис. років [Пазинич, 2008, с. 139].

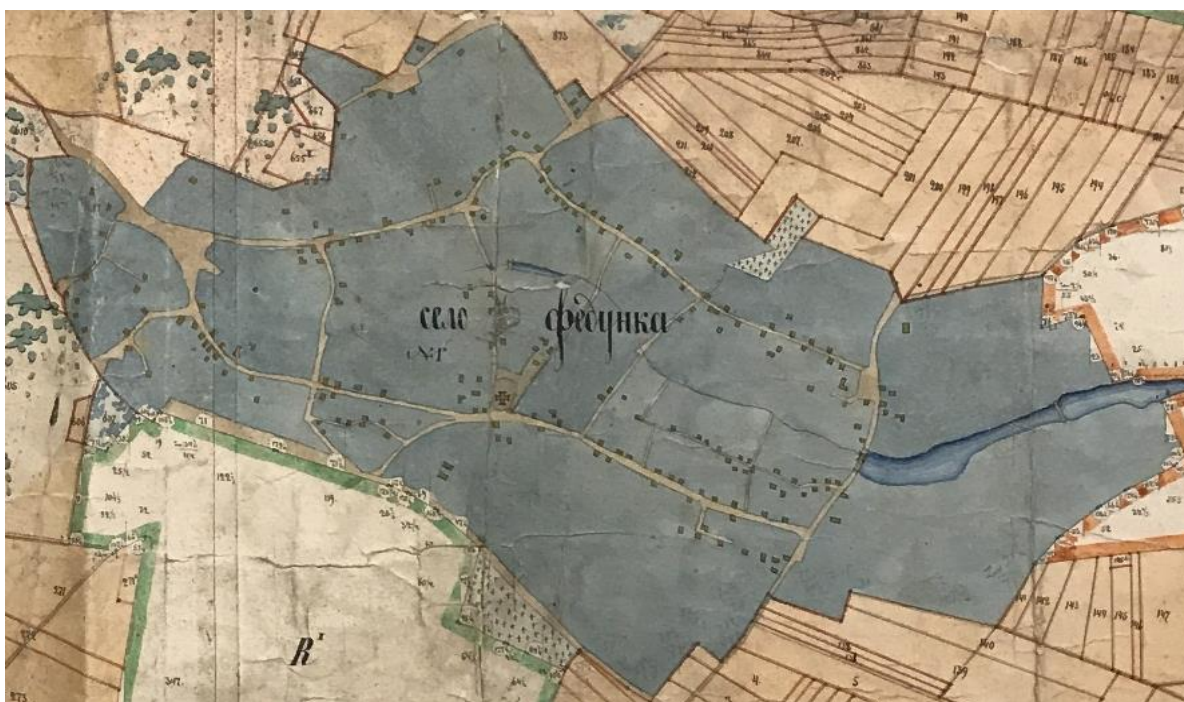
Не можна сказати, яка насправді була причини знищення лісів у першій половині XVIII ст., що закріплювали піски: чи це була пожежа, чи просто безконтрольне нищення лісів людиною, але після їх зникнення, розпочався наступ пісків.

Висновки. Дослідивши питання виникнення поселення Федунка у середині XVIII ст., що, як встановлено, відбулося внаслідок переселення жителів села Тух у 1748 р., можна впевнено сказати, що це сталося через негативний антропогенний вплив, а саме знищення лісів на лівому березі Псла, внаслідок пожежі чи вирубок у першій половині XVIII ст. Після знищення лісового покриву, через водяну та вітрові ерозії, відбулося оголення піщаного шару давніх річкових наносів р. Псел. Через перенесення вітру піском відбувся наступ піщаних дюн на населений пункт, що різко ускладнило умови проживання та господарювання. Ця антропогенна катастрофа змусила населення села Тух переселитися за 5 верст на південь на берег річки Федунка, де виник населений пункт Федунка. Село Тух, що стало називатися Старим Тухом, почало занепадати й пізніше остаточно припинило своє існування.

Можемо висунути гіпотезу, що подібна доля, через наступ пісків, могла спіткати не лише село Тух, але й інші поселення, про які не залишилося історичних згадок через їх занепад та міграцію населення внаслідок природної катастрофи, що тут відбулася у першій половині – середині XVIII ст. через видування вітром пісків нанесених старим річищем Псла, спричинених безконтрольним знищенням лісового покриву.

Ця катастрофа, що сталася біля 300 років тому, могла змінити не тільки картину розселення населення, але й види господарювання, технологію землеробства та побут місцевих жителів. Вона повинна навчити нас відповідально відноситися до питання збереження лісових насаджень біля річищ, особливо там де залягають значні запаси алювіальних наносів піску.

Потрібно додати, що під час написання красназавчої праці «Красназавчими стежками Федунського краю» у 2021 р. В. Й. Борисенком, О. П. Дзюбою та В. М. Захаровим, якими було встановлено заснування населеного пункту Федунка в 1748 р., керівництвом агрофірми ТОВ «Федунка» на реставрованому фундаменті, що залишився від знесеного пам'ятника Г. І. Котовського, заплановано встановлення меморіальної дошки зі згадкою року заснування села та переліком згаданих у документі переселенців.

Мал.1. Село Федунка на планові межування 1855 р.

Мал.2. Випускний клас Федунської семирічної школи 1957 р. Третій зліва на право у верхньому ряду – Володимир Йосипович Борисенко. Крайній зправа в верхньому ряду – доцент кафедри вищої математики Харківського університету ім. А. Н. Бекетова – Микола Петрович Данилевський. У нижньому ряду класний керівник – Валентина Іванівна Васильченко.

Список використаних джерел та літератури

- Борисенко, В. Й., Дзюба О. П., Захаров, В. М., 2021. *Краснознавчими стежками Федунського краю*, Київ: Гуляєва В. М.
- Борисенко, М. В., 2011. Природно-географічна характеристика Лівобережної України в описах Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст., *Волинські історичні записки*, 6, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка.
- Гиляровскій, В. А., 1902. *На родине Гоголя*, Москва. Отдел. типогра. Т-ва И.Д.Ситина.
- Державний архів Полтавської області (ДАПО).
- Дзюба О. П., Магда В. І., Катаєв В. С., 2019. *Мила серцю Федунська земля. Сторінки літопису Федунського краю*, Полтава: ТОВ «АСМІ».
- Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т., 1967. *Полтавська область*, Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР.
- Каталог річок України, 1957. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Маркевич, Н., 1856. Реки Полтавской губернии, *Записки РИГО*, 11, СПб.
- Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть: отчет Полтавскому губернскому земству, 1894. Оро-гидрография, геология, почвы, климат и флора Полтавской губернии, 16, СПб.: Тип. Евдокимова.
- Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ)
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису (ІР НБУВ).
- Описи Київського намісництва 70 – 80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР, 1989. Київ: Наук, думка.
- Особисті записи автора. Інформатор – Кіпелова (Зуб) Галина Іванівна, 1931 р. н., уродженка та жителька с. Хвальки.
- Особисті записи автора. Інформатор – Чуб Іван Петрович (1935 – 2019 рр.), уродженець с. Яреськи.
- Пазинич, В. Г., 2008. Палеографічна інтерпретація деяких археологічних матеріалів басейну Дніпра, *Кам'яна доба України*, 11, Київ: Шлях.
- Полтавщина. Збірник. Том II, 1927.
- Почвенная карта Полтавской губернии. Масштаб 1:420 000, 1893. СПб.
- Падалка, Л. В., 2009. *Прошлое Полтавской территории и её заселение: исслед. и материалы с картами*, Харьков: САГА.
- Російський державний архів древніх актів (РДАДА).
- Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск второй, 1905. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича.
- Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск девятый, 1912. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича.
- Федунка. Вікіпедія. [Електронний ресурс]: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Федунка>
- Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).
- Швидько, Г. К., 2004. *Компют і ревізія Миргородського полку 1723 р.*, Дніпропетровськ: Національний гірничий університет.
- Vasseur de Beauplan, 1648. Description de l'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, Contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de vivres et de faire la Guerre.

References

- Borysenko, M. V., 2011. Pryrodno-geohrafichna kharakterystyka Livoberezhnoi Ukrainy v opysakh Kyivskoho namisnytstva 70 – 80-kh rokiv XVIII st. [Natural and geographical characteristics of the Left Bank of Ukraine in the descriptions of the Kyiv Governorship of the 70s and 80s of the 18th century], *Volynski istorychni zapysky*, 6, Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka. [in Ukrainian].
- Borysenko, V. Y., Dziuba O. P., Zakharov, V. M., 2021. *Kraieznavchymy stezhkamy Fedunskoho kraiu* [Local history trails of the Fedunka region], Kyiv: Huliaieva V. M. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO) [State archive of Poltava region (SAPR)].
- Dziuba O. P., Mahda V. I., Kataiev V. S., 2019. *Myla sertsu Fedunska zemlia. Storinky litopysu Fedunskoho kraiu* [Fedunka land is dear to my heart. Pages of the annals of the Fedunka region], Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].

-
- Fedunka. Vikipediia. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Федунка> [in Ukrainian].
- Gilyarovskij, V. A., 1902. *Na rodine Gogolya*, Moskva. Otdel. tipogra. T-va.I.D.Sitina. [in Russian].
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t., 1967. *Poltavska oblast [Poltava region]*, Kyiv: Holov. red. URE AN URSR.
- Kataloh richok Ukrainy, 1957. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].
- Markevich, N., 1856. Reki Poltavskoj gubernii [Rivers of Poltava province], *Zapiski RIGO*, 11, SPb. [in Russian].
- Materialy k ocenke zemel Poltavskoj gubernii. Estestvenno-istoricheskaya chast: otchet Poltavskomu gubernskomu zemstvu, 1894. Oro-gidrografiya, geologiya, pochvy, klimat i flora Poltavskoj gubernii, 16, Spb.: Tip. Evdokimova. [in Russian].
- Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Instytut rukopysu (VR NBUV) [Vernadskyi National Library of Ukraine. Institute of manuscript (DM VNLU)].
- Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy (NA IA NANU) [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine (SA IA NASU)].
- Opysy Kyivskoho namisnytstva 70 – 80-kh rokiv XVIII st.: Opysovo-statystychni dzherela AN URSR, 1989. Kyiv: Nauk, dumka. [in Ukrainian].
- Osobyty zapysy avtora. Informator – Chub Ivan Petrovych (1935 – 2019 rr.), urodzhenets s. Yaresky. Osobyty zapysy avtora. Informator – Kipelova (Zub) Halyna Ivanivna, 1931 r. n., urodzhenka ta zhytelka s. Khvalky. [in Ukrainian].
- Padalka, L. V., 2009. *Proshloe Poltavskoj territorii i eyo zaselenie: issled. i materialy s kartami [The past of the Poltava territory and its settlement: research and materials with maps]*, Harkov: SAGA. [in Russian].
- Pazynych, V. H., 2008. Paleohrafichna interpretatsiia deiakykh arkeolohichnykh materialiv baseinu Dnipra [Paleographic interpretation of some archaeological materials of the Dnipro basin], *Kamiana doba Ukrainy*, 11, Kyiv: Shliakh. [in Ukrainian].
- Pochvennaya karta Poltavskoj gubernii. Masshtab 1:420 000, 1893. SPb. [in Russian].
- Poltavshchyna. Zbirnyk. Tom II, 1927. [in Ukrainian].
- Rosiyskyi derzhavnyi arkhiv drevnikh aktiv (RDADA) [Russian State Archive of Ancient Acts (RSAAA)].
- Shvydko, H. K., 2004. *Komput i reviziia Myrhorodskoho polku 1723 r. [Computation and revision of the Myrhorod regiment in 1723]*, Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychi universytet. [in Ukrainian].
- Trudy Poltavskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii. Vypusk devyatij, 1912. Poltava: Elektricheskaya tipografiya G. I. Markevicha. [in Russian].
- Trudy Poltavskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii. Vypusk vtoroj, 1905. Poltava: Elektricheskaya tipografiya G. I. Markevicha. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CSHAK of Ukraine)].
- Vasseur de Beauplan, 1648. Description de l'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne, Contenuës depuis les confins de la Moscovie, jusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de vivre et de faire la Guerre. [in French].

ESTABLISHMENT OF FEDUNKA VILLAGE – CONSEQUENCE OF NEGATIVE ANTHROPOGENIC IMPACT IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

Zaharoff Volodymyr

Head of the Sector of the Scientific Research Department of the Funds,
Poltava Art Museum of V.V. Bazhan, Poltava

Abstract. The purpose of the reconnaissance is to accurately identify the date of the foundation of the settlement, the village of Fedunka, which arose as a result of the mass resettlement from the village of Tukh of the Yareskovsky Cossack hundred of the Mirgorod regiment in the middle of the XVIII century. As a result of the research, facts were found that confirm the mass resettlement of the inhabitants of the village of Tukh in 1748, five versts to the south, and the establishment of the settlement of Fedunka. The facts that were recorded during toponymic explorations for writing the book “Local History Trails of the Fedunsky Territory” by V. Y. Borysenko, O. P. Dziuba and V. M. Zakharov, as well as natural and geographical descriptions of the region, highlighted by researchers at the beginning XX century. Using the example of an

anthropogenic disaster that forced residents of the settlement to leave the settlement, the author emphasizes the importance of preserving forest cover in the floodplains of the rivers of the Mirgorod region. To write the article, the author uses archival documents and sources from domestic and foreign archives and document depositories.

Key words: *Fedunka village, Yareskivska hundred of Mirgorod regiment, Borysenko Volodymyr Yosypovych, forest conservation, ecology.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.45-46.3>
УДК 94(477.8):355.48(44:47)«1812»

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ФРАНЦУЗЬКО-РОСІЙСЬКІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

Власов Владислав Олегович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: raamoq@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0000-4236-5153>

***Анотація.** У статті висвітлюються історичні та документальні факти щодо участі козацького ополчення у французько-російській війні 1812 р. Здійснено спробу аналізу основних подій та перебігу війни 1812 р., військових операцій, в яких брали участь українські козаки. Особливу увагу приділено важливим кількісним характеристикам козацького війська, його амуніції та озброєнню, використанню як іррегулярної кінноти у війні 1812 р. На основі проаналізованих фактів доведено суттєвий внесок українських козаків у перемозі у війні із наполеонівською Францією.*

***Ключові слова:** козацьке ополчення, французько-російська війна 1812 р., Наполеон, українські козаки.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день особливої актуальності набуває питання вирішення проблеми дослідження місця та ролі українських козацьких формувань у французько-російській війні 1812 р. Не секрет, що за всю історію свого існування Російська імперія використовувала іррегулярні війська підкорених народів, а саме: калмиків, башкирів і козацькі формування для вирішення власних амбітних планів по розширенню своєї території. З цього приводу дослідники історичної минувшини, починаючи із початку ХІХ – до сьогоднішніх днів, намагаються дослідити історичні факти та пояснити, чому Російська імперія потребувала військової підтримки завойованих народів.

У такій ситуації опинилося українське козацтво, коли наполеонівська Франція вступила в конфлікт із Російською імперією у період ХVІІІ – початку ХІХ століття. Постійно воюючи Росія завжди намагалася домінувати в Європі за рахунок завойованих народів, які використовувала як матеріальний ресурс власних перемог. Особливої актуальності дана тема набуває в умовах розв'язаної сучасною Росією агресивної війни проти України.

Мета – дослідити та проаналізувати історичні факти участі козацького війська у французько-російській війні 1812 р. з огляду на їх особливий вплив на хід воєнних подій.

Історіографічний огляд. Варто зауважити, що розпорошеність джерельної бази та відсутність цілісних документальних праць значно ускладнюють висвітлення проблеми козацького війська. Однак, у науковій літературі можна виділити кілька напрямів досліджень, дотичних до нашої теми.

Зокрема, війни, які свого часу розв'язала Російська імперія із поневоленими народами стали предметом наукових розвідок Ю. Мицика, С. Плохія, В. Савченка, та ін.

Про різного роду взаємини між Росією та Україною у період XVIII – початку XIX ст. знаходимо у працях В. Горобця, В. Греченка, В. Матяха та ін. Автори обґрунтовано доводять, що Російська імперія у своїй державницькій політиці системно керувалася корисливими мотивами, водночас применшуючи досягнення підкорених народів та не визнаючи їх самобутності.

Історики І. Борщак, С. Калінін наголошували на тимчасовості існування козацького війська, його невеликій чисельності, а також другорядному значенні у військовій структурі Російської імперії.

У працях істориків А. Гриви, В. Михайловського, В. Святелика деталі участі українських козацьких формувань проблема розглядається частково, у контексті військової взаємодії Росії та України.

З огляду на існуючі наукові праці, діяльність українських козацьких формувань у французько-російській війні 1812 р. залишається недостатньо дослідженою. Оскільки частково та побіжно автори знайдених нами досліджень торкаються проблеми допоміжних контингентів російської армії, розглядаємо необхідність дослідити та проаналізувати участь українських козаків у наполеонівській війні, а також його вплив на хід воєнних подій в 1812 р.

Виклад основного матеріалу. 14 серпня 1775 року Катерина II сповіщала населенню своєї Імперії про припинення існування Запорозької Січі на Дніпрі. У імперському маніфесті зазначено про ліквідацію Запорізької Січі та, навіть, заборону вживати слово «козак». Однак населення південно-українського регіону та козаки, зокрема, реально не підтримати даний маніфест. Козацтво, як соціальний клас, не тільки не припинило свого існування, але й і надалі складало значну частину українського суспільства, яке ставило за мету захистити свої традиційні права та привілеї.

Після оголошення маніфесту російським урядом було проігноровано існування значної кількості козацького населення на Півдні України, однак невдовзі був змушений признати його реальну присутність. Навіть більше, російські урядовці відмовилися від стратегії відкритого протистояння колишнім запорозьким вольностям, оскільки це могло призвести до серйозних ускладнень у стратегічно важливому для Російської імперії регіоні. Стратегічна вага Південної України для російської держави у вирішенні зовнішньо-політичних завдань вимагала від урядової адміністрації прийняття компромісу з місцевим населенням. За таких компромісів було дозволено відновлення козацьких формувань на південноукраїнських землях. Російська влада вживала енергійних заходів для інтеграції козаків у складі збройних сил Російської імперії, у якості регулярних військ. У кінці XVIII – на початку XIX століття в українському суспільстві утворилася стійка історична пам'ять про героїчні перемоги запоріжців над ворогами Гетьманщини, включаючи поляків, турків та татар.

Погоджуючись на створення козацьких військ на Півдні України, уряд разом з тим розумів, що це тимчасовий захід. Тому й не поспішав юридично визначити стан козацтва та створювати, на відведених для поселення козацьких військ територіях, нові адміністративно-територіальні одиниці. Майбутнє південного

регіону в уяві урядовців взагалі не було пов'язане з наявністю козацтва, як верстви населення. Одна його присутність вже дестабілізувала обстановку в краї. І як тільки Росія переможно закінчила чергову війну з Османською імперією та підписала Ясську угоду 1791 року і тим самим укріпила свої позиції на Дунаї і чорноморському узбережжі, одразу почала акцію по усуненню козацьких формувань з території Південної України. Протягом короткого часу (з 1792 по 1797 роки) з південноукраїнських земель зникли всі козацькі війська, які відіграли помітну роль у попередній війні і за період свого існування в регіоні зайняли чільне місце у військовій та соціально-економічній структурах Російської імперії.

Але несприятлива стратегічна ситуація та вразливість південно-західних кордонів Російської імперії, які проходили по малолюдних степових територіях і початок наполеоновських війн, змусило царський уряд проводити більш гнучку політику відносно козаків, тому що українське козацтво мало високий воєнний потенціал, який міг би використати ворог в своїх інтересах.

Згідно з твердженнями кількох визначених українських дослідників в плани Наполеона щодо України входили наміри на від'єднання її від Російської імперії, створення контрольованих державних утворень на частині її території та повернення іншої частини земель до відновленої польської держави [Борщак, 1937, с. 56-58].

Ці кроки, за припущенням дослідників, ймовірно, не знали б широкої підтримки серед українського населення. Та більше, можливе скасування кріпацтва розглядалося правлячою верхівкою як вороже, враховуючи особливо складні соціальні та економічні відносини того періоду. Такий сценарій визначався українською елітою, як потенційно ворожий їхнім інтересам і прагненням до збереження статус-кво. Виділяються два основних погляди на хід і наслідки війни того часу. Перший, представлений меншістю, відомою як автономісти, мала надію на те, що за допомогою Наполеона можна було досягти автономії України. Другий погляд, що переважав, належав так званим «консерваторам-малоросам», які надіялись на Олександра I та сподівалися, що після перемоги над армією Наполеона вони знову зможуть поставити питання про автономію.

Важливо враховувати, що активна підтримка союзників Наполеона серед поляків не могла залишитися поза увагою українського населення. Це спричинило формування антифранцузьких поглядів серед українців, що мали свої власні амбіції та прагнення.

Не можна знецінювати роль православної церкви, в тій частині, яка вважала Наполеона «антихристом», а його солдатів – безбожниками. Це визначило активну участь українського народу у військових подіях, що виявилось в значних матеріальних та ресурсних внесках: великі суми грошей, продовольства, фуражу, волів, коней та інших транспортних засобів були віддані на потреби війни [«Вірне козацтво» 1, 2012]. За даними історичних документів, на українське ополчення було витрачено 9 мільйонів крб., 13,5 пудів срібла та кілька кілограмів золота. У ході війни третьої коаліції держав (1805 р.), проти Наполеона українські козаки в основному служили в полках регулярної російської армії, де вони складали значну частину військового контингенту. Зазначимо, що серед нижніх чинів українців, цей відсоток становив приблизно 50%, серед молодшого офіцерського складу – 80%, а серед старшого офіцерського складу – 20%. Більшість офіцерів походила з козацьких родин. Служба в російській армії визначалася, як реальна можливість зберегти свою

належність до військового класу та уникнути статусу селянина. Сфера їх застосування полягала в рейдах по тилах супротивника, ціллю яких була розвідка, порушення складів та комунікацій ворога. Наполеон перед до війною 1812 року достатньо гарно вивчив цей феномен козацтва і не зважаючи на те, що він рахував їх дикунами, був вимушений створити противагу їм. Це так звані уланські полки Великого герцогства Варшавського – 15 полків тисячного складу [Грива, 2006, с. 275-278].

Важливо відзначити, що багато російських регулярних кавалерійських полків були реорганізовані на базі козацьких полків Гетьманщини та Слобідської України і сформовані з козаків. Наприклад, відомі російські гусарські полки були реорганізовані зі слобідських козацьких полків у 1765 році та взяли активну участь у бойових діях під час війни 1812 року. Також варто зазначити, що кінні карабінерні полки були створені на базі десяти козацьких і трьох компанійських полків лівобережного козацтва. Ці полки продовжували формуватися з українців - казенних селян, які не були кріпаками, але зобов'язані були служити в армії протягом шести років. Таким чином, українські козаки внесли вагомий внесок у склад російської армії та взяли активну участь у важливих бойових операціях того періоду.

Українські військові частини виступали важливими учасниками ключових воєнних подій свого часу, відзначаючись великою відданістю і героїзмом. Як приклад, можна вказати, що під час Бородінської битви весь Таврійський полк був повністю знищений, а Волинський піхотний полк втратив 80% свого складу, захищаючи село Семенівське. Новоросійський і Харківський драгунські полки, а також Охтирський, Ізюмський, Глухівський, Катеринославський гусарські полки, були включені до складу 12-ти тисячного угруповання, яке сміливо обороняло Шевардинський редут під час Бородінської битви.

Сумський і Маріупольський гусарські полки служили у складі 3-го кавалерійського корпусу, що докладав зусиль на оборону позицій поблизу Семенівського струмка. У корпусах Ф. Уварова і М. Платова знаходились Ізюмський, Єлизаветградський і Чернігівський полки [Казачество, 1989]. Ці військові частини не лише брали участь в Бородінській битві і битві під Малоюрославцем, але й взяли активну участь у вигнанні Наполеона з території Російської імперії, а також у військових операціях в герцогстві Варшавському і закордонному поході російської армії. У зазначений період на території України активно функціонували Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо та Бузьке козацьке військо. Паралельно значна частина українських козаків знаходилась у складі козацьких формувань за межами України, створених на базі колишніх запорізьких козаків. Зокрема, це включало Задунайську Січ та Чорноморське козацьке військо на Кубані, яке пізніше стало відоме як Кубанське козацьке військо.

Під час війни проти французів Чорноморське козацтво виступало в складі 9-го пішого полку, 1-го збірного кінного полку і Лейб-гвардії Чорноморської козацької сотні, яка входила до Лейб-гвардії Козачого полку [Калинин, 2011, с. 1]. Ці формування активно приймали участь у воєнних діях, представляючи собою, як суттєвий військовий контингент з участю українських козаків у важливих військових подій того часу. 6 (28) червня 1812 року відбулося хрещення гвардійської Чорноморської сотні, яка була сформована з елітних українських чорноморських

козаків та перебувала під командуванням Олексія Безкровного. Безкровний, який вступив у службу у цій сотні від її перших днів, виявився талановитим лідером.

За час боїв, чорноморці під командуванням Безкровного відзначилися вдалою діяльністю. Після успішного бою, де чорноморці вразили своїм військовим вмінням, імператор був інформований про події на полі бою. У серпні 1812 року під час Бородінської битви Олексій Безкровний, разом із двома взводами чорноморців, здійснив успішну атаку на французьку батарею, відкривши шлях російській кавалерії. За свій винятковий внесок у цей бій, штаб-ротмістр Безкровний був відзначений «золотою зброєю» [Калініченко, 1948, с. 83-85].

Гвардійська Чорноморська сотня брала активну участь у численних битвах, включаючи захоплення міста Юрбург, битву під Баутценом в травні 1813 року та Битву народів під Лейпцигом у жовтні 1813 року. За весь період кампанії 1813 – 1814 років гвардійська Чорноморська сотня виступала як особиста охорона Олександра I, демонструючи високий ступінь ефективності та військової майстерності. Під час воєнних подій південноукраїнські козацькі формування, зокрема бузькі козаки, продемонстрували високий ступінь мужності та відваги. 2-й та 3-й Бузькі полки активно взяли участь у боротьбі проти французької армії на Дніпрі. Під командуванням О. Фігнера та О. Сеславіна, вони показали свою мужність у важливих боях, зокрема під Дорогобужем, Крапівною та Борисовим.

2-й Бузький полк завершив свій похід, беручи участь у визволенні Вільно. До складу партизанського загону, очолюваного Д. Давидовим, входив не лише 1-й Бузький козацький полк, але й частини регулярної армії та донські козаки. Цей загін успішно воював як в межах країни, так і за її межами, виділяючись своєю ефективністю у Франції при Краоні, Лаоні та Арсісі. Також він взяв участь у визволенні Парижа і це свідчить про високий бойовий дух та відданість бузьких козаків ідеї свободи та незалежності [Русская армия, 1988].

Початок війни з Наполеоном, ініційований Олександром I, з огляду на необхідність запобігти можливому антиросійському повстанню на Україні, визначив нову етапну стратегію, висловлену через маніфест, що закликав населення брати участь у захисті своєї землі. На українських теренах це сприймалося як можливість відновлення козацького ладу, тому Малоросійське народне ополчення, що діяло в Чернігівській та Полтавській губерніях, формувалося як Малоросійське козацьке військо. Тим часом, в Київській та Подільській губерніях виникало Українське кінне військо, яке теж сприймалося та формувалося як козацьке [Святелик, 2010, с. 68].

Російський уряд, стикаючись з необхідністю використання військового потенціалу українського козацтва для відсічі наполеонівських загроз, знову мусив звертатися до цього резерву. Формування військ відбувалося за участю козаків, міщан, вільних селян та навіть селян-кріпаків. Понад 70 тисяч осіб вступили до козацьких та ополченських полків. Доречно відзначити, що військовий потенціал українських земель точно оцінювали радники Наполеона, хоча їхнє припущення про те, що ця чисельність населення виступить проти царської влади, виявилось помилковим.

Козаки та селяни Київської та Подільської губерній були залучені до формування чотирьох українських кінно-козацьких полків, які в подальшому ефективно брали участь у бойових операціях під командуванням М. Б. Барклая-де-Толлі. Ці полки відрізнялися від іррегулярних п'ятисотенних донських полків як за

штатом (1200 у 8 ескадронах), так і за характером служби, наближаючись до регулярних полків легкої кавалерії [«Вірне козацтво», 2012, с. 2].

Згідно іменного указу від 15 серпня 1812 року, виданого полковнику (згодом генералу) графу І. О. де Вітте, була створена Українська козацька дивізія, (Київський драгунський полк) яка швидко набирала обрані полки. Вже 6 вересня 1812 року полки дивізії вирушили на Луцьк під командуванням 3-ї Західної армії, а з осені її очолив П. В. Чичагов. У подальшому Українська козацька дивізія стала частиною окремого резервного корпусу генерал-лейтенанта М. Ф. Остен-Сакена та активно брала участь у подіях війни [«Вірне козацтво», 2012, с. 3].

Під командуванням генерала Вітте в битві за 1812 рік воювало 3000 правобережних козаків, з яких майже третина загинула. 3 лютого 1813 року українські козацькі полки та загони ополчення розташувалися практично по всій визволеній Волині та Поділлі. З метою дублювання успішного швидкого комплектування козацьких полків на Київщині та враховуючи ентузіазм населення, викликаний їх формуванням, російське військове командування вирішило впровадити подібний експеримент на Лівобережній Україні (в рамках Полтавської та Чернігівської губерній). На початку війни 1812 року генерал-губернатор Малоросії, князь Я. І. Лобанов-Ростовський, висловив свою надію на підтримку імператора Олександра І та оприлюднив власний проєкт створення Малоросійського козацького війська. В обмін на службу обіцяли значні пільги та привілеї майбутнім козакам [«Вірне козацтво», 2012, с. 4].

Це призвело до утворення Малоросійських кінно-козацьких полків з чисельністю 18 тис. козаків.

Ці полки отримали відповідне озброєння, Важливо зауважити, що Малоросійські кінно-козацькі полки утримувалися власним коштом населення [ЦДІАК України, ф. 221] колишньої Гетьманщини. Раніше, ніж з'явилися ці полки, вже у 1812 році загони чернігівського ополчення та окремі чернігівські козацькі полки, створені колишньою старшиною, вступили в військову службу. На початковому етапі війни ці формування надали значну допомогу російській армії, борючись з французькими військами в ар'єргардних боях. Їхня ефективність полягала в здатності ослабити французів, вимушуючи їх діяти обережно та нерішуче, навіть при великій перевазі сил.

На Лівобережній Україні було сформовано 15 козацьких полків: 9 у Полтавській губернії та 6 у Чернігівській [ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1542, арк. 15.]. Ці полки та ополчення активно долучилися до переслідування французів, не тільки в межах Російської імперії, але й поза нею. Наприклад, 3-й козацький Чернігівський полк опинився в Франкфурті, а потім у Франції; 4-й полк взяв участь в Гамбурзі, а 5-й полк брав участь у організації поштового служіння в корпусі адмірала П. В. Чичагова.

У Херсонській губернії було дозволено сформувати лише кавалерійський ескадрон, який на чолі з колезьким асесором Віктором Петровичем Скаржинським, сином першого отамана бурських козаків, визначився важливим військовим завданням. Згідно з приписом герцога Армана Емануеля де Рішельє, одеського градоначальника, ескадрон одержав 30 волонтерських рушниць, 60 пар пістолетів, та 125 козацьких, турецьких та волонтерських шабель [Гуржій та ін., 2012].

Це вимагало від ополченців додаткових зусиль для приведення зброї у боєздатний стан.

В. П. Скаржинський, витративши власні кошти, придбав частину карабінів та кинджалів у іноземних моряків, що стояли в Одеському порту. Кожен ополченець одеського ескадрону був обладнаний пікою, шаблею та вогнепальною зброєю, такою як рушниця, карабін чи пара пістолетів. Військовий наставник і духовний лідер ескадрону був козак Хурделиця.

Особливо славетним став ескадрон Скаржинського при взятті Вільно (Вільнюса) 10 грудня 1812 року, коли козаки захопили в полон більше 15 тис. французьких військових, у тому числі 7 генералів і 242 офіцерів. Ескадрон також успішно полонив 18 французьких офіцерів, відзначаючись своєю ефективністю та мужністю в бою.

Отже, у важливих бойових операціях проти армії Наполеона взяли участь козацькі полки з різних регіонів, такі як бузькі, полтавські та київські, ескадрон херсонських козаків під командуванням Скаржинського, а також загони «лісової сторожі» (відомих як «лісові козаки»), що формувались на Поділлі, Волині та Київщині (близько 1000 осіб), [ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1542, арк. 21], а також велике об'єднання українських та донських козаків [ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1542, арк. 44]. Вражаючим виявилось ополчення на території Польщі, особливо під час облоги та взяття фортеці Замостя.

Навіть окремі солдати, які опинилися в тилу ворога з різних причин, виявили самовідданий патріотизм. Вони організовували народні партизанські загони, чого прикладом є Ф. Потапов, Є. Четвертак (Четвертаков), С. Єрем'єнко.

У «битві народів» восени 1813 року під Лейпцигом взяли участь вісім українських козацьких полків. Це подія стала ще однією розгромною поразкою армії Наполеона, завданою йому коаліцією військ Росії, Англії, Австрії, Прусії, Саксонії, Швейцарії, Іспанії та Португалії. Переможцям відкрився прямий шлях на Париж. У березні 1814 року шість українських козацьких полків, які входили до складу російської армії, увійшли до столиці Франції, позначаючи завершення війни. Українці, сповнені сподівань на поліпшення свого становища після війни, стали свідками розчарування, коли всі козацькі полки та ополчення були розформовані за указом імператора, і це відбулося без виконання обіцянок, які щедро роздавалися перед початком війни. Зокрема, обіцянок про повернення прав і вольностей тим козакам, які взяли участь у війні, і чиї батьки мали ці права [ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 1542, арк. 61-61]. Виборювати ці обіцяні права стало небезпечно, і тих, хто осмілювався протистояти таким діям, жорстоко карали, навіть з урахуванням їхніх власних бойових заслуг.

Частина козаків залишилася служити в регулярних армійських частинах утворених на Правобережжі, переважно з кріпаків. Українська кінно-козацька дивізія та полки Бузького козацького війська були перетворені в регулярні уланські частини, стаючи об'єктом жорстокого соціального експерименту. За метою скорочення витрат на утримання армії, імператор, вислухавши пропозицію О. Аракчеєва, видає указ щодо створення військових поселень, де військова служба поєднувалася із сільськогосподарською працею. В Україні такі військові поселення були організовані у Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській і Херсонській губерніях. Однак життя в цих поселеннях було важким, що в

подальшому призвело до хвиль повстань в знак протесту проти таких умов. Хоча формально Олександр I виконав обіцянку не повертати козаків у кріпацтво після війни, становище військових поселенців виявилося ще важчим, ніж селян-кріпаків. Все їхнє життя було піддане суворому військовому регламенту, розпочинаючи від ранку і закінчуючи вночі. Низька директив і інструкцій регламентувала особисте життя у сім'ї, у вихованні дітей, домашній порядок та інші аспекти. Постійні інспекції та військові паради, які можливі в будь-який момент, обмежували їхню можливість вести господарство і робили їхнє життя важчим, ніж у в'язниці.

Частина ополченців була позбавлена свободи і повернута до кріпацького статусу, отримавши за свою службу лише два рублі винагороди. Оскільки імператор не виконав свої обіцянки, деякі козаки з Малоросійських кінно-козацьких полків, які прагнули продовжити військову службу, були змушені емігрувати на Кубань до Чорноморського козацького війська. Інші повернулися до своїх рідних хат, більшість з яких були досить заможними і їхнє майно належало до державних селян.

Висновки. Російська імперія використала героїзм та бойову вправність українських козаків для власних загарбницьких інтересів, намагалася нав'язати ворожу українцям політику русифікації та імперіалізму. Натомість, незважаючи на різноманітні «випробовування долею», українське козацтво було (у всі часи свого існування), а також залишається на сьогоднішній день, найдосконалішим військом в історії української держави. Усі намагання царського уряду успішно реалізувати політику асиміляції та витіснення козацького духу із народної свідомості українців у період XVIII – XIX ст., зазнали поразки. Водночас, маючи високий дух патріотизму, підтримуючи пропагандистські заклики російської влади захистити українські землі у складі російського війська, – козацтво долучилося до військових лав російської армії під час військової кампанії 1812 р. та подальшій боротьбі із наполеонівською Францією, яка закінчилася 31 березня 1814 р. захопленням Парижу.

Отже, українські козаки внесли значний вклад у боротьбу із наполеонівським військом, а маючи військовий вишкіл, створюючи партизанські загони і формуючи ополчення, в історичній перспективі довело свою значимість для української нації.

Проведена розвідка не претендує на вичерпність. Ми проаналізували лише окремі аспекти діяльності українських козацьких формувань у французько-російській війні 1812 р. Перспективи подальших розвідок полягають у необхідності дослідити структуру та специфіку функціонування українського козацького ополчення протягом всього періоду свого існування.

Список використаних джерел та літератури

- Борщак, І., 1937. *Наполеон і Україна. 3 невідомих документів із тогочасними ілюстраціями*, Львів: Видавнича спілка «Діло».
- Грива, А. Н., 2006. *Козацтво від витоків до сьогодення (історичні періоди)*, Київ: КИТ.
- Гуржій, О., Реєнт, О., Палій, А., 2012. *Війна 1812 року: український контекст*, Київ: Ін-т історії України.
- Казачество, иррегулярные войска и ополчение, 1989. Русская армия 1812 года. Випуск 3. М.: «Изобразительное искусство».
- Калинин С. Е., 2011. Малороссийские казачьи полки в 1812 – 1814 гг. [Електронний ресурс]: https://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Kalinin_08.pdf
- Калініченко, О., 1948. Українці у Вітчизняній війні 1812 року. [Електронний ресурс]: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8232>
- Русская армия 1812 года, 1988. Випуск 2. (Кавалерия). М.: «Изобразительное искусство».

Сайт Міжнародної громадської організації «Вірне козацтво» («Вірне козацтво» 1), 2012. Вийшли з народу, козацького роду». Ескадрон Скаржинського: Український освітній проєкт до 20-ліття перемоги. [Електронний ресурс]: <https://1812.hrest.info/2013/02/eskadron-skarzhynskoho/>

Сайт Міжнародної громадської організації «Вірне козацтво» («Вірне козацтво» 2), 2012. 1-й Український козацький полк: Український освітній проєкт до 20-ліття перемоги. [Електронний ресурс]: <https://1812.hrest.info/2012/10/1-j-ukrajinskyj-kozachyj-polk/>

Сайт Міжнародної громадської організації «Вірне козацтво» («Вірне козацтво» 3), 2012. Список українських полків та інших українських збройних формувань часів Вітчизняної війни 1812 року. [Електронний ресурс]: <https://1812.hrest.info/>

Сайт Міжнародної громадської організації «Вірне козацтво» («Вірне козацтво» 4), 2012. Українські козацькі та кримськотатарські кінні полки у Вітчизняній війні та Закордонних походах (1812 – 1814). За матеріалами досліджень В'ячеслава Ісакова. [Електронний ресурс]: <https://1812.hrest.info/2012/06/ukrainian-cossacks-1812-1814/>

Святелик, В. А., 2010. Наполеонівські війни. Історично-художній альманах.

Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: збірник документів, 1948. Київ: Українське видавництво політичної літератури.

Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).

References

Borshchak, I., 1937. *Napoleon i Ukraina. Z nevidomykh dokumentiv iz tohochasnykh iliustratsiiamy* [Napoleon and Ukraine. From unknown documents with contemporary illustrations], Lviv: Vydavnycha spilka «Dilo».

Hryva, A. N., 2006. *Kozatstvo vid vytokiv do sohodennia (istorychni periody)* [Cossacks from the origins to the present (historical periods)], Kyiv: KYT.

Hurzhii, O., Reient, O., Palii, A., 2012. *Viina 1812 roku: ukraïnskyi kontekst* [War of 1812: Ukrainian context], Kyiv: In-t istorii Ukrainy.

Kazachestvo, irrulyarnye vojska i opolchenie, 1989. Russkaya armiya 1812 goda. Vipusk 3. M.: «Izobrazitelnoe isskustvo».

Sviatelyk, V. A., 2010. *Napoleonivski viiny. Istorychno-khudozhnii almanakh* [Napoleonic Wars. Historical and artistic almanac].

Ukrainskyi narod u Vitchyzniani viini 1812 roku: zbirnyk dokumentiv, 1948. Kyiv: Ukrainske vydavnytstvo politychnoi literatury.

Kazachestvo, irrulyarnye vojska i opolchenie, 1989. Russkaya armiya 1812 goda. Vipusk 3. M.: «Izobrazitelnoe isskustvo».

Kalinin S. E., 2011. Malorossijskie kazachi polki v 1812 – 1814 gg. Retrieved from: https://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Kalinin_08.pdf

Russkaya armiya 1812 goda, 1988. Vipusk 2. (Kavaleriya). M.: «Izobrazitelnoe isskustvo».

Tsentrallyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CSHAK of Ukraine)].

Kalinichenko, O., 1948. Ukraïntsi u Vitchyzniani viini 1812 roku. Retrieved from: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/8232>

Sait Mizhnarodnoi hromadskoi orhanizatsii «Virne kozatstvo» («Virne kozatstvo» 1), 2012. Vyishly z narodu, kozatskoho rodu». Eskadron Skarzhynskoho: Ukrainskyi osvittii proekt do 20-littia peremohy. Retrieved from: <https://1812.hrest.info/2013/02/eskadron-skarzhynskoho/>

Sait Mizhnarodnoi hromadskoi orhanizatsii «Virne kozatstvo» («Virne kozatstvo» 2), 2012. 1-y Ukrainskyi kozachyi polk: Ukrainskyi osvittii proekt do 20-littia peremohy. Retrieved from: <https://1812.hrest.info/2012/10/1-j-ukrajinskyj-kozachyj-polk/>

Sait Mizhnarodnoi hromadskoi orhanizatsii «Virne kozatstvo» («Virne kozatstvo» 3), 2012. Spysok ukraïnskykh polkiv ta inshykh ukraïnskykh zbroinykh formuvan chasiv Vitchyznianoï viiny 1812 roku. Retrieved from: <https://1812.hrest.info/>

Sait Mizhnarodnoi hromadskoi orhanizatsii «Virne kozatstvo» («Virne kozatstvo» 4), 2012. Ukrainski kozatski ta krymskotatarski kinni polky u Vitchyzniani viini ta Zakordonnykh pokhodakh (1812 – 1814). Za materialamy doslidzhen Viacheslava Isakova. Retrieved from: <https://1812.hrest.info/2012/06/ukrainian-cossacks-1812-1814/>

ACTIVITIES OF UKRAINIAN COSSACK FORMATIONS IN THE FRENCH-RUSSIAN WAR OF 1812

Vladyslav Vlasov

Postgraduate Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article highlights historical and documentary facts regarding the participation of the Cossack militia in the French-Russian war of 1812. An attempt is made to analyze the main events and course of the war of 1812, military operations in which Ukrainian Cossacks participated. Particular attention is paid to the important quantitative characteristics of the Cossack army, its ammunition and weapons, its use as irregular cavalry in the war of 1812. Based on the analyzed facts, the significant contribution of the Ukrainian Cossacks to the victory in the war with Napoleonic France was proven.*

Key words: *Cossack militia, the French-Russian War of 1812, Napoleon, Ukrainian Cossacks.*

БОРОТЬБА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ІМПЕРСЬКОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ МОСКОВІЇ

Лагута Дмитро Сергійович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: d.s.lahuta@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-8694-2542>

Анотація. Дана стаття присвячена боротьбі видатного українського історика та етнографа Миколи Івановича Костомарова (1817 – 1885 рр.), який у другій половині XIX ст. стояв у витоків української історіографічної науки та української етнології та етнографії, з традиційною імперською концепцією слов'янської історії Московії, засновником якої був придворний історіограф російського імператора Олександра I Микола Михайлович Карамзін (1766 – 1826 рр.). В період життя М. Костомарова у другій половині XIX ст. основними істориками Російської імперії, які активно просували постулати імперської концепції слов'янської історії Московії, стали Сергій Михайлович Соловйов (1820 – 1879 рр.) та Михайло Петрович Погодін (1800 – 1875 рр.). Останній з них став головним опонентом Костомарова серед науковців: саме з ним той мав найбільш гострі наукові суперечки. Однією з основних причин боротьби Миколи Костомарова з постулатами офіційної імперської концепції історії Московії та історії України став його характер: дослідник від природи був схильний до ідеалізму та романтизму як в особистому житті, так і в науковій та політичній діяльності. Основним твором, який Микола Іванович створив задля боротьби з постулатами імперської концепції, стала його стаття «Дві руські народності», яку було написано в 1861 р. В ній український дослідник виклав свій погляд на історичні процеси, які проходили як у так званій «великоросійській державі», так і на теренах сучасної України. Погляди Миколи Івановича Костомарова на хід «великоросійської» історії викликали неабиякий інтерес та гострі суперечки серед дослідників наступних поколінь. Також дана стаття містить невеликий екскурс до біографії видатного історика.

Ключові слова: М. Костомаров, М. Погодін, романтизм, Московія, Русь, Україна, історія.

Постановка проблеми. Микола Іванович Костомаров – один з найбільш талановитих діячів українського національного відродження середини XIX ст. Його життя було не менш дивовижним та багатим на повороти долі, ніж у самого Кобзаря – Тараса Григоровича Шевченка (1814 – 1861 рр.). Позашлюбний син поміщика та кріпачки, в молодості М. Костомаров активно займався політичною та літературною діяльністю – навіть був поетом-початківцем. Арешт за участь у Кирило-Мефодіївському братстві та наступні покарання з боку царизму, з одного боку, зруйнували його особисте життя та серйозно підірвали здоров'я до кінця життя, але з іншого боку стимулювали М. Костомарова більш детально зайнятися науковою діяльністю.

Романтизм та ідеалізм, притаманний М. Костомарову, спонукали науковця до рішучої боротьби з імперською концепцією слов'янської історії Московії, згідно якої

українці та росіяни (разом з білорусами) нібито були частиною триєдиного руського народу. Хоча М. Костомаров і не заперечував належність росіян до слов'янської спільноти, але в той же час він намагався довести, на відміну від Михайла Петровича Погодіна, що український та російський етнос є двома різними народами, а теорія російського історика про те, що «великороси» – прямі нащадки корінного населення Київщини, що переселилося до Московії після монгольської навали, тоді як українці нібито є нащадками переселенців з Галичини та Закарпаття, є повною антинауковою нісенітницею.

Актуальність досліджуваної нами теми полягає в тому, що в добу російської повномасштабної агресії проти України (як у військовому, так і у інформаційному вимірі) слід не забувати, що протистояння між українською демократичною та російською імперською концепціями протягом останніх століть йшло не тільки у воєнному або політичному, а й також у культурному, науковому та публіцистичному вимірах. Це добре розумів М. Костомаров, який дотримувався думки, що пером можна було досягти куди більш позитивних результатів, ніж мечем.

Мета – показати основні постулати концепції М. Костомарова, які той продемонстрував у боротьбі з імперською концепцією «триєдиного народу».

Історіографічний огляд. Біографію та спадщину М. Костомарова досліджували багато талановитих дослідників, зокрема Михайло Трохимович Яценко [Яценко, 1994] та Ольга Трохимівна Гончар [Гончар, 2007; 2017].

Виклад основного матеріалу. Видатний український історик та політичний і громадський діяч доби українського національного відродження Микола Іванович Костомаров з'явився на світ, як традиційно вважалось, 4 (16) травня 1817 р. в селі Юрасівка, яке розташовувалося в Острогозькому повіті, що входив до складу Воронезької губернії. Втім, у 2017 р. О. Гончар у своїй монографії «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» вказує на той факт, що було знайдено свідоцтво про народження М. Костомарова, де датою народження вказано 5 (17) травня 1817 р.: «в автобіографії вчений вказує дату 4(16) травня, а за нещодавно оприлюдненим свідоцтвом про народження 5(17) травня» [Гончар, 2017, с. 7]. Батьком історика був поміщик Іван Петрович Костомаров, який походив з роду острогозьких козаків, тоді як його матір'ю була Тетяна Петрівна Мильникова, яка була кріпачкою свого ж закоханого. Через те, що закохані – поміщик та його кріпачка – належали до зовсім різних соціальних станів, вони не могли оформити свої стосунки, тому майбутній історик та етнограф був незаконнонародженою дитиною. Перші одинадцять років свого життя малий Миколка формально був кріпаком власного батька.

І. Костомаров був досить ексцентричною людиною, яка захоплювалася ідеями французьких просвітників – Вольтера, Жана-Жака Руссо та Дені Дідро. Батько історика володів багатою бібліотекою, яка допомогла суттєво розширити ерудицію та інтелектуальний рівень малого Миколки. Та й сам Іван Петрович хотів, щоб його син став освіченою людиною, тому коли Миколці виповнилося десять років, його влаштували до московського пансіону. І. Костомаров проповідував серед своїх кріпаків різноманітні революційні ідеї, які перейняв у французьких просвітників, у тому числі й атеїстичну ідею про відсутність Бога та потойбічного світу. Відвертий атеїзм для поміщика завершився для нього самого досить трагічно: І. Костомаров був вбитий своїми кріпаками у 1828 р., коли Миколі виповнилося лише одинадцять

років. Уся справа була в тому, що селяни не скоювали поганих вчинків лише тому, що їх стримував страх отримати за це боже покарання після власної смерті, тоді як Іван Петрович впевнено переконував їх у тому, що Бога не існує, а після смерті душа людини уходить в небуття. Кріпаки тоді вирішили, що можна робити все, що завгодно, раз Бога та божого суду після смерті не існує. Ось вони і вирішили пограбувати та вбити свого власного хазяїна.

Після трагічної смерті батька головну роль в житті юного Микола стала відігравати його матір, Тетяна Петрівна. Вона звільнила власного сина з кріпацтва, натомість відступила родичам свого покійного коханця частину його спадщини. Мати, як і покійний батько, була зацікавлена в тому, щоб її син отримав гідну освіту, тому незважаючи на значні матеріальні труднощі М. Костомаров спочатку здобув освіту у воронезькому пансіоні (Тетяна Петрівна перевела свого сина з московського пансіону, щоб він був ближче до рідної домівки), а потім – у воронезькій гімназії. Після цього він у 1833 р. поступив до історико-філологічного факультету Харківського університету, який закінчив за чотири роки.

Саме навчання у Харківському університеті спонукали Миколу Івановича зайнятися не тільки письменницькою та поетичною, а й науковою діяльністю. Одним з факторів, що стимулювали М. Костомарова звернутися до науки – як історії, так і до етнографії – стали лекції професора з історії Михайла Михайловича Луніна, який працював в університеті з 1835 р. Ще одним фактором, який спонукав юного історика та поета зосередити свою увагу саме на дослідженні історії українського народу, стало його знайомство з молодим філологом, романтиком та етнографом Ізмаїлом Івановичем Срезневським (1812 – 1880 рр.), який став його наставником з лінгвістики.

Після закінчення Харківського університету М. Костомаров почав публікувати свої вірші та прозові твори, а також активно займався науковою діяльністю. Довелося йому нетривалий час зайнятися і військовою службою: майбутній науковець служив юнкером у драгунському полку в Острогозьку. Наприкінці 1840 р. М. Костомаров успішно склав магістерський іспит, а в 1841 р. написав свою першу магістерську дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России». Першу за рахунком, бо цензори Російської імперії не тільки визнали її небезпечною для самодержавства та православної церкви, а й заборонили, і навіть знищили усі видані екземпляри. Другою кваліфікаційною роботою, яку М. Костомаров усе ж таки блискуче захистив на початку 1844 р., стала монографія «Об историческом значении русской народной поэзии».

У 1840-х рр. кар'єра М. Костомарова поступово пішла вгору: на початку десятиліття він обіймав посаду помічника інспектора у Харківському університеті, а у вересні 1844 р. молодий науковець обійняв посаду викладача історії у Рівненській гімназії. Наступного року М. Костомаров переїхав до Києва, де обійняв посаду вчителя історії у Першій київській гімназії. В 1846 р. він став ад'юнкт-професором кафедри історії Київського університету Святого Володимира. Наприкінці того ж самого року М. Костомаров став викладачем історії у Київському інституті шляхетних дівчат.

Всередині 1840-х рр. М. Костомаров палко закохався у свою ученицю, Аліну Леонтіївну Крагельську. Він запропонував їй вийти заміж за нього. 1847 р. вже було призначене весілля. Але доля була інакшою...

М. Костомаров в роки своєї романтичної молодості був не тільки науковцем, поетом та етнографом, а й активним політичним та громадським діячем. Він вважав самодержавство перешкодою до розвитку слов'янських народів. Державницький ідеал молодий М. Костомаров вбачав у політичному ладі Сполучених Штатів Америки, а тому вважав, що саме республіканська федерація вільних народів стане запорукою свободи та розвитку слов'янських народів. Ще в 1843 – 1844 рр. молодий вчений познайомився з такими талановитими і найкращими людьми свого часу, як Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897 рр.), Микола Іванович Гулак (1821 – 1899 рр.) та Василь Михайлович Білозерський (1825 – 1899 рр.). Разом з ними він наприкінці 1846 р. створив таємне Кирило-Мефодіївське братство, діяльність якого була спрямована на знищення самодержавства та кріпосного права та подальше встановлення демократичного ладу, причому сам М. Костомаров виступав за мирні реформи.

Через зраду одного з членів, який виказав своїх товаришів, Кирило-Мефодіївське братство у березні 1847 р. було викрито – за кілька днів до наміченого весілля М. Костомарова з А. Крагельською. Його самого було ув'язнено в Петропавлівській фортеці, де він провів рік. Після цього М. Костомарову заборонили займати посади, пов'язані з його науковою діяльністю, та відправили до Саратова, де він знаходився з 1849 р. до 1858 р. М. Костомаров на засланні працював і секретарем статистичного комітету, і перекладачем при губернському управлінні, і одним з редакторів «Саратовских губернских ведомостей», а також був членом губернського комітету з селянських питань. Навіть у засланні продовжував працювати з проблемними питаннями історії України та Московії у XVII ст., зокрема зосередився на дослідженнях постаті Богдана Хмельницького.

Саме під час заслання М. Костомаров вирішив зосередитися на науковій діяльності. Після завершення заслання та зняття заборони працювати «по ученой части» дослідник переїхав до Санкт-Петербурга, де у 1859 р. став екстраординарним професором кафедри російської історії в Петербурзькому університеті. Він почав вести лекції, що користувалися неймовірною популярністю серед студентства. Втім, у 1862 р. через конфлікт з керівництвом М. Костомаров покинув університет і з того часу став виключно кабінетним вченим. Протягом 1860 – 1870-х рр. М. Костомаров плідно працював у науковій сфері, що призвело до появи цілої низки наукових праць, таких як «Вече и вечевое устройство в древней Руси», «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Начало Руси», «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова и Вятки)», «Черты народной южнорусской истории» та багато інших.

У 1875 р. М. Костомаров нарешті одружився на А. Крагельській, яка на той момент була удовою з кільком дітьми. Тоді ж Микола Іванович практично осліп через напружену наукову роботу, а здоров'я почало стрімко погіршуватися. Помер М. Костомаров у віці шістдесяти семи років в Санкт-Петербурзі 7 (19) квітня 1885 р. Був похований там же, на Волковому кладовищі.

Доволі актуальним є питання історіографічної концепції, якої протягом свого життя неухильно дотримувався М. Костомаров. Адже не слід забувати, що він не все життя був кабінетним істориком, але також займався етнографічними експедиціями, під час яких досліджував народний фольклор, а також активно займався політичною

та громадською діяльністю. М. Костомаров ще з раннього етапу своєї творчої і наукової діяльності (1840 – 1842 рр.) займався етнографією та вже в ті роки дійшов висновків, що історію творять не окремі особи, а народні маси. Одним з найбільш авторитетних костомарознавців Юрій Анатолійович Пінчук (1937 – 2012 рр.) у своїй статті «Один з найважливіших принципів народознавчого кредо М. Костомаров», написаній у 1996 р. та перевиданій у 2012 р. у збірці «Вибрані студії з костомарознавства» наступним чином характеризує погляд М. Костомарова на зв'язок історії та етнографії: «На думку Миколи Костомарова, історія і етнографія повинні вивчатися одночасно і нероздільно одна від одної – розвиватися. Відтак історик повинен бути етнографом, а етнограф стає істориком, оскільки він етнограф. А об'єднує їх те, що їхнім науковим предметом є духовний бік народного життя. Етнографічний аспект наукової діяльності Миколи Костомарова, дослідження ним внутрішнього життя народу, його творчості, побуту, відіграло величезну роль не тільки в українському відродженні, але і у пробудженні національної свідомості інших слов'янських народів та в розвитку їхніх соціально-політичних переконань» [Пінчук, 2012, с. 167].

Також не слід забувати й про політичну та громадську діяльність Миколи Івановича, що також вплинуло на утворення його власної історіографічної концепції. Він неухильно дотримувався думки, що лише рівноправна федерація вільних народів, поєднаних спільним корінням, мовою, народними традиціями, звичками та релігією, та демократичний лад здатні привести волелюбних і творчих людей до процвітання та розвитку культури і науки. Головною перешкодою до розквіту добробуту М. Костомаров вважав такі пережитки минулого, як самодержавство, кріпосний устрій та становий лад. Саме ці погляди і спонукали М. Костомарова до утворення Кирило-Мефодіївського братства. Таких самих федеративних і демократичних поглядів дослідник дотримувався і під час наукових досліджень. Саме у переконанні М. Костомарова в тому, що рушієм історичних подій є народ, а не окремі особистості (хоча він і досліджував біографії окремих постатей, таких, як Богдан Хмельницький та Степан Разін), лежить основа його історіографічної концепції. Микола Іванович вважав, що в основі, як він зазначав, «південноруської народності» (тобто, предків сучасних українців) лежить тяга до народної демократії та рівності, прикладом чого стали такі його праці, як «Вече и вечевое устройство в древней Руси» та «Мысли о федеративном начале в древней Руси», хоча він і не заперечував наявності зачатків вічової демократії у північних представників східних слов'ян, яскравим прикладом чого стала його опублікована в 1863 р. праця «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада (история Новгорода, Пскова и Вятки)».

М. Костомаров не сприймав імперську концепцію теорії офіційної народності, яку лаконічно сформулював граф Сергій Семенович Уваров (1786 – 1855 рр.) у вислові «православ'я, самодержавство, народність» та вважав, що московська історія, на відміну від руської, заснована на деспотизмі, примусі та на ролі окремого правителя і централізації управління. Він засуджував російську імперську історіографічну концепцію триєдиного народу та саме на прикладах різних систем управління, менталітету і етнографічних традицій доводив, що українці та росіяни є різними народами. Слід зауважити, що за часи його життя вже існували гіпотези про те, що росіяни взагалі не мають жодного відношення до слов'янських народів, а є

нащадками фіно-угорських племен або монгольських завойовників, але для самого М. Костомарова такі концепції здавалися занадто радикальними, і він їх не сприйняв. Але дослідник неухильно дотримувався думки, що українці і росіяни є принципово різними народами.

Квінтесенцією історіографічної концепції М. Костомарова є його опублікований в 1861 р. публіцистичний твір «Две русские народности», де науковець аналізує різницю між українським і російським народами у їхній ментальності та етнографічній традиції і доходить таких висновків:

1. Український та російський народи найпізніше з XII ст. мали схильність до різних форм державного управління. Якщо український народ завжди прагнув до демократичного ладу, яскравими прикладами чого спочатку стала вічова, а пізніше – козацька демократія, то Московщина завжди тяготила до авторитаризму, централізації державницького ладу та до підкорення волі однієї людини – правителя (князя, царя чи імператора). Притому М. Костомаров звернув увагу на те, що потяг до авторитарного ладу у московитів проявлявся ще задовго до початку монгольської експансії, тобто у XII ст. (тоді як Бату-хан підкорив Суздальщину лише у XIII ст.). Московити утворили такий державницький централізований лад, в якому самоініціатива навіть палкого прихильника існуючого ладу могла бути покарана. У них завжди виховували здатність «не висовуватися». Микола Іванович продемонстрував це на прикладі відносин царя Олексія Михайловича та московського патріарха Нікона: «а царь Алексѣй Михайловичъ не затруднился пожертвовать любимцемъ Никономъ, когда тотъ поднялъ слишкомъ независимо голову, защищая самобытность и достоинство правителя церкви» [Костомаров, 1861]. До речі, форма управління стала однією з причин, чому М. Костомаров у цьому публіцистичному творі вказував, що українці з їхньою традицією вічової та козацької демократії та поляки з традиціями сеймової демократії є значно ближчими і братніми народами, ніж московити.

2. Український та російський народи мали різні культурні та етнографічні традиції. М. Костомаров, який довгий час сам займався дослідженням фольклорної діяльності як українського, так і російського народів, дійшов висновків, що українці споконвіку були більш схильними до творчої діяльності, ніж росіяни, які мали значно убогішу фантазію. Наприклад, дослідник наголошував, що українці мали відчутний потяг до поезії.

3. Не обійшов дослідник і питання назви Русь. Він ретельно дослідив історію походження і розповсюдження цієї назви – і дійшов висновків, що це була самоназва предків саме українського народу: «Название Руси за нынѣшнимъ южно-рускимъ народомъ перешло и къ иностранцамъ, и всѣ стали называть Русью не всю федерацию Славянскихъ племенъ материка нынѣшней Россіи, сложившуюся съ прибытія Варяговъ-Руси подъ верховнымъ первенствомъ Кіева и не исчезнувшую, въ духовномъ сознаніи, даже и при самыхъ враждебныхъ обстоятельствахъ, поколебавшихъ ея внѣшнюю связь, а собственно югозападъ Россіи, населенный тѣмъ отдѣломъ Славянскаго племени, за которымъ теперь усвоивается название Южно-русскаго или Малороссійскаго. Это название такъ перешло съ послѣдующихъ временъ. Когда толчекъ, данный вторичнымъ влияниемъ Литовскаго племени въ судьбу Славянскихъ народовъ всей западной части русскаго материка, соединилъ ихъ въ одно политическое тѣло и сообщилъ имъ новое соединительное прозвище –

Литва, это прозвище стало достояніемъ бѣлорусскаго края и бѣлорусской народности, а южнорусская осталась съ своимъ древнимъ привычнымъ названіемъ Руси» [Костомаров, 1861].

Слід зазначити, що М. Костомаров працював в парадигмі імперського світу, тому видатному історику доводилося рахуватися з тими труднощами, яка могла йому доставити тодішня царська цензура. Тому Микола Іванович був змушений рахуватися з можливою реакцією петербурзьких цензорів, щоб його праця взагалі мала можливість бути виданою. Цензурні перепони вплинули на термінологію українського історика: так, видатний український державний діяч, дипломат та історик Дмитро Іванович Дорошенко (1882 – 1951 рр.) у своїй передмові до україномовного видання «Двох руських народностей», яке було видано в 1920 р. в німецькому Лейпцигу (за тодішнім правописом – Лайпцигу), де діячі українського національно-визвольного руху опинилися в еміграції, наводить яскравий приклад підлаштовування під цензурні вимоги – зміна терміну «український» на «южнорусскій» («південноруський»). Дмитро Іванович також зазначає, що ця кон'юнктура термінологія не прижилася в українському середовищі, тому у виданні 1920 р. було повернуто більш правильну для українського національно-визвольного руху термінологію. Ось як Д. Дорошенко описував цей процес: «Певна річ, що, пишучи цю свою розвідку про “дві руські народности” або, краще сказати, про два окремих народи — український і московський, Костомаров мусів оглядатись і на російську цензуру, й на ті погляди, що глибоко закорінилися, і серед російської, й серед української публіки. Це відбилось, між иншим, і на його термінології: ось, наприклад, уживання ним назви “южнорусскій” у розумінні – “український”. Ця штучна назва, котру М. Костомаров спробував був зацепити в літературі, як знаємо, не прийнялася зовсім. Отже й ми в нашому виданні замінюємо її словом “український”, щоб не заводити зайвої плутанини» [Костомаров, 1920].

Також Д. Дорошенко вказував, що на представників українського національного руху праця М. Костомарова «Две русские народности» справила велике враження, через що вона була перекладена українською мовою та видана у Львові та в Тернополі, які на той момент входили до складу Австро-Угорської імперії, де відношення влади до українського руху було більш сприятливим, ніж у царській Росії (хоча віденський уряд і підтримував польський, а не український рух), через що там можна було публікувати ті праці, які б царська цензура навіть в найбільш ліберальні часи заборонила друкувати: «Розвідка Костомарова зробила свого часу велике враження. Не дурно бо Драгоманов називає її “азбукою українського націоналізму” для 60. і 70. років XIX. ст. В основних своїх рисах вона не перестаріла й досі, й багато де в чому думки Костомарова справдилися таки на наших очах у цілому ряді прикладів.

Вже незабаром потому, як появилася розвідка в “Основі”, її перекладено на українську мову у львівському журналі “Слово”, пізніше подав її в перекладі Ол. Барвінський у II. томі своєї “Руської Історичної Бібліотеки” (Тернопіль, 1886. р.), а ще пізніше цей самий переклад, виправлений і трохи перероблений, передруковано у збірнику українських писаннів Костомарова, в серії «Руська письменність», видаваній львівською «Просвітою», заходом Ю. Романчука» [Костомаров, 1920].

За рік до публікації твору «Две русские народности» у Миколи Костомарова відбулася наукова суперечка з придворним істориком та професором Московського

університету Михайлом Петровичем Погодіним (1800 – 1875 рр.). Цей історик стверджував, що московити нібито були нащадками південноруського населення, яке начебто було змушене тікати під час монгольської навали, тоді як українці – нащадками прийшлих з Карпат племен. Слід зауважити, що незважаючи на докорінні відмінності між історіографічними концепціями М. Погодіна і М. Костомарова, Микола Іванович завжди ставився з глибокою повагою до Михайла Петровича, адже той був його наставником, який свого часу читав лекції юному романтику.

Втім, непорозуміння між М. Костомаровим та М. Погодіним виникло не в площині вирішення проблеми етногенезу українського та російського народів, а на ґрунті походження Русі. Як вказує О. Гончар у своїй опублікованій в 2007 р. праці «М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі», М. Погодін був переконаним норманістом, тоді як М. Костомаров розробив власну альтернативну теорію, згідно з якою варяги були представниками литовських племен: «Як відомо, основним предметом дискусії була т. зв. норманська теорія походження Русі, яку відстоював М. Погодін. Натомість М. Костомаров висунув альтернативну теорію щодо литовського (“жмудського”) походження Русі» [Гончар, 2007, с. 70].

Легендарний диспут відбувся 19 березня (1 квітня) 1860 р. в Санкт-Петербурзі. На диспуті була присутня студентська столична молодь. Матеріали цього диспуту пізніше були опубліковані в петербурзькому журналі «Современник» [Современник, 1860, с. 80]. Незважаючи на те, що сам Микола Іванович прагнув, щоб його диспут з Михайлом Петровичем мав суто науковий і дослідницький характер, в якому будуть використовуватися лише наукові аргументи, ця суперечка між двома авторитетними науковцями стала об'єктом багаточисельних політичних спекуляцій у петербурзькій пресі. Аргументи М. Костомарова під час диспуту для аудиторії виявилися куди більш переконливими, ніж аргументи М. Погодіна: Миколі Івановичу студенти аплодували, тоді як Михайла Петровича студенти освистали, оскільки той висловлював свої твердження без доказів, тоді як його опонент намагався підкріпити свої твердження тими чи іншими фактами. Після диспуту М. Погодін не раз безпідставно звинувачував М. Костомарова та студентство у змові, але більш цікавим є той факт, що і сам переможець не був задоволений результатами дискусії та вважав, що студентів привабила не стільки наукова аргументованість литовської теорії походження Русі, стільки його постать, досить популярна в стінах Санкт-Петербурзького університету та можливість поглузувати з Михайла Петровича. Більш того, сам Микола Іванович спочатку не хотів брати участь у диспуті, вважаючи, що це відволікає його від наукової роботи, і був змушений приймати участь через тиск. У той же час М. Костомаров вважав, що диспут спонукає молоде покоління до більшої участі в історичній науці. Микола Іванович пізніше часто згадував про той диспут та зауважував, що для переконливих доказів потрібно завжди спиратися на історичні джерела, попередньо ретельно їх проаналізувавши.

М. Костомаров завжди визнавав, що однією з причин, чому він завжди буде рішуче заперечувати норманську теорію, є його власна релігійність. Дослідник вважав, що підтримка норманської теорії для нього буде рівносильною приєднанням до католицької церкви, хоча він вважав, що церква не має права втручатися в

наукову дискусію [Гончар, 2007, с. 73]. Втім, науковець не наполягав на правильності своєї версії. М. Костомаров допускав, що вірною може бути й інша наукова теорія походження Русі, а його литовська теорія є лише однією з безлічі інших теорій, до того ж і не найкращою та малодослідженою.

Після завершення наукового диспуту М. Костомаров, який був незадоволений тим фактом, що студенти здебільшого просто глузували з М. Погодіна та просто підтримували його як популярну постать, насправді незважаючи на їхні аргументи, вирішив провести зустріч зі студентською молоддю та дізнатися причини їхньої поведінки на диспуті. О. Гончар у праці «М.І. Костомаров і М.П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі» зазначила, що дослідник дійшов до висновків, що студентство здебільшого протестувало проти примусового насадження норманської теорії: «Як вияснилося, вони не мали нічого проти самого Погодіна, а лише не хотіли сприймати його аргументацію. Костомарова підтримали не як професора, а лише тому (“как они говорят...”), що його “теория кажется им более евристичною, чем норманская”» [Гончар, 2007, с. 71].

Впродовж наступних років Микола Іванович продовжував ретельно аналізувати поведінку М. Погодіна та молодого петербурзького студентства під час наукового диспуту. Він дійшов двох головних висновків: першим висновком, зробленим науковцем, було масове несприйняття норманської теорії петербурзькою інтелігенцією, зокрема студентством, яке охопило масове захоплення альтернативними ненорманськими теоріями походження Русі. У студентів та ліберальної інтелігенції викликало несприйняття наполегливого повторення М. Погодіним основних постулатів норманської теорії без жодних доказів. Тому той так і не зміг переконати слухачів у своїй правоті.

Але значно важливішою для М. Костомарова виявилася інша, більш глибинна причина незадоволення студентства норманською теорією та таким консервативним представником російського наукового суспільства, як М. Погодін. На думку Миколи Івановича, петербурзьке освічене суспільство, зокрема студенти, не сприймали те, що їм з покоління в покоління примусово насаджували силою, зокрема норманську теорію. Саме тому молодь сприйняла альтернативні теорії походження давньоруської держави, зокрема литовську, як свіжий ковток повітря у науковому дискурсі. Втім, М. Костомаров завжди в наступні роки дотримувався неухильної думки, що його дискусія з М. Погодіним є лише початком багаторічної кропіткої наукової праці присвяченої дослідженню руського, норманського та литовського світів, зокрема історичних джерел, що дозволило б заперечити норманську теорію та підтвердити одну з альтернативних наукових теорій походження давньоруської держави.

Незважаючи на те, що М. Костомаров завжди виступав за суто науково-дослідницький характер свого диспуту з М. Погодіним, петербурзька преса, яка підтримувала норманську теорію, а, відповідно, і старого норманіста та державника, почала цькувати українського історика. Особливо відзначився петербурзький журнал «Іскра», який звинуватив М. Костомарова в недолугості та вигадці своєї теорії з голови. На думку авторів таких статей, науковець на бачив правди. Микола Іванович був в розпачі від такого розвитку подій, адже ця активна дискусія серйозно відволікала його від активної наукової праці. До того ж дослідник небезпідставно

побоювався, що керівництво Петербурзького університету може вигнати його з навчального закладу за його погляди, отримавши зручну нагоду.

Незважаючи на те, що М. Костомаров в часи свого зрілого періоду (1850 – 1880-і рр.) був змушений звертати увагу на царську цензуру, особливо після Емського указу 1876 р. та початку контрреформ імператора Олександра III (1845 – 1894 рр.), він продовжував дотримуватися думки про відмінний характер українського та російського народів. М. Костомаров продовжував вважати українську та російську мови двома різними мовами, тому на початку 1882 р. в журналі «Вісник Європи» він опублікував свою працю «Задачі українофільства». В ній Микола Іванович доводив, що як український та російський народи є двома окремими народами, так і українська є не діалектом російської мови, а окремою та самобутньою мовою [Вівсяна, 2018, с. 275]. В той же час історик визнавав, що в XVIII ст. ця мова стала селянською (мужицькою), оскільки українське дворянство й інтелігенція були інкорпоровані до російського імперського простору [Костомаров, 1882].

Висновки. Історіографічна концепція М. Костомарова відіграла здійснила значний внесок у становлення національної парадигми української історії. Пізніше його науковим здобутком користувалися наступні покоління українських істориків, найбільш яскравими з яких стали Володимир Боніфатійович Антонович (1834 – 1908 рр.), Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895 рр.) та Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934 рр.). Микола Іванович став одним з перших українських істориків, які продемонстрували, що головним рушієм історії є народ, а не окремі постаті, що стало однією з причин, чому він виступав за демократичні перетворення. Попри те, що Микола Іванович працював за умов репресивного самодержавницького режиму, йому вдалося створити власну історіографічну концепцію.

Список використаних джерел та літератури

- Вівсяна, І. А., 2018. *Ідея соборності у суспільно-політичних поглядах М. І. Костомарова*, Кропивницький.
- Гончар, О., 2017. *Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи*, Київ.
- Гончар, О., 2007. *М. І. Костомаров і М. П. Погодін: науковий диспут в епістолярному розділі*, Київ.
- Костомаров, М., 1861. *Две русские народности*, Санкт-Петербург.
- Костомаров, М., 1882. *Задачи украинофильства*, Санкт-Петербург.
- Костомаров, М., 1920. *Дві руські народности. Переклав Олександр Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка*, Київ-Лайпціг.
- Пінчук, Ю., 2012. *Вибрані студії з костомарознавства*, Київ.
- Яценко М., 1994. *М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець*, Київ.
- Современник, 1860. Санкт-Петербург.

References

- Honchar, O., 2007. *M. I. Kostomarov i M. P. Pogodin: naukovyi dysput v epistoliarnomu rozdili* [M. I. Kostomarov and M. P. Pogodin: a scientific dispute in the epistolary section], Kyiv. [in Ukrainian].
- Honchar, O., 2017. *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epokhy* [Mykola Kostomarov: the Figure of the Historian Against the Background of the Epoch], Kyiv. [in Ukrainian].
- Kostomarov, M., 1861. *Dve russkye narodnosti* [Two Russian nationalities], St. Petersburg. [in Russian].
- Kostomarov M., 1882. *Zadachy ukraynofylstva* [The challenges of Ukrainianophilism], Sankt-Peterburh. [in Russian].

Kostomarov M., 1920. *Dvi ruski narodnosti*, [Two Russian nationalities]. Pereklav Oleksander Konyskyi, z perednim slovom Dmytra Doroshenka, Kyiv-Laipstsig. [in Ukrainian].

Pinchuk Y., 2012. *Vybrani studii z kostomarovnavstva* [Selected studies in costomarology], Kyiv. [in Ukrainian].

Sovremennyyk, 1860. St. Petersburg. [in Russian].

Vivsiana, I. A., 2018. *Ideia sobornosti u suspilno-politychnykh pohliadakh M. I. Kostomarov* [The Idea of Unity in the socio-political views of M. I. Kostomarov], Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].

Yatsenko, M., 1994. *M. I. Kostomarov – folkloryst i literaturoznavets* [M. I. Kostomarov – folklorist and literary critic], Kyiv. [in Ukrainian].

MYKOLA KOSTOMAROV'S STRUGGLE AGAINST THE IMPERIAL CONCEPT OF THE SLAVIC HISTORY OF MOSCOVIA

Dmytro Lahuta

Postgraduate Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. This article is devoted to the struggle of the prominent Ukrainian historian and ethnographer Mykola Ivanovych Kostomarov (1817 – 1885), who in the second half of the XIX century was at the origins of Ukrainian historiographical science and Ukrainian ethnology and ethnography, with the traditional imperial concept of the Slavic history of Muscovy, the founder of which was Nikolai Mikhailovich Karamzin (1766 – 1826), who during the first quarter of the XIX century was the court historiographer of the Russian Emperor Alexander I. During the period of Kostomarov's life in the second half of the nineteenth century, the main historians of the Russian Empire who actively promoted the postulates of the imperial concept of the Slavic history of Muscovy were Sergei Mikhailovich Solovyov (1820 – 1879) and Mikhail Petrovich Pogodin (1800 – 1875). The latter became Kostomarov's main opponent among scholars: it was with him that he had the most heated scientific disputes. One of the main reasons for Mykola Ivanovych Kostomarov's struggle against the postulates of the official imperial concept of the history of Muscovy and the history of Ukraine was his character: the researcher was naturally inclined to idealism and romanticism in his personal life, as well as in his scientific and political activities. The main work that Mykola Ivanovych Kostomarov created to combat the postulates of the imperial concept was his article "Two Russian Nationalities", written in 1861. In it, the Ukrainian researcher outlined his view of the historical processes that took place both in the so-called "Great Russian State" and on the territory of modern Ukraine. The views of Mykola Ivanovych Kostomarov on the course of "Great Russian" history have aroused considerable interest and heated debate among researchers of subsequent generations. This article also contains a small excursion into the biography of the outstanding historian.

Key words: M. Kostomarov, Pogodin, romanticism, Moscovia, Russia, Ukraine, history.

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ УТРИМАННЯ ВИХОВАНЦІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Бідун Юрій Володимирович

вчитель історії Новосіклівського академічного ліцею «Ерудит», м. Київ

bidun1992@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>

Анотація. У науковій статті йдеться про особливості матеріального утримання учнів Київської духовної семінарії. Проаналізовано зміни в кількості осіб, які навчалися в цьому духовно-освітньому закладі, їх загальне число. Визначено, що за рівнем матеріального забезпечення семінаристи поділялися на три категорії. Детально проаналізовано вимоги, які ставилися до учнів, що претендували на державне утримання. Проаналізовано забезпечення вихованців семінарії їжею та одягом. Із загального числа студентів, виокремлено частку найбільш вразливих учнів та сиріт. З'ясовано, що тут також навчалися представники інших станів. Обґрунтовано, що матеріальне становище більшої частини учнів, було незадовільним. Досліджено різноманітні благодійні товариства та спеціальні стипендії, що створювалися для найнезабезпеченіших учнів. Частково проаналізовано фінансове становище Київської духовної семінарії.

Ключові слова: Київська духовна семінарія, семінарія, священники, духовна освіта, церква.

Постановка проблеми. В нематеріальній, ідеолого-духовній сфері минулого традиційних суспільств Східної Європи вагоме місце завжди належало церковним інституціям. Поліконфесійне різноманіття, духовні реалії, гостра боротьба за релігійні впливи на населення сучасної України вже роблять питання, що порушені в цій науковій публікації, достатньо актуальними.

Об'єктом цього дослідження є Київська духовна семінарія. Протягом ХVІІІ – початку ХХ ст. вона лишалася одним з найавторитетніших православних навчальних закладів на українських землях, що перебували в складі Російської імперії. Київська духовна семінарія – провідний центр виховання служителів Церкви. Навчання і виховання молодих священників, визначення їхньої ролі в суспільстві – це питання, що не лише були важливими в минулому, а й залишаються такими і в наш час.

Предметом дослідження є матеріальне становище вихованців Київської духовної семінарії. Вченим вдається прослідкувати зв'язок між забезпеченням учнів та їхньою успішністю навіть в наші дні, навіть у світських закладах освіти (а не лише в духовних). Вихованцям, які відчувають якісь матеріальні нужди, нестатки чи проблеми, значно важче сконцентруватися на здобутті освіти чи на власному самовдосконаленні. В багатьох сучасних українських школах не вистачає навчальної літератури, підручників, історичних та географічних карт, приладів до хімічних і фізичних кабінетів, комп'ютерних технологій, методичних матеріалів, місць в гуртожитку і т. п. Хронічними залишаються труднощі фінансового характеру.

Сьогодні проблемними і навіть дискусійними є питання загального безкоштовного харчування чи проїзду в громадському транспорті. Тому, актуальність обраної теми зумовлюється ще й складнощами матеріального забезпечення учнів сучасних українських закритих та напівзакритих навчально-виховних освітніх центрів.

Мета – дослідження рівня матеріального забезпечення учнів Київської духовної семінарії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Огляд джерел і літератури. Історія Київської духовної семінарії (протягом XIX – початку XX ст.) – досліджена слабо. Змушені констатувати, що обрана тема практично нова. Загальне ґрунтовне дослідження історії КДС з 1817 по 1867 рр. провів С. Ільчишин. Вищу, середню та нижчу духовну освіту на українських землях досліджували такі вчені, як В. Борисенко, В. Бурега, С. Візер, М. Журба Л. Іванова, Т. Ковальчук, С. Мешковська, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко (А. Вініченко), Г. Степаненко, С. Федоренко, О. Федорчук, Н. Ципляк, Н. Шип та ін.

Обрана тема забезпечена хорошою джерельною базою, основна маса якої зосереджена в Центральному державному історичному архіві України м. Києва (далі – ЦДІАУ, м. Київ). Зокрема, надзвичайно вагомим є фонд № 712 «Київська духовна семінарія». Для першої половини XIX ст. основоположним по цій проблематиці є ще й фонд № 711 «Київська духовна академія».

Виклад основного матеріалу. Найперше, розглядаючи становище учнів Київської духовної семінарії (далі – КДС), потрібно визначити, якою була і як змінювалася їхня загальна кількість. Це дасть змогу сформувати більш точне уявлення про спроможності керівництва навчального закладу до утримання семінаристів.

Станом на вересень 1867 р. у КДС навчалося аж 546 учнів [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1867), спр. 137, арк. 40]. Відповідно до розрядного списку, що був складений у липні 1878 р., у 1877/1878 навчальному році тут вчилася 343 учні [КЕВ, 1878, №14]. Це підтверджує і звітна документація 1879 р. [КЕВ, 1879, № 5]. У 1882 р. у цьому навчальному закладі навчалося 431 учень. Між іншим, це було більше від штатної норми (410 осіб) на 21-го учня [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1882), спр. 65, арк. 3]. У 1899 р. загальна кількість учнів становила 509 осіб [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1899), спр. 47, арк. 86]. У 1900/1901 навчальному році тут навчалося 510 вихованців [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1901), спр. 57, арк. 28]. 1901/1902 навчальний рік КДС закінчило 559 семінаристів [КЕВ, 1902, № 16]. У 1913/1914 навчальному році в КДС знаходилося 427 учнів, але на початку цього навчального року їх було ще більше – аж 455. Влітку, перед початком 1914 1915 навчального року в семінарії всього налічувалося 466 вихованців. Тоді ж в гуртожитку проживало 426 осіб [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 803, арк. 12].

За своїм матеріальним становищем семінаристи поділялися на три категорії: казеннокошті, напівказеннокошті та своєкошті. Від того, до якої категорії належали учні, визначався рівень їхньої підтримки з боку держави та Церкви.

Аналіз дослідженої документації дає змогу робити висновок, що матеріальне забезпечення учнів КДС протягом досліджуваного періоду залишалося стабільно важким. З огляду на це, для найбідніших семінаристів вкрай важливим був § 11 статуту духовних семінарій. В ньому йшлося про те, що сироти і діти бідних батьків, з відмінними оцінками і поведінкою, приймалися на казенне утримання в кількості,

яку визначали у відомствах Св. Синоду, відповідно до потреб кожної єпархії. Тобто значну частку витрат на утримання цих «казеннокоштных» учнів брала на себе держава (через інституції Св. Синоду).

Можемо стверджувати, що казенне забезпечення було головним стимулом до вступу і навчання в Київській та інших семінаріях українських губерній. Левова частка вступників мали на меті отримати казенне або хоча б напівказенне семінарське місце. Це документально засвідчують численні щорічні заяви семінаристів. Їх подавали навіть посеред навчального року. А, між іншим, скарги учнів на повну бідність чи багатодітність сімей, в їхніх «прошеннях» були нормою [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1869), спр. 18, арк. 284-301].

Напівказенне утримання («полуказенное» «частично казенное содержание») також було важливою допомогою вихованцям Київської духовної семінарії. Тим вихованцям, до яких його прикріплювали, надходила лише часткова (зазвичай – половинна) матеріальна допомога.

Всі інші учні у Київську духовну семінарію вступали на правах «своєкоштных», тобто зобов'язувались утримувати себе самі.

Між претендентами на казенне утримання існувала сильна конкуренція. Тому прийом учнів на нього здійснювався за певними правилами, оскільки, як нами вже неодноразово відмічалось, охочих користуватися цим утриманням була величезна кількість, а число місць було обмеженим.

Казеннокоштні вихованці Київської духовної семінарії повністю забезпечувалися цим навчальним закладом, а саме: квартирою, одягом, столом і предметами для письма і певною кількістю грошей. Таке ж саме утримання отримували стипендіати і армійські вихованці.

Вихованці, які мали право на казенне утримання через своє сирітство або бідність батьків, а також через свої успіхи і поведінку, але не були прийняті на нього через нестачу штатних казенних місць, приймалися на різноманітні благодійні оклади (зокрема, це стипендії; про них детальніше написано нижче), в кількості близько 20 осіб. Такі учні мали право користуватися від семінарії лише готовою кімнатою і столом (без одягу і предметів канцелярії). При прийомі на казенне утримання, походження (з певної єпархії) і станова приналежність учнів до уваги не бралися. При призначенні казенного утримання перевага надавалася тим учням, чия успішність і поведінка була кращою, порівняно з іншими, але якщо з якоїсь причини вільні місця залишаються вакантними, то на них приймалися ті вихованці, які визнавалися тямущими і благонадійними. Вони повинні були мати по своїх успіхах бали не нижчі від «3». На армійські оклади приймалися діти армійського духовенства після встановлення попередніх зв'язків з головним священиком армії і флотів стосовно призначення для них таких окладів.

Прохання про казенне утримання подавалися на ім'я ректора семінарії. Прийом цих письмових звернень зазвичай бував двічі на навчальний рік: в другій половині серпня і в перших числах січня. До них додавалися свідоцтва від благочинних рад про сімейне і матеріальне становище вихованця, а саме чи має він батька-матір, – якщо має, то ким він є, в якому класі рахується прихід, який він (батько учня) займає, скільки батько отримує зарплатні і доходів, якою кількістю землі користується, чи не має особливих джерел самозабезпечення, який в нього склад сім'ї, і де знаходяться його діти, і на якому утриманні (якщо вони в навчальних

зкладах) і чи дійсно той вихованець потребує казенного забезпечення. Якщо ж у дитини-кандидата немає батька, вимагалось свідчення про те, чи є в нього мама, хто входить в її сім'ю, де саме вона знаходиться і на якому утриманні, якими засобами і допомогою користується вдова і чи дійсно не в стані утримувати свого сина. Якщо вихованець не має ні батька ні мами, то чи не має він якогось спадку від батьків і в чому він полягає, чи не має він найближчих родичів, які могли б йому допомогти. Ці свідчення повинні бути підписаними благочинними і членами ради. Без надання таких документів прохання про казенне утримання не приймалися.

Якщо успішність учня, якого прийняли на казенне утримання, з часом падала, тоді семінарське керівництво вживало певних заходів. Якщо вони не діяли, тоді учень позбавлявся казенного утримання в будь-який період навчального року. І в такому випадку на його місце призначався хтось інший з сиріт і дітей бідних батьків, хто відрізнявся успіхами і поведінкою. Так само казенного утримання позбавлявся казеннокоштный вихованець, що залишався в тому ж класі на повторний курс. Це правило не поширювалося лише на тих учнів, малоуспішність яких і непереведення в старший клас були викликані затяжною хворобою [КЕВ, 1879, № 31]. Право позбавляти казенного утримання було одним із найрадикальніших інструментів впливу правління семінарії на погану поведінку чи незадовільну успішність учнів.

Кількість казеннокоштных і напівказеннокоштных місць змінювалася. Найперше вона залежала від штатів, що приймалися органами Господарського управління при Св. Синоді. Також ця кількість суттєво залежала і від правління семінарії, оскільки саме воно вирішувало чи варто ділити казенні місця на напівказенні.

У 1869 р. в Київську духовну семінарію планувалося прийняти 75 казеннокоштных і 55 напівказеннокоштных вихованців [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1869), спр. 18, арк. 248-250]. Після прийому семінарського статуту 1867 р. кількість казеннокоштных місць визначалася у відомствах Св. Синоду і ця цифра залишалася порівняно сталою. Вона перш за все залежала від загального числа семінаристів. У 1879 р. на КДС виділялося 125 казенних місць [КЕВ, 1879, № 31]. У 1901 р. з усіх 510-и семінаристів казеннокоштных було 175 осіб, а напівказеннокоштных – 14 [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3 (1901), спр. 19, арк. 54]. З 1907 р. по 1916 р. штат стипендій складався з 140 казеннокоштных, 10 напівказенних і 20 приватних [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 833, арк. 111].

Багато учнівських прохань про прийняття їх на казенне або хоча б на напівказенне утримання надходило до правління семінарії посеред навчального року. Зазвичай, вони супроводжувалися відмовою, що ґрунтувалася на двох причинах. По-перше, учні, що їх писали, не відрізнялися відмінними успіхами в навчанні і хорошою поведінкою, а по-друге, в той час були відсутні місця в гуртожитку [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1868), спр. 1, арк. 54-55]. На одному з засідань педагогічного зібрання правління Київської семінарії (від 21 вересня 1868 р.) розглядалися «прошення» 43-х учнів про переведення їх з напівказенного на казенне утримання, або – з своєкоштного відразу на одне з вищевказаних. Правління семінарії, визначивши кількість наявних на ті дні напів- та казеннокоштных місць, задовольнило лише 13 заяв. При цьому лише один учень переводився на повне

казенне утримання, а всі інші – на полуказенне [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1868), спр. 1, арк. 105-107].

У 1870 р. з майже 8 тис. руб., що загалом виділялися на вихованців Київської духовної семінарії, на забезпечення казеннокоштных учнів залишалося 6 931 руб. 20 коп. З них на одяг і постіль витрачалося 1796 руб. 47 коп., на їжу – 5 134 руб. 73 коп. Нашої уваги варті розрахунки економа про витрати на харчування казеннокоштных семінаристів. З річної суми, що виділялася їм на їжу, виходило, що в середньому щомісячні витрати були 513 руб. 47 коп., а щоденні (при умові, що в місяці 30 днів) – 17 руб. 11 коп. Економом проводилися й інші розрахунки, по категоріях днів. Так, в звичайний скромний день на учнів витрачалося 15 руб. 71 коп., в звичайний пісний день – 12 руб. ½ коп., в недільний скромний день – 20 руб. 32 ½ коп., а в недільний пісний день – 15 руб. 62 ½ коп. В скромні дні витрати на їжу казеннокоштных вихованців були вищими, ніж в пісні, а в недільні дні – ніж в будні. І ще, крім варіювання в раціоні кількості риби, м'яса, овочів, каш та іншого, на столи «до святкових днів додавалася лише булка». Як вказував економ в документі, з усього цього впливало, що на їжі вдавалося заощаджувати 646 руб. 38 коп. на рік. Зекономлені кошти залишалися про запас, на випадок подорожчання цін, або перерозподілялися на нові витрати на їжу [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1870), спр. 68, арк. 1-4].

Харчування казеннокоштных учнів, хоч і було безкоштовним, але – небагатим. про це свідчить такий факт з повсякдення КДС кінця XIX ст. Митрополит Іоанникій в честь свого 50-річного ювілею відправив в відсотковому купоні 150 руб. 50 коп. на покращення харчування вихованців в період між 7 і 9 листопада включно [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1899), спр. 49, арк. 165]. Акцент робився на збільшенні частки м'яса в раціоні семінаристів.

У 1894 р. 250-255 семінаристів, а також 57 слуг харчувалися в семінарії [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1895), спр. 24, арк. 116].

У 1884 р. всього на утримання казеннокоштных семінаристів та пансіонерів витрачалося 21 454 руб. 47 коп. З цієї суми на одяг і постіль виділялося 8 531 руб. 94 коп., а на харчування – вже 12 922 руб. 53 коп. [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1884), спр. 59, арк. 57-78].

В «Додаткових свідченнях до економічного звіту Київської духовної Семінарії за 1894 р.» знаходимо такі дані. Казеннокоштным учням було видано 76 драпових пальт, по 109 суконних сюртуків, брюк і жилетів, по 216 літніх піджаків, брюк і жилетів, 214 літніх і 216 зимових кашкетів («фуражок»). Сорочок з підштанниками видавалося по три прибори кожному вихованцю – всього 651 пара. А також – 660 чорних краваток; полотенець («утиральниковъ») – 548; нових чобіт – 434; 1284 носові хустинки («платки»); 1296 нитяних шкарпеток [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1895), спр. 24, арк. 116-117].

У 1899 р. казеннокоштных вихованців і стипендіатів забезпечували такими речами. Зимове пальто мали пошити 74 вихованцям, суконні костюми – 103 вихованцям. Матеріал для цього («драпъ и сукно») планувалося взяти на семінарському складі, а якщо його не вистачить, мали виписати потрібну кількість матеріалів по минулорічних цінах [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1899), спр. 49, арк. 143].

Станом на 1901 р. казеннокоштні учні КДС забезпечувалися: одним зимовим пальтом, одним сюртучним костюмом, одним літнім костюмом, двома парами нових чобіт, однією парою носок, трьома парами спідньої білизни, шістьма парами шкарпеток, шістьма парами носовичків, одним полотенцем («утиральник») і однією краваткою. При цьому, пальто розраховувалося на три роки, сюртучний костюм – на два роки, а інші речі змінювалися щорічно. Пошиття і видача пальт і сюртуків відбувалися з жовтня до половини грудня щорічно, літніх костюмів – починаючи з січня, білизни – з жовтня, а чобіт – з листопада. Учні, що жили в головному корпусі, ходили митися в баню двічі на місяць, а білизну змінювали і здавали до пральні щотижня [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1901), спр. 57, арк. 30].

В третій чверті XIX ст. кількість сиріт в кожному з класів КДС коливалася від одного до трьох десятків.

Поіменний список учнів за 1916 – 1917 навчальний рік дає змогу зробити важливі висновки. Наприклад, про те, що навіть наприкінці досліджуваного періоду керівництво Київської духовної семінарії намагалося «прив'язати» казенне і напівказенне утримання і стипендії до сиріт. Тобто рівень бідності і незабезпеченості семінаристів залишався доволі високим і наприкінці періоду, що нами досліджується. Навіть в ті останні роки існування КДС залишалася значна кількість осиротілих учнів. За нашим підрахунками, таких було відносно багато: до 10 % в кожному класі [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 868, арк. 17].

Матеріальне становище абсолютної більшості семінаристів протягом другої половини XIX – початку XX ст. лишалося вкрай важким, навіть не зважаючи на державну підтримку (казенне і напівказенне утримання). Солідною підтримкою для них стали різного роду стипендії. Найперші з них були запроваджені в КДС ще у 60-х рр. XIX ст. і називалися «Лаврська» та «Феодосієвська».

«Лаврська» стипендія була заснована Києво-Печерською лаврою в пам'ять 4 квітня 1866 р. і вона офіційно називалася «Стипендія Його Імператорської Величності Государя Імператора Александра II». Вона надавалася дітям селян, що навчалися в КДС, а якщо таких не було, тоді – дітям бідного духовенства Київської єпархії, що відрізнялися успіхами і доброю поведінкою. Щорічно з 1870 р. по 1884 р. Києво-Печерська лавра жертвувала по 100 руб. на утримання і забезпечення свого стипендіата [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1884), спр. 59, арк. 6], [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1868), спр. 68, арк. 80-85].

«Феодосієвська стипендія» була утверджена статським радником А. О. Дзбановським. Вона надавалася круглим сиротам, що залишилися без батька і мами з сімей дяконів, а якщо таких не було, тоді – дяконським дітям, що втратили батька, але мають маму. А якщо таких сиріт не знаходилося, тоді на цю стипендію приймалися діти священиків і причетників, що лишилися без батька, але мали маму. Стипендіатів вибирали з-поміж учнів першого класу КДС, які тільки сюди вступили на початку навчального курсу і які були уродженцями Київської єпархії. Найкращий по здібностям, успіхах і поведінці вихованець (в кожній з перелічених сфер) мав переважне право на обрання. Стипендіат залишався «феодосієвським вихованцем» впродовж усього семінарського курсу (тобто протягом шести років).

Станом на жовтень 1882 р. в банку за збереження капіталу пана Дзбановського, засновника «Феодосієвської стипендії», усіх відсотків виходило 220 руб. на рік. З цієї суми вираховувалося: 90 руб. – на їжу і одяг «феодосієвського

вихованця», 18 руб. – на господарські витрати по будинку, 50 руб. – на допомогу стипендіату при його виході з семінарії. А ще 62 руб. відправлялися в запасний капітал для утворення з часом ще однієї (другої) «феодосієвської стипендії». В жовтні 1882 р. сума запасного капіталу вже становила більше 250 руб. [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1882), спр. 65, арк. 5].

Пізніше приватними особами і організаціями були започатковані й інші стипендії і фонди для матеріальної допомоги семінаристам.

У 1901 р. у КДС було 12 стипендіатів, а ще 22 особи користувалися особливим утриманням від нарахувань з інших державних відомств (зокрема військового) [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1901), спр. 19, арк. 54].

Так, на педагогічних зборах 1916 р. теж розглядалися питання, пов'язані зі стипендіями і казенним утриманням. В журналах зазначалося, що відповідно до указів Св. Синоду від 1 травня 1907 р. штат стипендій складався з 140 казеннокоштных, 10 напівказенних і 20 приватних [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 833, арк. 111]. Тобто, за нашими підрахунками, з 1907 до 1917 р. матеріальну допомогу в якості різних стипендій щорічно отримувало близько 170 вихованців. А якщо прийняти до уваги, що загальна кількість семінаристів в ці роки становила близько 450 осіб, то можемо зробити висновок, що лише 35–40 % семінаристів були достатньо матеріально забезпеченими. Крім цього, варто відзначити, що на початку 1916 – 1917 навчального року до визначення сімейного і матеріального становища батьків деяких вихованців вільними залишалися 3 казенних стипендії, 4 напівказенних стипендії і 4 приватних. Серед приватних вільними (незайнятими) станом на 1916 р. залишалися такі: 1) імені архімандрита Арсенія (в розмірі 96 руб. 71 коп.); 2) М. Стиценко (91 руб. 38 коп.); 3) П. Тихоневича (121 руб. 91 коп.); Ф. і М. Василевських (140 руб.) [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 833, арк. 111]. Тобто, як бачимо, відсоткове відношення забезпечених вихованців до незабезпечених могла бути й ще меншою, оскільки значна частина стипендій не була розподілена між учнями відразу.

В журналах педагогічних зборів за 31 серпня 1916 р. вказувалося, що на 1916 – 1917 навчальний рік планувалося прийняти 112 казеннокоштных, 6 напівказенних учнів і 14 осіб на приватні стипендії. За нашими підрахунками, казенні місця розподілялися таким чином, що в кожному окремому класі їх надавали близько 911 особам.

На початку 1916–1917 навчального року до найуспішніших і найсмиренніших учнів КДС були прикріплені такі стипендії: 1) імені Головинських (в розмірі 85 руб. 50 коп.); 2) Дзбановського; 3) Турчинського; 4) митрополита Флавіана (в розмірі 130 руб. 03 коп.); 5) імператора Олександра II (91 руб. 38 коп.); 6) Києво Печерської Лаври; 7) протоієрея Паторжинського (91 руб. 20 коп.); 8) Василевських; 9) імператора Миколи II (90 руб.); 10) протоієрея Мельниковського (126 руб. 03 коп.); 11) Бутовського; 12) Грушевського. Варте уваги, що стипендії Паторжинського і Василевських отримували учні Віктор Паторжинський і Валентин Василевський. Тобто вони не призначалися «випадковим» вихованцям за умовами якогось конкурсу. Також варто додати, що правління семінарії просило («ходатайствовало») митрополита про розділення 25 казенних стипендій і двох приватних – імені архієпископа Никандра і протоієрея Ф. Рябчинського. В журналі педагогічних зборів вказувалося, що якщо на це прохання буде отримано дозвіл, то ще 44 учні

отримуватимуть матеріальну допомогу. Розмір кожної з них мав би бути від 50 до 110 руб. [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 833, арк. 105-112].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. при духовних семінаріях Російської імперії важливу роль почали відігравати різноманітні благодійні спільноти, братства та опікунства. Публікацію на цю тему знаходимо у жовтневому номері Київських єпархіальних відомостей за 1880 р. Зокрема, в ній йшлося про суттєву користь від подібних організацій при духовних навчальних закладах і натякалося на лояльність до них представників церковної і світської влади. Ця стаття стала своєрідним сигналом до створення такої благодійної спільноти і при Київській духовній семінарії [КЕВ, 1880, № 40]. Варто відзначити що при КДА подібна благодійна організація вже існувала.

26 вересня 1884 р. при Київській духовній семінарії було засновано Петропавлівське опікунство (повна назва російською: «Петропавловское попечительство о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии») Воно створювалося з метою допомоги та матеріальної підтримки бідних семінаристів. Це, власне і стало головною причиною створення опікунства, бо ж у другій половині XIX ст. однією з найважливіших проблем Київської духовної семінарії лишалася тотальна бідність поміж її вихованців. Матеріальна підтримка бідних семінаристів могла проявлятися в безплатній видачі їм книг та навчальних посібників, в покупці для них одягу та взуття, в виділенні грошових сум для оплати за житло і т. і. Цікаво, що за умовами статуту гроші не видавалися на руки самим учням, а йшли прямо на покриття нестач і боргів.

На покриття потреб вихованців використовувалося від 500 до 1500 руб. щорічно. Допомога семінаристам була суттєвою. Ось наприклад, у 1893/1894 навчальному році було 173 випадки покриття грошових потреб учнів Київської духовної семінарії у розмірі від 2 до 15 руб., а у 1894/5 навчальному році – 248 [КЕВ, 1895, № 21]. Якщо розглядати справу загалом, то може здатися, що розміри цієї підтримки були незначними. Але, якщо дивитися на потреби кожного окремого учня, якому часто не вистачало лише копійок, щоб не залишатися голодним, фінансово винним, або розплатитися з боргами, то навіть ці дрібниці були для них дуже значущою допомогою.

В період революції 1917 р. в середовищі КДС виникають не лише різного роду політичні організації, а й об'єднання соціального спрямування. Наприклад, таким було Кооперативне товариство («Кооперативное общество»). Його метою було забезпечення семінаристів всім необхідним в побуті. За вступ в нього необхідно було платити 5 руб. 50 коп. [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1917), спр. 875, арк. 16-18]. З цього можемо робити висновок, що навіть в останні роки існування КДС соціальне становище деяких семінаристів лишало бажати кращого. Тобто питання матеріального забезпечення семінаристів повністю так і не були вирішені.

Хоча завданнями Київської духовної семінарії були підготовка і освіта дітей духовенства і вони становили левову частку від числа усіх вихованців, але навчалися тут і вихідці з інших станів.

У 1881/1882 навчальному році в КДС було 407 дітей духовенства, 4 – дворян, 9 – чиновників, 5 – міщан і 4 – селян [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1882), спр. 65, арк. 5]. Тобто вихідцями з інших станів було 22 учні. Через двадцять років ситуація кардинально змінилася. У 1900/1901 н. р. в КДС вчилася вже 89 осіб інших станів: 5

дворян, 4 поліцейських урядники, 3 вчителі, 9 нижчих воєнних чинів, 10 чиновників, 23 міщани, 4 громадян, 31 селянин [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1901), спр. 57, арк. 28-29]. Як бачимо, суттєво зросла частка вихідців з непривілейованих станів (міщан і селян.).

В КДС зустрічалися і діти дворян. Але їх було й зовсім небагато. Наприклад, таким був Іразм Ізопольський. Відповідно до § 190 семінарського статуту, учні, які досягали серйозних успіхів у навчанні і поведінці, а також належали до першого розряду і отримали звання студента, переходячи на цивільну службу, зараховувалися в чин 14 класу. І. Ізопольський просив документально засвідчити своє навчання і успішність у Київській духовній семінарії, щоб досягти вищесказаного [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 3(1870), спр. 17, арк. 1-3]. Нами наведено цей приклад, бо він яскраво демонструє те, якою була причина їхнього вступу в духовні семінарії.

Звертає на себе увагу, що навіть заможні священики намагалися віддати своїх дітей на навчання до світських, а не духовних навчальних закладів. До духовних училищ і семінарій потрапляли діти з сімей псаломщиків і найбільш бідних священиків [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 757, арк. 3].

Висновки. Кількість учнів КДС протягом досліджуваного періоду коливалася в межах між 431 – 546 осіб. Інколи вона не співпадала з штатними нормами, які рекомендувалися Св. Синодом.

За своїм матеріальним становищем семінаристи поділялися на три категорії: казеннокошtnі, напівказеннокошtnі та своєкошtnі. Від того, до якої категорії належали учні, залежав рівень їхньої підтримки з боку держави та Церкви. Казеннокошtnі вихованці Київської духовної семінарії повністю забезпечувалися цим навчальним закладом, а саме: квартирою, одягом, столом і предметами для письма і певною кількістю грошей.

Існував детальний перелік вимог до претендентів на казенне утримання. В основу відбору покладено матеріальне становище сім'ї, з якої походив учень. Але особливо цікавим є те, що на прикріплення до пільг безпосередньо впливала не лише успішність, а й поведінка учня. Правління семінарії намагалося закріплювати право на казенні місця за найбільш бідними учнями та сиротами. Між претендентами на казенне утримання існувала конкуренція

Кількість казеннокошtnих і напівказеннокошtnих місць змінювалася залежно від обставин. Перш за все, вона визначалася у відомствах Св. Синоду, відповідно до штатів. Зазвичай кількість семінаристів, утримування яких брала на себе держава і Церква, становила близько третини від загальної кількості вихованців.

В середньому місячні витрати на їжу для одного казеннокошtnого семінарста становили 17 руб. Харчування казеннокошtnих учнів, хоч і було безкоштовним, але – небагатим. Воно відрізнялося у будні та святкові дні.

Казеннокошtnим учням видавався комплект одягу, що включав у себе драпове пальто, зимові сюртук, брюки, жилети, а також літні піджак, брюки і жилети, літні та зимові кашкети. Ще їх забезпечували сорочками з підштаниками, чорними краватками, полотенцями, новими чоботами, носовими хустинами і нитяними шарпетками. Більшість екземплярів видавали по кілька штук.

В третій чверті XIX ст. кількість сиріт в кожному з класів КДС коливалася від одного до трьох десятків.

Вагомою підтримкою для найбідніших семінаристів стали різного роду стипендії. Найперші з них називалися «Лаврська» та «Феодосієвська». Вони були запроваджені в КДС ще у 60-х рр. XIX ст. Пізніше з'явилося ще близько десятка приватних стипендій.

Таким чином, матеріально-фінансове забезпечення учнів КДС протягом другої половини XIX ст. залишалося стабільно важким – не вистачало коштів на елементарні потреби. Щоправда, становище вихованців дещо покращилося на початку XX ст.

26 вересня 1884 р. при Київській духовній семінарії було засновано Петропавлівське опікунство. Воно створювалося з метою допомоги та матеріальної підтримки бідних семінаристів.

Тогочасне українське суспільство було поділене на стани. У КДС більше 95 % вихованців становили вихідці з духовенства. Тут також навчалися і дворяни, чиновники, міщани, селяни. Але варте уваги, що заможні священники намагалися віддати своїх дітей до світських, а не духовних навчальних закладів. В КДС, як визнавали сучасники, здебільшого навчалися найбідніші і найнезабезпеченіші діти духовенства.

Список використаних джерел та літератури

Бідун, Ю. В., 2021. Петропавлівське опікунство при Київській духовній семінарії (1884 – 1900 рр.), *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків, Київ-Ніжин: Видавель Лисенко М. М.*, 6 (10).

Борисенко, В. Й., 1980. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х рр. XIX ст.*, К.: Наукова думка.

Извлечение из правил о приеме бедных воспитанников Киевской духовной семинарии на казенное содержание, 1879. Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ), 31 (1 авг.).

Ільчишин, С. В., 2018. *Історія Київської духовної семінарії в 1817 – 1867 роках: дис. ... канд. богослов'я*, Київ.

Кієвська єпархія в 1878 году (продолженіє), 1879. КЕВ, 5 (29 янв.).

О благотворительных братствах, обществах и попечительствах при духовно-учебных заведениях, 1880. КЕВ, 40 (1 окт.).

Отчет Совета Петропавловскаго Попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за 1894 – 95 учебный годъ, 1895. КЕВ, 21 (1 нояб.).

Разрядный список воспитанников 1, 2, 3, 4, 5, и 6 классов Киевской духовной Семинарии, составленный послѣ годичныхъ испытаній въ засѣданіяхъ Педагогическаго Собранія Правленія Семинарии 4, 6 и 12 іюля 1902 года, 1902. КЕВ, 16 (15 авг.).

Разрядный список учениковъ Киевской духовной Семинарии, составленный послѣ годичныхъ испытаній въ Общемъ Педагогическомъ Собраніи Правленія Семинарии 7-го іюля 1877 года, 1878. КЕВ, 14 (16 іюля).

Уставы православныхъ духовныхъ семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода, 1888. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии.

Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).

References

Bidun, Yu. V., 2021. Petropavlivske opikunstvo pry Kyivskii dukhovnii seminarii (1884 – 1900 rr.) [Peter and Paul Guardianship at the Kyiv Theological Seminary (1884 – 1900)], *Drahomanivski istorychni studii: zb. nauk. prats molodykh istorykiv*, Kyiv-Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M., 6 (10). [in Ukrainian].

Borysenko, V. Y., 1980. *Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60 – 90-kh rr. XIX st. [The struggle of democratic forces for public education in Ukraine in the 1960s and 1990s.]*, K.: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Ilchishin, S. V., 2018. Istoriya Kiyivskoyi duhovnoyi seminariyi v 1817 – 1867 rokah: dis. ... kand. bogoslov'ya, Kiyiv. [in Russian].

Izvlechenie iz pravil o prieme bednyh vospitannikov Kievskoj duhovnoj seminarii na kazennoe sodержanie, 1879. Kievskie eparhialnye vedomosti (dali – KEV), 31 (1 avg.). [in Russian].

Kievskaya eparhiya v 1878 godu (prodolzhenie), 1879. KEV, 5 (29 yanv.). [in Russian].

O blagotvoritelnyh bratstvah, obshestvah i popechitelstvah pri duhovno-uchebnyh zavedeniyah, 1880. KEV, 40 (1 okt.). [in Russian].

Otchet Soveta Petropavlovskago Popechitelstva o nedostatochnykh vospitannikah Kievskoj duhovnoj seminarii za 1894 – 95 uchebnyj god, 1895. KEV, 21 (1 noyab.). [in Russian].

Razryadnyj spisok uchenikov Kievskoj duhovnoj Seminarii, sostavlennyj posle godichnyh ispytaniy v Obshem Pedagogicheskom Sobranii Pravleniya Seminarii 7-go iyulya 1877 goda, 1878. KEV, 14 (16 iyulya). [in Russian].

Razryadnyj spisok vospitannikov 1, 2, 3, 4, 5, i 6 klassov Kievskoj duhovnoj Seminarii, sostavlennyj posle godichnyh ispytaniy v zasedaniyah Pedagogicheskago Sobraniya Pravleniya Seminarii 4, 6 i 12 iyulya 1902 goda, 1902. KEV, 16 (15 avg.). [in Russian].

Tsentrallyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CSHAK of Ukraine)].

Ustavy pravoslavnykh duhovnykh seminarij i uchilish, vysochajshe utverzhdennye 22 avgusta 1884 goda, s odnosyashimisya k nim postanovleniyami Svyatejshego Sinoda, 1888. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoj tipografii. [in Russian].

MATERIAL SUPPLY AND FEATURES OF KEEPING STUDENTS OF THE KYIV THEOLOGICAL SEMINARY (SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Yurii Bidun

Teacher,

Novosilky Academic Lyceum “Erudyt”, Kyiv

Abstract. *The scientific article deals with the peculiarities of the financial support of students of the Kyiv Theological Seminary. Changes in the number of persons who studied at this spiritual and educational institution, their total number, were analyzed. It was determined that according to the level of financial support, seminarians were divided into three categories. The requirements applied to students applying for state support were analyzed in detail. The provision of food and clothing to seminary pupils was analyzed. From the total number of students, the proportion of the poorest students and orphans is singled out. It turned out that representatives of other states also studied here. It was substantiated that the financial situation of the majority of students was unsatisfactory. Various charitable societies and special scholarships created for the most disadvantaged students were studied. The financial situation of the Kyiv Theological Seminary is partially analyzed.*

Key words: *Kyiv Theological Seminary, seminary, priests, spiritual education, church.*

КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНИ (1917 – 1918 РР.)

Грушецький Богдан Павлович

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: bodyahist@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6483-8633>

Анотація. У статті розглянуто еволюцію Кримського питання у політиці України протягом революційних подій 1917 – 1918 рр. З'ясовано, що протягом 1917 р. в умовах боротьби України за національну автономію Кримський півострів не розглядався як частина її території (що було відображено у Третьому Універсалі 7 листопада 1917 р.). Однак з проголошенням незалежності України за Четвертим Універсалом 22 січня 1918 р. необхідність контролю над Кримським півостровом перетворилася на важливе безпекове й економічне завдання української влади. Порівняно політику республіканського (Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою) та гетьманського (Українська Держава на чолі з Павлом Скоропадським) урядів України, зокрема виявлено, що політика гетьманського уряду щодо Криму стала продовженням політики республіканського уряду, проте для досягнення мети використовувалися різні засоби: для республіканського уряду характерний акцент на військових заходах зі встановлення контролю над півостровом (прикладом є похід Кримської групи Армії УНР у травні 1918 р.), тоді як гетьманський уряд надавав перевагу методам економічного тиску (зокрема економічна блокада півострова у липні-вересні 1918 р.). Разом з тим у роботі відзначається, що обидва уряди активно використовували дипломатичні механізми для вирішення кримської проблеми – ключовими партнерами українських дипломатів у переговорах з цього питання були Німеччина (імператор Вільгельм II, міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва, військове командування) та кримські органи самоврядування (Кримський крайовий уряд і окремі його міністри), з якими у вересні 1918 р. була узгоджена принципова позиція про входження Кримського півострова до складу України на автономних засадах. Автор робить висновок, що це рішення не було реалізоване на практиці через різку зміну внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації восени 1918 р. після поразки Німеччини в Першій світовій війні та підтримку з боку країн Антанти ідеї «єдиної та неподільної Росії», а Кримський півострів остаточно увійшов до складу України вже у 1954 р.

Ключові слова: Кримський півострів, Українська революція 1917 – 1921 рр., Українська Народна Республіка, Українська Держава, Павло Скоропадський, економічна блокада.

Постановка проблеми. На формування території сучасної України великий вплив мав період її державності і активного етапу національно-визвольної боротьби українського народу протягом 1917 – 1921 рр.. Саме в цей час українці отримали не лише етнографічні, але й адміністративні кордони своєї території. Це було однією з головних умов здобуття суверенітету. Українці вперше у XX ст. здобули незалежність на власних землях з чітко окресленими межами. Україна перетворилась

з культурно-мовної у політико-адміністративну одиницю. Необхідно відзначити, що кордони в цей час лише формувались, тому часто змінювались.

Важливе місце у цьому контексті посідає питання включення Кримського півострова до складу України протягом 1917 – 1918 рр. Від статусу півострова залежали безпекові, зовнішньополітичні й економічні аспекти розвитку Української держави. Необхідно відстежити, як важливість українського контролю над Кримом почала усвідомлюватися суспільством і владою України того часу.

Особливої ваги дослідження цієї проблеми набуває в сучасних умовах російської агресії проти України, яка розпочалася саме зі спроби анексії Кримського півострова у 2014 р. Аналіз політичних здобутків і провалів початку ХХ ст. дозволяє визначити підходи до реінтеграції Криму після його майбутньої деокупації.

Метою цього дослідження є виявлення особливостей трансформації політичного курсу України щодо статусу Кримського півострова протягом 1917 – 1918 рр., а також практичних кроків з його реалізації.

Історіографічний та джерельний огляд. Кримському питанню у політиці України (1917 – 1918 рр.) присвячена низка робіт українських дослідників, зокрема М. Гедіна, І. Гошуляка, С. Громенка, І. Діденко, В. Перепаді, С. Рудька, В. Хвіст. Розглядають його у більш ширших контекстах також П. Гай-Нижник, І. Кузьміна, В. Матвієнко, Р. Пиріг, В. Сергійчук. Особливе місце в цих роботах займає дослідження політичного курсу гетьмана Павла Скоропадського щодо приєднання Кримського півострова до України, зокрема питання економічної блокади півострова у липні-вересні 1918 р. Однак питання еволюції підходів українських урядів щодо статусу півострова розкрито меншою мірою.

Джерельну базу дослідження становлять документи архіву Автономної Республіки Крим (цитати з них опубліковані у попередніх дослідженнях автора), офіційні документи (опубліковані у газеті «Державний вісник», а також збірниках «Українська Центральна Рада» та «Українська Держава», «Українські дипломатичні представництва в Німеччині 1918 – 1922»), матеріали періодичних видань 1918 р. (газети «Відродження», «Нова рада»), мемуари П. Скоропадського, Д. Донцова, Г. Гарін-Михайловського.

Виклад основного матеріалу. З часу формування українських органів влади у 1917 р. їх ставлення до подальшої долі Криму декілька разів змінювалось відповідно до подій, що відбувались як на півострові, так і поза його межами. Після Лютневої революції українці, що склали майже 8,5% населення Криму та були тут третьою за чисельністю нацією, обмежились переважно національно-культурною діяльністю.

Однак після проголошення Третього універсалу Україна взяла курс на підпорядкування собі Чорноморського флоту, що на 65% складався з українців. Хоча Крим, згідно з універсалом, не включався до складу УНР, з огляду на важливість Чорноморського флоту українська влада намагалась поширити свій вплив на півострові. На той час влада України проводила політику, спрямовану на підтримку Директорії кримських татар, яка прагнула створити національно-територіальну автономію на півострові у складі федеративної російської держави.

Четвертий універсал та проголошення незалежності України змінили підходи республіканського уряду щодо Криму. Відтепер було важливо, щоб кримська автономія мала федеративний зв'язок саме з Україною, а не з Москвою. Вже в

проекті умов мирного договору з більшовиками від 14 лютого 1918 р. звучить фраза про «Крим під впливом України» [Українська, 1997, с. 167], про це ж говорили і українські дипломати [Сергійчук, 2013, с. 87]. Звісно, в несприятливих умовах зими 1918 р., коли кримськотатарська Директорія була знищена більшовиками, а українські органи влади відступили з Києва, говорити про практичну реалізацію такого курсу було неможливо.

Шанс на втілення з'явився після початку спільного наступу України та Центральних держав проти Росії. Вже на початку березня 1918 р., визначаючи необхідні урядові заходи після деокупації території України, Рада Народних Міністрів планувала їх поширити по всім містам Таврійської губернії, зокрема в Сімферополі, Севастополі, Ялті та Феодосії [Українська, 1997, с. 175].

Проте публічно питання щодо контролю України над Кримським півостровом на той момент ще не ставилося. Як відзначав Дмитро Донцов, що трактував Крим як невід'ємну частину України та послідовно піднімав це питання в українській пресі, «многі кивали головами на це як на недемократичну єресь. Як на них – повинен був Крим мати право самоозначення. А коли б, виконуючи це право, він віддав би весь півострів, що прилягав до України, з усіма його базами, портами і твердинями в руки якоїсь ворожої нам держави, - тим гірше для нас» [Донцов, 1954, с. 23].

Кримська операція, здійснена українською армією у квітні 1918 р., продемонструвала зміну підходів республіканської влади України щодо статусу півострова. Передбачалося, що кримські татари відповідно до свого права на самовизначення створять за підтримки України «державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію» [Хомик, 1918, с. 1]. З цією метою український уряд наприкінці квітня планував на заміну III Універсалу опублікувати новий державний акт про кордони України, у якому Кримський півострів проголошувався б частиною України [Українські, 2012, с. 55]. Українські дипломати одразу ж розпочали відповідні консультації з зацікавленими сторонами, зокрема Османською імперією [Сергійчук, 2013, с. 87-89] та Німеччиною [Українські, 2012, с. 58]. Зокрема 27 квітня 1918 р. українські дипломати офіційно поставили питання перед Німеччиною про суверенітет України над Кримським півостровом [Перепада, 2004, с. 143].

Проте приєднання Криму до України на той момент не входило до планів Німеччини, що завдяки кількісній і якісній перевазі своїх військ домінувала на звільнених від більшовиків територіях. Німецьке командування прагнуло лишити Крим за собою з огляду на його важливе стратегічне становище в усьому Чорноморському регіоні, так само як і в рамках маршрутів проникнення на Близький Схід [Грушецький, 2019, с. 56-57]. В реалізації своїх намірів Німеччина сподівалася на допомогу досить значного німецького населення півострова, що складало 7,4 % від усіх мешканців Криму - майже стільки ж, скільки й українців.

Під тиском українські війська змусили покинути територію півострова, а в Криму під німецьким контролем був сформований Перший Кримський крайовий уряд, який проголосив курс на «збереження самостійності півострова до рішення міжнародного положення його та відновлення законності і порядку».

Не відкидала своїх претензій на півострів і більшовицька Росія. Зокрема після введення німецьких військ до Криму більшовики направили ноту протесту німецькому командуванню. Ця нота була використана німецьким командуванням для того, щоб залишити невизначеність у кримському питанні. Як згадував Дмитро

Донцов, «німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з більшовиками. Тому не хочуть дати нам Криму. Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів» [Донцов, 1954, с. 23-24].

Незважаючи на гетьманський переворот 29 квітня 1918 р., курс України на приєднання Криму продовжився. З самого початку свого правління гетьман Павло Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності входження Криму до складу України. У цьому питанні він прагнув отримати згоду Німеччини, використовуючи різноманітні методи дипломатичного та економічного характеру.

В еволюції кримського питання ми бачимо тяглість у політиці республіканського та гетьманського урядів України. Не випадково Павло Скоропадський, щойно прийшовши до влади, вже під час перших своїх зустрічей з німецьким послом Альфонсом фон Муммом доводив необхідність входження Криму до складу України [Українська, 2015, с. 22] – це питання на той час вже стояло на порядку денному українсько-німецьких відносин.

У відправленому 10 травня листі до німецького посла Павло Скоропадський детально обґрунтував зацікавленість України у входженні Криму до свого складу. Гетьман наголошував переважно на економічних причинах. По-перше, з Криму Україна отримувала сіль, тютюн, вино та продукцію садівництва. Скоропадський акцентував, що лише тютюну Україна діставала з Криму для переробки на сто мільйонів рублів щорічно. По-друге, Україна була б у змозі відбудувати старі та створити нові курорти на кримському узбережжі. По-третє, гетьман наголошував на важливості кримських портів для чорноморської торгівлі України: «Володіючи Південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відтята, бо вона могла б розпоряджатися тільки одним портом у Миколаєві, бо Одеса давно вже перегружена». Гетьман виступив проти утворення в Криму окремої кримськотатарської держави, оскільки, за його словами, «татари складають не більше 19% кримського населення». Підсумовуючи свої аргументи, гетьман зауважував: «Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несиальною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом» [Українська, 2015, с. 47].

Продовжилася активна робота з кримського питання українського дипломатичного представництва в Німеччині, яке очолив Федір Штейнгель. Крим, як підкреслював Штейнгель, «треба втримати – він потрібен Україні». З цією метою він проводив переговори з урядом Німеччини та її союзниками з Четверного союзу. Одним з його завдань було недопущення офіційного визнання Німеччиною Кримського крайового уряду. Це завдання було виконано, а наприкінці липня у своєму листі він передавав слова німецьких дипломатів: «розмова про Крим може вестися тільки між Німеччиною і Україною, що, власне питання вже вирішено, що Крим наш» [Кузьміна, 2018, с. 222].

Незважаючи на запевнення німців, кримське питання на практиці не вирішувалося. Тож не чекаючи початку переговорів щодо цього питання, українське вище керівництво починає політику, спрямовану на повну політичну та господарську інтеграцію Кримського півострова до Української Держави. У школи,

порти й інші установи півострова присилаються розпорядження і накази з Києва. Рада Міністрів виділила 1 млн. карбованців на утримання Севастопольського порту, зокрема на оплату військовим, адміністрації, першочергові роботи та утримання шпиталів [Державний вісник, 1918, № 15, с. 1-2]. Крім того 300 тис. карбованців на утримання шпиталів у Криму для лікування хворих на туберкульоз (сухоти) [Державний вісник, 1918, № 11, с. 2]. Для підтримки української справи і української орієнтації в Криму, міністерство закордонних справ України надавало кошти на підтримку трьох газет у Криму, які пропагували думку про необхідність приєднання до Української Держави [Хвіст, 2018, с. 46].

З огляду на ворожнечу з боку Кримського крайового уряду та низку неприємних інцидентів, Україна в середині липня 1918 р. оголосила про повне припинення економічних зносин із Кримом, окрім тих, що стосувались розквартированих на півострові німецьких військових. Офіційно був оформлений політичний курс на економічну блокаду. У своєму рішенні 27 липня 1918 р. Рада міністрів України доручала міністру фінансів «звернути найсуворішу увагу на те, щоб жодні продовольчі вантажі з українських портів не вивозилися б до портів кримських, для чого надати йому найширші повноваження щодо митного огляду судів» [Українська, 2015, с. 194]. Гетьман Павло Скоропадський пояснював свої дії таким чином: «Це був крок, можливо, занадто рішучий, проте він приводив Кримський уряд до розуміння, що той напрям, котрий він прийняв, не може дати щастя Криму» [Скоропадський, 1995, с. 263].

Розрив економічних зв'язків з Україною, що здавна були дуже тісними, боляче вдарив по кримському населенню. Крим критично залежав від ввезення українського зерна, оскільки 90 % його сільськогосподарських земель характеризувались недостатнім для успішного ведення сільськогосподарського виробництва зволоженням.

В Криму склалась кризова ситуація. Ціни на продукти вже в першій половині серпня досягли величезних позначок і продовжували нестримно збільшуватись. Такий стан економічних відносин на півострові призводив до протестів проти конфлікту з Українською Державою як з боку місцевого населення, так і службовців. Зокрема московський дипломат Г. Гарін-Михайловський, що перебував тоді в Криму, повідомляв, що в Криму розуміли: «якщо більшовистська хвиля затопить Україну, то Криму буде непереливки. Потрібно було ввійти в якусь угоду з Україною» [Гарин-Михайловский, 2001, с.].

Винятки з блокади видавалися в кожному окремому надзвичайному випадку. Зокрема 28 серпня 1918 р. Рада міністрів України надала дозвіл на вивезення Феодосійською земською управою хімічних препаратів, що були необхідні для запобігання цілковитій загибелі місцевих унікальних виноградників [Українська, 2015, с. 254].

До кінця літа 1918 р. загострення конфлікту між українським та кримським урядами не суперечили, а, можливо, навіть сприяли намірам Німеччини щодо контролю над окупованими територіями. Проте невдовзі її позиція різко змінилась на користь України. Справа в тому, що 27 серпня був підписаний Російсько-німецький додатковий протокол до Брест-Литовського мирного договору, відповідно до якого німецькі війська мали бути виведені з усіх територій, що не відносилися до України відповідно до III Універсалу Центральної Ради. Прагнучи залишити Крим у

сфері свого впливу, німецьке командування почало шукати можливості його включення до складу України.

Кримське питання мало вирішитися в Берліні завдяки пошуку спільної позиції між сторонами. Воно зокрема стало важливим предметом німецько-українських переговорів під час візиту до Берліну прем'єр-міністра України Федора Лизогуба 17 серпня 1918 р. [Гай-Нижник, 2018, с. 149]. Важливу роль відіграв офіційний візит Павла Скоропадського до Німеччини на початку вересня 1918 р. У Берліні він зустрівся з Володимиром Татищевим – міністром Кримського крайового уряду. Як зазначав Павло Скоропадський, Татищев «цілковито змінив свої погляди на кримське питання. Він гадав, що злиття Криму з Україною є цілком можливе, але вважав, що це злиття має статися лише після того, як ми скасуємо той бойкот, котрий було нами оголошено кримському урядові. На яких умовах Україна мала з'єднатися з Кримом, у графа Татищева виходило незрозуміло, у всякому разі, моя влада визнавалася. Зважаючи на таку невизначеність, було вирішено, що він зараз же протелеграфує до Криму, пропонуючи вислати депутатів до Києва для з'ясування всіх умов, на яких Крим з'єднався б з Україною. Від нас він просив негайно надіслати телеграму до Києва з вимогою про припинення тієї перерви зносин, яка вже тривала досить довго і, мабуть, завдавала великої шкоди Криму. Таку телеграму я негайно надіслав до Києва Лизогубу» [Скоропадський, 1995, с. 280].

6 вересня 1918 р. начальник Генерального штабу Оберкомандо генерал-лейтенант Вільгельм Гренер звернувся до Федора Лизогуба з телеграмою, в якій запропонував провести переговори між урядом України та Кримським крайовим урядом. А вже 10 вересня кримський уряд погодився на переговори «з питань державного та економічного характеру» [Грушецький, 2021, с. 63-64]. Після цього 18 вересня 1918 р. Рада Міністрів України постановила тимчасово припинити митну війну за умови негайної присилки представників Криму в Київ. Необхідність такої ухвали обґрунтовувалася «рішенням представників Криму вступити з українським урядом у переговори про умови злиття Криму з Україною» та «побажанням населення Криму, яке не може в умовах митної війни реалізувати врожай фруктів та винограду» [Українська, 2015, с.295].

5-12 жовтня в Києві між кримською та українською делегаціями нарешті відбулися переговори. За їх підсумками було вироблено проєкт угоди про входження Криму до складу України на правах широкої автономії, проте відклала остаточне схвалення документу до його ратифікації кримськотатарським Курултаєм [Сергійчук, 2013, с. 111-117]. Однак через кілька тижнів у зв'язку з поразкою Німеччини влада в Криму змінилася. Новостворений Другий кримський крайовий уряд Соломона Крима оголосив курс на «єдину та неподільну Росію» та вступив у відносини з Добровольчою армією Денікіна. Угода про входження Криму до складу України так і не була реалізована на практиці.

Таким чином через низку внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин реальний український контроль над Кримом у 1918 р. не був встановлений і обмежився лише кораблями Чорноморського флоту, та й то до кінця 1918 р. [Грушецький, 2021, с. 55-64]. Після захоплення України більшовиками на Кримському півострові було проголошено КАССР, яку включили до складу

Совєтської Росії. Такий неприродний стан зберігався аж до 1954 р., коли півострів врешті решт було повернуто до складу України.

Висновки. Кримське питання у політиці України зазнало значної еволюції протягом 1917 – 1918 рр. Якщо протягом 1917 р. в умовах боротьби України за національну автономію Кримський півострів не розглядався як частина її території (що відображено у Третньому Універсалі), то з проголошенням незалежності на початку 1918 р. необхідність контролю над півостровом перетворилася на важливе безпекове й економічне завдання української влади.

Політика гетьманського уряду щодо Криму стала продовженням політики республіканського уряду, проте для досягнення мети використовувалися різні засоби: для республіканського уряду характерний акцент на військових заходах зі встановлення контролю над півостровом (похід Кримської групи у травні 1918 р.), тоді як гетьманський уряд надавав перевагу методам економічного тиску (економічна блокада півострова у липні-вересні 1918 р.).

Разом з тим обидва уряди активно використовували дипломатичні механізми для вирішення кримської проблеми – ключовими партнерами українських дипломатів у переговорах з цього питання були Німеччина та кримські органи самоврядування (Кримський крайовий уряд), з якими була узгоджена принципова позиція про входження Кримського півострова до складу України на автономних засадах. Проте через різку зміну внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації восени 1918 р. після поразки Німеччини в Першій світовій війні це рішення не було реалізоване на практиці.

Список використаних джерел та літератури

- Гай-Нижник П., 2018. Дипломатичні контакти на найвищому рівні між Німецькою імперією та Українською Державою у 1918 р.: персональний вимір. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти. С. 147-165.
- Гарин-Михайловський Г. Н., 2001. Записки: Из истории российского внешнеполитического ведомства (1914-1920 гг.) *Крымский Архив*. № 7. С. 232-251.
- Гедін М., 2014. Проблема Криму напередодні та в період гетьманування Павла Скоропадського. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. Вип. 19. С. 65-77.
- Громенко С., 2021. Скоропадський і Крим. Від протистояння до приєднання. Київ. 352 с.
- Грушецький Б., 2021. Гетьманат. Харків. 125 с.
- Грушецький Б. П., 2019. Кримський півострів у військово-політичних планах Німеччини в роки Першої світової війни. *Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): історія, проблеми, протиріччя*. Київ. С. 56-57.
- Державний вісник, 1918. № 11.
- Державний вісник, 1918. № 15.
- Діденко І. О., 2021. Боротьба за приєднання Криму як прояв соборницької політики Української Держави (1918 р.) *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція*. Київ. С. 183-196.
- Донцов Д., 1954. Рік 1918, Київ. Торонто. 128 с.
- Кузьміна І., 2018. Українське представництво в Німеччині за часів П. Скоропадського. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти. С. 218-233.
- Матвієнко В. М., 2002. До питання про самовизначення Криму в 1917 – 1918 рр. *Український історичний журнал*. № 5. С. 80-91.
- Перепада В., 2004. Вплив Німеччини на реалізацію політики уряду П. Скоропадського щодо Криму (за німецькими документами). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. 18. Запоріжжя. С. 142-146.

- Рудько С., 2011. Кримська операція військ Центральної Ради. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Вип. 17. С. 134-148.
- Сергійчук В., 2013. Український Крим. Вишгород. 310 с.
- Скоропадський П., 1995. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ-Філадельфія. 490 с.
- Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали, 2015. Київ. Т. I. 790 с.
- Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, 1997. Київ. Т. 2. 423 с.
- Українські дипломатичні представництва в Німеччині 1918 – 1922: Документи і матеріали, 2012. Київ. 592 с.
- Хвіст В., 2019. Вітчизняна дипломатія у боротьбі за Крим у 1918 році. *Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): історія, проблеми, протиріччя*. Київ. С. 46-47.
- Хомик А., 1918. Кримське питання. *Відродження*. № 23. С. 1.

References

- Derzhavnyi visnyk [State Gazette], 1918. № 11. [in Ukrainian]
- Derzhavnyi visnyk [State Gazette], 1918. № 15. [in Ukrainian]
- Didenko I. O., 2021. Borotba za pryednannia Krymu yak proiav sobornytskoi polityky Ukrainiskoi Derzhavy (1918 r.) [The struggle for the accession of Crimea as a manifestation of the conciliar policy of the Ukrainian State (1918)] *Sobornist yak chynnyk ukrainskoho derzhavotvorennia (do 90-richchia Aktu zluky): Vseukrainska naukova konferentsiia*. Kyiv. S. 183-196. [in Ukrainian]
- Dontsov D., 1954. Rik 1918, Kyiv [Year 1918, Kyiv]. Toronto. 128 s. [in Ukrainian]
- Garin-Mikhailovskii H. N., 2001. Zapiski: Iz istorii rossiiskogo vneshnepoliticheskogo vedomstva (1914-1920 gg.) [Notes: From the History of the Russian Foreign Ministry (1914-1920)]. *Krymskii Arkhiv*. № 7. S. 232-251. [in Russian]
- Hai-Nyzhnyk P., 2018. Dyplomatychni kontakty na naivysshchomu rivni mizh Nimetskoiu imperiieiu ta Ukrainskoiu Derzhavoiu u 1918 r.: personalnyi vymir [Diplomatic contacts at the highest level between the German Empire and the Ukrainian State in 1918: a personal dimension.]. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity. S. 147-165. [in Ukrainian]
- Hedin M., 2014. Problema Krymu naperedodni ta v period hetmanuvannia Pavla Skoropadskoho [The problem of Crimea on the eve and during the hetmanship of Pavlo Skoropadskyi]. *Visnyk KNU. Seriya Istorii, ekonomika, filosofii*. Vyp. 19. S. 65-77. [in Ukrainian]
- Hromenko S., 2021. Skoropadskyi i Krym. Vid protystoiannia do pryednannia [Skoropadsky and Crimea. From opposition to joining]. Kyiv. 352 s. [in Ukrainian]
- Hrushetskyi B. P., 2019. Krymskyi pivostriv u viiskovo-politychnykh planakh Nimechchyny v roky Pershoi svitovoi viiny [The Crimean peninsula in the military and political plans of Germany during the First World War]. *Ukrainska dyplomatiia v dobu natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.): istoriia, problemy, protyrichchia*. Kyiv. S. 56-57. [in Ukrainian]
- Hrushetskyi B., 2021. Hetmanat [Hetmanate]. Kharkiv. 125 s. [in Ukrainian]
- Khomyk A., 1918. Krymske pytannia [Crimean question]. *Vidrodzhennia*. № 23. S. 1. [in Ukrainian]
- Khvost V., 2019. Vitchyzniana dyplomatiia u borotbi za Krym u 1918 rotsi [Domestic diplomacy in the struggle for Crimea in 1918]. *Ukrainska dyplomatiia v dobu natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.): istoriia, problemy, protyrichchia*. Kyiv. S. 46-47. [in Ukrainian]
- Kuzmina I., 2018. Ukrainske predstavnytstvo v Nimechchyni za chasiv P. Skoropadskoho [The Ukrainian representation in Germany during the time of P. Skoropadskyi]. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity. S. 218-233. [in Ukrainian]
- Matvienko V. M., 2002. Do pytannia pro samovyznachennia Krymu v 1917 – 1918 rr. [On the question of Crimea's self-determination in 1917-1918]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S. 80-91. [in Ukrainian]
- Perepadia V., 2004. Vplyv Nimechchyny na realizatsiiu polityky uriadu P. Skoropadskoho shchodo Krymu (za nimetskyimi dokumentamy) [The influence of Germany on the implementation of the policy of the government of P. Skoropadskyi with regard to Crimea (according to German documents)]

the government of P. Skoropadsky regarding Crimea (according to German documents)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU*. Vyp. 18. Zaporizhzhia. S. 142-146. [in Ukrainian]

Rudko S., 2011. Krymska operatsiia viisk Tsentralnoi Rady [The Crimean operation of the troops of the Central Rada]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. Vyp.17. S. 134-148. [in Ukrainian]

Serhiichuk V., 2013. Ukrainskyi Krym [Ukrainian Crimea]. Vyshhorod. 310 s. [in Ukrainian]

Skoropadskyi P., 1995. Spohady (kinets 1917 – hruden 1918) [Memoirs]. Kyiv-Filadelfiia. 490 s. [in Ukrainian]

Ukrainska Derzhava (kviten — hruden 1918 roku): Dokumenty i materialy [Ukrainian State (April - December 1918): Documents and materials], 2015. Kyiv. T. I. 790 s. [in Ukrainian]

Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy [Ukrainian Central Rada: Documents and materials], 1997. Kyiv. T. 2. 423 s. [in Ukrainian]

Ukrainski dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni 1918-1922: Dokumenty i materialy [Ukrainian diplomatic missions in Germany 1918-1922: Documents and materials], 2012. Kyiv. 592 s. [in Ukrainian]

THE CRIMEA QUESTION IN THE POLITICS OF UKRAINE (1917 – 1918)

Bohdan Hrushetskyi

Candidate of Political Sciences,

Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article examines the evolution of the Crimean issue in the politics of Ukraine during the revolutionary events of 1917 – 1918. It is revealed that during 1917, in the conditions of Ukraine's struggle for national autonomy, the Crimean Peninsula was not considered as part of its territory (which was reflected in the Third Universal on November 7, 1917). However, with the declaration of Ukraine's independence under the Fourth Universal on January 22, 1918, the need to control the Crimean peninsula turned into an important security and economic task of the Ukrainian government. A comparison of the policies of the republican (Ukrainian People's Republic, headed by the Central Rada) and hetman (Ukrainian State, headed by Pavlo Skoropadskyi) governments of Ukraine revealed, in particular, that the policy of the hetman government towards Crimea was a continuation of the policy of the republican government, but different means were used to achieve the goal: the republican government is characterized by an emphasis on military measures to establish control over the peninsula (an example is the campaign of the Crimean group of the UNR Army in May 1918), while the hetman government preferred methods of economic pressure (in particular, the economic blockade of the peninsula in July-September 1918). At the same time, the work notes that both governments actively used diplomatic mechanisms to solve the Crimean problem - the key partners of Ukrainian diplomats in negotiations on this issue were Germany (Emperor Wilhelm II, the Ministry of Foreign Affairs, diplomatic missions, military command) and Crimean self-government bodies (the Crimean regional government and some of its ministers), with whom in September 1918 a principled position on the inclusion of the Crimean peninsula into Ukraine on an autonomous basis was agreed upon. The author concludes that this decision was not implemented in practice due to a sharp change in the domestic and foreign political situation in the fall of 1918 after the defeat of Germany in the First World War and the support of the Entente countries for the idea of a «united and indivisible Russia», and the Crimean peninsula finally entered of Ukraine already in 1954.*

Key words: Crimean Peninsula, Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, Pavlo Skoropadskyi, economic blockade.

ВТРУЧАННЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ (1922 – 1930 РР.)

Песоцький Максим Миколайович

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: pesotskiy-m@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3123-2088>

З'ясовано, що прихід на зміну політики воєнного комунізму непу до певної міри пом'якшив негативне ставлення більшовиків до церкви. Тактовне та вдумливе дотримання законодавства у сфері відокремлення церкви від держави з точним урахуванням об'єктивної обстановки, зі зжитком заходів натиску, на думку співробітників НКВС України, мало стати підґрунтям діяльності місцевих адміністративних органів наркомату у сфері державно-церковних відносин. Проте тимчасово послабивши натиск на церкву, більшовики продовжували дотримуватися переконання про потребу викорінення із повсякденного життя населення релігійного світогляду та очікували слушного часу для втілення своїх задумів. Саме НКВС на межі 20 – 30-х рр. XX ст. став у руках комуністів дієвим інструментом масового примусового розформування в Україні релігійних громад шляхом грубого позбавлення їх культових споруд.

Ключові слова: Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Україна, радянська влада, церква, релігія.

Постановка проблеми. Більшовики не приховували свого ворожого ставлення до релігії та церкви. Розпочавши трансформувати суспільні відносини в Україні, комуністи одночасно розгорнули боротьбу проти конфесійних організацій. Її форми, в залежності від обставин, набували то завуальованих, то відверто агресивних ознак. Важливим інструментом радянської влади в її протистоянні з колективними формами релігійного життя населення України став НКВС.

Мета статті передбачає з'ясування особливостей втручання радянської влади в сферу церковно-релігійного життя українського суспільства за посередництва НКВС УСРР упродовж 1922 – 1930 рр.

Історіографічний огляд. Серед дослідників, які в своїх наукових працях порушували питання втручання НКВС України в церковно-релігійне життя українського суспільства необхідно виокремити І. Аверіна, М. Журбу, М. Жолоба, В. Овчаренка.

Виклад основного матеріалу. НКВС України активно регулював діяльність релігійних організацій та їх громад. Саме за його посередництва більшовики втілювали політику відокремлення держави і школи від церкви. Лише за рік роботи, протягом 1 жовтня 1922 р. – 30 вересня 1923 р., наркомат розповсюдив 26 різних за змістом обіжників та надав 354 пояснень, які стосувалися колективних форм релігійного життя населення України, долучився до закриття 82 релігійних шкіл, зареєстрував 2650 культових громад [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 35, арк. 41].

Як відомо, НКВС України було утворено 29 січня 1919 р. Проте до 1922 р. в складі наркомату не існувало спеціального підрозділу, на який покладалося б завдання втілення державної політики щодо церкви. Така структура з'явилася восени 1922 р., коли так званий ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції (НКЮ) з усім його штатом було підпорядковано НКВС. Це сталося згідно рішення Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 6 вересня 1922 р. Спочатку відділ було включено як відділення з відокремлення церкви від держави до складу адміністративного підвідділу НКВС. Останній був структурною ланкою Адміністративно-організаційного відділу [Аверін, 2004, с. 133]. Протягом 1924 – 1926 рр. відділення з відокремлення церкви від держави називалося підвідділом культів, залишаючись у складі Адміністративного відділу НКВС, який був створений на основі Адміністративно-організаційного відділу, що зазнав трансформації під час реорганізації наркомату в 1923 – 1924 рр. З 1927 р. підвідділ культів у складі Адміністративно-організаційного управління (з 1930 р. – Центрального адміністративного управління) НКВС замінив інспектор у справах культів, а з 1930 р. – референт у справах культів [Аверін, 2004, с. 135].

На місцевому рівні при губернських адміністративних відділах функціонували відділення з відокремлення церкви від держави, а після переходу в 1925 р. до трьохступеневого адміністративно-територіального поділу – відділення культів окружних адміністративних відділів.

Роботу зазначених структурних підрозділів низового апарату НКВС супроводжували певні проблеми, про що можна довідатися з протоколу засідання керівників відділів НКВС, яке відбулося 10 березня 1925 р. Заслухавши доповідь про обстеження адміністративного апарату Київської губернії члени наради, зокрема постановили: «Констатувати, що робота з реєстрації релігійних громад недостатня, необхідно адмінвідділу розробити форми обліку на основі карткової системи, оскільки за наявності багаточисельних релігійних общин карткова система буде найбільше відповідати тим вимогам, які виникають у зв'язку з необхідністю обліку релігійного руху (швидке вивчення змін, які відбуваються всередині релігійного руху, унаочнення змін, можливість обліку змін, які відбуваються в кожній общині). Констатувати часту зміну співробітників відділення по роботі з релігійними громадами. Необхідно поставити на розгляд питання про закріплення відповідних співробітників, а також про покращення їх матеріального становища, оскільки однією з причин змінного складу працівників є низький рівень платні, порівняно з рівнем відповідальності за виконувану ними роботу. Відзначити, що для узгодження ставок НКВС необхідно погодити це питання з центральними професійними організаціями, оскільки місцеві профспілки висловлюють заперечення з приводу підвищення оплати праці співробітникам» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 39, арк. 23]. Маємо інформацію, що восени 1927 р. не найкращим чином була налагоджена робота адміністративного відділу Запорізького окружного виконавчого комітету у сфері регулювання церковно-релігійного життя – справи релігійних громад перебували в неупорядкованому стані, а духовенство та об'єднання віруючих не були обліковані в повному обсязі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 268, арк. 13].

На початку листопада 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про порядок реєстрації товариств і союзів, які не мають на меті отримання прибутку і про порядок нагляду за ними», а 10 липня 1923 р. інструкція НКВС «Про порядок реєстрації

релігійних товариств і надання дозволу на скликання їхніх з'їздів», у яких зазначалося, що релігійна громада не може починати свою діяльність без попередньої реєстрації у відповідних органах влади. Громадяни, які бажали стати засновниками релігійної громади, повинні були надати до відділу управління губернії чи окружного виконавчого комітету разом із відповідною заявою, статут у 5 примірниках (з весни 1923 р. у 3) та список засновників у 3 примірниках з наданням про них особової інформації: прізвища, імені, імені по-батькові, місця проживання, соціального і службового статусу, належності до того чи іншого релігійного культу. Також обов'язково додавалися списки віруючих, служителів культу, членів церковної ради та протокол загального установчого зібрання релігійної громади, що бажала зареєструватися [Журба, Жолоб, 2019, с. 49].

Реєстрацію статутів релігійних громад проводили Губернські міжвідомчі у справах товариств і спілок комісії під керівництвом Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств і спілок, утвореної при НКВС. На вимогу органів радянської влади у статуті релігійної громади мала бути зазначена така інформація: мета утворення общини; напрями її діяльності; порядок вступу віруючих до громади та вибуття з її складу; завдання виконавчого органу об'єднання; порядок скликання загальних зборів і виборів членів ради; функції загальних зборів і ради; порядок обрання і функції ревізійної комісії; перелік джерел прибутків, які отримує об'єднання; умови і порядок ліквідації релігійної громади [Журба, Жолоб, 2019, с. 50].

В 1924 р. НКВС було розроблено типовий статут релігійної громади. З цього часу об'єднання віруючих продовжили свою діяльність за спільними правилами функціонування, що значно спростило державі нагляд за ними. Впровадження в життя нового статуту передбачало збільшення кількості осіб, необхідних для створення нової релігійної громади. Для реєстрації общини відтепер держава вимагала згоди 50 осіб, а не 10, як було до цього часу [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 11].

Перша хвиля реєстрації статутів релігійних громад, що відбулася на початку 1920-х рр. подекуди відзначалася квапливістю, а тому пройшла неналежним чином. Розуміючи це, місцеві органи НКВС зверталися до центрального апарату наркомату з вимогою провести перереєстрацію об'єднань віруючих [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1068, арк. 58].

Скарги віруючих, які ті надсилали на адресу НКВС, підтверджують даний факт. Зокрема вони засвідчували, що місцева влада у сфері реєстрації статутів релігійних громад не у всіх випадках точно і чітко дотримувалася чинного законодавства. Чиновництво не завжди розрізняло громади, які підлягали обов'язковій реєстрації та об'єднання віруючих, які могли існувати без неї. До об'єднань, вільних від реєстрації статутів, належали всі нечисленні громади, що в межах поселення не мали необхідної для заснування релігійної общини кількості віруючих – 50 осіб. Такі колективи, щоправда, з метою покращення обслуговування культових потреб своїх членів, могли об'єднуватися з іншими общинами того ж району в одну релігійну громаду.

Згідно законодавства, під час реєстрації релігійної громади засвідченню підлягали підписи 50 її засновників. Що ж стосувалося самих статутів релігійних громад та всіх додатків до них, то вони жодних засвідчень не потребували. Процедура засвідчення могла відбуватися не лише у нотаріальній конторі або народного судді, а також, згідно постанови ВУЦВК від 12 березня 1925 р., у районних виконавчих

комітетах або сільських радах. Під час реєстрації статутів НКВС закликав остаточно позбутися практики стягнення з віруючих будь-яких непередбачених законом зборів.

Поширеним порушення адміністративними органами закону про реєстрацію статутів релігійних громад було самостійне, без відповідної директиви НКВС, неодноразове проведення перереєстрації статутів релігійних товариств (на місцевому рівні, наприклад, призначали перереєстрацію статутів релігійних громад, внаслідок зміни керівника відділення культів). Натомість перереєстрація статутів релігійних громад мала відбуватися виключно за наказом НКВС – таку директиву було дано в жовтні 1923 р. і тому місцеві відділи культів мали здійснювати реєстрацію статутів виключно тих релігійних громад, які тільки-но розпочинали діяльність, або общин, що задекларували зміну своєї конфесійної приналежності. З метою належного обліку релігійного руху НКВС закликав свої місцеві органи користуватися попередніми реєстраційними матеріалами та переліками релігійних громад, які щорічно поновлювали окружні адміністративні відділи.

Радянське чиновництво повсякчас вдавалося до перевищення службових обов'язків. Спостерігалось явище незаконних вимог місцевих адміністративних органів щодо регулювання діяльності релігійних громад. Так, за подання релігійними громадами до адміністративних органів влади необхідних документів, чиновники, не вдаючись до обґрунтувань, намагалися стягувати з віруючих кошти; вимагали публікацію оголошень в періодичних виданнях про скликання майбутніх загальних зборів релігійних громад тощо [По округах, 1926, с. 16]. Деякі адміністративні органи під час видачі дозволів нечисленним релігійним громадам протестантських конфесій на влаштування молитовних зборів у приватних будинках неправомірно вимагали оплати відповідних заяв гербовим збором [По округах, 1926, с. 17].

У сфері регулювання церковно-релігійного життя населення України органи НКВС намагалися використовувати у власних інтересах протиріччя, які існували між окремими релігійними угрупованнями. Залежно від регіону, в якому домінувала та чи інша конфесійна організація, влада, вирішуючи спірні питання на користь більш слабших релігійних громад, тим самим намагалася послабити сильніші об'єднання віруючих. Трактуючи по-своєму запити віруючих, влада не квапилася їх задовольняти, побоюючись у разі прийняття привабливого для них рішення посилення на населення впливу духовенства [Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг., 2005, с. 83].

На НКВС та його місцеві органи покладалося завдання з облікування духовенства. Кожен служитель культу, незалежно від того чи він задовольняв релігійні потреби всередині створених віруючими громад, чи ні, був зобов'язаний за місцем проживання з'явитися в районний виконавчий комітет або окружний чи губернський адміністративний відділ для взяття на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 36, арк. 77]. Проте уповноважені районних виконавчих комітетів не поспішали виконувати свої обов'язки. Маємо свідчення, що ще навіть у 1927 р. адміністративний відділ Проскурівського окружного виконавчого комітету на районному рівні не міг налагодити роботи в сфері взяття священнослужителів на облік [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 349, арк. 13].

Зміст опублікованих обіжників та розпоряджень НКВС з питань здійснення церковно-релігійної політики в Україні протягом 1923 р. відображав як тенденції подальшого обмеження діяльності релігійних громад, так і початки припинення

безконтрольних дій місцевої влади, особливо в сфері відбирання та перепрофілювання культових споруд.

25 червня 1923 р. адміністративне управління НКВС звертало увагу на існування домашніх синагог, а також діючих, однак незареєстрованих іудейських громад. Їх керівників пропонувалося притягати до кримінальної відповідальності.

Станом на 5 липня 1923 р. НКВС визнавала існування в окремих місцевостях підпільних навчальних закладів, де продовжували викладатись релігійні віровчення.

В середині 1923 р. НКВС розпочав вдаватися до перших кроків у напрямку уніфікації порядку зачинення культових будівель. Зокрема, опублікований 25 липня 1923 р. обіжник № 322 вимагав у кожному випадку такі дії попередньо узгоджувати з губернським ліквідаційним комітетом. Остаточна проблема правової регламентації зачинення храмів і молитовних будинків всіх культів була вирішена 14 серпня 1924 р. в циркулярному листі НКВС № 131 за підписом заступника наркома внутрішніх справ М. Черлунчакевича [Овчаренко, 2012, с. 48]. До видання циркулярного листа, який встановлював порядок закриття культових будівель виключно з дозволу ВУЦВК, місцева влада самовільно вилучала із користування релігійних громад богослужбові споруди. Така поведінка радянських функціонерів з боку обурених віруючих спровокувала потік скарг на адресу НКВС. Із свого боку НКВС звинувачував місцеву владу в тому, що вона не вдалася до швидкого прилаштування відібраних у релігійних громад приміщень культових споруд до інших потреб. Той факт, що більшість колишніх богослужбових будівель до моменту подання скарг повною мірою не було використано, на думку співробітників НКВС, вказував на те, що місцева влада недостатньо уважно ставилася до питання здійснення найголовнішої більшовицької вимоги в сфері відокремлення церкви від держави – закриття (вилучення з користування віруючих) культових будівель із їх подальшим перепрофілюванням [По округах, 1926, с. 15].

Відмова від жорсткого антирелігійного курсу правлячого режиму на підставі рішень XII і особливо XIII з'їздів РКП(б) не припиняла спроб витіснення релігії з життя суспільства. Згідно з тогочасними таємними директивами наголос робився на посиленні обліку та здійсненні контролю над релігійним середовищем, його вивчення з метою ослаблення. Відповідно до цього зазнала змін тональність опублікованих відомчих документів НКВС. На початку 1924 р. були опубліковані регламентуючі документи про порядок проведення добровільних зборів та пожертв на покриття витрат, пов'язаних з володінням культовим майном. Районним виконавчим комітетам та сільським радам було жорстко наказано на недопустимість заборони присутності на молитовних зібраннях осіб молодше 18 років [Овчаренко, 2012, с. 48].

В церковно-релігійній сфері НКВС надавав значної уваги врегулюванню питань, які хвилювали прихильників окремих конфесій. Протягом 1924 р. співробітники НКВС вирішили низку спірних питань, що турбували менонітів. Зокрема їм було надано дозвіл на влаштування молитовних зібрань у приватних будинках, за умови, що про проведення таких зборів заздалегідь попереджались органи місцевої влади; дозволено користуватися релігійною літературою, яку надсилала Голандська місія допомоги дітям; пояснено про неможливість колективного здобуття релігійної освіти дітьми віком до 18 років [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 21 зв.].

15 березня 1924 р. до Управління НКВС від голови Всеукраїнського священного синоду православної церкви потрапило п'ять заяв, що містили перелік вимог релігійного характеру: прохання щодо зниження вартості шкільного навчання для дітей духовенства; вирішення питання про будівлі нерелігійного призначення, які за попередньої влади перебували у користуванні об'єднань віруючих і священників; питання звільнення культових споруд від обкладання податками; про надання дозволу робітникам і службовцям входити до складу релігійних громад. Проте співробітники центрального апарату НКВС не поспішали реагувати на запит. У письмовій формі клопотальнику було нагадано про потребу сплатити за кожен подану заяву гербовий збір у розмірі 2 карб. [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 54, арк. 26].

Місцеві органи НКВС здійснювали перевірку майна, що перебувало у користуванні релігійних громад, перевіряли договори про користування об'єднань віруючих культовими спорудами та укладали там, де їх ще не було [По округах, 1925, с. 26]. НКВС вирішував майнові суперечки, які виникали всередині релігійних общин. Зокрема співробітники наркомату пояснювали зацікавленим особам, що предмети богослужбового вжитку, які віруючі дарували релігійним громадам, з моменту передачі набували статусу культового майна, а отже розпочинали належати державі [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 396, арк. 5].

Часом влада розривала із віруючими договори про користування богослужбовими будівлями з метою їх передачі іншим релігійним громадам. Такі дії влади віруючі сприймали вороже.

Розуміючи це, НКВС закликав осіб, які на місцевому рівні відповідали за відносини держави із церквою, більш точно дотримуватися встановленого порядку вилучення культових споруд із користування одних п'ятдесяток (так радянські посадовці називали релігійні громади, адже для їх взяття на облік, як уже зазначалося, необхідно було зібрати колектив у кількості 50 осіб) та їх передачу іншим. Постанова про зазначену процедуру обов'язкова мала бути затверджена в НКВС і без санкції наркомату на місцях у життя не втілюватися. Під час подання в НКВС відповідних матеріалів необхідно було представляти акт огляду культової будівлі та перевірки діяльності релігійної громади, який би засвідчив порушення тих чи інших умов договору [По округах, 1926, с. 15].

Уповноважені релігійних громад зверталися до центрального апарату НКВС із клопотаннями щодо надання дозволів на проведення ремонтів пошкоджених культових споруд, які не квапилися надавати окружні адміністративні відділи [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 266].

Також віруючі скаржилися на відмову місцевих органів у видачі дозволів на здійснення хресних ходів та інших публічних релігійних церемоній, на проведення добровільних зборів, як представниками релігійних громад, так і служителями культів під час здійснення тих чи інших релігійних обрядів.

НКВС надавав пояснення: адміністративні органи мали знати, що публічні релігійні заходи, які базувалися на традиційних звичаях православних віруючих, як, наприклад, хресний хід «на воду» з нагоди святкування Хрещення Ісуса Христа, Преполювання, Преображення, обряди хрещення дорослих (у релігійних громад окремих протестантських напрямків) на річках з письмового дозволу слід допускати безперешкодно. НКВС згідно власних циркулярів від 3 січня 1924 р. № 2 і від

18 лютого 1926 р. за № 24 допускав можливість здійснення поза межами богослужбових споруд добровільних зборів коштів представниками релігійних громад на потреби, що були пов'язані з володінням молитовними будівлями та культовим майном. Також НКВС дозволяв безперешкодний збір добровільних пожертв поза межами культових будівель, у будинках віруючих і служителів культу, під час виконання тих чи інших релігійних відправ (наприклад молитовного відвідування будинків віруючих з нагоди Різдва та Великодня) [По округах, 1926, с. 17].

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ № 31 від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС № 81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС № 6 від 8 січня 1925 р. У вересні 1925 р. на адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний обіжник НКВС за № 332, в якому, аби уникнути зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до їх виконання, пропонувалося утримуватися від реєстрації тих общин, які не мали у своєму користуванні культової споруди [Журба, Жолоб, 2019, с. 52]. З метою зниження рівня активності віруючих 29 грудня 1926 р. Адміністративний відділ НКВС на адреси акружних адміністративних відділів надіслав обіжник у якому знову йшлося про потребу призупинення реєстрації об'єднань віруючих, що не мали у своєму розпорядженні будівель для здійснення богослужінь [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 261, арк. 1].

З ініціативи НКВС в 1929 р. розгорнулася робота над новим законопроектом, який мав узгодити положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» із запланованим наступом більшовицького режиму на релігійні організації. Проект Положення про культу та культове майно продемонстрував суттєве звуження прав церкви та віруючих [Журба, Жолоб, 2019, с. 140].

Існувала таємна угода між НКВС і ДПУ про спільне погодження напрямів діяльності власних спеціалізованих структурних одиниць у сфері регулювання релігійного життя населення України [Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму, 2003, с. 120]. Тож, верхівка радянської держави цілком свідомо вважала органи НКВС більшовицьким інструментом у боротьбі з церквою і релігією. В той же час для широкого загалу адміністративний відділ НКВС та підвідомчий йому місцевий апарат по-пропагандистському називали провідниками свободи сумління, охоронцями радянського законодавства у сфері релігії та церкви [Аверін, 2004, с. 135].

НКВС до численних районних виконавчих комітетів надсилав з грифом «цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів під час закриття культових будівель та розформування релігійних громад. НКВС пропонував своїм місцевим органам збирати інформацію щодо невиконання громадами умов договору про користування культовими спорудами, недостатньої кількості членів у складі релігійних общин, перебування богослужбового приміщення в неналежному технічному стані тощо [Журба, Жолоб, 2019, с. 144].

Перші прояви масового позбавлення релігійних громад їх культових споруд розпочали спостерігатися вже у 1928 р. До прикладу, в лютому цього року Адміністративний відділ НКВС погодив звернення Волинського окружного виконавчого комітету щодо закриття в місті Баранівка синагоги на вулиці Жаборицькій. Своє схвалення наркомат обґрунтував тим, що в місті залишалася

функціонувати ще три синагоги, які мали змогу вмістити 2 тис. осіб. На думку співробітників НКВС цього було цілком достатньо для задоволення релігійних потреб 800 іудеїв, які мешкали в Баранівці. Вирішальним чинником, який вплинув на рішення НКВС, став факт «клопотання» кустарів Баранівки та єврейських робітників місцевого порцелянового заводу з приводу потреби припинення діяльності в стінах синагоги релігійної громади [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 269, арк. 11].

За аналогічною схемою відбулося закриття восени 1928 р. синагоги Бейс-Гемедриш, що знаходилася в місті Кодня Волинського округу, як і багатьох інших культових споруд в Україні.

У висновку НКВС йшлося: «1. В м. Кодня є 2 синагоги. Одна менша – тепла “Бейс-Гемедриш” і друга велика – холодна “Шіл”.

2. Всього віруючих членів рел. громади 100 чол. Єврейського населення всього – 744 чол. Одна синагога цілком задовольняє рел. потреби віруючих євреїв.

3. На загальних зборах виборців в кількості 100 чол. було ухвалено закрити одну з синагог під клуб або школу, поскільки 600 чол. трудящих євреїв не мають клубу. Крім того, в м. Кодня гостра потреба в шкільному помешканні.

На підставі зазначеного НКВС вважає за можливе задоволити клопотання євреїв – трудящих м. Кодні, підтримане постановою Президії Волинського ОВК – аби закрити одну з цих синагог (яку найде необхідним ОВК) й використати помешкання під культ-освітні потреби» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1108, арк. 4].

Як бачимо, з метою обґрунтування того, що закриття тієї чи іншої культової споруди проводилося на прохання народу, а не на вимогу місцевих органів влади, радянське чиновництво часто змушене були шукати ініціаторів серед дещо збайдужілого до релігії та залежного від керівництва робітництва [Журба, Жолоб, 2019, с. 134-135].

З метою уникнення вилучення культових споруд із користування релігійних громад, їх уповноважені зверталися до НКВС з проханням надати дозволи на денационалізацію богослужбових будівель. Проте наркомат категорично відхиляв такі пропозиції [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 271, арк. 1].

Значно збільшилася кількість випадків позбавлення релігійних громад їх культових споруд в 1929 р. Лише протягом другої половини цього року в одному тільки Житомирі було закрито чотири православні церкви [Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст., 2003, с. 57].

Обурені такою політикою більшовиків віруючі надсилали на адресу НКВС численні скарги, у яких обґрунтовували неправомірність дій місцевої влади. Реагуючи на масове невдоволення членів примусово розпущених релігійних громад, співробітники наркомату формували запити до низових органів з метою отримання пояснень щодо легітимності закриття тієї або іншої культової споруди. Ті, в свою чергу, складали відписки подібного змісту: «Окравдінвідділ повідомляє, що в селі Лиман молитовний будинок самовільно не закривався, а на це є постанова самої громади, щоб один молитовний будинок передати під культурну установу, тому що в селі Лиман мається два молитовні будинки, а віруючих дуже мало, завдяки чому один молитовний будинок зовсім не потрібний для релігійних виконань. Надалі місцевими організаціями, безвірниками, так і іншими організаціями провадиться робота, щоб

передати один з молитовних будинків під культурну установу – сельбуд» [ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 1629, арк. 2].

Як бачимо, попри пом'якшення політики радянської влади щодо релігії та церкви, яке відбулося за доби непу, деякі аспекти діяльності місцевих органів НКВС у сфері відокремлення церкви від держави продовжували відзначатися деструктивним характером. З боку адміністративних органів спостерігалось недостатньо суворе і точне розуміння чинного законодавства, що часом слугувало приводом до непотрібних та зайвих конфліктів із віруючими. Під час чергового наступу більшовиків на релігію і церкву, протягом 1929 – 1930 рр. НКВС та його місцеві органи стали активними учасниками позбавлення релігійних громад їх культових споруд.

Висновки. Таким чином, у сфері регулювання церковно-релігійних питань НКВС України облікував і до певної міри визначав функціонування релігійних громад різних конфесій, контролював діяльність духовенства, вирішував питання, які турбували прихильників того чи іншого релігійного напрямку та, попри все, був дієвим інструментом боротьби більшовиків із традиційним духовним життям населення України, аж до ліквідації об'єднань віруючих та закриття культових споруд.

Список використаних джерел та літератури

Аверін І. І., 2004. НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки XX ст.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XVII, 132-138.

Влада і костел в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму, 2003. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 2(21).

Журба М. А., Жолоб М. П., 2009. *Піднесене і змнене: релігійні громади етнічних меншин в умовах комуністичного режиму в Україні (20 – 30-і рр. XX ст.)*, Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».

Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг., 2005. Винница: Глобус-Пресс, 2.

Овчаренко В. П., 2012. Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР, *Наука. Релігія. Суспільство*, 4, 46-54.

По округах, 1925. *Адміністративний вісник*, 7-8, 22-26.

По округах, 1926. *Адміністративний вісник*, 4-5, 15-17.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках XX ст. Архівні документи та матеріали, 2003. Рівне: Волинські обереги.

References

Averin I. I., 2004. NKVS USSR yak znariaddia partiino-derzhavnoho aparatu v borotbi proty tserkvy (20-ti roky XX st.) [The NKVD of the USSR as a tool of the party-state apparatus in the struggle against the church (20s of the 20th century)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XVII, 132-138. [in Ukrainian].

Chervonyi teror proty dukhovenstva i viruiuchykh na Skhidnii Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20 – 30-kh rokakh XX st. Arkhivni dokumenty ta materialy, 2003. Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].

Kommunisticheskaya vlast protiv religii Moiseya: Dokumenty 1920 – 1937 i 1945 – 1953 gg., 2005. Vinnica: Globus-Press, 2. [in Russian].

Ovcharenko V. P., 2012. Radianska relihiina polityka seredyny 1920-kh rokiv na storinkakh periodychnykh vidomchykh vydan NKVS USSR [Soviet religious policy of the mid-1920s on the pages of periodical departmental publications of the NKVD of the USSR], *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 4, 46-54. [in Ukrainian].

Po okruhakh, 1925. *Administratyvnyi visnyk*, 7-8, 22-26. [in Ukrainian].

Po okruhakh, 1926. *Administratyvnyi visnyk*, 4-5, 15-17. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (CSASB of Ukraine)].

Vlada i kostel v Radianskii Ukraini, 1919 – 1937 rr.: Rymo-katolytska tserkva pid represyvnym tyskom totalitaryzmu, 2003. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2(21). [in Ukrainian].

Zhurba M. A., Zholob M. P., 2009. *Pidnesene i zemne: relihiini hromady etnichnykh menshyn v umovakh komunistychnoho rezhymu v Ukraini (20 – 30-i rr. XX st.)* [Sublime and earthly: religious communities of ethnic minorities under the conditions of the communist regime in Ukraine (20-30s of the XX century)], Vinnytsia: TOV «TVORY». [in Ukrainian].

INTERVENTION OF THE NATIONAL COMMISSIONER OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE IN CHURCH AND RELIGIOUS LIFE (1922 – 1930)

Maksym Pesotskyi

Postgraduate student of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

The paper argues that the New Economic Policy that replaced the policy of War Communism softened the attitude of the Bolsheviks towards the church to a certain extent. According to the NKVD, the tactful and thoughtful observance of legislation regarding the separation of church and state, combined with an accurate assessment of the objective situation and pressure measures, should lay the groundwork for the administrative bodies in the area of state-church relations. However, having temporarily eased the pressure on the church, the Bolsheviks still believed in the need to eradicate the religious worldview from the everyday life of the population and waited for the right time to implement their plans. At the turn of the 20s and 30s of the 20th century, the NKVD became an effective tool in the hands of the communists for the destruction of religious communities and roughly depriving them of their religious buildings.

Key words: People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), Ukraine, Soviet regime, church, religion.

ЗЕМЕЛЬНО-РОЗПОДІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДВІРНОЇ ГРОМАДИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1922 – 1930 РР.

Баличева Лариса Вікторівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків
e-mail: Larysa.Balycheva@hneu.net
<https://orcid.org/0000-0002-5960-0997>

Добрунова Людмила Едуардівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків
e-mail: Liudmila.Dobrunova@hneu.net
<https://orcid.org/0000-0002-1222-4082>

Мацюцький Віктор Миколайович

старший викладач кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків
e-mail: Viktor.Matsiutskyi@hneu.net
<https://orcid.org/0000-0003-4522-6081>

У статті приділено увагу одній з історичних форм селянської громади Лівобережної України – подвірній громаді 1922 – 1930 рр. У радянський час із подвірною громадою було пов'язане життя більшості українського сільського населення. В той період вона отримала іншу назву – земельна громада. Відповідно змін зазнали і різновиди тогочасних громад. Подвірні стали називати земельними громадами з ділянковою формою землекористування, а передільні – громадами з обштинною формою. Тому головною метою статті є пошук, узагальнення й введення до наукового вжитку архівних матеріалів щодо земельно-розподільної діяльності земельної громади з ділянковою формою земле-користування в межах Лівобережної України у вказаний хронологічний період. Встановлено, що за Земельним кодексом УСРР 1922 р. діяльність сільської громади обмежувалася тільки земельною та господарською функціями. За цим законом земельна громада могла встановлювати й змінювати порядок користування угіддями, вирішувати різноманітні питання щодо громадської сівозміни, випасання худоби тощо. За допомогою обштинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Відповідно настановам державної влади, подвірні громади дорізували орні землі запасного земельного фонду своїм малоземельним членам з метою поліпшення їх становища. Ці польові ділянки переважно знаходилися далеко за межами села. Для подолання далекопілля земельні громади заохочували своїх малоземельних громадян переселятися до новоутворених висілків. Результати дослідження дозволяють констатувати, що, по-перше, земельна громада з ділянковою формою землекористування Лівобережної України мала земельно-розподільну функцію; по-друге, подвірні громади прирізали землю малоземельним громадянам і наділяли землею

безземельників; по-третє, громади намагалися зменшити масштаби, або навіть усунути, далеко-пілля шляхом переселення своїх громадянців.

Ключові слова: *подвірна громада, сільська громада, передільна громада, земельна громада, Лівобережна Україна.*

Постановка проблеми. У буремні революційні часи селянське господарство перебувало в занепаді і тільки громада залишалася тим соціальним інститутом, який продовжував ви-конувати певні функції щодо забезпечення життєдіяльності села.

Інститут земельної громади Наддніпрянської України був заснований на традиціях та менталітеті українського селянства та відігравав значну економічну та соціальну роль у житті селян. На українських землях протягом тривалого часу існувала подвірна громада. Вона була одним із типів сільської громади. Цей тип набув більшого поширення, ніж інший – передільна громада. Із подвірною громадою було пов'язане життя переважної більшості сільського населення, тому вона виступала землекористувачем перед державою-власницею землі. Зрозуміло, що виживання сільськогосподарського виробництва та задоволення продовольчих потреб населення тогочасної України значною мірою залежало від рівня землезабезпечення селянських господарств.

Сьогодення вимагає глибшого вивчення та можливе використання досвіду земельних громад задля підтримки сільськогосподарського виробника, збереження основи нашої нації – селянства та упорядкування земельних угідь в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

Мета статті – розкрити земельно-розподільну діяльність земельної громади з ділянковою формою землекористування в межах Лівобережної України. Вивчення земе-льно-розподільної діяльності вимагає пошуку архівного матеріалу. Наш пошук був плідним. Додаткова мета статті – увести до наукового вжитку знайдений архівний матеріал.

Історіографічний огляд. У пострадянський час українські науковці вивчали сільську громаду. Але, хоч як парадоксально, подвірною громадою вітчизняні вчені цікавилися значно менше, ніж передільною. Сучасна вітчизняна історіографія подвірної громади включає праці Володимира Калініченка, Вячеслава Анісімова, Ірини Кривко, Алли Лохматової, Олега Приймака, Ганни Калініченко, Марини Чижевської, Вячеслава Калініченка. Вони вивчали подвірну громаду побіжно, не заглиблюючись у деталі [Калініченко, 1997; Анісімов, 1997; Кривко, 1999; Лохматова, 2006; Приймак, 2009; Калініченко, 2009; Чижевська, 2009; Калініченко, 2015]. Так само її вивчали зарубіжні науковці Павло Зирянов і Борис Миронов [Зирянов, 1992; Миронов, 1999]. Доводиться констатувати, що рівень вивченості подвірної громади низький. Науковцям належить виконати завдан-ня, яке полягає в тому, щоб усебічно вивчити подвірну громаду.

З погляду П. Зирянова, подвірна громада була регіональним різновидом російської подвірної общини. Окремої уваги варте визначення подвірної общини, яке дав П. Зирянов. Подвірна община, на його думку, являла собою общину, котра тимчасово або назавжди втратила свої земельно-розподільні функції [Зирянов, 1992, с. 39].

Усебічне дослідження подвірної громади передбачає вивчення всіх її історичних форм. Один із етапів історії сільської громади припадає на радянський час

й охоплює 1922–1930 рр. Тоді сільська громада офіційно називалася земельною громадою [Земельный кодекс УССР: утверджен ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 42]. Земельна громада з ділянковою формою землекористування була тогочасним різновидом подвірної громади, земельна громада з общинною формою землекористування – передільної. Як буде по-казано нижче на фактичному матеріалі, котрий стосується подвірної громади 1922 – 1930 рр., вона вела земельно-розподільну діяльність. Визначення П. Зирянова щодо неї застосовувати не можна.

Виклад основного матеріалу. Відразу слід зауважити, що під Лівобережною Україною (Лівобережжям) ми розуміємо Лівобережний Лісостеп. У публікаціях, які з'явилися в 1920-х рр., багатьох сучасних наукових працях, котрі стосуються зазначеного періоду, Лівобережний Лісостеп розглядається як окремий регіон [Калініченко, 1997; Фінанси земельних громад, 1925 – 26 р.: вибіркове обслідування, 1928; Низові бюджети України, 1926 – 27 р.: (районові, сільські, земгромад), 1929; Калініченко, 1991]. За впровадженням у 1923 – 1925 рр. адміністративно-територіальним поділом Лівобережна Україна охоплювала терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької та Ніжинської округ. До 1925 р. ці землі перебували в складі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній (у 1925 р. губернії було ліквідовано).

Слід зауважити також, що земельна громада постала з попередньої історичної форми сільської громади. Умоглядне твердження Володимира Калініченка, ніби з установленням радянської влади «діяльність сільської громади була паралізована», прийняти не можна [Калініченко, 1997, с. 127]. Наведені у праці Вячеслава Калініченка факти переконливо свідчать, що сільська громада функціонувала. Значна частина цих фактів стосується Лівобережної України [Калініченко, 2015, с. 66-73]. Український радянський законодавець, котрий ухвалив 1922 р. Земельний кодекс УССР, назвав сільську громаду земельною громадою й створив нові правові умови, у яких відтоді мала існувати громада [Земельный кодекс УССР: утверджен ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 42-65].

Зі сказаного випливає, що земельна громада не була чимось зовсім новим. Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і пов'язуючи її генетично з попередньою історичною формою сільської громади, треба пам'ятати, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, котрі раніше перебували поза сільською громадою, утворювали самостійну нову громаду. Земельний кодекс УССР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади [Земельный кодекс УССР: утверджен ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 10]. У Лівобережному регіоні на час ухвалення Земельного кодексу кілька відсотків індивідуальних землекористувачів перебували поза сільськими громадами. Цю думку можна підтвердити даними земельного обстеження, проведеного ЦСУ 1922 р. Індивідуальні господарства, які входили до сільських громад, на Лівобережжі користувалися 90% придатної для сільськогосподарського виробництва землі, відрубні та хутірські господарства, що перебували поза сільськими громадами, – 3,9% [Данилов, 1977, с. 107]. Відрубники й хуторяни, котрі на час ухвалення Земельного кодексу перебували поза сільськими громадами, згодом або ввійшли до давніх громад, або утворили самостійні нові громади [ДАСО, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70]. Як показали вибіркві обстеження

фінансів земельних громад, прове-дені ЦСУ УСРР у 1927 й 1928 рр., на Лівобережжі земельними громадами було охоплено 98% людності, котра жила на їхній території [Фінанси земельних громад, 1925–26 р.: вибіркове обслідування, 1928, с. IV, VII; 13, с. III, XII]. Є підстави твердити, що тоді земельні громади охоплювали всіх індивідуальних землекористувачів.

Слід, звичайно, пояснити, чому земельну громаду з ділянковою формою землекористування потрібно вважати різновидом подвірної громади, а земельну громаду з общинною формою землекористування – передільної.

Закон дозволяв земельній громаді з общинною формою землекористування проводити зрівняльні земельні переділи. За цієї форми землекористування кожен двір громади мав право на частку землі з її наділу, а громада мала право перерозподіляти землю між дворами [Земельний кодекс УССР: утврещден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 93, 94]. Отже, земельна громада з общинною формою землекористування була різновидом передільної громади.

У земельної громади з ділянковою формою землекористування права проводити зрівняльні земельні переділи не було. За цієї форми землекористування двори мали змогу користуватися наділами незмінних розмірів [Земельний кодекс УССР: утврещден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 97]. Отже, земельна громада з ділянковою формою землекористування була різновидом подвірної громади.

На Лівобережній Україні ділянкова форма землекористування (яка мала три різновиди – ділянково-черезсмужний, хутірський і відрубний) співіснувала з общинною [Калініченко, 1997, с. 290-292]. Тут були не тільки подвірні громади, а й передільні. У джерелах немає абсолютно точних даних щодо кількості подвірних і передільних громад на Лівобережній Україні. Абсолютно точних відомостей про загальну чисельність земельних громад у Лівобережному регіоні теж бракує. Вона не була сталою, а з року до року змінювалася. Відомості про загальну кількість земельних громад на Лівобережній Україні з'явилися тільки 1928 р. У нашому розпорядженні є розбіжні дані ЦСУ й Держплану УСРР. За даними ЦСУ, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 7398 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 817, в Ізюмській – 220, у Харківській – 1315, у Сумській – 832, у Полтавській – 1447, у Кременчуцькій – 760, у Лубенській – 575, у Роменській – 624, у Прилуцькій – 445, у Ніжинській – 363 [Низові бюджети України, 1926 – 27 р.: (районові, сільські, земгромад), 1929, с. XI, 18-19]. За даними Держплану, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 8209 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 749, в Ізюмській – 610, у Харківській – 1313, у Сумській – 915, у Полтавській – 1701, у Кременчуцькій – 918, у Лубенській – 657, у Роменській – 530, у Прилуцькій – 461, у Ніжинській – 355 [Місцеві бюджети України, 1927 – 28 р.: матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування рай-сільбюджетів та обліку самооподаткування, 1930, с. 28].

Упадає в око, що дані ЦСУ й Держплану, які стосуються Ізюмської та Полтавської округ, різняться між собою дуже сильно. Ми маємо у своєму розпорядженні відомості Ізюмського окружного земельного відділу про кількість земельних громад на Ізюмщині. Вони стосуються 1927 р. Тоді в Ізюмській окрузі нараховувалося 658 земельних громад [ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 233, арк. 6]. У нашому розпорядженні є також відомості І. Хіля про кількість земельних громад на Полтавщині. Вони теж стосуються 1927 р. Тоді в Полтавській окрузі налічувалося

1719 земельних громад [Хіль, 1928, с. 7]. Зіставлення різних відомостей дає підстави твердити, що дані Держплану точніші, ніж відомості ЦСУ. Це твердження є прийнятним як стосовно Ізюмської та Полтавської округ, так і щодо Лівобережної України в цілому.

Свого часу український радянський історик Іван Громенко написав, що «1927 р. на Україні було 3200 земгромад» [Громенко, 1972, с. 100]. Пославшись на його працю, цю саму цифру навели у своїх працях сучасні українські історики Олена Абразумова й Сергій Корновенко [Абразумова, 2014, с. 176, 177; Абразумова, 2017, с. 100, 183]. Це дуже занижена цифра. Її не можна прийняти.

Кількісне співвідношення подвірних і передільних громад на Лівобережній Україні теж змінювалося. Приблизне уявлення про цю динаміку може дати зібраний Володимиром Калініченком матеріал щодо поширеності ділянкової та общинної форм землекористування в Лівобережному регіоні. Буде доречним навести ці відомості. Вони стосуються дев'яти округ Лівобережжя (Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської). Володимир Калініченко створив статистичний ряд, який охоплює 1917 – 1929 рр. [Калініченко, 1997, с. 289–292].

Під час аграрної революції питома вага ділянкової форми землекористування на Лівобережній Україні зменшилася, общинної – збільшилася. За відомостями В. Калініченка, общинне землекористування тоді існувало тільки в Харківській губернії. Про відступ ділянкової форми під натиском общинної свідчать його дані, котрі стосуються округ Харківської губернії (Куп'янської, Ізюмської, Харківської й Сумської). На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. ділянкова й общинна форми землекористування охоплювали, відповідно, 55 і 45% селянської землі, Ізюмська – 45 і 55%, Харківська – 67 і 33%, Сумська – 76 і 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі ділянковою й общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 46,2 і 49,5% селянської землі, в Ізюмській – 37 і 62%, у Харківській – 64 і 36%, у Сумській – 49 і 50% [Калініченко, 1997, с. 289, 290].

Харківська губернія вирізнялася тим, що більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. Під час аграрної революції він став у пригоді селянам. За допомогою общинного передільного механізму не-рідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. У зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. Іноді здійсненню зрівняльного перерозподілу передувало встановлення общинного порядку землекористування [Ксензенко, 1968, с. 92].

У пореволюційні роки на Лівобережній Україні ділянкова форма землекористування далі відступала під натиском общинної. Відступ ділянкової форми відбувався головно в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від ділянкової форми землекористування до общинної [Мацюцький, 2018, с. 107]. 1929 р. в Куп'янській окрузі ділянковою й общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 14,7 і 78,5% селянської землі, в Ізюмській – 28,2 і 68,1%, у Харківській – 27,6 і 67,4% [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Тут ділянкова форма землекористування дещо потіснила общинну. 1929 р. на Сумщині ділянковою й

общинною формами землекористування було охоплено, відповідно, 49,8 і 49,6% селянської землі [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Проте його масштаби в Ніжинській окрузі були незначними. 1929 р. ділянкова й общинна форми землекористування охоплювали, відповідно, 94,6 і 2,2% селянської землі [Калініченко, 1997, с. 291–292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської та Прилуцької округ, то в цих округах індивідуальні господарства користувалися землею тільки в ділянковій формі [Калініченко, 1997, с. 290–292].

У праці В. Калініченка немає відомостей щодо Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині безроздільно панувала ділянкова форма землекористування [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, кількість подвірних громад на Лівобережній Україні з року до року зменшувалася, передільних – збільшувалася. Декотрі подвірні громади трансформувалися в передільні. Більшість таких випадків припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Але в цьому районі було досить багато подвірних громад. Його не можна оминати увагою. У Сумській окрузі кількість подвірних громад між 1923 і 1929 рр. дещо зросла, у Ніжинській – зменшилася. У Полтавській, Лубенській, Роменській і Прилуцькій округах існували тільки подвірні громади. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу. Є підстави твердити, що в Лівобережному регіоні протягом усього досліджуваного періоду подвірні громади переважали над передільними.

На Лівобережній Україні частині членів земельних громад бракувало землі для ведення господарства. Питома вага таких громадян була доволі значною. Так, у 1926/27 р. селянські двори, які мали менш ніж 3 дес. землі, становили 22,9% від загальної кількості селянських дворів Лівобережжя [Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: рік перший, 1929, с. 18].

Зі збережених документів деяких подвірних громад видно, що вони прирізували орну землю своїм малоземельним членам, маючи на меті поліпшення становища цих громадян. Ось декілька прикладів. У протоколі загальних зборів Бутовичеської земельної громади Гадяцького району Роменської округи від 13 липня 1924 р. зафіксовано їхню ухвалу про розподіл запасного земельного фонду. Його становили 4,88 дес. орної землі. Зібрання ухвалило закріпити 2 дес. за хатою-читальнею, а решту «розподілити між малоземельними громадянами» [ДАПО, ф. Р-2224, оп. 1, спр. 20, арк. 6]. У протоколі загальних зборів Глибокодолинської земельної громади Гадяцького району Роменської округи від 31 січня 1926 р. зафіксовано їхню ухвалу про відібрання орної землі в сільської ради й сільського товариства взаємодопомоги. Загальні збори ухвалили це рішення з тим, аби прирізати відібрану землю малоземельним громадянам. «... в нашій земельній громаді мається багацько малоземельних громадян, яким необхідно додати», – зауважило зібрання [ДАСО, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 430, арк. 105]. У протоколі загальних зборів Андріївської земельної громади Ізюмського району Ізюмської округи від 12 вересня 1926 р. зафіксовано їхню ухвалу про розподіл виявлених у ході землевпорядкування

надлишків орної землі. «Лишок землі ..., – ухвалило зібрання, – розподілити малоземельним» [ДАХО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 617, арк. 72, 74].

Слід обмовитися, що загальні збори громадян являли собою розпорядчий орган земельної громади, а робота загальних зборів була основною формою її діяльності [Земельный кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 53, 54; Мацюцький, 2018, с. 108].

Дії згаданих вище подвірних громад відповідали настанові державної влади. Вона рекомендувала громадам прирізувати землю малоземельним громадянам і наділяти землею безземельників. Цю настанову було зафіксовано в Земельному кодексі УСРР [Земельный кодекс УССР: утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г., 1923, ст. 6]. Зрозуміло, що недостатня забезпеченість землею частини індивідуальних господарств сама по собі становила чинник, який певною мірою зумовлював прирізку землі тим, хто мав малий наділ. Ще од-ним таким чинником була зазначена настанова державної влади.

Однак хибно було б думати, що її дотримувалися всі ті подвірні громади, які прирізували землю своїм членам. Факти прирізки землі багатоземельним громадянам теж мали місце. «Наділяють землею з запасних фондів заможним господарствам, що мають по 10-12 десятин», – повідомляв І. Хіль про дії деяких громад Руновщанського й Кобеляцького районів Полтавської округи [Хіль, 1928, с. 8]. Заможні громадяни, котрі, певно, орудували цими гро-мадами, використовували їхні можливості у власних інтересах.

На Лівобережній Україні поширеним явищем було далекопілля. Коли йдеться про селянське господарство Лівобережжя 1920-х рр., далекими можна вважати польові ділянки, які лежали на віддалі понад 3 версти від обійстя [Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільсько-го господарства України (1928–29 – 1932–33 рр.), Ч. 2. Організація земельної території, 1929, с. 17]. У 1926 р. селянські двори, котрі мали такі ділянки, становили 59,4% від загальної кількості селянських дворів регіону [Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства Ук-раїни (1928–29 – 1932–33 рр), Ч. 2. Організація земельної території, 1929, с. 17]. Далекопілля, як відомо, заважало ефективному використанню землі [Зырянов, 1992, с. 56–57].

Дієвим засобом боротьби з далекоземеллям було створення висілків. Громади, серед них подвірні, заохочували своїх членів до переселення на нові місця. Поширеною формою заохочення була прирізка землі. Із повідомлення Роменського окружного земельного відділу про роботу щодо поліпшення стану сільського господарства округи за 1925/26 р. видно, що частина членів земельних громад, на території яких було проведено землевпорядкування, переселилася до новоутворених висілків. Громади, заохочуючи громадян до переселення, прирізували їм землю [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 7, спр. 188, арк. 83]. Так само чинили, як видно зі звіту агрономічного підвідділу Прилуцького окружного земельного відділу за 1926/27 р., громади на Прилуччині. Службовці повідомляли: «В більшості районів на виселки йде переважно бі-днота без будівель – малоземельні, без тяглової сили і особливо без мертвого реманенту. Принадою для малоземельних є добавка землі 1–1,5 дес., що, як правило, дається висельчанам ...» [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 191, арк. 6].

Прикметно, що в Прилуцькій окрузі більшість громадян, заохочених прирізкою на переселення до висілків, становили малоземельні. Отже, подвірні громади

(передільних громад у цій окрузі не було), добиваючись усунення або зменшення масштабів далекопілля, прирізували землю своїм малоземельним членам. Цей висновок можна екстраполювати на інші округи. Далекозе-мелля було ще одним чинником, який певною мірою зумовлював прирізку землі тим, хто мав малий наділ.

Вячеслав Калініченко висловив думку, що земельна громада з ділянковою формою землекористування являла собою громаду, яка «втратила зрівняльно-розподільні функції» [Калініченко, 2015, с. 186]. Із цією думкою не можна погодитися. На Лівобережній Україні, як свідчить наявний матеріал, багато подвірних громад дорізували землю малоземельним громадянам. Прирізка землі малоземельним наближала їхні наділи до наділів інших громадян. Ті подвірні громади, які наділяли землею своїх малоземельних членів, варто вважати такими, що вели зрівняльно-розподільну діяльність.

Подвірним громадам доводилося мати справу з безземельниками, котрі хотіли здобути право членства й отримати землю. Таких чужаків громади здебільшого відштовхували. Ось декілька прикладів. 1924 р. Малодівицька земельна громада Прилуцької округи відмовилася прийняти й наділити землею Г. Захалівкіну [ДАПО, ф. Р-1226, оп. 1, спр. 157, арк. 8]. «Волохівська земгромада Кобеляцького району [Полтавської округи], – повідомляв на по-чатку 1928 р. І. Хіль, – не прийняла членом громади одного безземельного громадянина лише з того погляду, що прийдеться його наділити землею, хоча вільна земля й була» [Хіль, 1928, с. 8]. 9 лютого 1928 р. загальні збори Ріпчанської земельної громади Великобубнівського району Роменської округи відмовили в задоволенні прохання про надання права членства й наділення землею О. Рибці. У протоколі загальних зборів зафіксовано таку ухвалу: «Відмовить як службовець жилізниці, не живе в селі» [ДАСО, ф. Р-5822, оп. 1, спр. 848, арк. 70]. 5 серпня 1928 р. загальні збори Червономайданівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи відмовили в задоволенні прохання про надання права членства й наділення землею П. Осадчому та В. Гогенку [ДАХО, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 32].

Значно рідше траплялися випадки, коли подвірна громада приймала безземельника й давала йому землю. Навесні 1923 р. такий випадок стався, наприклад, у селі Усівка Варвинського району Прилуцької округи. Загальні збори Усівської громади прихильно поставилися до Овсія Деркача й задово-льнили його прохання. Правда, прохач був переселенцем-поверненцем [ДАПО, ф. Р-3460, оп. 1, спр. 13, арк. 18]. Громада, очевидно, не вважала його стовідсотковим чужаком.

Окремої уваги заслуговують факти наділення землею священиків. То-дішня державна влада, як відомо, ставилася до духовенства негативно. Деякі подвірні громади, усупереч позиції державної влади, давали землю священикам. «... є випадки, що громади наділяють землею нетрудовий елемент (по-пів), коли є трудові малоземельні селяни», – зазначили 27 серпня 1926 р. чле-ни спеціальної комісії при Кременчуцькому окружному земельному відділі [ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1706, арк. 37]. «Дають наділ попові, мина-ючи бідняків», – повідомляв І. Хіль про дії деяких земельних громад Полтав-ської округи [Хіль, 1928, с. 8].

Громади, котрі наділяли землею священиків, дотримувалися давнього звичаю. Достеменно відомо, що у XVIII ст. цей звичай уже побутував на Лівобережній Україні. Є підстави вважати його одним із складників звичаєвого права [Сироткін, 1987, с. 115].

Загальновідомо, що радянські колективізатори ліквідували індивідуальні селянські господарства. Ліквідація індивідуальних селянських господарств супроводжувалася ліквідацією земельних громад [Мацюцький, 1997, с. 122].

Висновки. Таким чином, на Лівобережній Україні земельна громада з ділянковою фор-мою землекористування мала земельно-розподільну функцію. Ця функція не була повним аналогом земельно-розподільної функції земельної громади з общинною формою землекористування [Мацюцький, 2018, с. 108-111]. По-двірна громада прирізувала землю своїм членам. Нерідким явищем був приріз землі малоземельному громадянину. Малоземельні громадяни мали більше шансів на отримання землі, ніж безземельники-чужаки. Наділення землею безземельника було рідкістю.

Список використаних джерел та літератури

- Абразумова О. М., 2014. Проблема інтеграції земельних громад українського селянства в систему громадсько-політичних організацій радянського суспільства, *Український селянин : зб. наук. пр.*, 14, 175–177.
- Абразумова О. М., Корновенко С. В., 2017. *Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу : монографія*, Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 190 с.
- Анісімов В. В., 1997. *Земельні громади України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України*, Київ, 162 с.
- Громенко І. Є., 1972. Земельні громади України (1927–1929 рр.), *Український історичний журнал*, 9, 99–102.
- Данилов В. П., 1977. *Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство*, Москва : Наука, 316 с.
- Державний архів Полтавської області (ДАПО).
- Державний архів Сумської області (ДАСО).
- Державний архів Харківської області (ДАХО).
- Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України : рік перший*, Харків : Харполіграф, 1929, XXXIV, 348 с.
- Земельный кодекс УССР : утвержден ВУЦИК 22 ноября 1922 г.*, Харьков : Изд. Наркомзема, 1923, 32 с.
- Зырянов П. Н., 1992. *Крестьянская община Европейской России: 1907–1914 гг.*, Москва : Наука, 256 с.
- Калініченко В. В., 2015. *Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – Історія України*, Харків, 656 с.
- Калініченко В. В., 1991. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929)*, Харків: Основа, 132 с.
- Калініченко В. В., 1997. *Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж.*, Харків: Основа, 398 с.
- Калініченко Г. В., 2009. *Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – Історія України*, Чернівці, 20 с.
- Кривко І. М., 1999. *Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України*, Запоріжжя, 224 с.
- Ксензенко М. І., 1968. *Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.)*, Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 184 с.
- Лохматова А. І., 2006. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття, *Український селянин : зб. наук. пр.* Черкаси, 10, 227–231.
- Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928–29 – 1932–33 рр.)*, Ч. 2. *Організація земельної території*, Харків : Рад. селянин, 1929, 99 с.
- Мацюцький В. М., 2018. Еволюція земельної громади з общинною формою землекористування (за матеріалами Лівобережної України). *Актуальные научные исследования в современном мире*, Переяслав-Хмельницький, 5, (10), 103–113.

- Мацюцький В. М., 1997. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки). *Вісник Харківського державного університету*, 396 : Історія, (29), 115–123.
- Миронов Б. Н., 1999. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т., Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин», Т. 1, 550 с.*
- Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райсільбюджетів та обліку самооподаткування*, Харків : Госп-во України, 1930. 36 с.
- Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад)*, Харків : Вид. ЦСУ УСРР, 1929, XIV, 49 с.
- Приймак О. М., 2009. Соціальна трансформація південноукраїнської селянської общини наприкінці XIX – початку XX століття, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 27, 59–64.
- Сироткін В. М., 1987. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.), *Український історичний журнал*, 6, 111–119.
- Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркве обслідування*, Харків : ЦСУ УСРР, 1928, XXV, 38 с.
- Хіль І., 1928. Про земгромади, *Полтавський селянин*, 1, 7–9.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
- Чижевська М. Б., 2009. Община як інституційне середовище становлення кооперації, *Вісник Інституту економіки та прогнозування*, 81–87.

References

- Abrazumova O. M., 2014. Problema intehratsii zemelnykh hromad ukrain-skoho selianstva v systemu hromadsko-politychnykh orhanizatsii radianskoho suspilstva [The problem of integration of land communities of the Ukrainian peasantry into the system of social and political organizations of Soviet society], *Ukrainian peasant: a collection of scientific works*, 14, 175–177. [in Ukrainian].
- Abrazumova O. M., Kornovenko S. V., 2017. *Suspilno-politychna akty-vnist selianstva USRR u roky nepu : monohrafiia [Socio-political activity of the peasantry of the USSR during the NEP years: a monograph]*, Cherkasy : Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho, 190 s. [in Ukrainian].
- Anisimov V. V., 1997. *Zemelni hromady Ukrainy (1921–1929 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy, [Land communities of Ukraine (1921–1929): dissertation...candidate of historical sciences dissertation: 07.00.01 – History of Ukraine]*, Kyiv, 162 s. [in Ukrainian].
- Hromenko I. Ye., 1972. *Zemelni hromady Ukrainy (1927–1929 rr.)*, [Land communities of Ukraine (1927–1929)], *Ukrainian historical journal*, 9, 99–102. [in Ukrainian].
- Danilov V. P., 1977. *Sovetskaya dokolkhoznoy derevnya: naselenie, zem-lepolzovanie, khozyaystvo, [Soviet pre-kolkhoz village: population, land use, economy]*, Moskva : Nauka, 316 s. [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (DAPO), [State Archive of Poltava Region (DAPO)].
- Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO), [State Archive of the Sumy Region (DASO)].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (DAKhO), [State Archive of the Kharkiv Region (DAKhO)].
- Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostei pro silske hospodarst-vo Ukrainy : rik pershyi, [Collection of statistical and economic information on the agriculture of Ukraine: the first year]*, Kharkiv : Kharpolihraf, 1929, XXXIV, 348 s. [in Ukrainian].
- Zemelnyy kodeks USSR : utverzhden VUTsIK 22 noyabrya 1922 g., [Land Code of the Ukrainian SSR: approved by the VUCYK on November 22, 1922]*, Kharkov : Izd. Narkomzema, 1923, 32 s. [in Ukrainian].
- Zyryanov P. N., 1992. *Krestyanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii: 1907–1914 gg., [Krestyanskaya obshchina of European Russia: 1907–1914]*, Moskva : Nauka, 256 s. [in Russian].
- Kalinichenko V. V., 2015. *Instytut zemelnoi hromady v dokolkhospnomu seli Naddniprianskoi Ukrainy (1917–1930 rr.) : dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy, [Institute of land community in a pre-collective village of Naddnipyriansk Ukraine (1917–1930): dissertation ... of the doctor of historical sciences: 07.00.01 - History of Ukraine]*, Kharkiv, 656 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko V. V., 1991. *Selianske hospodarstvo Ukrainy v dokolhospnyi period (1921–1929)*, [Peasant economy of Ukraine in the pre-collective period (1921–1929)], Kharkiv: Osnova, 132 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko V. V., 1997. *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period ne-pu : ist.-ekon. doslidzh.*, [Peasant economy of Ukraine in the post-modern period: history and economic research], Kharkiv: Osnova, 398 s. [in Ukrainian].

Kalinichenko H. V., 2009. *Zemelna hromada na Kharkivshchyni (1917–1930 rr.) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, [Land community in Kharkiv region (1917–1930): author's abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of essential sciences : 07.00.01 – History of Ukraine], Chernihiv, 20 s. [in Ukrainian].

Kryvko I. M., 1999. *Zemelni hromady Pivdennoi Ukrainy (1922–1930 rr.) : dys. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy*, [Land communities of Southern Ukraine (1922–1930): dissertation...candidate of historical sciences dissertation: 07.00.01 – History of Ukraine], Zaporizhzhia, 224 s. [in Ukrainian].

Ksenzenko M. I., 1968. *Zavershennia revoliutsiinykh zemelnykh peretvo-ren na Kharkivshchyni (hruden 1919 – berezen 1921 rr.)*, [Completion of revolutionary land transformations in the Kharkiv region (December 1919 – March 1921)], Kharkiv : Vyd-vo Khark. un-tu, 184 s. [in Ukrainian].

Lokhmatova A. I., 2006. *Zemelno-rozpodilna diialnist selianskykh hromad Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX stolittia*, [Land distribution activity of peasant communities of Southern Ukraine in the second half of the 19th century], *Ukrainian peasant: a collection of scientific works*, 10, 227–231. [in Ukrainian].

Materialy do piatyrichnoho perspektyvnoho planu rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy (1928–29 – 1932–33 rr.), Ch. 2. *Orhanizatsiia zemelnoi te-rytorii*, [Materials for the five-year perspective plan for the development of agriculture in Ukraine (1928–29 – 1932–33), Part 2. Organization of land territory], Kharkiv : Rad. selianyn, 1929, 99 s. [in Ukrainian].

Matsiutskyi V. M., 2018. *Evoliutsiia zemelnoi hromady z obshchynnoiu fo-rmoiu zemlekorystuvannia (za materialamy Livoberezhnoi Ukrainy)*, [Evolution of the land community with the communal form of land use (based on the materials of Left Bank Ukraine)], *Current scientific research in the modern world, Pereiaslav-Khmelnitskyi*, 5, (10), 103–113. [in Ukrainian].

Matsiutskyi V. M., 1997. *Kooperatyvna diialnist zemelnykh hromad u selakh Livoberezhnoi Ukrainy (20-ti roky)*, [Cooperative activity of land communities in the villages of the Left Bank of Ukraine (20s)], *Bulletin of Kharkiv State University*, 396: History, (29), 115–123. [in Ukrainian].

Mironov B. N., 1999. *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): genezis lichnosti, demokraticeskoy semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva : v 2 t.*, [Social history of Russia during the imperial period (XVIII – early XX centuries): genesis of personality, democratic family, civil society and legal state: in 2 volumes,], Sankt-Peterburg : Izd-vo «Dmitriy Bulanin», T. 1, 550 s. [in Russian]

Mistsevi biudzhety Ukrainy, 1927–28 r. : materialy pospilnogo obliku, vybirkovoho obsliduvannia raisilbiudzhetyv ta obliku samoopodatkuivannia, [Local budgets of Ukraine, 1927–28: materials of joint accounting, sample survey of district budgets and accounting of self-taxation], Kharkiv : Hosp-vo Ukrainy, 1930. 36 s. [in Ukrainian].

Nyzovi biudzhety Ukrainy, 1926–27 r. : (raionovi, silski, zemhromad), [Low-level budgets of Ukraine, 1926–27: (district, rural, regional)], Kharkiv : Vyd. TsSU USRR, 1929, XIV, 49 s. [in Ukrainian].

Pryimak O. M., 2009. *Sotsialna transformatsiia pivdennoukrainskoi selianskoi obshchyny naprykintsi XIX – pochatku XX stolittia*, [Social transformation of the South Ukrainian peasant community at the end of the 19th – beginning of the 20th century], *Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 27, 59–64. [in Ukrainian].

Syrotkin V. M., 1987. *Obshchynni pozemelni vidnosyny u zvychaievomu pravi Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XVII – XVIII st.)*, [Communal land relations in the customary law of Left Bank Ukraine (second half of the 17th - 18th centuries)], *Ukrainian historical journal*, 6, 111–119. [in Ukrainian].

Finansy zemelnykh hromad, 1925–26 r. : vybirkove obsliduvannia, [Finances of land communities, 1925–26: a sample survey], Kharkiv : TsSU USRR, 1928, XXV, 38 s. [in Ukrainian].

Khil I., 1928. *Pro zemhromady*, [About Zemgromads], *Poltava Selyanin*, 1, 7–9. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Chyzhevska M. B., 2009. Obshchyna yak instytutsiine seredovyshche stanov-lennia kooperatsii, [The community as an institutional environment for establishing cooperation], *Bulletin of the Institute of Economics and Forecasting*, 81–87. [in Ukrainian].

**THE AGRARIAN ACTIVITY OF ZEMELNA HROMADA
IN THE LEFT-BANK UKRAINE (1922 – 1930)**

Larysa Balycheva

Ph.D. in Histor,

Associate Professor at the Department of Ukrainoznavstvo
and Language Training for Goreign Citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv

Liudmyla Dobrunova

Ph.D. in Histor,

Associate Professor at the Department of Ukrainoznavstvo
and Language Training for Goreign Citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv

Viktor Matsiutskyi

Senior Lecturer at the Department of Ukrainoznavstvo
and Language Training for Goreign Citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv

The article focuses on one of the historical forms of the rural commune of Left-Bank Ukraine – the podvirna hromada (the yard community) of 1922 – 1930. In Soviet times, the life of the majority of the Ukrainian rural population was related with the yard commune. At that time, it was given a different name – the zemelna hromada (the land community). Accordingly, the types of communities of that time also changed. Yard communities were renamed land communities with a plot form of land use, and peredilnas hromadas were renamed to communities with a com-munal form land use. Main purpose of the article is research, summarizing and in-troducing to the scientific use archival materials on the land distribution activities of a land community with a plot form of land use within the Left-Bank Ukraine in the specified chronological period. It has been established that according to the Land Code of the Ukrainian SSR of 1922, the activities of a rural community were lim-ited to land and economic functions only. According to this law, the land community could establish and change the procedure for the use of land and resolve various issues related to public crop rotation, grazing, etc. Community redistribution mechanism was often used for redistribute land in an equalizing manner. In accordance with the new government, the yard communities allocated arable land from the reserve land fund to their landless members in order to improve their situation. These field plots were mostly located far outside the villages. In order to overcome the long-distance, land communities encouraged their small-landed members to move to the newly formed villages. The results of the investigations provide that, firstly, the land community with a plot form of land use in the Left Bank of Ukraine had a land distribution function; secondly, the courtyard commu-nities cut the land of smallholders and granted land to landless people; thirdly, the communities tried to reduce the scale or even eliminate the far-fields by resettling their members.

Key words: zemelna hromada (the land community), the Left-Bank Ukraine, peredilna hromada, podvirna hromada (the yard community), the rural commune.

САМОСТІЙНИЦЬКИЙ НАПРЯМ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ В 50-І – 60-І РОКИ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ СКЛАДОВІ ПРОБЛЕМИ

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: k.p.dvirna@npu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

Анотація. У статті запропоновано авторське бачення проблеми самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні в 50 – 60-і роки ХХ ст. Зроблено узагальнення її дослідження, окреслено основні складові самостійницького напрямку та прогнозовано перспективні теми її подальшого вивчення. За допомогою системного підходу виявлено особливі періоди історіографії проблеми та тематичні напрями її вивчення. З'ясовано, що домінуючою складовою самостійницького напрямку руху опору в 50 – 60-і роки ХХ ст. є діяльність підпільних організацій, які в переважній більшості були сформовані на засадах ОУН та УПА й боролись за Українську Самостійну Державу. Розкрито їх класифікацію та визначено особливості цих структур в різних регіонах України. З'ясовано, що самостійницький напрям руху опору розвивався та мав тенденцію переростання культурного шістдесятництва в політичне. Представники української інтелігенції виборювали право на незалежний розвиток України від Москви, економічне та політичне самостійництво, утвердження національної ідеї, української мови, культури, традицій тощо. Вагомою складовою спротиву проти радянського тоталітаризму в цей час є діяльність української культурно-освітньої та політичної еміграції, яка, перебуваючи на теренах інших держав, розкривала справжнє обличчя імперії СРСР, діяльність її карально-репресивної системи, а водночас – прагнення людини до волі, свободи, самостійності та незалежності України. Політична українська еміграція відкрито пропагувала та боролась за українську ідею словом, друком, матеріальною підтримкою, знаходила різні шляхи комунікації з Великою Україною. Всі три складові самостійницького напрямку опозиційного руху були у постійному взаємозв'язку та взаємовпливах, що складало єдине русло боротьби за самостійність України. Методи дослідження – об'єктивності та історизму, проблемно-хронологічний, статистичний, ретроспективний та компаративний.

Ключові слова: опозиційний рух, спротив, самостійницький напрям, ОУН, УПА, історіографія, діаспора, підпільні організації, війна, екзиль.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України, події російсько-української війни 2014 – 2023 рр. як ніколи потребують збереження політико-ідеологічних цінностей, національних надбань, морально-етичних орієнтирів на шляху до перемоги над російським агресором, а також посилення патріотичного духу та віри як воїнів-захисників нашої держави, так і всього українства. Нині виникає потреба ґрунтовного та всебічного дослідження актуальних проблем української історії, серед яких особливого значення набуває проблема руху спротиву, національно-визвольного руху в Україні та його самостійницького напрямку. Генетична пам'ять українців зберегла яскраві сторінки минувшини –

боротьбу Богдана Хмельницького за незалежну українську державу, Івана Мазепи та запорожців проти Московії, події Національної революції 1917 – 1921 рр., діяльність ОУН та УПА, екзильних національних осередків тощо. Самостійницька ідея не зникала і в повоєнну добу, коли на західноукраїнських землях продовжувалась кровова боротьба проти національного підпілля ОУН–УПА, а на інших теренах УРСР проходила апробація репресій «пізнього сталінізму». До середини 50-х років ХХ століття значна частка членів ОУН (м) та ОУН (б) вели підпільну боротьбу на всіх теренах України, включаючи і південно-східний регіон та зберігаючи традиції державного самостійництва. У цю боротьбу влилися і шестидесятники, особливо в другій половині 60-х років. Нова генерація українства, породжена «першою відлигою», в подальшому продовжила національні традиції борців за незалежність, волю та свободу попередніх поколінь.

Вивчення заявленої проблеми продиктовані сучасними викликами воєнного часу. Ще до широкомасштабного вторгнення держави-агресора Росії на територію України 1 січня 2022 року набрав чинності Закон України «Про основи національного спротиву», який був прийнятий Верховною Радою у липні 2021 року. Він містить правові та організаційні напрями національного спротиву (територіальна оборона, підготовка українців до боротьби, організація руху опору тощо). Після 24 лютого 2022 року, в умовах широкомасштабної російсько-української війни, ці напрями стали одними з найважливіших у боротьбі проти рашистів за самостійність України та її територіальну цілісність. Нині рух опору на тимчасово окупованих територіях України продовжує традиції національно-визвольної боротьби періоду Другої світової війни, підпільної діяльності повоєнного часу, а також 50 – 60-х років ХХ століття, об'єднуючи в своїх лавах тисячі патріотів–борців за свободу та незалежність України. Запропонована авторкою проблема до нині не стала окремим предметом вивчення, що і визначило вибір теми дослідження.

Метою статті є глибоке вивчення самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні, а саме: виявити особливості історіографії проблеми, визначити та розкрити складові самостійницького напрямку на основі опрацьованих монографій, колективних праць, наукових статей, енциклопедичних видань, запропонувати комплексний підхід щодо заявленої теми, а також прогнозувати перспективні напрями подальшого її вивчення.

Історіографія проблеми. Питанням вивчення руху опору в Україні, починаючи з 50-х років і до нині, приділялась увага як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Умовно історіографію заявленої проблеми можна розділити на три важливі періоди, перший з яких охоплює 50 – 80-і роки ХХ століття. У цей час були відсутні історіографічні напрацювання по проблемі самостійницького напрямку в радянській історіографії, чого не можна сказати про зарубіжну історіографію, де в контексті цілісного бачення руху спротиву в Україні значне місце приділялося проблемі самостійництва. Досить цікавий оглядовий матеріал досліджень по нашій проблемі містить стаття О. В. Фесика «Західна історіографія про рух опору в УРСР в середині 50-х – 1980-х рр.». Автор вказує, що перші спроби осмислення руху опору в Україні почалися на Заході, коли з середини 60-х років була налагоджена система з СРСР повідомлень про репресії, а також «захальявної» літератури. Радіо «Свобода», «Голос Америки», а також часописи «Визвольний шлях», «Сучасність», «Пролог», «Смолоскип» висвітлювали радянську політику щодо інтелігенції, репресії, прояви

дисидентського руху тощо [Фесик, 1997, с. 126-127]. У своїй історіографічній праці він відзначає одного з найкращих знавців визвольних рухів у новітній історії України – М. Прокопа, який є автором видань «Україна і українська політика Москви», а також «Анатомія українського руху опору» та ін. [Прокоп, 1956, 1974].

Зарубіжна історіографія українського визвольного руху представлена в цей час роботами Дж. Берча, Дж. Амстронга, К. Фармера, Е. Вільсона, Я. Білоцерковича та ін. Однією з перших праць по заявленій проблемі стала книга англійського дослідника Дж. Берча «Український національний рух в СРСР з 1956 року», яка вийшла друком у 1971 році. Автор, використовуючи досить невелику кількість джерел самвидаву, дає загальний аналіз опозиційного руху в Україні. У монографії він висвітлює діяльність підпільних організацій, таких як Українська Робітниче-Селянська Спілка та Український Національний Фронт [Birch, 1971]. Важливим для вивчення проблеми є дослідження І. Клейнера «Національні проблеми останньої імперії: національне питання в СРСР очима радянських дисидентів» (1978 р.) [Клейнер, 1978]. Серед зарубіжних авторів слід виділити дослідника із США Кенета Фармера, який в 1980 році видав книгу «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці». Виникнення опозиції він пов'язував з конфліктом духовних та ідеологічних цінностей у вирішенні національного питання, що виник між владою та «незгодними» [Farmer, 1980]. Низка публікацій науково-публіцистичного характеру, які надруковані в екзилі, розкривають окремі напрями українського руху опору в радянську добу, в тому числі й самостійницького напрямку. Серед них роботи І. Дзюби, В. Плюща, Р. Ільницького, І. Кандиби, О. Тихого та ін. [Дзюба, 1968; Плющ, 1973; Ільницький, 1973; Кандиба, 1983; Тихий, 1983].

Слід виділити роботу Л. Алексєєвої «Історія інакодумства в СРСР: новітній період», де системно виписано історію національних, релігійних та правозахисних рухів. Вперше ця книга була видана у США в 1984 році [Алексєєва, 1984]. Важливим фактором посиленого інтересу до України є створення у 1965 р. у США Українського історичного товариства (УІТ). В основу діяльності цієї інституції покладено концепцію М. Грушевського, що складала альтернативу радянській методології української історичної науки [Ковпак, 2016, с. 47-48].

Другий період історіографії проблеми охоплює 90-ті роки і є україноцентричним, досить плідним у вивченні опозиційного руху в цілому. Це є період розсекречення раніше заборонених архівних матеріалів, що дало змогу науковцям об'єктивно оцінити події 50-х – 60-х років, оприлюднити документи, вивчити проблеми, про які не можливо було говорити, а не то що їх досліджувати. Серед науковців цього періоду заслуговують на особливу увагу роботи В. Барана, Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Зайцева, Ю. Данилюка, О. Бажана та інших істориків, які акцентували увагу на дисидентському русі в Україні, а також його напрямках.

Так, у дослідженнях В. Барана вперше у вітчизняній історіографії розкривається цілісний процес еволюції тоталітарної системи в Україні у 50 – 80-х роках, де належне місце відводиться періоду 50-х – 60-х років та напрямкам опозиційного руху [Баран, 1992, 1996].

Прояви інакодумства в Україні, спротив існуючій політичній системі, прагнення до соціально-політичної свободи та незалежної держави досліджує Юрій

Курносов у монографії «Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.)» [Курносов, 1994]. Однією з перших фундаментальних робіт по заявленій проблемі є також праця Георгія Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років» [Касьянов, 1995]. У центрі уваги автора – протистояння української інтелігенції тоталітарній системі, формування опозиції режиму, політичні течії в русі опору, значення «українського самвидаву» та ін. Грунтовними у вивченні опозиційного руху в Україні є праці дослідника доктора історичних наук, лауреата премії ім. Василя Стуса Анатолія Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», а також «Народ збурений», де розкрито історичні віхи національно-визвольного руху, створення та діяльність підпільних груп та організацій, проаналізовано їх програми та статuti, розкрито питання боротьби за незалежність і демократію проти тоталітаризму [Русначенко, 1998, 2002].

Окремим третім періодом історіографії проблеми слід вважати 2000 – 2023 рр., який є особливим щодо вивчення проблем українського національно-визвольного руху та самостійницького напрямку опозиційного руху. Цей період представлений роботами дослідників Ю. Данилюка та О. Бажана, Ю. Зайцева, І. Стасюка, Б. Захарова, Л. Ведмідь, Б. Христинича та ін.

Протягом вказаного періоду були захищені дисертаційні дослідження, де в контексті загального аналізу опозиційного руху важливе місце відводилось вивченню самостійницького напрямку опозиційного руху в 50–60-і роки.

Так, досить близькими за тематикою є наукові праці історика Івана Стасюка. У своєму дисертаційному дослідженні «Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 50-х – кінець 1980-х рр.) він глибоко вивчає діяльність нелегальних та легальних організаційних структур – груп, організацій, утворень, їх ідеї та програми, форми та методи боротьби українського народу за свої права [Стасюк, 2002]. У роботі має місце аналіз національної політики УРСР як складової імперії СРСР.

Основні періоди накопичення знань опозиційного руху в Україні у зазначений період містить дисертаційне дослідження Л. Ведмідь «Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ століття», яке було захищене в Київському національному університеті імені Т. Шевченка в 2006 році, а також низка її статей у наступні роки [Ведмідь, 2005, 2011, 2012].

Потужний науковий імпульс у вивченні проблеми несуть дослідження О. Бажана та Ю. Данилюка «Опозиція в Україні», де вивчаються основні етапи та тенденції українського національного руху в 50–80-і роки ХХ ст. [Бажан, Данилюк, 2000].

Певну новизну щодо вивчення нашої проблеми має робота В. Кафарського «Комунізм і український національно-визвольний рух» [Кафарський, 2002], а також дослідження Б. Захарова «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» [Захаров, 2003]. Автор, висвітлюючи загальну історію дисидентського руху, його напрямів та течій, особливу увагу приділяє українському національному рухові, акцентуючи увагу на діяльності підпільних організацій цього часу.

Слід зауважити, що у новітній час надруковані енциклопедичні видання по проблемах дисидентського руху, де має місце ґрунтовна інформація по питанню самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні. Значну дослідницьку

роботу щодо його вивчення провели історики О. Бажан та О. Зінкевич [Бажан, 2004, 2013; Зінкевич, 2010].

Окремі наукові роботи українських авторів новітнього часу присвячені аналізу діяльності національних осередків заявленого періоду. Слід відзначити колективну працю, написану дослідниками Миколою Дубасем та Юрієм Зайцевим «Український Національний фронт: дослідження, документи, матеріали», а також «Українська загальнонародна організація: Український національний фронт-2: Дослідження, документи, матеріали», де містяться історичні довідки про діяльність підпільних організацій, окремі справи та матеріали життєпису підпільників [Дубас, Зайцев, 2000; Зайцев, 2005]. Зауважимо, що дослідник Ю.Зайцев у цілій низці робіт, починаючи з 90-х років, приділяв особливу увагу самостійницькому напрямку опозиційного руху в Україні та утвердженні ідеї державної незалежності, а особливо діяльності «Українського національного фронту» [Зайцев, 1995, 1997, 2007].

Привертає увагу істориків праця Богдана Христинича «На шляхах до волі. Підпільна Організація «Об'єднання» (1956 – 1959)». Робота написана на глибокій джерелознавчій базі (архівні документи СБУ у Львівській області, усні спогади учасників організації – К. Банацького, В. Бучковського, Я. Гасюка, Д. Жовтяка, В. Затварського, В. Леонюка та ін.) [Христинич, 2004].

Певну новизну у вивченні проблеми мають роботи сучасного дослідника Ярослава Секо, в яких розкривається діяльність нелегальних організацій УРСР у заявлений період. Він визначає місце підпільних організацій в структурі опозиційних суспільних рухів, вивчає «анатомію» підпільних організацій (кількість, регіони, політична стратегія боротьби, соціальні, вікові та освітні характеристики членів підпільних організацій) [Секо, 2012а, 2012б]. Особливу увагу автор приділив діяльності українських шістдесятників, розвитку цього руху та його трансформаційних змін, а також «самвидаву» [Секо, 2006, 2009, 2013, 2014].

В останні роки вивчення самостійницького напрямку опозиційного руху подається науковцями у контексті загального руху спротиву проти існуючого режиму в 50 – 60-і роки ХХ ст. [Гель, 2013; Попович, 2017; Сінченко, Стус, Фінберг, 2018].

Важливим тематичним напрямом вивчення проблеми є український «самвидав» та його витоки. Ґрунтовні праці по цій проблемі запропонували автори О. Обертас «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» (2010 р.), Я. Секо «Витоки українського самвидаву» (2015 р.), О. С. Спанатій «Український самвидав 1960 – 1980-х років: сегмент неперіодичних видань» (2018 р.). [Обертас, 2010; Секо, 2015; Спанатій, 2018].

Спонукає до подальшого вивчення нашої проблеми поява збірників документів, які підготовлені істориком В. М. Даниленком, а саме: «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990): документи і матеріали», а також «Влада УРСР і закордонні українці (1950 – 1980-ті рр.): документи і матеріали». Запропоновані видання містять складові самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні, розкривають ідеологічне протистояння радянських спецслужб, партійно-державних органів УРСР проти закордонних українців, які боролись. Словом, прагнули донести правду всьому світу про події на теренах України та вимріяли українську самостійність. [Даниленко, 2013, 2017].

Низка новітніх публікацій присвячена також політичній та культурно-освітній діяльності окремих учасників руху опору. Серед них роботи Н. Дзьомби «Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза», В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою», Б. Паски «Валентин Мороз: прапор українського дисидентства» [Дзьомба, 2013; Деревінський, 2016; Паска, 2018] та ін.

Вказані вище наукові праці певною мірою розкривають лише окремі складові проблеми самостійницького напрямку опозиційного руху в Україні в 50 – 60-і роки, однак цілісного дослідження по заявленій проблемі до нині не існує.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивними чинниками, що вплинули на ментальність та національну свідомість населення України, а також на створення нових опозиційних груп та організацій в 50 – 60-і роки ХХ ст. є лібералізація та демократизація суспільно-політичного життя в Україні в період правління М. С. Хрущова, розвінчування «культу особи» на ХХ з'їзді КПРС у лютому 1956 року, реформи періоду «першої відлиги», а також антикомуністичні рухи в країнах Східної Європи (Угорщина, Польща, Чехословаччина).

Звісно, ці суспільно-політичні процеси дали поштовх пробудженню української молоді, появі цілої генерації нестандартно мислячої інтелігенції – шістдесятників, творчість яких сприяла розвитку української культури та духовності. Без сумніву, прогресивна інтелігенція в цей час зробила вагомий внесок у розвиток національної свідомості українців та національної ідеї в цілому. Шістдесятництво як культурницький рух української інтелігенції у подальшому трансформувалося у суспільно-політичний, тобто рух спротиву проти імперської політики центру, проти диктатури КПРС, рух, що мав ознаки ідейно-політичного протистояння та відкритої боротьби проти радянської неосталінської системи. Новатором спротиву ставала спочатку політично незаангажована, нестандартно мисляча інтелігенція, яка своєю творчістю зробила справжній прорив у заідеологізованій офіційній радянській культурі, внесла нове бачення та нове осмислення перспектив розвитку українського суспільства. Русло шістдесятництва другої половини 60-х років ХХ століття демонструвало справжню боротьбу за волю та свободу, а зброєю активістів українського спротиву стало Слово. В'ячеслав Чорновіл в 1966 році пише збірку «Правосуддя чи рецидиви терору», а в 1967 році «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» [Чорновіл, 1967, 2003]. У 1968 році Олесь Гончар відчує тиск та цькування з боку влади за роман «Собор», а Михайло Осадчий за книгу «Більмо» [Гончар, 1968; Осадчий, 1971]. Невдоволення та спротив влади викликало написане Валентином Морозом есе «Репортаж із заповідника імені Берії» (1967 р.) та Євгеном Сверстюком «Собор у риштованні» (1968 р.) [Мороз, 1968; Сверстюк, 1970]. Виникнення самвидаву стало опозиційним явищем до існуючого режиму, адже вище вказані роботи потрапляли на Захід та розкривали «справжнє обличчя» радянської дійсності, що, звісно, було небажаним для офіційної советської влади. Ще з 1965 року відбувалося внутрішнє розщеплення шістдесятників на «культурників» і «політиків», яке було притаманне руху цього часу. За висловом історика Я. Секо, саме тоді «сформувалися дві течії в межах націоналізаційної парадигми, з різними траєкторіями розвитку» [Секо, 2015, с. 207].

Деякі представники інтелігенції цього часу (для прикладу – Валентин Мороз) постійно перебували на радикальних позиціях щодо неосталінського режиму,

відстоювали ідею «повалення радянської влади в Україні та встановлення самостійної влади...» [Паска, 2018, с. 46].

У 50 – 60-і роки советська влада активно «відточує» тоталітарну репресивно-каральну систему. Так, 12 березня 1954 року утворено Комітет державної безпеки (КДБ); 28 грудня 1960 року вдосконалено «реформування» Кримінального кодексу УРСР; 26 липня 1961 року затверджено положення «Про виправно-трудова колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ УРСР, а 17 липня 1967 року утворено п'яте управління КДБ для боротьби з ідеологічними диверсіями. Упродовж 1967 – 1971 рр. у структурі КДБ при Раді Міністрів УРСР діє окремий 6-й відділ науково-дослідницької роботи. Його друге відділення розробляло «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». Це були практичні заходи, свого роду відповідь влади та партії на спротив та боротьбу українців проти державної влади. Ці новостворені інституції мали чіткі вказівки щодо «роботи» з ворожим елементом, а також реалізації секретних інструкцій.

Нині відомо, що українських політв'язнів повоєнної доби влада ділила на відповідні категорії: учасники національного підпілля і збройної боротьби (ОУН, УПА, УНР та ін.), а також національно свідомі українська інтелігенція, молодь, священство, робітництво, які брали участь в українському культурному житті. Однак, насправді, всі вони були типовим зразком політв'язня і різниці між ними не було. Саме такий підхід влада використовувала і до «нової генерації», осуджених у 50 – 60-і роки. Це були ті, хто після амністії 1957 року активізували свою діяльність, а потім знову були ув'язнені. До «чорного списку» потрапила молодь, яка створювала підпільні чи напівлегальні організації, а також інтелігенція, яка «творила» самвидав чи ставала на захист репресованих – всі вони підлягали осудженню за статтею 62. Ефективність роботи засвідчують дані, наведені істориком А. Русначенком, який стверджує, що протягом 1954 – 1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 націоналістичних та антирадянських угруповань, а за антирадянську діяльність до суду віддали 1879 осіб, профілактикою обійшлися ще 1300 [Русначенко, 1998, с. 97].

Свідомі українці в цей період, не маючи можливостей відкрито боротися за самостійність та незалежність своєї держави з пануючим тоталітарним режимом в УРСР, змушені були вести підпільну діяльність. Ця боротьба об'єднувала та консолідувала різні верстви населення – інтелігенцію, робітництво, студентство, селянство у напрямі до волі та незалежності як особистості, так і держави в цілому. Нові нелегальні групи та організації спиралися на організаційні та ідеологічні засади українських націоналістів, а поряд з прихильниками збройного методу здобуття національної свободи з'являлися прибічники ненасильницького шляху її досягнення [Лук'яненко, 1994, с. 17-21].

Перші організації опозиційного руху утворили активісти ОУН та УПА, котрі у середині 1950-х років після припинення збройної боротьби займались пошуком нових методів та засобів протистояння офіційній владі. Деякий час вони активно намагались продовжити підпільну роботу. Однак, вже наприкінці 1950-х років, в умовах лібералізації суспільних процесів, розпочався новий етап опозиційного руху, де поєднувались підпільні та легальні методи діяльності.

Головним із них вважалася пропаганда реалізації статті Конституції СРСР та УРСР про право виходу України зі складу Радянського Союзу.

На цей час самостійницький напрям боротьби мав дві течії, які суттєво різнилися між собою. Першу течію представляли організації, які орієнтувалися на руйнування комуністичної моделі суспільства. Друга течія сповідувала традиції націонал-комунізму, прагнула у самостійній Україні будувати комуністичне суспільство, очищене від сталінсько-тоталітарних деформацій. Прикладом такого підходу є створення та діяльність Української Робітничо-Селянської Спілки (1959 – 1961 рр.), яка, була започаткована двома молодими юристами – Левком Лук'яненком та Іваном Кандибою.

Особливого значення набуває діяльність українського підпілля в 1954 – 1964 рр., яке представлене різними регіонами України. Заслуговує особливої уваги стаття дослідника Я. Секо «Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика», де за його підрахунками протягом цього часу в Україні діяло 68 підпільних груп та організацій [Секо, 2012, с. 117-122].

Аналіз запропонованих автором інформаційних таблиць переконує, що націоналістичні організації набули поширення переважно в західних областях України. Найбільше їх було у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, де їх члени сповідували інтегральний націоналізм, тоді як демократично-соціалістичні та націонал-комуністичні ідеї мали місце в решті областей України. Інформаційно-статистичний матеріал у вказаній вище статті переконує також в тому, що пік їх організаційного становлення та активної діяльності припадає саме на 50 – 60-і роки ХХ ст.

Назви підпільних організацій засвідчують політичну орієнтацію та вподобання їх членів. Так, традицію національно-визвольного руху ОУН та УПА продовжили «Юнацька підпільна організація ім. Є. Коновальця», «Юнак УПА» («Юнацтво УПА»), «Кричильська молодіжна ОУН», «Українська націоналістична організація ім. С. Бандери» та ін. Ці організації в основу своєї політичної стратегії ставили питання досягнення самостійності Української держави. На середину 50-х років після розгрому мережі ОУН та УПА ідея протистояння владі не зникла, змінилась лише тактика та методи боротьби – від «старого» національного підпілля до «перехідних» груп, для яких притаманне поєднання збройного опору та пропагандистських методів боротьби [Корнейко, 1999].

Цікаву думку висловив з цього приводу дисидент Валентин Мороз у роботі «Шестидесяті роки в Україні». Він вказує, що «на початку «хрущовської відлиги» вони ще стояли на фундаменті підпілля сталінських часів, застосовуючи і тактику, і мову підпільних оунівських видань», поширювали літературу часів ОУН–УПА, а з іншої сторони «вони вже репрезентували нову реальність» [Мороз, 2012].

Поряд з попередніми групами та організаціями, що мали радикальний характер, існували та пропагували своє бачення модернізації політичної системи та політичного керівництва в УРСР «Українська соціалістична демократична партія», «Українська робітничо-селянська спілка», «Демократичний союз соціалістів», «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей», «Партія народних комуністів», «Ідеальна Комуністична партія Радянського Союзу» тощо. У програмах цих нових структур утверджувалась наступна ідея – тоталітарний режим в Україні має бути замінений народним соціалізмом, в основу якого і закладалися принципи самостійності та народовладдя, соціальної справедливості та свободи.

У 50 – 60-ті роки ХХ ст. у м. Києві також існували підпільні організації. Так, з 1956 року тут діє група Мар'яна (Б. Мар'ян, В. Дамаскін, І. Пашков, Г. Хоменко), ідеологічною основою якої заявлено демократичний соціалізм. Протягом 1968 – 1969 рр. в столиці діє Національно-визвольна партія пролетаріату України, що сповідує націонал-комуністичну ідеологію (А. Коробань). Ще на початку 60-х років ХХ ст. тут існує організація «Платформа єдиного революційного фронту», в основу якої покладено демократичну ідеологію, а в 1971 році – Українська національна комуністична партія на засадах націонал-комунізму (В. Рубан) [Секо, 2012, с. 117-128]. Окремої організації, яка б чітко визначала самостійницькі теоретичні засади розвитку України, у столиці не виявлено.

У 50 – 60-і роки ХХ ст. серед впливових груп та організацій самостійницького напрямку слід відзначити Об'єднану партію визволення України (1953 – 1958 рр.), «Об'єднання», (1956 – 1959 рр.), Український Національний Комітет (1957 – 1961 рр.), Український національний фронт (1964 – 1967 рр.) та ін.

Найбільш масовими організаціями в 50-і роки виступають група «Об'єднання», що нараховує 92 особи, Український національний фронт-2 (УНФ-2) кількісно охоплює 68 осіб, Український національний фронт (УНФ) – 65 осіб, Український національний комітет – 25 осіб, Український національно-визвольний фронт – 18. Решта – це малочисельні групи від 10 до однієї особи [Секо, 2012, с. 124-128]

Яскравим представником самостійницької течії руху опору в 50-і роки є вказана вище підпільна організація «Об'єднання», яка була створена українськими політв'язнями в Інті (Комі АРСР) у травні 1956 року. До її складу входили молоді люди, які працювали на вугільних шахтах і щойно звільнилися з таборів, де відбували термін від 3 до 6 років за зв'язок з оунівським підпіллям. У березні 1956 року відбулися збори ініціаторів підпілля за участю Я. Гасюка, В. Затварського, Б. Христинича, В. Леонюка, Б. Стефанюка, Я. Кобилецького та ін. На початку червня на установчих зборах організації було прийнято програму й статут та затверджено назву «Об'єднання». Провідником організації було обрано Я. Гасюка, заступниками – В. Леонюка та Я. Кобицького, референтами пропаганди – Б. Христовича та В. Затварського. Члени організації прийняли складену Я. Гасюком присягу на вірність нації та ідеї незалежності України [Захаров, 2003, с. 62].

У Програмі цієї організації зазначалося, що вона реалізує програму ОУН із врахуванням внутрішнього та зовнішнього становища, згуртування революційного елемента в межах та поза межами України. Стратегічними завданнями її було поширити діяльність організації на східні терени України, дотримуючись суворої дисципліни та конспірації [Христич, 2004, с. 10]. Організація проводила активну агітаційно-пропагандистську діяльність. Видавався журнал «Відгомін», збірка поезій політв'язнів «Літературне заслання» та ін. Центром організації залишалося місто Інта, але організація поширювала свою діяльність і на теренах України. Члени «Об'єднання» виїздили в українські області, створювали там осередки, налагоджували кореспондентську мережу для поширення листівок, вели агітацію. Організацією протягом 1957 – 1959 рр. випускалось 13 назв листівок. Зауважимо, що її осередки діяли у Львівській, Рівненській, Кіровоградській та Полтавській областях [Захаров, 2003; Христич, 2004].

Організація «Об'єднання» вважала себе складовою частиною ОУН, про що було заявлено у першій частині Статуту. У другій частині йшлося про організаційну структуру та про те, що кожен член присягає на вірність «Об'єднанню», на вірність ідеям українського націоналізму і несе відповідальність за зраду – смерть [Христич, 2004, с. 33].

На сторінках видань були надруковані переконливі слова: «Тільки самостійність зліквідує на Україні нужду та духовний застій, створить умови для розквіту української нації» і члени «Об'єднання» виступають «за Українську Самостійну державу, бо тільки вона може забезпечити умови розвитку матеріальних і духовних сил українського народу» [Христич, 2004, с. 5-11].

Ці погляди членів організації влада розцінила як ворожі і вже влітку 1959 року відбулися арешти членів «Об'єднання», які в переважній більшості були засуджені від 7 до 12 років робіт у виправно – трудовій колонії.

У 1956 році у Львові було створено українську підпільну націоналістичну організацію – Український Національний Комітет (УНК), який очолили Іван Коваль та Богдан Грицишин. На 1958 рік організація нараховувала не менше 57 активних членів, в основному молодих робітників різних підприємств. Ця організація зайняла радикальні позиції боротьби і за мету ставила здобуття повної національної незалежності України, створення національної армії, проведення правової та економічної реформ. Радикалізм її проявлявся і в тому, що у складі майбутнього українського уряду мали бути лише етнічні українці. В окремих районах Львівської області були створені осередки, що на цей час мали кошти, посвідчення, друкарню, збирали зброю та мали намір організувати збройне повстання. Однак з 19.07.59 року почалися арешти членів цієї організації. До суду було притягнуто 20 чоловік. Керівники були засуджені до смертної кари, а 15 осіб отримали 15 років ув'язнення [Зінкевич, 2010].

На початку 1961 року в селі Солуків Долинського району Івано-Франківської області була створена Українська загальнонародна організація (УЗНО) під керівництвом спочатку Г. Диндина, а потім М. Крайника (має назву Український національний фронт-2) [Зайцев, 2005]. Організація діяла активно протягом 60–70-х років ХХ ст., не пропагуючи та не використовуючи радикальні методи боротьби. Ставила за мету здобуття незалежності України шляхом всенародного референдуму. Члени організації вели активну видавничу роботу – самвидав «Прозріння», «Інформаційний бюлетень», чотири номери машинописного журналу «Український вісник», розповсюджували видання ОУН та УПА, заборонені видання з історії України. Членство складало в різні періоди від 50 до 200 осіб.

Заслуговує особливої уваги діяльність Ходорівської групи – української підпільної групи мешканців м. Ходорова Львівської області. Виникла вона в 1958 році, а організаторами її стали колишній вояк УПА – Ф. Проців та Ф. Дронь, який мав причетність до діяльності ОУН ще в повоєнний час. Члени групи проводили антирадянську пропаганду, поширювали листівки, вивішували національні прапори, проводили організаційні зібрання щодо придбання зброї та поповнення рядів групи. У грудні 1961 року вона була викрита й арештовані всі члени товариства. Очільника Ф. Проціва було засуджено до смертної кари, Ф. Дроня – на 15 років. М. Ханос, Й. Нагребний – отримали 12 років, І. Щербницький та В. Капітоненко – відповідно 10 та 8 років таборів суворого режиму [Зінкевич, 2010, с. 691].

У 60-і роки ідею «Об'єднання» продовжила нова підпільна організація націоналістичного спрямування – Український Національний Фронт, створена у вересні 1964 року. Вона прагнула реалізувати національну ідею мирними засобами, ліквідувавши монополію партії КПРС та домогтися незалежності України шляхом створення політичної організації, здатної піднести свідомість народу [Квечко, 1996, с. 46]. Засновником УНФ став Дмитро Квечко – учитель історії з Волинського району Івано-Франківської області.

У програмному документі УНФ «Проголошення Українського Національного Фронту» розкрита мотивація його створення, а саме: «Україна повинна бути вільною і незалежною: вона повинна користуватись всіма правами суверенної держави. Для керівництва визвольними акціями і організації народних сил створюється Український Національний фронт. У програмних вимогах УНФ вказується на те, що «колонізатори, додаючи до українського націоналізму епітет «буржуазний», приписують йому всі смертні гріхи. Але якщо прагнення до визволення вважати злочином, то тоді всі вільні народи, в тому числі й російський, а також ті, які визволяються, – злочинці і їх місце на лаві підсудних. Український націоналізм – це вимога національного суверенітету, державності для нації, яка по праву повинна її мати...» Важливими складовими програми є «відокремлення України від Росії. Створення Української Самостійної Держави в її етнографічних межах, включаючи землі, загарбані колонізаторами» [Русначенко, 1998, с. 417-429].

Організація видавала журнал «Воля і Батьківщина» (вийшло 16 номерів – прим. авт.), де надруковані матеріали політичної стратегії боротьби. У виданні за квітень 1965 року «За право народу» утверджується вимога українського народу на самостійність та незалежність, адже ще Ленін проголосив право народів Російської імперії самовизначитись, відокремитись і створити самостійні держави і український народ хоче скористатись цим правом. Окрім того, в статті 4 Основного закону СРСР записано: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу». То чому Україна не може вийти з СРСР і утворити самостійну державу? СРСР мусить розпастися, адже вона не виправдала тих надій, що на нього покладалися з моменту створення. Суверенність тут замінено неволею, рівність – колоніальним визиском, право – насильством, закон – сваволею, свободу – тиранією» [Дубас, Зайцев, 2000, с. 19]. У виданні за червень 1965 року в програмному документі «За остаточне вирішення української проблеми» пропагуються важливі напрямки боротьби – «повалити найбільшого й найстрашнішого ворога людства – советський імперіалізм, російський колоніалізм, великодержавний шовінізм і партійний бандитизм» [Дубас, Зайцев, 2000, с. 205].

На цей час до організації увійшло близько 150 осіб. Вони вели роботу в Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, а також в Кіровоградській та Луганській областях.

Отже, Український Національний Фронт бачив Україну самостійною та незалежною державою, яка за формою та назвою мала бути Народна Республіка Україна. Члени підпільної організації вважали себе ідейними спадкоємцями ОУН, прагнули озброїти український народ ідеями націоналізму, розповсюджували підпільні публікації ОУН (знайдено літературу ОУН за 1947 – 1948 рр.) та Української Головної Визвольної Ради в різних областях України. Організація

визнавала революційний шлях боротьби за незалежність, проголошуючи себе послідовниками ОУН [Програмні документи, 1996].

У квітні 1966 року члени організації поширили і надіслали «Меморандум УНФ» XXIII з'їздові КПРС, в якому заявлено протест проти репресій щодо української інтелігенції, проти суцільної русифікації, ставилися вимоги повернути примусово депортованих на рідну землю. На початку 1967 року органами КДБ було викрито організацію, однак чимала кількість її залишалася не виявленою. Свідченням цьому є подальша діяльність «УНФ-2» на чолі з М. Країник та молодіжного УНФ (З. Попадюк, Я. Микитко).

Традиції Українського Національного Фронту продовжить на початку 70-х років українська підпільна група в м. Самборі Львівської області –Український Національно-Визвольний Фронт (УНВФ), яку очолить вказаний вище З. Попадюк, студент – філолог Львівського університету.

Діяльність цих організацій – яскравий приклад успадкування ідей українського націоналізму та визвольної боротьби українського народу, що мали безперервний характер та живучість національної традиції.

Певну особливість діяльності та стратегії боротьби за самостійництво мали і представники південно-східних та центральних регіонів України. Події радянізації та уніфікації західноукраїнських земель в 1939 році, а потім повоєнної доби, організація та діяльність похідних груп ОУН на теренах всієї України після проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 року, насильницьке переселення українців у східні та південні області України з метою ізоляції націоналістичних елементів змінила етнічний склад та політичні вподобання населення цих регіонів. Так, в першій половині 60-х років ХХ ст. на території Миколаївської області перебувало понад 450 вихідців із західних областей України, 300 із яких відбували покарання за оунівську діяльність та були родичами репресованих у минулі роки. Серед них було виявлено 100 чоловік, які мали зброю та виношували плани подальшої боротьби [Реабілітовані, 2007, с. 34]. Поширенню націоналістичних ідей серед молоді сприяло те, що у східних областях України мешкали українці, які прибули із Польщі та західних областей УРСР і добре знали про боротьбу ОУН і УПА. Тисячі їх працювали в східних областях у вугільній, металургійній та хімічній промисловості. Питанню боротьби на теренах східної України ще в 1950 році приділяв особливу увагу очільник УПА Роман Шухевич. До створення підпільної бази у регіонах залучалися також старі кадри підпілля з часів німецької окупації, антирадянськи налаштовані місцеві жителі, промислові робітники, студенти з Галичини та Волині, переселенці із Закерзоння.

У 1956 – 1959 рр. на Донбасі почала діяти таємна робітнича організація «Реалістичний робітничий гурток демократів». Членами гуртка активно обговорювались та організовувались виступи проти монополії КПРС на владу, за проведення демократичних виборів, наділення селян землею. Тут вела активну роботу ОУН, очільником якої був Євген Стахів, а благословив його на цю справу Василь Кук. У регіоні Донецька в 50 – 60-і роки діяли групи під назвою «Боротьба за звільнення України» та «Група з Горлівки», що сповідували інтегральний соціалізм, а також підпільний центр «Свобода» (демократична ідеологія). У 60-і роки підпільні групи в південно-східній Україні, що сповідували націонал-комунізм та демократичний соціалізм, мали місце майже у всіх областях: 1961 р. – Ленінська

Комуністична партія Радянського союзу (Харків); 1962 р. – Група Григорія Гайового (Ворошиловградська область); 1960 – 1962 рр. – група Володимира Савченка (Запорізька обл.); 1962 – 1964 рр. – Демократичний союз соціалістів (Одеська обл.); 1964 р. – Вісник свободи України (Херсон); 1969 р. – «Боротьба за громадянську справедливість» (Миколаїв) та ін.

Окремий напрям самостійництва в 50–60-і роки ХХ ст. представляла також українська діаспора, що мала вагомий вплив на процес відновлення державної незалежності України. Нині проблемі відновлення самостійного розвитку України присвячено цікаві напрацювання сучасних дослідників О. Панченко, С. Вдовенко, А. Попок, Ю. Недужко, О. Мацука [Панченко, 2003; Вдовенко, 2004; Мацук, 2005; Попок, 2007; Недужко, 2007, 2009;] та ін.

Велике значення для виборювання незалежності України мала українська політична еміграція. Закордонне українство переймалося долею своєї Батьківщини та продовжувало політичну діяльність через окремі інституції українських національно-державницьких сил в еміграції, які прагнули консолідуватися в боротьбі за державну незалежність України. Важлива роль у згуртуванні українства належала Українській Національній Раді та Державному Центру УНР в екзилі. Значний вплив на самостійництво мала Організація Українських Націоналістів за кордоном. У лютому 1954 року в силу ідейно-програмних розходжень відбувся розкол в ОУН (б) за кордоном, а з 1956 року вона прийняла нову назву – ОУН (з) та обрала головою Л. Ребета. Після його вбивства в 1957 році очільником організації став Р. Ільницький, а потім Б. Кордюк. Організація проводила активну політичну та видавничу діяльність, адже більшість дослідників були безпосередніми учасниками визвольного руху в минулі роки [Зінкевич, 2010, с. 478]. Важливим напрямом діяльності політичної еміграції стала консолідація всіх емігрантських сил, що була спрямована на досягнення незалежності України [Мороз, 1980, с. 37-38].

Утвердженню національної ідеї та самостійного розвитку України також сприяла науково-культурницька українська еміграція. У своїх роботах науковці висвітлювали правдиву історію України, переслідування та злочини радянської влади, репресії та голодомори в УРСР. Їх видання пробуджували свідомість українців та об'єднували всіх небайдужих у напрямі відродження державної незалежності України. Різними шляхами до України потрапляли матеріали «тамвидаву» – матеріали з видань «Смолоскип», «Сучасність», «Українське слово», «Визвольний шлях», «Український самостійник» та ін. Водночас у закордонних виданнях друкувались матеріали «самвидаву». Українська творча та політична еміграція всіляко розвінчувала тоталітарну сутність радянської системи, культурні та релігійні утиски українців. Прикладом цьому може слугувати творчість Юрія Лавриненка – емігранта, видатного громадського та культурного діяча. Основною справою життя Ю. Лавриненка (псевдонім Юрій Дивнич) і до нині вважають його відому антологію «Розстріляне відродження», видану 1959 року в Парижі, що дало назву цілому періоду історії України. Однак важливим напрямком його діяльності є розвінчування тоталітарної радянської системи через передачі радіо «Свобода», які транслювалися в Україні в 60-і роки. Серія його передач під назвою «Літературний світ», яка знайдена у його архіві, нині надрукована й містить цікаву інформацію про дисидентство в Україні, прагнення українців до незалежності [Лавриненко, 2013].

Активну діяльність у захисті прав свого народу вів Іван Багряний як громадсько-політичний та літературний діяч, політична публіцистика якого нараховує понад 200 робіт, де розкриті важливі питання долі українців на теренах імперії СРСР, репатріації повоєнної доби, консолідації української еміграції в екзилі для боротьби за вільну Велику Україну [Багряний, 2006].

На думку автора, цей науковий напрям до нині залишається недостатньо вивченим, а значить перспективним. Потребують наукового дослідження біографії окремих персоналій – членів уряду УНР в екзилі, Української Головної Визвольної Ради, ОУН (з), представників української політичної та культурницької еміграції у 50 – 60-і роки ХХ ст. До нині глибоко не вивчено вплив української політичної еміграції на дисидентство в Україні. Перспективною має стати проблема «Самостійницька ідея в Україні: аналіз зарубіжної історіографії», «Консолідація та конфронтація українських політичних сил в еміграції», «Ідеї самостійництва України у творчості політичних та культурних діячів в екзилі» тощо. Потребує оцінки внесок окремих структур у напрямку збереження та розвитку української національної ідеї, мови та культури (Об'єднання Демократичної Української Молоді (ОДУМ), Демократичне Об'єднання Бувших Репресованих Українців з-під Советів (ДОБРУС), Союз Українців-Жертв Російсько-комуністичного Терору (СУЖЕРО), Легіон ім. Симона Петлюри, Товариство Одумівських Приятелів (ТОП), Фундація ім. Івана Багряного тощо).

Висновки. Опрацювання наукових видань та джерел, а також біографістики по проблемі опозиційності та самостійництва в Україні дозволили зробити наступні висновки:

I. До нині існує проблема термінології у вивченні руху опору в Україні, в тому числі – в 50 – 60-і роки ХХ ст. У сучасних виданнях мають місце різні трактування опозиційного руху в Україні в цілому, а також його самостійницького напрямку: національно-демократичний, національно-визвольний, національний, національно-патріотичний. Цю тенденцію підмічає дослідник В. Р. Цап'юк у роботі «Особливості історіографії дисидентського руху в Україні в 1950 – 1980-і рр.» [Цап'юк, 2020]. Звісно, найрадикальнішим та найбільш переслідуваним напрямком був самостійницький, адже в умовах радянського тоталітаризму його представники боролись за найважливішу мету – проголошення та утвердження державної незалежності України.

II. Більшість авторів публікацій по проблемах опозиційності в 50 – 60-і роки і до нині пов'язують самостійницький напрям опозиційного руху в Україні лише з діяльністю підпільних груп та організацій. На нашу думку, цей напрям має *три важливі складові*, що, з одного боку, впливали на боротьбу з радянським тоталітаризмом, а з іншого – сприяли збереженню національної ідеї, демонструючи поступ до державної самостійності. *Основна з цих складових* – це дійсно підпільна діяльність груп та організацій в 50 – 60-і роки ХХ століття, період, що засвідчує найбільшу їх кількість особливо в західних областях України. Напрями їх діяльності та стратегія боротьби різні, але об'єднуючим фактором є завоювання демократії та свободи, ліквідація радянського тоталітаризму та організація всіх сил на боротьбу за утворення самостійної незалежної України. *Другою складовою* самостійництва є трансформаційний вектор розвитку – від «культурного» шістдесятництва» до політичного, де в подальшому ідея незалежного самостійного розвитку України в

переважній більшості ставала основою спротиву існуючій тоталітарній системі імперії СРСР. Це проявилось не тільки в самвидаві, але й у створенні стійких груп активно діючих однодумців, які в майбутньому влилися в русло політичної опозиції до існуючої влади [Юрій, Александрієць, 2018, с. 51-60].

Третьою складовою є екзильний самостійницький напрям боротьби української науково-культурної та політичної еміграції на теренах Західної Європи, Канади та Америки за незалежну українську державу. Українці, перебуваючи на теренах інших країн світу, зробили вагомий внесок у національну справу – «оголили» заборонені теми тоталітаризму, ліквідували завісу радянських злочинів, консолідувались у національні групи та організації, підтримували зв'язки з дисидентами України та інших союзних республік, допомагаючи їм у видавничій справі, збереженні української мови, традицій, української самобутності. Значна кількість патріотів-українців, видатних релігійних та культурних діячів заповідали навіть повернення їх творчого надбання на рідну землю, коли держава стане незалежною: для прикладу – І. І. Огієнко (митрополит Іларіон). А більшість з тих українців, хто з різних причин перебували у еміграції, виношували велику мрію – повернення на рідну Україну, в незалежну та самостійну державу.

50 – 60-і роки ХХ століття стали роками першої хрущовської відлиги, роками деєсталінізації та лібералізації, реформ, політичних метаморфоз, а водночас появи феномену шістдесятництва та нових політичних структур – підпільних груп та організацій, які продовжили національну українську традицію боротьби за незалежність та самостійність України. Їх очільниками ставали члени ОУН та вояки УПА, Української Головної Визвольної Ради, які пройшли війну та сталінські табори, а також патріотично налаштована молодь, яка продовжила боротьбу за вільну Україну. Аналіз діяльності підпільних груп та організацій цього часу є свідченням того, що національний самостійницький рух охоплював територію всієї України, а також всі верстви населення, представників всіх національностей, для яких воля, свобода та незалежність складали основне кредо їх життя. В свою чергу, представники передового українства діаспори посилювали руйнацію радянської ідеології та в цілому тоталітарної системи СРСР. Історичний поступ до незалежності продовжили представники опозиційного руху в 70 – 80-і роки ХХ ст., використавши всі можливі форми боротьби проти московської тиранії попередніх років.

Нині, в умовах широкомасштабної російсько-української війни 2014 – 2023 рр., патріоти України формують власну концепцію національно-визвольної боротьби, яка проявляється в пошуках нових методів та засобів нищення ворога, поєднанні легальних та підпільних форм діяльності, активізації ідейно-пропагандистської роботи, організації руху спротиву, підготовці високопрофесійних та національно свідомих воїнів, здатних іти на самопожертву за вільну Україну. В нових умовах сучасної війни з Росією українство консолідується як нація, продовжуючи національну традицію боротьби за самостійність та територіальну цілісність України.

Список використаних джерел та літератури

Birch I., 1971. *The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956*. London: Ukrainian Information Service, 48 p.

Farmer K., 1980. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Hague-Boston: London: Martin Nijhoff Publishers; 241 p.

- Алексеева Л., 1984. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. Benson: Khronika Press, 427 с.
- Багрянний І. П., 2006. *Публіцистика: доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе*. Київ: Смолоскип, 854 с.
- Бажан О. Г., 2004. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова думка, Т. 2, 518 с.
- Бажан О. Г., 2013. Шістдесятництво. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ: Наукова думка, Т. 10, 688 с.
- Бажан О. Г., Данилюк Ю. З., 2000. *Опозиція в Україні: (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край, 616 с.
- Баран В., 1992. *Україна після Сталіна. Нарис Історії 1953–1985 рр.* Львів: М.П.«Свобода», 123 с.
- Баран В., 1996. *Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Львів: НАН України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 445 с.
- Вдовенко С., 2004. *Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини*. Чернівці: ЧДТУ, 209 с.
- Ведмідь Л. А., 2005. *Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років XX століття*: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка, 220 с.
- Ведмідь Л. А., 2012. Опозиційний рух в Україні другої половини 1950-х-середни 80-х рр. вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 20, 354-361.
- Ведмідь Л., 2011. Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини XX ст.: вітчизняна історіографія і національна пам'ять. *Національна та історична пам'ять*, 1, 271-282.
- Гель І., 2013. *Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття*. Львів: Часопис, 392 с.
- Гончар О., 1968. *Собор*. Київ: Дніпро, 240 с.
- Даниленко В. М., упоряд., 2013. *Політичні протести й інакودумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали*. Київ: Смолоскип, 732 с.
- Даниленко В., упоряд., 2017. *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): документи і матеріали*. Київ: Смолоскип, 649 с.
- Деревінський В. 2016. *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват, 496 с.
- Дзьомба Н., 2013. Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*, 38, 19-21.
- Дзюба І., 1968. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Мюнхен: Сучасність, 262 с.
- Дубас. М., Зайцев Ю., упоряд., 2000. *Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 680 с.
- Зайцев Ю., 1995. Український національний фронт у русі опору 60-х років. *Воля і Батьківщина*, 1 (17), 5-22.
- Зайцев Ю., 1997. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 3–4, 242-254.
- Зайцев Ю., 2007. Український Національний Фронт у боротьбі за волю України. *Воля і Батьківщина*, 1–2 (25–26/41–42), 19-57.
- Зайцев Ю., упоряд., 2005. *Українська загальнонародна організація (Український національний фронт-2): дослідження, документи, матеріали*. Львів: Афіша, 705 с.
- Захаров Б., 2003. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*. Харків: Фоліо, 144 с.
- Зінкевич О., ред., 2010. *Рух опору в Україні 1960-1990: енциклопедичний довідник*. Київ: Смолоскип, 804 с.
- Ільницький Р., 1973. Стан і перспективи визвольної справи в Україні. *Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки*, 2, 48-86.
- Кандиба І., 1983. Першому секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: у 3-х т.*, 3, 166-174.
- Касьянов Г., 1995. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 роках*. Київ: Либідь, 224 с.

- Кафарський В., 2002. *Комунізм і український національно-визвольний рух*. Івано-Франківськ, 832 с.
- Квечко Д., 1996. Як появилися назви УНФ і його підпільного часопису. *Воля і Батьківщина*, 2(19), 45-46.
- Клейнер І., 1978. *Національні проблеми останньої імперії: національне питання в СРСР очима радянських дисидентів*. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 406 с.
- Ковпак В. А., 2016. *Смислова матриця національної інформаційно-комунікаційної діяльності післявоєнної української еміграції*. Запоріжжя: КПУ, 380 с.
- Корнейко А. О., 1999. *Суспільно-політичний розвиток України в 1953–1964 рр. (на матеріалах західних областей)*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк: Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки, 173 с.
- Курносів Ю. Ю., 1994. *Інакомислення в Україні (60-ті-перша половина 80-х років ХХ ст.)*. Київ: Ін-т історії України, 232 с.
- Лаврінченко Ю., 2013. *Літературний світ: передачі на радіо «Свобода»*. Київ: Твім інтер, 774с.
- Лук'яненко Л. Г., 1994. *Не дам загинуть Україні!* Київ: Софія, 510 с.
- Мацука О., 2005. Розвиток націоналістичного руху за кордоном з кінця 40-х рр. по кінець 80-х рр. ХХ ст. *Політономія*. [Електронний ресурс]: <http://surl.li/nvuer>
- Мороз В., 1968. *Репортаж із заповідника імені Берії*. Мюнхен: Сучасність, 45 с.
- Мороз В., 1980. *Тверді мелодії*. Клівленд: Анабазис, 202 с.
- Мороз В., 2012. Шестидесяті роки в Україні. *Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей* [Електронний ресурс] : <https://museum.khpg.org/1338902609>
- Недужко Ю. В., 2007. *Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 90 с.
- Недужко Ю. В., 2009. *Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 618 с.
- Обертас О., 2010. *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*. Київ: Смолоскип, 300 с.
- Осадчий М., 1971. *Більмо: автобіографічний нарис*. Париж: Українське видавництво Смолоскип ім. В. Симоненка, 204 с.
- Панченко О., 2003. *Організація українських націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення*. Гадяч: Видавництво «Гадяч», 466 с.
- Паска Б. В., 2018. *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*. Івано-Франківськ: Фоліант, 366 с.
- Плющ В., 1973. *Боротьба за Українську державу під советською владою*. Лондон: Українська видавнича спілка, 125 с.
- Попович О., 2017. Український визвольний рух середини ХХ століття: державна комемораційна політика (2005–2014). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 29, 545-554.
- Попок А., 2007. *Закордонне українство як об'єкт державної політики*. Київ: Альтерпрес, 227 с.
- Програмні документи Українського Національного Фронту: Тактика Українського Національного Фронту. 1996. *Воля і Батьківщина*, 1, 43-55.
- Прокоп М., 1956. *Україна і українська політика Москви*. Мюнхен: Сучасна Україна, 176 с.
- Прокоп М., 1974. Анатомія українського руху опору. *Сучасність*, 7-8 (163-164). 139-150.
- Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга третя*. 2007. Київ- Миколаїв: Світогляд, 655 с.
- Русначенко А., 1998. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 720 с.
- Русначенко А., 2002. *Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках*. Київ: Пульсари, 518 с.
- Сверстюк Є., 1970. *Собор у риштованні*. Париж-Балімор: Перша українська друкарня у Франції, 173 с.
- Секо Я. 2015. Витоки українського самвидаву. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 9, 73-79.

Секо Я., 2006. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 17-27.

Секо Я., 2009. Ідея соборності України в діяльності шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 211-217.

Секо Я., 2012а. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 10, 112-129.

Секо Я., 2012б. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.: загальна характеристика. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 107-117.

Секо Я., 2013. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*, 11, 28-40.

Секо Я., 2014. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 1, 128-133.

Секо Я., 2015. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. *Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 15, 198-210.

Сінченко О., Стус Д., Фінберг Л., 2018. *Дисиденти. Антологія текстів*. Київ: Дух і Літера, 656 с.

Спанатій О. С., 2018. *Український самвидав 1960–1980-х років: сегмент неперіодичних видань*: автореф. дис. ... канд. наук соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 20 с.

Стасюк І. Б., 2002. *Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів: Національний ун-т «Львівська політехніка», 226 с.

Тихий О., Романюк В., 1983. Позиції українських політв'язнів. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: у 3-х т.*, 3, 320-327.

Фесик О. В., 1997. Західна історіографія про рух опору в УРСР в середині 50-х – 1980-х рр.) *Записки історичного факультету*, 5, 126-131.

Христич Б., 2004. *На шляхах до волі. Підпільна організація «Об'єднання» (1956–1959)*. Львів: ЛНУ, 416 с.

Цап'юк В. Р., 2020. Особливості історіографії дисидентського руху в Україні в 1950–1980-і рр. *Проблеми політичної історії України*, 15, 224-232.

Чорновіл В. М., 2003. *Твори*: в 10 т. Київ: Смолоскип, Т. 2, 903 с.

Чорновіл В. М., уклад., 1967. *Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)*. Париж: Перша українська друкарня у Франції, 336 с.

Юрій М., Алексівець Л., 2018. Хрущовська “відлига” як відновлення самоідентифікації українського народу. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 21, 51-60.

References

Alekseeva, L., 1984. *Ystoryia inakomyshlyia v SSSR: noveishyi peryod [History of dissent in the USSR: the newest period]*. Benson: Khronika Press. [in Russian].

Bahrianyi, I. P., 2006. *Publitsystyka: dopovidi, statti, pamflety, refleksii, ese [Journalism: reports, articles, pamphlets, reflections, essays]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Baran, V., 1992. *Ukraina pislia Stalina. Narys Istorii 1953–1985 rr [Ukraine after Stalin. Outline of History 1953–1985]*. Lviv: M.P.«Svoboda». [in Ukrainian].

Baran, V., 1996. *Ukraina 1950–1960-kh rr.: evoliutsiia totalitarnoi systemy [Ukraine in the 1950s and 1960s: the evolution of the totalitarian system]*. Lviv: NAN Ukrainy, instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. [in Ukrainian].

- Bazhan, O. H., 2004. Dysydentski (opozytisiini) rukhy 1960–1980-kh rokiv v Ukraini [Dissident (opposition) movements of the 1960s–1980s in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Kyiv: Naukova dumka, T. 2. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. H., 2013. Shistdesiatnytsstvo [Sixties]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* Kyiv: Naukova dumka, T. 10. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. H., Danyliuk Yu. Z., 2000. *Opozytsiia v Ukraini: (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine: (second half of the 50s - 80s of the 20th century)]*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
- Birch, I., 1971. *The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956*. London: Ukrainian Information Service. [in English].
- Chornovil, V. M., 2003. *Tvory: v 10 t. [Works: in 10 volumes]*. Kyiv: Smoloskyp, T. 2. [in Ukrainian].
- Chornovil, V. M., Comp., 1967. *Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty «zlochyntsyv») [Out of mind (portraits of twenty "criminals")]*. Paryzh: Persha ukrainska drukarnia u Frantsii. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. M., Comp., 2013. *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): dokumenty i materialy [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): documents and materials]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Danylenko, V., Comp., 2017. *Vlada URSS i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.): dokumenty i materialy [The authorities of the Ukrainian SSR and Ukrainians abroad (1950–1980s): documents and materials]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Derevynskyi, V. 2016. *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]*. Kharkiv: Vivat. [in Ukrainian].
- Dubas, M., Zaitsev, Yu., Comp., 2000. *Ukrainskyi Natsionalnyi Front: Doslidzhennia, dokumenty, materialy [Ukrainian National Front: Research, documents, materials]*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Dz'omba, N., 2013. Principles of ukrainian nation-building in journalistic essays by Valentyn Moroz. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Zhurnalistyka*, 38, 19-21. [in Ukrainian].
- Dzyuba, I., 1968. *Internationalism or russification?* Miunkhen: Suchasnist. [in Ukrainian].
- Farmer, K., 1980. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. Hague-Boston: London: Martin Nijhoff Publishers. [in English].
- Fesyk, O. V., 1997. Zakhidna istoriografii pro rukh oporu v URSS v seredyni 50-kh – 1980-kh rr.) [Western historiography about the resistance movement in the Ukrainian SSR in the mid-1950s - 1980s)]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 5, 126-131. [in Ukrainian].
- Hel, I., 2013. *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia [A challenge to the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the 20th century]*. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
- Honchar, O., 1968. *Sobor [The cathedral]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi, R., 1973. Stan i perspektyvy vyzvolnoi spravy v Ukraini [The state and prospects of the liberation cause in Ukraine]. *Materialy Konhresu Ukrainskoi vilnoi politychnoi dumky*, 2, 48-86. [in Ukrainian].
- Kafarskyi, V., 2002. *Komunizm i ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh [Communism and the Ukrainian national liberation movement]*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
- Kandyba, I., 1983. Pershomu sekretarevi TsK KPU Shelestovi Petrovi Yukhymovychu [First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Shelestov Petrov Yukhimovich]. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: u 3-kh t.*, 3, 166-174. [in Ukrainian].
- Kasianov, H., 1995. *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980 rokakh [Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Khrystych, B., 2004. *Na shliakhakh do voli. Pidpilna orhanizatsiia «Obiednannia» (1956–1959) [On the way to freedom. Underground organization "Union" (1956–1959)]*. Lviv: LNU. [in Ukrainian].
- Kleiner, I., 1978. *Natsionalni problemy ostannoï imperii: natsionalne pytannia v SRSR ochyma radianskykh dysydentiv [National problems of the last empire: the national question in the USSR through the eyes of Soviet dissidents]*. Paryzh: Persha ukrainska drukarnia u Frantsii. [in Ukrainian].
- Korneiko, A. O., 1999. *Suspilno-politychnyi rozvytok Ukrainy v 1953–1964 rr. (na materialakh zakhidnykh oblastei) [Socio-political development of Ukraine in 1953–1964 (based on materials from the western regions)]*. (Candidate's thesis). Lutsk: Volynskyi derzhavnyi un-t im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].

- Kovpak, V. A., 2016. *Smyslova matrytsia natsionalnoi informatsiino-komunikatsiinoi diialnosti pislivoiennoi ukrainskoi emihratsii* [The semantic matrix of the national information and communication activity of the post-war Ukrainian emigration]. Zaporizhzhia: KPU. [in Ukrainian].
- Kurnosov, Yu. Yu., 1994. *Inakomyslennia v Ukraini (60-ti-persha polovyna 80-kh rokiv XX st.)* [Dissent in Ukraine (1960s-first half of the 1980s)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Kvetsko, D., 1996. Yak poiavylysia nazvy UNF i yoho pidpilnoho chasopysu [How the names of the UNF and its underground magazine appeared]. *Volia i Batkivshchyna*, 2(19), 45-46. [in Ukrainian].
- Lavrinenko, Yu., 2013. *Literaturnyi svit: peredachi na radio «Svoboda»* [Literary world: programs on Svoboda radio]. Kyiv: Tvim inter. [in Ukrainian].
- Lukianenko L. H., 1994. *Ne dam zahynut Ukraini!* [I will not let Ukraine die!]. Kyiv: Sofiia. [in Ukrainian].
- Matsuka, O., 2005. Rozvytok natsionalistychnoho rukhu za kordonom z kintsia 40-kh rr. po kinets 80-kh rr. KhKh st. [The development of the nationalist movement abroad from the late 1940s to the late 1980s.]. Retrieved from: <http://surl.li/nvuer> [in Ukrainian].
- Moroz, V., 1968. *Reportazh iz zapovidnyka imeni Berii* [Report from the Beria nature reserve]. Miunkhen: Suchasnist. [in Ukrainian].
- Moroz, V., 1980. *Tverdi melodii* [Solid melodies]. Klivlend: Anabazys. [in Ukrainian].
- Moroz, V., 2012. *Shestydesiati roky v Ukraini*. [Sixties in Ukraine]. Retrieved from: <https://museum.khpg.org/1338902609>
- Neduzhko, Yu. V., 2007. *Derzhavnyi tsentr Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli (druha polovyna 40-kh – 50-ti roky XX st.)* [The State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile (second half of the 40s - 50s of the 20th century)]. Luts'k: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Neduzhko, Yu. V., 2009. *Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh – pochatok 90-kh rokiv KhKh stolittia)* [The Ukrainian diaspora in the process of restoration of state independence of Ukraine (mid-40s - early 90s of the 20th century)]. Luts'k: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Obertas, O., 2010. *Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv)* [Ukrainian self-publisher: literary criticism and journalism (1960s - early 1970s)]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Osadchy, M., 1971. *Cataract*. Paris-Baltimore: V. Symonenko Ukrainian Publishers Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Panchenko, O., 2003. *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv za kordonom v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennya* [Organization of Ukrainian nationalists abroad in the context of Ukrainian state formation]. Hadiach: Vydavnytstvo «Hadiach». [in Ukrainian].
- Paska, B. V., 2018. *Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva* [Valentyn Moroz: the flag of Ukrainian dissidence]. Ivano-Frankivsk: Foliant. [in Ukrainian].
- Plushch, V., 1973. *The struggle for Ukrainian statehood under the soviet rule*. London: United kingdom by Ukrainian publishers LTD. [in Ukrainian].
- Popok, A., 2007. *Zakordonne ukrainstvo yak ob'ekt derzhavnoi polityky* [Ukrainians abroad as an object of state policy]. Kyiv: Alterpres. [in Ukrainian].
- Popovych, O., 2017. Ukrainian liberation movement of the mid-20th century: state commemoration politics in 2005–2014. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 29, 545-554. [in Ukrainian].
- Prohramni dokumenty Ukrainskoho Natsionalnoho Frontu: Taktyka Ukrainskoho Natsionalnoho Frontu [Program documents of the Ukrainian National Front: Tactics of the Ukrainian National Front]. 1996. *Volia i Batkivshchyna*, 1, 43-55. [in Ukrainian].
- Prokop, M., 1956. *Ukraina i ukrainska polityka Moskvyy* [Ukraine and Moscow's Ukrainian policy]. Miunkhen: Suchasna Ukraina. [in Ukrainian].
- Prokop, M., 1974. Anatomiiia ukrainskoho rukhu oporu [Anatomy of the Ukrainian resistance movement]. *Suchasnist*, 7-8 (163-164). 139-150. [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu. Mykolaivska oblast. Knyha tretia [Rehabilitated by history. Mykolaiv region. The third book]. 2007. Kyiv-Mykolaiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A., 1998. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [in Ukrainian].

Rusnachenko, A., 2002. *Narod zburenyi: natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh* [The people are agitated: the national liberation movement in Ukraine and the national resistance movements in Belarus, Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1940s–50s]. Kyiv: Pulsary. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2015. The sources of the Ukrainian self-publishers. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 9, 73-79. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2006. Shistdesiatnyky i vidnaidennia «ukrainskoho proektu» [The sixties and the discovery of the «Ukrainian project»]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 17-27. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2009. Ideia sobornosti Ukrainy v diialnosti shistdesiatnykiv [The idea of the unity of Ukraine in the activities of the Sixties]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 2, 211-217. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2012a. Illegal organizations of USSR of the second half of the twentieth century: general description. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 112-129. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2012b. Ukrainian nationalist underground organization 1950–1970-ies.: general description. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 107-117. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2013. Representatives of the 1960s (shistdesiatnyky): in the captivity of conceptual designs. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 11, 28-40. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2014. Development of Ukrainian sixties in 1965–1971. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia*, 2, 1, 128-133. [in Ukrainian].

Seko, Ya., 2015. Conceptual problems of Ukrainian national movement in the mid 1950s – mid 1980s. *Ukraina–Ievropa–Svit. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 198-210. [in Ukrainian].

Sinchenko, O., Stus, D., Finberh, L., 2018. *Dysydeny. Antolohiia tekstiv* [Dissidents. Anthology of texts]. Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

Spanatii, O. S., 2018. *Ukrainskyi samvydav 1960–1980-kh rokiv: sehment neperiodychnykh vydan* [Ukrainian self-publishing of the 1960s–1980s: a segment of non-periodical publications]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv: Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].

Stasiuk, I. B., 2002. *Ukrainskyi natsionalno-patriotychnyi rukh v URSR (seredyna 1950-kh – kinets 1980-kh rr.)* [The Ukrainian national-patriotic movement in the Ukrainian SSR (mid-1950s - late 1980s)]. (Candidate's thesis). Lviv: Natsionalnyi un-t «Lvivska politekhnika». [in Ukrainian].

Sverstyuk, Ye., 1970. *Cathedral in scaffold*. Paris-Baltimore: P.I.U.F and Smoloskyp. [in Ukrainian].

Tsapiuk, V. R., 2020. Osoblyvosti istoriografii dysydentskoho rukhu v Ukraini v 1950–1980-i rr [Peculiarities of the historiography of the dissident movement in Ukraine in the 1950s–1980s.]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 15, 224-232. [in Ukrainian].

Tykhii, O., Romaniuk, V., 1983. Pozysii ukrainskykh politviazniv [Positions of Ukrainian political prisoners]. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: u 3-kh t.*, 3, 320-327. [in Ukrainian].

Vdovenko, S., 2004. *Zakordonne ukrainstvo v natsionalnomu derzhavotvorchomu protsesi: identyfikatsiia, orhanizatsiia, vzaiemovidnosyny* [Overseas Ukrainians in the national state-building process: identification, organization, mutual relations]. Chernihiv: ChDTU. [in Ukrainian].

Vedmid', L. A., 2005. *Istoriografiia opozytynoho rukhu v Ukraini druhoi polovyny 50-kh – seredyny 80-kh rokiv KhKh stolittia* [Historiography of the opposition movement in Ukraine in the second half of the 1950s - mid-1980s of the 20th century]. (Candidate's thesis). Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi un-t imeni Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].

Vedmid', L. A., 2012. Opposition movement in Ukraine in the second half of 1950th - means of 80th: domestic historiography. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, 20, 354-361. [in Ukrainian].

Vedmid', L., 2011. Problems of opposition movement in Ukraine in the second half of XX age: domestic historiography and national memory. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 1, 271-282. [in Ukrainian].

Yuriy, M., Alexiyevets, L., 2019. Khrushchov's "thaw" as a restoration of the self-identification of the ukrainian people. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 21, 51-60. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 1995. Ukrainskyi natsionalnyi front u rusi oporu 60-kh rokiv [The Ukrainian National Front in the resistance movement of the 60s]. *Volia i Batkivshchyna*, 1 (17), 5–22. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 1997. Ideia derzhavnoi nezalezhnosti v ukrainskomu rusi oporu 60-kh rokiv [The idea of state independence in the Ukrainian resistance movement of the 60s]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 3–4, 242–254. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., 2007. Ukrainskyi Natsionalnyi Front u borotbi za voliu Ukrainy [The Ukrainian National Front in the struggle for the freedom of Ukraine]. *Volia i Batkivshchyna*, 1–2 (25–26/41–42), 19–57. [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu., Comp., 2005. *Ukrainska zahalnonarodna orhanizatsiia (Ukrainskyi natsionalnyi front-2): doslidzhennia, dokumenty, materialy* [Ukrainian national organization (Ukrainian national front-2): research, documents, materials]. Lviv: Afisha. [in Ukrainian].

Zakharov, B., 2003. *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)* [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Zinkevych, O., Ed., 2010. Resistance movement in Ukraine 1960–1990 an encyclopedia. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

THE INDEPENDENT DIRECTION OF THE OPPOSITION MOVEMENT IN UKRAINE IN THE 1950s – 1960s: HISTORIOGRAPHICAL AND THEORETICAL COMPONENT PROBLEMS

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article offers the author's vision of the problem of the independent direction of the opposition movement in Ukraine in the 1950s and 1960s. The main components of the independent trend are outlined and promising topics for its further study are predicted. Special periods of the historiography of the problem and thematic directions of its study are revealed. It was found that the dominant component of the independent direction of the resistance movement in the 1950s and 1960s was the activity of underground organizations, which were mostly formed on the basis of the OUN and UPA and fought for the Ukrainian Independent State. Their classification is revealed and the features of these structures in different regions of Ukraine are determined. It was found that the independent direction of the resistance movement was developing and had a tendency to grow from cultural sixties into a political one. Representatives of the Ukrainian intelligentsia fought for the right to independent development of Ukraine from Moscow, economic and political independence, the affirmation of the national idea, the Ukrainian language, culture, traditions, etc. A significant component of the resistance at this time is the activity of the Ukrainian cultural, educational and political emigration, which revealed the true face of the USSR empire, the activity of its punitive and repressive system, and at the same time – the human desire for the will, freedom, independence and independence of Ukraine. The political Ukrainian emigration openly promoted and fought for the Ukrainian idea in words, in print, and with material support, and found various ways of communication with Greater Ukraine. All three components of the independent direction of the opposition movement were in a constant relationship and mutual influence, which constituted a single direction of the struggle for the independence of Ukraine. The research methods are objectivity and historicism, problem-chronological, statistical, retrospective and comparative.

Key words: oppositional movement, opposition, independent direction, OUN, URA, historiography, diaspora, underground organizations, war, exile.

КОНТРОЛЬ НАД ЗМІ В ЕПОХУ КУЧМИ: РОЛЬ ОЛІГАРХІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

Сегеда Ростислав Антонович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: r.a.seheda@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0006-2334-3788>

Бунчужна Софія Володимирівна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: bun4uzhnaya@gmail.com

***Анотація.** У статті аналізується та розкривається взаємозв'язок між Президентом України Леонідом Кучмою у 1990-х та початку 2000-х років та становленням олігархічної системи в Україні. Розглядається роль Кучми та його зв'язок з олігархічним кланом України часів його президентства. У дослідженні представлено поглиблений аналіз впливу олігархів на інформаційний простір України за часів президентства Кучми. Проаналізовано основні аспекти контролю над ЗМІ, володіння олігархами медіа-ресурсами та їхній вплив на формування інформаційної ситуації в Україні. Дослідження акцентує увагу на політичному та економічному контексті перших десяти років незалежності України, в якому Кучма відігравав важливу роль у здійсненні економічних реформ та приватизації і мав значний вплив на формування олігархічних структур. Особлива увага приділяється процесу приватизації та його впливу на появу олігархічних груп. Також проаналізовано вплив таких відомих олігархів, як Рінат Ахметов, Ігор Коломойський та Віктор Пінчук, на володіння та контроль над ЗМІ, а також на їхню редакційну політику. На основі всебічного аналізу історичних фактів і подій вдалось дійти висновку, що контроль олігархів над ЗМІ мав значний вплив на інформаційний простір України.*

***Ключові слова:** президент, Леонід Кучма, олігархія, медіаактиви, ЗМІ, приватизація.*

Постановка проблеми. За час перебування Леоніда Кучми на посаді Президента України, еліта, яка його оточувала, збагачувалась високими темпами. Відбулось створення такої категорії суспільства, як олігархат. Політика приватизація дозволила окремим групам людей зосередити у своїх руках велику кількість влади, що призводило до контролю ними всіх сфер суспільного впливу на громадську думку. Під контролем олігархічних кланів знаходилась більшість тогочасних газет, телеканалів та інших медіаактивів. У результаті у руках олігархічної системи, була зосереджена економічна та політична влада, контроль над якими підривав демократію та законність у країні.

Мета статті полягає в актуалізації знань впливу другого Президента України та його оточення на інформаційний простір України, контроль олігархату за мас-медіа та їх подальший вплив на загальний розвиток держави.

Історіографічний та джерельний огляд. Останнім часом тема другого й одночасно третього Президента України викликає все більшу зацікавленість у істориків, журналістів та політологів. В сучасній українській історіографії з'явилась низка робіт, присвячена дослідженню президентського впливу на формування олігархічних кланів та їх взаємозв'язком з сьогоденням країни. Вагомою частиною дослідження є вивчення періодичних видань на кшталт газет «Голос України», «День», «Україна молода» та ін. На їх сторінках чітко простежується розвиток та вплив проведених президентських реформ на творення олігархату в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Формування олігархічних структур у період Кучми.

Обрання Леоніда Даниловича Кучми на позачергових виборах у липні 1994 року на президентську посаду дало початок новому етапу в процесі формування молодої незалежної української держави. Однак одразу після обрання глава держави зіткнувся з великим комплексом проблем у різних сферах суспільного життя та господарсько-промислового комплексу, і найскладніші з них очікували його в економічній сфері [Неклюдов, 2019, с. 198].

Леонід Кучма активно сприяв економічним реформам, спрямованим на становлення ринкової економіки та залучення іноземних інвестицій. Важливим елементом економічних реформ стала приватизація державної власності. Цей процес зміцнив ринкові відносини і сприяв формуванню нового прошарку суспільства – олігархії. Приватизація призвела до формування олігархічних груп, які контролювали великі компанії та взаємодіяли з політичною елітою.

Одна з ключових економічних реформ за часів президенства Л. Кучми, була програма приватизації державних підприємств та активів. Ця програма була спрямована на перехід з державної власності до приватної в меті покращення управління підприємствами та стимулювання їхнього розвитку. Кучма підтримував приватизацію, як засіб створення конкурентоспроможних підприємств.

Також, за Кучми, був реформований банківський сектор. Була проведена модернізація банківської системи та створення банківських норм і правил для підвищення фінансової стабільності. Важливим кроком було введення державної валюти – гривні, що сприяло стабілізації фінансового ринку та споживчої вартості грошей.

Кучма прагнув розвивати зовнішні економічні зв'язки України та залучати іноземні інвестиції в країну. Він активно співпрацював з міжнародними фінансовими організаціями, такими як МВФ і Світовий банк, для отримання фінансової підтримки та технічної допомоги.

Але не варто забувати, що кожна проведена реформа мала і зворотній бік медалі. Так процеси приватизації, та в цілому і інші реформи, часто супроводжувалися корупцією, і впливові бізнесмени та політики здобували контроль над ключовими підприємствами через недійсні угоди та корупційні схеми.

Леонід Кучма не жалів слів на обіцянки про проведення широкомасштабних реформ, які б зачепили всі сфери суспільного життя, проте багато з них так і не були виконані повністю або були здійснені неякісно, з затримкою.

Однією з найбільших вад часів президенства Кучми є формування олігархічних структур, які мали вплив (як і окремі олігархи) на політику і економіку країни. Цей вплив, впродовж двох каденцій Кучми супроводжувався лише посиленням та розповсюдженням своєю корупційної мережі.

У державі відбувалося стрімке зростання тіньових форм збагачення, зокрема й у відкрито кримінальних проявах. Л. Кучма у своїй доповіді «Шляхом радикальних реформ» заявив: «...Грубі прорахунки в економічній політиці спричинили загрозливе зростання тіньової економіки. На її основі в суспільстві утворилася напівкримінальна «п'ята влада», яка серйозно конкурує з державою. Так, нині майже третина грошей перебуває поза банківським обігом...» [Кучма, 2008, с. 59].

Уряд України приймав різні приватизаційні програми, спрямовані на передачу державних підприємств у приватні руки. Спочатку процес здійснювався через «купонну приватизацію» та програму «Малої Приватизації», але пізніше були реалізовані критичніші заходи – продаж великих об'єктів через аукціони та тендери у олігархічні кігті.

Найчастіше весь процес приватизації супроводжувався корупцією та доволі хитрими схемами. Багато впливових осіб, включаючи олігархів, використовували свій вплив для того, щоб отримати контроль над стратегічно важливими підприємствами за зниженими цінами.

Приватизація дозволила впливовим бізнесменам залучити до своєї власності ключові підприємства та активи, що лише посилювало їхній вплив на політичній арені. Олігархи володіли різними секторами економіки, такими як енергетика, металургія, медіа, що надавало їм великий вплив на політику та економіку країни.

Після окупації олігархами економічного сектору країни, було логічно перейти на засоби масової інформації, отримуючи таким чином можливість формувати та впливати на громадську думку. Це дозволяло їм контролювати інформаційний простір, а також підтримувати та просувати свої політичні та економічні інтереси. Вони вкладали кошти в партійні фонди, фінансували кампанії та забезпечували себе підтримкою ключових політичних діячів.

Партійні структури та фракції часто служили майданчиком для об'єднання бізнес-та політичних інтересів. Олігархи стали впливовими учасниками політичних структур та використовували їх для втручання в законодавчий процес.

Президент Л. Кучма в роки свого президентства працював з трьома основними олігархічними групами System Capital Managment (SCM) Ріната Ахметова (Донецьк), «Інтерпайп» Віктора Пінчука (м. Дніпропетровськ) і Київським кланом на чолі з Григорієм Суркісом і Віктором Медведчуком. Після "помаранчевої революції" провідні роль зачинають відігравати 214 чотири олігархічні групи: System Capital Managment, EastOne Group (колишній «Інтерпайп») і два створених після 2004 року: Індустріальний союз Донбасу на чолі з Віталієм Гайдуком та Сергієм Тарутою і Група Приват з Дніпропетровська на чолі з Ігорем Коломойським [Мацієвський, 2010, с. 553-570].

Найбільш впливові олігархічні клани: київський, дніпропетровський та донецький. Всі ці клани мали можливість впливу на політичну реальність України через інструмент, як власні засоби масової інформації (у тому числі преса, радіо і телебачення), і їх економічний потенціал [Kapuśniak, 2010, с. 523-524].

Це все призводило до контролю над владою з боку регіональних груп до перерозподілу медіапростору серед регіональних еліт. Дніпропетровська група на чолі з В. Пінчуком контролює ICTV, СТБ, Дніпропетровський 11-й ТК, Кіровоградське телебачення, частку ТК 1+1. Київська група, яка асоціюється з В. Медведчуком та Г. Суркісом, контролює ТК ТЕТ та Інтер. Андрій Деркач та Вадим Рабинович мали важелі впливу на ТК Ера, мережу ОНІКС. Донецька група на той час впливала на роботу журналістів ТК УТ-1 та УТ-2 і частково на «Інтер» у Донецькій області. Після того, як лідер фракції «Наша Україна» заявив про створення медіа холдингу, у 2003 р. створюється «5 канал», власником якого був Петро Порошенко, член партії «Наша Україна». Таким чином, приватний капітал, рівень статусу регіонального керівництва та рівень зв'язків з олігархами, а також використання бюджетних коштів вплинуло на розподіл медіапростору в країні. Головна мета – захист політичних інтересів своїх засновників за допомогою інформації [Мацшина, 2018, с. 71].

Донецький клан був найсильнішим в Україні, керівник групи – Рінат Ахметов, статки якого сягали 30 мільярдів доларів. Група контролювала всі великі компанії в Донецькій області та частині Луганської. Напрямки діяльності групи: металургія, газотранспорт, виробниче обладнання, хімічне виробництво. Група підтримувала Віктора Януковича і Партію Регіонів. Група мала такі ЗМІ: Телеканал «Україна», ТВ «Табачук», газета «Сегодня», ПіК, «Робітнича газета» [Jędraszczuk, 2010, с. 55-59].

Аналізуючи діяльність політичної еліти часів Л. Кучми можна виділити три групи, які мали певний вплив на характер зміни політичного режиму:

- правляча еліта: здебільшого складалася з колишніх партійних функціонерів та представники обласних, районних та підприємницьких партійних структур;

- тіньова еліта, яка мала великий вплив серед соціальних прошарків суспільства у регіонах та фінансово-олігархічні представники, які захищали інтереси бізнесу під час політичної дестабілізації;

- контреліта: політики, які втратили владу і політики, які йшли до більшої влади.

Особливо хочеться відзначити «олігархічне тріо» Кучми, яке було найактивнішим за часів його каденції. Ті, хто володіли найбільшими активами країни, приймали участь у найгучніших скандалах та корупційних схемах.

Далі вже більш детально розглянемо історію становлення та вплив трьох основних олігархів за цей період: Ріната Ахметова, Ігоря Коломойського та Віктора Пінчука.

Олігархи та власність над ЗМІ.

У період президентства Л. Кучми в Україні олігархи володіли значною частиною медіа галузі, включаючи телеканали, газети, радіостанції та інші медіа-ресурси.

Рінат Ахметов виріс у східних регіонах України і вже в 90-х роках став одним із найбагатших людей країни. Економічні активи зосереджував на видобутку вугілля, металургії та енергетиці. Володів одним з найвпливовіших телеканалів країни – «Україна», завдяки якому налагоджував тісні зв'язки з політичними елітами, яких використовував в подальшому для захисту та розширення своїх бізнес-інтересів.

Ігор Коломойський активно інвестував у банківську галузь та промисловість, розвиваючи свою фінансову та промислову імперію. Його бізнес об'єднував активи в різних галузях, включаючи металургію та засоби масової інформації. Коломойський контролював телеканали 1+1 та 5 канал, що забезпечувало йому вплив на телебачення та інформаційний простір.

Віктор Пінчук, зять Президента Л. Кучми, володів телеканалом ICTV, що був також одним із найпопулярніших та впливових телеканалів в Україні. Використовував свої зв'язки для лобіювання своїх інтересів та створення сприятливих умов для свого бізнесу

Олігархи докладали чимало зусиль для корегування тематику публікацій ЗМІ. Це дозволяло їм впливати на інформацію, яку транслювали обрані телеканали, на спосіб подачі інформації, обираючи актуальні для себе теми для висвітлення. Таким чином вони створювали сприятливий образ для себе, для їхніх політичних та інших інтересів. В більшості випадків інформація була вибірковою та необ'єктивною.

Безпосередньо влада олігархів в ЗМІ впливала на свободу слова та демократії в Україні. До публікації в медіа-ресурсах не допускалась критика або розслідування щодо діяльності олігархів та їх оточення.

Особливо цікавими були методи здійснення контролю над ЗМІ та медіа-ресурсами: приватизація ЗМІ, фінансовий тиск, створення власних телеканалів, політичні зв'язки, концентрація влади. Олігархи залучали всі можливі методи контролю, щоб телеканали, газети, окремі журналісти боялись наслідків після своїх публікацій. Неодноразовими були випадки шантажу, переслідувань та навіть вбивств журналістів, які були «незручними» для влади.

Наприкінці 1994 року було створено Міністерство у справах преси та інформації, яке реєструвало друковані ЗМІ, забезпечувало інформаційну безпеку тощо. Протягом 1994 – 1995 років новостворена Національна рада з питань телебачення і радіомовлення провела процес обов'язкового ліцензування всіх телерадіокомпаній. В листопаді 1995 року було впроваджено жорстку ієрархічну вертикаль прес-служб усіх органів виконавчої влади, роботу яких координувала прес-служба Президента. Саме з останньою слід було узгоджувати підготовку тих матеріалів для ЗМІ, які «містять оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держави, які можуть мати важливий суспільний резонанс» [Початки олігархізації, 2011, с. 20].

Дослідники підкреслюють, що в 1994 – 1998 роках на інформаційний простір «значно впливала політична конкуренція між Президентом (урядом) та парламентом, а точніше між Президентом та опозицією у парламенті» [Все про медіа регіонів України, 2000, с. 8]. Протистояння законодавчої і виконавчої гілок влади, поміж усім іншим, передбачало відповідь на запитання, яка з них контролюватиме інформаційну сферу. Політично спритнішим виявився Президент: йому вдалося переграти парламент, фактично підпорядкувати собі Міністерство інформації та забезпечити кращі умови свого висвітлення у ЗМІ.

Політичний вплив олігархів через ЗМІ.

Високі тарифи на доставку преси, високе мито на поліграфічне обладнання й імпортований папір зробили державну структуру «Укрпошту» монополістом у розповсюдженні друкованої преси. А заробітна плата журналістів не дозволяла їм бути незалежними. Тому починають з'являтися замовні матеріали, компромати, особливо під час виборчих кампаній [Мацишина, 2019, с. 153].

Фінансування політичних партій та кандидатів – було найважливішим важелем впливу олігархів на політичне майбутнє країни. Вони просуvalи цікавих їм кандидатів на ефірах приватизованих телеканалів, висвітлювали діяльність партій у проплачених рекламних виданнях, організовували різноманітні заходи для ще більшого просування вподобаного кандидата. Як наслідок, політичні сили, яких підтримували олігархи, мали значні фінансові ресурси для забезпечення свого успіху на виборах.

Володіючи великими медіа-активами, олігархи використовували цей ресурс для впливу на громадську думку, для контролю потрібних їм настроїв людей. Олігархи розглядали події та політичні рішення крізь призму власних інтересів і використовували ЗМІ для спотворення іміджу своїх конкурентів.

Економічна залежність ЗМІ від олігархів дозволила їм не лише задавати інформаційний тон, а й акцентувати увагу на конкретних подіях та проблемах. Це створило несприятливі умови для об'єктивного висвітлення подій і забезпечило вплив олігархів на загальну політичну реальність.

Фінансування олігархів впливало на редакційну політику та зміст публікацій, визначаючи, на яких питаннях медіа акцентують увагу, а які ігнорують. Редакційна політика визначалася не лише журналістською етикою, але й фінансовими інтересами олігархів. Це призводило до упередженого висвітлення подій та приховування інформації, яка могла зашкодити інтересам олігархів та їхній політичній підтримці.

Одним з прикладів є вплив олігарха Віктора Пінчука на вибори 1999 року, коли він активно сприяв створенню позитивного образу свого тестя, кандидата в Президенти України – Леоніда Кучми. Під створенням мається на увазі висвітлення Кучми в публікаціях та телепрограмах виключно з позитивного боку, перебільшуючи його здобутки.

На противагу стає Ігор Коломойський, який під час помаранчевої революції 2004 року, навпаки, використовував свої медіаактиви для підтримки опозиційних сил, як героїчних борців за демократію.

Медіаполе за часів 1994 – 2004 рр. було доволі суперечливим: з одного боку – жорсткий тиск влади на формування порядку денного, з іншого – відкриті декларації ЗМІ про незалежність та невідконтрольність такому тиску. На виході український споживач медіапродуктів отримав уявлення, що ЗМІ – самостійний учасник політичних процесів в країні, що відповідально надає інформацію про політику. Центр контролю над ЗМІ з боку власників бізнес-структур було перекрито дифузією інформаційних матеріалів, що будувалися на відносній критичності до влади та прихованим просуванням інтересів влади через медіадискурс [Мацишина, 2019, с. 155].

Цензура та редакційна політика.

З приходом до керівництва Адміністрацією Президента В. Медведчука у середині цієї структури було створено управління інформаційної політики, яке очолив Сергій Васильєв. І саме у цей час починають з'являються т. зв. «темники» як символ диктатури влади, яка відкрито продемонструвала бажання контролювати інформаційні потоки в країні. «Прохання ігнорувати», – саме така резолюція стоїть практично біля всіх повідомлень про заплановані опозицією заходи в документі, авторство якого приписують Головному управлінню інформаційної політики Адміністрації Президента України. Опублікований на минулому тижні багатьма інтернет-виданнями, цей документ нібито призначається для керівників усіх центральних ЗМІ» [Україна молода, 2001]. У серпні 2002 р. депутат фракції Наша Україна Олег Рибачук оприлюднив цей документ, який містить конкретні вказівки щодо того, як мають реагувати газети і телеканали на політичні події в країні [Мацишина, 2018, с. 71].

В рік Помаранчевої революції все частіше «темники» ставали приводом для відкритих виступів журналістів. До тих, хто відмовлявся виконувати інструкцію про характер висвітлення новин, приймалися відповідні заходи. Переділ інформпростору завершився відлученням від ефіру радіо Свободи і закриттям радіо «Континент», на хвилях якого транслювалися новини українських редакцій авторитетних міжнародних радіо станцій – ВВС, Голос Америки, Німецька хвиля, Польське радіо. Так країну навмисно позбавляли інформаційних каналів, які діяли за правила журналістських стандартів, а не за принципом сили.

Але 28 жовтня 2004 р. в історії української журналістики сталася революція. Понад 40 журналістів і редакторів шести провідних телеканалів – ICTV, Нового, Тонісу, Інтера, 1+1 та НТН заявили про тиск влади на канали і висловили проти нього протест. «Тележурналісти пояснили необхідність своєї заяви “загрозою освітлення вирішального періоду виборів у спотвореному вигляді”. Вони взяли на себе ряд зобов'язань, зокрема, інформувати про всі важливі події і представляти всі важливі точки зору» [Мацишина, 2018, с.72].

Проблематика парламентських виборів у 1994 р., спричинила низку дебатів та критику проєктів майбутньої конституційної основи, що наповнили медіаресурси країни. Символами, що апелювали журналістські матеріали створюючи жваву інтерпретаційність, – були державні символи, статус російської мови, права власності, повноваження Президента та статус Криму. Щоб призупинити конституційну невизначеність, Л. Кучма вдався не до переконань, а до риторики загроз. Це була перша парламентська криза, що продемонструвала депутатам незламний характер Президента в питаннях, що для нього були важливі. Дослідники правління Л. Кучми зазначають, що тактика залякування була головною стратегічною ознакою Президента. Час від часу з'являлась тема референдуму з метою тиску на політичних опонентів, що зрештою перетворило символ волевиявлення народу на симуляцію, оскільки організація та контроль його проведення з боку влади створили бюджетні організації на головні майданчики так звані «ініціативи знизу», а медіадискурс імітував активну колективну свідомість. Наратив референдуму мав як мінімум три інформаційні хвилі, рівень інтерпретацій якого за допомогою ЗМІ формували у суспільстві керовані очікування, які влада могла використовувати на власний розсуд [Мацишина, 2019, с. 155].

Надмірна увага російській мові у політичному та медіапросторі призвела до конфліктів усередині країни, що свідомо поділялася політиками та медіа на російськомовну та україномовну. Наприклад, газета «Україна молода» дає замітку під назвою «Бойкот Наташі, яка співає пісні не наші»: «“Досить отруювати українську душу подвійною культурою!”», “На тернопільській сцені співаки співають або українською, або не співають узагалі!” – такими категоричними гаслами рясніють листівки-звернення до молодих українців, що віддруковано для “запуску” серед глядачів перед концертами естрадних виконавців. Першою “пощастило” нарватися на цей сюрприз Наталії Могилевській. І вже після першої пісні, виконаної нею на тернопільському концерті російською, в залі почали скандувати: “Геть російську мову!”» [Україна молода, 1999, с. 1]. А через півроку, 28 травня 2000 р. у Львові сталося вбивство українського композитора, народного артиста України Ігоря Білозіра після того, як він заважав співати групі відвідувачів російські пісні у одного львівському закладі.

Треба зазначити, що політичні локальні дискусії про державний статус російської мови та медійні оголошення через призму захисту російськомовного населення посилювалися офіційними політичними промовами російських політиків, що впливало на формування вітчизняного медіа поля. Депутат Держдуми Микола Лисенко демонстративно порвав український прапор перед камерами журналістів і ця фотографія була надрукована у багатьох європейських країнах. Замість того, щоб інформаційно протидіяти навіюванню образу знецінення України через демонстративне публічне знущання над державними символами, українські політики та представники ЗМІ не створили тактичних заходів захисту національної символіки країни в інтерпретаційному полі. Тому український глядач і не побачив фотографій Олега Вітовича та Юрія Тими, представників УНА-УНСО, які у парламенті розірвали російський прапор. З цього приводу Юлія Мостова написала: «Треба сказати, що кадри розчленування стиглого жита та блакитного неба обійшли весь світ. Примітно, що момент відповідного розполосування російського стяга у “куточку” українського парламенту не зафіксував ні один фотокор чи оператор».

Крім внутрішньополітичних конфліктів, олігархічний медіапростір намагався розпалити конфлікт у Криму, де активно розповсюджувалися чутки, що татари хочуть забрати кримську землю. Насамперед, це було потрібно місцевій еліті, яка користуючись землею, формувала одноосібну владу на місцевому рівні. Тому і в офіційних джерелах почались розбіжності, оскільки декларування політичних прав кримських татар суперечило їхньому реальному праву на землю, що сама політична еліта не поспішала виконувати. Звідси у інфопросторі українських видань поступово створюється образ Криму, як небезпечного міста, де високий рівень криміналітету. В газеті «Україна молода» у 1998 р. виходить багато статей про «кримінальний Крим». Наприклад, стаття про вбивство першого заступника голови Ради міністрів Криму, кандидата у народні депутати України Олександра Сафонцева надрукована під назвою «Не віддати Крим мафії» [Дзеркало тижня, 1995, с. 1]. А 14 березня 1998 р. виходить стаття і фото з підписом: «Москаль знищив найкрутіші банди Криму» [Україна молода, 1999, с. 1]. Таким чином, на зміну «донецького криміналу» ця газета починає використовувати образ «кримського криміналу»

Вплив олігархів на інформаційний простір України.

Одним з прикладів активного втручання олігархів в інфопростір України є вибори 1998 р., які продемонстрували що брудні технології можуть вплинути на перемогу. У цей час фіксується роздача круп, використовуються двійники (наприклад, двійник Вірки Сердючки агітує за партію СЛОУ), відбирають паспорти у двірників для підписних листів, реєструються технічні кандидати з однаковими прізвищами (наприклад, Білоус та Бондаренко), розповсюджуються чутки. В'ячеславу Чорноволу доводилося всю свою агітаційну кампанію виправдовуватися за те, що його жінка «не приватизувала універмаг у Львові». Однакові запитання йому ставили як на Закарпатті, так і у Сумах. Використовувалися і погрози, як метод усунення політичного конкурента.

Ще один прийом, що почали використовувати через інфопростір з метою формування певного сенсу – це створення замовних документальних стрічок з метою дискредитації політичного конкурента. Наприклад, 16 березня 2002 р., телеканал ICTV показав документальну стрічку під назвою «PR», американського продюсера Пітера Пауелла. У фільмі надається протиставлення між США і Росією, а «касетний скандал» і «справа Гонгадзе», як можливість контролю Україною. Тому зроблений висновок, що Захід обрав В. Ющенка (на той час прем'єр-міністра) заради контролю над країною. Подання політика, який мав підтримку як з боку населення, так і з боку влади у ті часи, створювало з нього маріонетку, яка не залежить від власних успіхів.

Особливість саме такої реальної реальності в тому, що вітчизняні ЗМІ під впливом політичних агітацій перетворилися на потужний механізм більше маніпуляцій, а не інформування населення. А дискусії серед населення, що вони формували своїми каналами передачі інформації та інтерпретаційними полями, створював медіареальність. Розголошення виборчого процесу президентських виборів ще більше позначився на викривленні інформації, коли означення політичних фактів перетворювало їх на метафакти та формувало смислові пустощі всередині великого політичного тексту.

Головний слоган виборчої кампанії 1999 року Леоніда Кучми – «Обирай майбутнє!». На підконтрольних йому ЗМІ розгорнулася тема боротьби з корупцією, що репрезентувалася як наслідок радянської епохи. Саме на протиставленні «модерне / радянське» Л. Кучма вибудовував свою передвиборчу кампанію, що мала успіх. Газета «День» пише, що під час прес-конференції штабу Л. Кучми журналісти отримували листівки «в яких назвали тих громадян, котрі мають намір проголосувати за Марчука “сексистами і стукачами”» [День, 1999, с. 4].

Висновки. Епоха президентства Леоніда Кучми в Україні суттєво плинула на подальший розвиток країни. Творення олігархічних кланів – проблема, з якою досі бореться наша країна. Роль олігархів з початку президентства Л. Кучми була надзвичайно важлива, політика приватизація дозволила їм зосередити під своєю владою велику кількість державних об'єктів. Економічний вплив був суттєвим, але не меншим був вплив олігархів на політичне життя країни та контроль за інфо простором країни. Роль олігархів в цьому контексті була надзвичайно важливою, оскільки вони не лише володіли великими медіа-ресурсами, але й активно впливали на їхню редакційну політику, на зміст публікацій, контролювали навіть окремо журналістів.

Економічна та політична влада робила їхній вплив на ЗМІ більш суттєвим та масштабним. Редагування, вибірковість та спотворення інформації в матеріалах часто слугували не тільки комерційним, але і політичним цілям олігархів. Це призводило до виникнення ситуації, де ЗМІ відображали не лише об'єктивну реальність, а й стаючи під впливом олігархів, формували потрібний останнім вплив на суспільну думку, висвітлювали зручне для них ставлення до подій.

З концентрацією власності в руках окремих осіб інформаційний простір стає сприйнятливим до маніпуляцій і впливу на громадську думку. Це створює загрозу для розвитку демократії та свободи слова в Україні.

Наприкінці правління режиму Кучми інформаційна ситуація в країні перебувала під значним впливом олігархів, які визначали напрямки контролю над ЗМІ та інформаційними потоками. Така ситуація не лише становила загрозу об'єктивності та неупередженості інформації, але й створила необхідність удосконалення законів та механізмів, що регулюють власність над ЗМІ, щоб забезпечити вищий рівень незалежності та різноманітності в інформаційному просторі в майбутньому.

Список використаних джерел та літератури

- Jędraszczyk, K., 2010. Strategiczne partnerstwo ukraińskopolskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy, Poznań.
- Капуśniак, Т., 2010. Elity władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej państwa, *Przywództwo, elity i transformacja w krajach WNP: problemy metodologii badań*, t. 2, Warszawa.
- Все про медіа регіонів України, 2000. Київ.
- День, 1999. № 172(709).
- Дзеркало тижня, 1995. № 14(27).
- Кореспондент, 2004. 6 листопада, 42(131).
- Кучма, Л. Д., 2008. *Кроки становлення національної економіки, 1994 – 2004 роки*, кн. 1, Київ: Либідь.
- Мацишина, І. В., 2019. *Конструювання політичної реальності України*, Вінниця: ТОВ «ТВОРИ».
- Мацишина, І. В., 2018. Регіональні еліти в контексті символізації (1994 – 2004 рр.), *Політичне життя*, 2, 68-74.
- Мацієвський, Ю., 2010. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції», *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP: problemy metodologii badań*, t. 2, Warszawa.
- Неклюдов, Є. С., 2019. Тіньова економіка: українські реалії та заходи протидії часів президента Л. Кучми, *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(53), 197-203.
- Початки олігархізації, 2011. Український тиждень, 27.
- Україна молода, 1999. 11 грудня, № 232(1306).
- Україна молода, 2001. 2 листопада, 202(1765).
- Чиж, І., 2002. Перше і головне завдання – невідкладно сформувати і нормативно оформити парадигму розвитку інформаційної сфери, *Віче*, 4, 18-22.

References

- Chyzh, I., 2002. Pershe i holovne zavdannia – nevidkladno sformuvaty i normatyvno oformyty paradyhmu rozvytku informatsiinoi sfery [The first and main task is to urgently form and standardize the paradigm for the development of the information sphere], *Viche*, 4, 18-22. [in Ukrainian].
- Den, 1999. № 172(709). [in Ukrainian].
- Dzerkalo tyzhnia, 1995. № 14(27). [in Ukrainian].
- Jędraszczyk, K., 2010. Strategiczne partnerstwo ukraińskopolskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy, Poznań. [in Polish].

Kapuśniak, T., 2010. Elity władzy, grupy oligarchiczne a społeczeństwo obywatelskie na scenie politycznej państwa, *Przywództwo, elity i transformacja w krajach WNP: problemy metodologii badań*, t. 2, Warszawa. [in Polish].

Korespondent, 2004. 6 lystopada, 42(131). [in Ukrainian].

Kuchma, L. D., 2008. *Kroky stanovlennia natsionalnoi ekonomiky, 1994 – 2004 roky, kn. 1* [Steps in the formation of the national economy, 1994 – 2004, book 1], Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Matsiievskiy, Yu., 2010. Elity v Ukraini do i pislia «Pomaranchevoi reoliutsii», *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP: problemy metodologii badań*, t. 2, Warszawa. [in Ukrainian].

Matsyshyna, I. V., 2018. Rehionalni elity v konteksti symvolizatsii (1994 – 2004 rr.), *Politychne zhyttia*, 2, 68-74. [in Ukrainian].

Matsyshyna, I. V., 2019. *Konstruiuvannia politychnoi realnosti Ukrainy* [Elites in Ukraine before and after the “Orange Revolution”], Vinnytsia: TOV «TVORY». [in Ukrainian].

Nekliudov, Ye. S., 2019. Tinova ekonomika: ukrainski realii ta zakhody protydii chasiv prezidenta L. Kuchmy [Shadow economy: Ukrainian realities and countermeasures during the time of President L. Kuchma], *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(53), 197-203. [in Ukrainian].

Pochatky oliharkhizatsii, 2011. Ukrainskyi tyzhden, 27. [in Ukrainian].

Ukraina moloda, 1999. 11 hrudnia, № 232(1306). [in Ukrainian].

Ukraina moloda, 2001. 2 lystopada, 202(1765). [in Ukrainian].

Vse pro media rehioniv Ukrainy, 2000. Kyiv. [in Ukrainian].

CONTROL OVER THE MEDIA IN THE KUCHMA ERA: THE ROLE OF THE OLIGHARS AND THEIR INFLUENCE ON THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE

Rostyslav Sehed

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Sofiia Bunchuzhna

Student,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article analyzes and reveals the relationship between the President of Ukraine Leonid Kuchma in the 1990s and early 2000s and the formation of the oligarchic system in Ukraine. The role of Kuchma and his connection with the oligarchic clan of Ukraine during his presidency are considered. The study presents an in-depth analysis of the influence of oligarchs on the information space of Ukraine during Kuchma's presidency. The main aspects of media control, ownership of media resources by oligarchs and their influence on the formation of the information situation in Ukraine are analyzed. The study focuses on the political and economic context of the first ten years of Ukraine's independence, in which Kuchma played an important role in the implementation of economic reforms and privatization and had a significant impact on the formation of oligarchic structures. Special attention is paid to the process of privatization and its influence on the emergence of oligarchic groups. The influence of such well-known oligarchs as Rinat Akhmetov, Ihor Kolomoisky and Viktor Pinchuk on the ownership and control of mass media, as well as on their editorial policy, is also analyzed. Based on a comprehensive analysis of historical facts and events, it was possible to come to the conclusion that the control of the oligarchs over the mass media had a significant impact on the information space of Ukraine.

Key words: president, Leonid Kuchma, oligarchy, media assets, mass media, privatization.

УКРАЇНА В РОСІЙСЬКИХ ДОКТРИНАЛЬНИХ ДОКУМЕНТАХ

Бульвінський Андрій Григорович

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу нових незалежних держав,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Київ

e-mail: konotop2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

***Анотація.** Метою даної статті є з'ясування концептуального бачення Росією України, відображене у її доктринальних документах за пострадянське тридцятиліття. Проведене дослідження показало, що основний вектор еволюції концептуального ставлення Росії до України був спрямований від сприйняття України як дружньої країни з якою варто мати добросусідські відносини чи відносини стратегічного партнерства, як це було у 1990-х рр. за президентства Б. Єльцина, до проголошення території України російськими історичними землями, а самої Української держави загрозою існуванню Російській державі та її суверенітету, як це сталося на четвертому президентському терміні В. Путіна на початку 2020-х рр. Негативне концептуальне осмислення України з боку російської еліти у її стратегічних документах розпочалося у зв'язку з подіями Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013 – 2014 рр., які були вкрай негативно сприйняті в путінській Росії, де запанували імперсько-реваншистські настрої. Злам інтеграційних планів Кремля щодо України Революцією Гідності спричинив кардинальну зміну доктринального ставлення до неї як до джерела нестабільності на російських кордонах, фактично ворожої та ще й нібито штучно створеної країни («анти-Росії»), на яку Москва дивиться крізь призму стратегічного суперництва із Заходом. У 2021 р. В. Путін повернув у публічний вжиток стару імперську концепцію триєдиного народу, який нібито складається з великоросів, малоросів і білоросів, а тому будь-які спроби зміцнення позицій української мови чи культури на території України у цьому контексті сприймаються у Москві як посягання на саме існування російського народу, намагання зменшити його чисельність. З 2022 р. Росія почала у своєму імперському дусі трактувати війну проти України як визвольну, спрямовану на визволення російських історичних територій та «російських людей», які на них проживають.*

***Ключові слова:** Україна, Росія, доктринальні документи.*

Постановка проблеми. Для більшості громадян країн світу російсько-українська війна (з 2014 р., повноформатна з 24.02.2022 р.) стала великою несподіванкою. Здебільшого не стали виключенням і закордонні політичні еліти, яких вона застала зненацька і які довго не могли зрозуміти чому так сталося. Це велика концептуальна проблема нерозуміння тяглості історичних процесів, хоча для українських істориків усе є зрозумілим [Брехуненко, 2016].

У цій статті ми хочемо проаналізувати один з важливих індикаторів, який можна і потрібно використовувати для прогнозування історичних процесів та розуміння логіки можливих дій керівництва російської держави – доктринальні документи Російської Федерації. Тут ми зосередимось виключно на тому, яким

чином у цих документах відображена Україна та ставлення до неї боку російської державної еліти.

Метою статті є з'ясування концептуального бачення Росією України, відображене у її доктринальних документах за останні тридцять років.

Історіографічний та джерельний огляд. Для з'ясування суті та вектору трансформації ставлення Росії до України після розпаду СРСР нами було проаналізовано тексти російських Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016, 2023), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015, 2021), Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014), послання президентів РФ до Федеральних зборів за 1994–2023 рр. та ряд їх програмних виступів.

У більш загальному контексті російські доктринальні документи аналізувались у російській історіографії А. Смірновим [Смирнов, 2013], О. Шкапяком [Шкапак, 2011], О. Богатуровим [Богатуров, 2007], І. Бургановою [Бурганова, 2016]. У вітчизняній історіографії російські доктринальні документи аналізувались нами для з'ясування доктринальних засад політики Росії щодо пострадянського простору [Бульвінський, 2020, с. 305–336].

Виклад основного матеріалу. Вперше у російських доктринальних документах Україна згадується у єльцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. [Концепция, 1993]. Україну разом із Білоруссю і Казахстаном згадано у зв'язку з необхідністю виводу з її території ядерних сил колишнього СРСР. Водночас у тому ж документі йдеться про те, що «з огляду на важливість взаємин з Україною, Білоруссю, Казахстаном, слід вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних договорів у першу чергу».

Б. Єльцин згадував про Україну в усіх своїх посланнях до Федеральних зборів. Незалежно від контексту – у доброзичливому тоні: і коли говорив про ліквідацію стратегічних ядерних озброєнь на українській території [Послание, 1994; Послание, 1995], і коли наголошував на бажаності встановлення добросусідських відносин [Послание, 1995; Послание, 1997] чи відносин стратегічного партнерства [Послание, 1998; Послание, 1999].

На відміну від Б. Єльцина, В. Путін за час двох перших президентських термінів жодного разу не згадав про Україну в посланнях до Федеральних зборів. Д. Медведєв зробив це лише один раз [Послание, 2010], і то лише через кому в довгому переліку країн (Китай, Індія, Бразилія, Республіка Корея, Сінгапур, Японія, Канада, Італія, Фінляндія, Україна, Казахстан), з якими Росія має «великий потенціал – у нарощуванні інноваційної складової співпраці».

Зникнення України з російських публічних програмних та стратегічних документів свідчило про те, що в Москві зрозуміли безперспективність спроб втягнути Україну до своїх геополітичних чи інтеграційних проєктів, хоч на практиці цих спроб не полишали. Про Україну російські стратеги знову згадали тепер у негативному контексті, у зв'язку з подіями двох революцій (Помаранчевої та Революції Гідності), які сприяли дедалі більшому відходу України від Росії та її руху в бік Європейського Союзу.

У першому стратегічному документі, який з'явився після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні – Концепції зовнішньої політики 2008 р. [Концепция, 2008], – Україну згадано в контексті негативного ставлення Росії до планів її вступу до НАТО. За кілька місяців до цього Росії вдалося не допустити надання Україні та

Грузії на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Плану дій щодо членства. Надалі в Стратегії національної безпеки [Стратегия, 2009] рр. Україна, поряд із Грузією, Азербайджаном та Казахстаном, згадується в контексті необхідності забезпечення безпеки державного кордону Росії з кожною з них.

Після приходу до влади В. Януковича Україну вперше за тривалий час було згадано в російському доктринальному документі в союзницькому контексті: у Концепції зовнішньої політики 2013 р. ставилося завдання «вибудовувати відносини з Україною як з пріоритетним партнером у СНД, сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів» [Концепция, 2013].

Парафування 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити те саме 2013 р. спонукало Москву внести до Концепції застереження, згідно з яким, «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами-учасниками СНД узятих на себе зобов'язань у рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику викручування рук щодо країн, які підписали чи мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС з метою недопущення розвитку учасниками СНД відносин з ЄС у форматах, які Москва вважала для себе небажаними.

Уперше за три свої президентські терміни В. Путін згадав про Україну в посланні до Федеральних Зборів лише в грудні 2013 р., у розпал Євромайдану в Києві, підкресливши, що українські партнери – режим В. Януковича – висловлювали зацікавленість в участі в окремих угодах Митного союзу [Послание, 2013].

Революція Гідності 2013 – 2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України, зламавши інтеграційні плани Кремля щодо України, кардинально змінили доктринальне ставлення до неї як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивиться крізь призму стратегічного суперництва із Заходом. Зокрема, у Воєнній доктрині 2014 р. явно під впливом подій Революції Гідності з'являється нова зовнішня військова небезпека для Росії: «встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, у тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації» [Военная доктрина, 2014].

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові моменти, яких не було в редакції 2010 р., явно навіяні й легалізовані Москвою для себе досвідом російської агресії у Криму й на Донбасі. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансованих і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Політична оцінка подій Революції Гідності в Україні була дана Москвою в Стратегії національної безпеки 2015 р., де підкреслено, що «підтримка США й Європейським Союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту. Зміцнення ультраправої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в особі Росії, неприкрита ставка на силове вирішення внутрішньодержавних суперечностей, глибока соціально-

економічна криза перетворюють Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії» [Стратегія, 2015].

У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордону, загрозою її державній безпеці. Це стало наслідком концептуального неприйняття Москвою низки успішних народних рухів у ряді країн пострадянського простору, які привели до зміни влади в них: Трояндової революції 2003 р. у Грузії, Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, Тюльпанової революції 2005 р. у Киргизстані та Революції Гідності 2013–2014 рр. в Україні. В аналогічному ключі Москва осмислила й невдалі антирежимні акції протесту в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009).

Цинічно заперечуючи свою збройну агресію проти України, анексію частини її території і розуміючи, що дестабілізувати її не вдалося, Москва під тиском міжнародних санкцій у Концепції зовнішньої політики 2016 р. змінила риторiku. У документі зазначається, що РФ «зацікавлена в розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків з Україною на основі взаємної поваги, побудові партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» та «політико-дипломатичному врегулюванні внутрішньо-українського конфлікту» [Концепція, 2016].

Починаючи з 2021 р. у програмних виступах В. Путіна ставлення російського президента до України наочно і суттєво змінюється. Він починає публічно ставити під сумнів сам факт існування окремого українського народу та його держави, не визнавати міжнародну суб'єктність України.

Так у Стратегії національної безпеки Росії, схваленої В. Путіним 2 липня 2021 р. серед цілей російської зовнішньої політики згадується «зміцнення братерських зв'язків між російським, білоруським та українським народами» [Стратегія, 2021]. Однак що саме В. Путін розумів під цими братерськими зв'язками стало зрозуміло з його публіцистичної статті [Об историческом единстве русских и украинцев, 2021], розміщеної на сайті Кремля 12 липня 2021 р. у якій було викладене імперське бачення російсько-українських відносин, ґрунтоване на старій історичній концепції триєдиного народу.

Основні ідеї цього путінського бачення історії України та російсько-українських зв'язків полягали у тому, що росіяни й українці – один народ; Росія і Україна є частинами одного історичного і духовного простору; у часи Давньої Русі слов'янські та інші племена на великій території – від Ладоги, Новгорода, Пскова до Києва і Чернігова – об'єднували одна мова, економічні зв'язки, влада князів династії Рюриковичів і одна православна віра; у Російській імперії проходив активний процес розвитку малоросійської культурної ідентичності в рамках великої російської нації, що об'єднувала великоросів, малоросів і білорусів; у XIX ст. у середовищі польської еліти та частині малоросійської інтелігенції почали поширюватись ідеї про те, що українці є окремим від росіян народом, а потім ідею про окремішність українства нібито підхопила австро-угорська влада; саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складався з великоросів, малоросів і білорусів, – закріпила на державному рівні положення про три окремі слов'янські народи: російський, український і білоруський; сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської епохи, яка була значною мірою створена за рахунок

історичної Росії, яка фактично виявилась територіально пограбованою; у 1991 р. з утворенням незалежних держав багато російських історичних територій було відірвано від історичної Батьківщини.

У цій своїй статті В. Путін вперше обґрунтував положення про те, що країни Заходу нібито цілеспрямовано перетворювали Україну на бар'єр між Росією і Європою і що у 2014 р. відбувся перехід від концепції «Україна – не Росія» до концепції «Україна – анти-Росія», що Москву категорично не влаштовує. Тут чи не вперше В. Путін заявив, що українська державна політика спрямована на розширення сфери використання української мови і культури в Україні загрожує власне російському народу як такому, адже «курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої до Росії, за своїми наслідками можна порівняти із застосуванням проти нас зброї масового ураження. У результаті такого грубого, штучного розриву росіян і українців сукупно російський народ може зменшитися на сотні тисяч, а то й на мільйони». Інакше кажучи, розвиток незалежної української держави у сприйнятті В. Путіна є екзистенційною загрозою для Росії поза контекстом її протистояння із Заходом чи розширення НАТО.

Також у цій статті В. Путін фактично розкрив своє розуміння причин російської збройної агресії проти України у 2014 р. Оскільки проект «анти-Росія», на його думку, відкинули мільйони жителів Криму і Донбасу, то Росія мала їх захистити від страшних «українських неонацистів» і в жодному разі не допустити «щоб наші історичні території і близьких для нас людей, які там живуть, використовували проти Росії».

Ці підходи були розвинуті у зверненнях В. Путіна напередодні великого вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Так, 21 лютого 2022 р. він заявив, що «Україна для нас – це не просто сусідня країна. Це невід'ємна частина власної історії, культури, духовного простору... сучасна Україна цілком і повністю створена Росією, точніше більшовицькою, комуністичною... через відокремлення, відторгнення частини власних історичних територій» Росії і що «Україна, по суті, ніколи не мала стійкої традиції своєї справжньої державності» [Обращение, 21 февраля 2022].

Говорячи про сучасність, В. Путін називає Україну колонією Заходу з маріонетковим режимом, територію якої США і НАТО нібито розпочали освоювати «як театр потенційних військових дій», плануючи швидко наростити тут військове угруповання НАТО, а тому «вступ України до НАТО – це пряма загроза безпеці Росії», бо «багаторазово зростає небезпека саме раптового удару по нашій країні». Як цьому має запобігти оголошене у цьому Зверненні визнання незалежності самопроголошених ДНР та ЛНР, не зрозуміло.

У зверненні від 24 лютого 2022 р. В. Путін повторює тезу про те, що для Росії є неприйнятним подальше «військове освоєння прилеглих до наших кордонів територій, якщо ми дозволимо це зробити,... створюватиме для Росії постійно наростаючу, абсолютно неприйнятну загрозу». Далі В. Путін чесно визнає, що проблема не в НАТО, «проблема в тому, що на прилеглих до нас територіях, – ...на наших же історичних територіях, – створюється ворожа нам «анти-Росія», «а для нашої країни – це в підсумку питання життя і смерті, питання нашого історичного майбутнього як народу... Це реальна загроза не просто нашим інтересам, а самому

існуванню нашої держави, її суверенітету», адже «Росія не може почуватися в безпеці, розвиватися, існувати з постійною загрозою, яка виходить з території сучасної України...» [Обращение, 24 февраля 2022].

Аналіз путінського звернення від 24 лютого 2022 р. приводить нас до однозначного висновку, для Росії саме існування незалежної сильної України, а не НАТО складає життєву загрозу від якої вони нібито мають захищатись, а тому, як сказав В. Путін, він і ухвалив рішення про проведення спеціальної воєнної операції. Її цілями було оголошено захист людей на Донбасі, а також, що насправді головне, «демілітаризація» та «денацифікація» України, тобто роззброєння України та приведення до керівництва нею людей, які забезпечать панування тут культурно-цивілізаційних стандартів «Російського світу».

Цікавими моментами у зверненні В. Путіна від 21 вересня 2022 р. є обмеження офіційно проголошуваних цілей спеціальної військової операції вже лише звільненням всієї території Донбасу від «неонацистського режиму, який захопив владу в Києві» та поява тези, що це не Росія розпочала війну, а «злі» сили на Заході, які «зробили своєю зброєю тотальну русофобію, зокрема десятиліттями цілеспрямовано плекали ненависть до Росії, насамперед в Україні, якій вони готували долю антиросійського плацдарму, а сам український народ перетворили на гарматне м'ясо й штовхнули на війну з нашою країною, розв'язавши її, цю війну, ще 2014 року...» [Обращение, 21 сентября 2022].

Хоча у своєму зверненні від 24 лютого 2022 р. В. Путін і обіцяв, що у його «плани не входить окупація українських територій», але 30 вересня 2022 р. були підписані договори про прийняття до складу Російської Федерації ДНР, ЛНР, Запорізької та Херсонської обл. У виступі присвяченому юридичному оформленні цієї анексії, В. Путін закликав «київський режим негайно припинити вогонь, усі бойові дії, ту війну, яку він розв'язав ще 2014 року, і повернутися за стіл переговорів. Ми до цього готові... Але вибір народу в Донецьку, Луганську, Запоріжжі та Херсоні обговорювати не будемо, він зроблений». Ці території Путін називає «нашою землею», у захисті яких «велика визвольна місія нашого народу» [Подписание договоров, 30 сентября 2022].

Отже у цьому виступі В. Путін спробував більш чітко закріпити новий наратив щодо російсько-української війни, згідно з яким, це Київ розв'язав війну з росіянами у 2014 р., а Москва не агресор і окупант, а визволитель російських історичних земель від гноблення київського неофашистського режиму.

Під час свого виступу на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай» [Заседание, 27 жовтня 2022] В. Путін деталізував російські історичні територіальні претензії до України, заявивши, що «більшовицьке керівництво того часу ухвалило рішення, щоб догодити націоналістично налаштованій частині більшовиків, що походили з України, наділити їх споконвічно російськими історичними територіями, не запитуючи населення, яке проживало на цих територіях. Передали туди всю Малоросію, все Причорномор'я, весь Донбас...», а тому для В. Путіна Україна є штучною державою.

У своєму зверненні до Федеральних зборів 2023 р. В. Путін концептуалізував свою тезу про «визвольний», а не загарбницький характер війни з Україною: «Рік тому заради захисту людей на наших історичних землях, для гарантування безпеки нашої країни, для ліквідації загрози, яка виходила від неонацистського режиму, що

склався в Україні після перевороту 2014 року, було ухвалено рішення про проведення спеціальної військової операції». Адже нібито «США і НАТО ...готували підвладний їм київський режим, поневолену ними Україну до великої війни ...нагадаю, київський режим ще в 2014 році кинув і артилерію, і танки, і літаки ...Хочу це повторити: це вони розв'язали війну, а ми використовували силу і використовуємо, щоб її зупинити» [Послание, 21 февраля 2023].

Також В. Путін роз'яснює, що це вже не перша спроба Європи ослабити Росію, відірвавши від неї Україну та зробивши із неї «анти-Росію»: «цей проєкт сягає корінням ще XIX століття, його вирощували і в Австро-Угорській імперії, і в Польщі, і в інших країнах з однією метою – відірвати ці історичні території, які сьогодні називаються Україною, від нашої країни». Тому зараз «Захід використовує Україну і як таран проти Росії, і як полігон...».

У своїй Концепції зовнішньої політики 2023 р. Україна згадана у тому контексті, що РФ вжила заходи із захисту «своїх життєво важливих інтересів на українському напрямку», що стало приводом для «загострення багаторічної антиросійської політики» з боку США та їх союзників [Указ, 2023].

Висновки. Проведене дослідження показало, що основний вектор еволюції концептуального ставлення Росії до України за пострадянське тридцятиліття, відображене у її доктринальних чи програмних документах, був спрямований від сприйняття України як дружньої країни з якою варто мати добросусідські відносини чи відносини стратегічного партнерства, як це було у 1990-х рр. за президентства Б. Єльцина, до проголошення території України російськими історичними землями, а самої Української держави загрозою існуванню Російській державі та її суверенітету, як це сталося на четвертому президентському терміні В. Путіна на початку 2020-х рр.

Негативне концептуальне осмислення України з боку російської еліти у її стратегічних документах розпочалось у зв'язку з подіями Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013 – 2014 рр., геополітична сутність яких полягала у концептуальному визначенні українським суспільством євроатлантичного вектору свого розвитку, що було вкрай негативно сприйнято в путінській Росії, де запанували імперсько-реваншистські настрої.

Злам інтеграційних планів Кремля щодо України Революцією Гідності привів до початку російської збройної агресії проти України у 2014 р. та кардинальної зміни доктринального ставлення до неї як до джерела нестабільності на російських кордонах, фактично ворожої та ще й штучно створеної країни («анти-Росії»), на яку Москва дивиться крізь призму стратегічного суперництва із Заходом. З 2022 р. Росія почала цинічно, але у своєму імперському дусі трактувати війну проти України як визвольну, спрямовану на визволення російських історичних територій та «російських людей», які на них проживають.

Список використаних джерел та літератури

Богатуров, А., 2007. Три поколения внешнеполитических доктрин России, *Международные процессы*. Т. 5, № 1, 54–69.

Брехуненко, В., Ковальчук, В., Ковальчук, М., Корнієнко, В., 2016. «Братня» навала. *Війни Росії проти України XII–XXI ст.* Київ, 2016.

Бульвінський, А. Г., 2020. Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору, *Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*: монографія / за редакцією

кандидата історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського. Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 305–336.

Бурганова, И. Н., 2016. Сравнительный анализ концепции внешней политики РФ в редакции 2000 г. и 2013 г. в оценке вызовов национальной и международной безопасности, *Международный научно-исследовательский журнал*. № 4, Ч. 7. 90–92 [Электронный ресурс]: <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-7-46.pdf#page=90>

Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. №815), 2014. *Российская газета - Федеральный выпуск*, №6570 (298).

Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 27 октября 2022 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/69695>

Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г., 1993. *Дипломатический вестник*. 1-2. Спецвыпуск. 3-23.

Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440 [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/news/785>

Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г. [Электронный ресурс]: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f

Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640 [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451/page/1>

«Об историческом единстве русских и украинцев». Статья Владимира Путина, 12 июля 2021 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>

Обращение Президента Российской Федерации, 21 февраля 2022 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>

Обращение Президента Российской Федерации, 24 февраля 2022 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/events/president/news/67843>

Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, 30 сентября 2022 г. [Электронный ресурс]: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465>

Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Об укреплении Российского Государства» 1994 г. [Электронный ресурс]: http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html

Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России», 1995 г. [Электронный ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/72-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_o_dejstvennosti_gosudarstvennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html

Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Порядок во власти – порядок в стране» 1997 г. [Электронный ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/74-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_porjadok_vo_vlasti_porjadok_v_strane_1997_god.html

Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Общими силами - к подъему России», 1998 г. [Электронный ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/75-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_obshimi_silami_k_podemu_rossii_1998_god.html

Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия на рубеже эпох», 1999 г. [Электронный ресурс]: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/76-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_na_rubezhe_jepokh_1999_god.html

Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 30 ноября 2010 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/33028>

Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 12 декабря 2013 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/38057>

Послание Президента Федеральному Собранию, 21 февраля 2023 г. [Электронный ресурс]: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565>

Смирнов, А. И., 2013. Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ, *Внешняя политика России: теория и практика*. Учебное пособие / под общей редакцией С.В. Смутьского, О.Д. Абрамовой. Москва.

Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537) [Электронный ресурс]: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>

Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г., № 683) [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>

Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400 [Электронный ресурс]: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046>

Указ об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации, 31 марта 2023 г. [Электронный ресурс]: <http://kremlin.ru/acts/news/70811>

Шкапак, О., 2011. Концепции внешней политики Российской Федерации 1993, 2000 и 2008 годов: сравнительный анализ, *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*, 5, 9–13.

References

Bogaturov, A., 2007. Tri pokoleniya vneshnepoliticheskikh doktrin Rossii [Three generations of Russia's foreign policy doctrines], *Mezhdunarodnye protsessy*. T. 5, № 1, 54–69. [in Russian].

Brekhunenko, V., Kovalchuk, V., Kovalchuk, M., Korniienko, V., 2016. «Bratnia» navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st. [“Brotherhood” rush. Wars of Russia against Ukraine of the 12th–21st centuries] Kyiv, 2016. [in Ukrainian].

Bulvinskyi, A. H., 2020. Doktrynalni zasady polityky Rosii shchodo postradianskoho prostoru [Doctrinal foundations of Russia's policy in relation to the post-Soviet space], *Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru: monohrafiia / za redaktsiieiu kandydata istorychnykh nauk, dotsenta A.H. Bulvinskoho*. Kyiv : DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 305–336. [in Ukrainian].

Burganova, I. N., 2016. Sravnitelnyy analiz kontseptsii vneshney politiki RF v redaktsii 2000 g. i 2013 g. v otsenke vyzovov natsionalnoy i mezhdunarodnoy bezopasnosti [Comparative analysis of the Russian foreign policy concept in the 2000 and 2013 editions in the assessment of national and international security challenges], *Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal*. № 4, Ch. 7. 90–92 Retrieved from: <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-7-46.pdf#page=90> [in Russian].

Voennaya doktrina Rossiyskoy Federatsii [Military Doctrine of the Russian Federation] (utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 25 dekabrya 2014 g. №815), 2014. *Rossiyskaya gazeta - Federalnyy vypusk*, №6570 (298). [in Russian].

Zasedanie Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valday» [Valdai International Discussion Club meeting], 27 oktyabrya 2022 g. Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/69695> [in Russian].

Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, utverzhdena Rasporyazheniem Prezidenta Rossiyskoy Federatsii B.N. Yeltsina ot 23 aprelya 1993 g. [The Concept of Foreign Policy of the Russian Federation, approved by the Order of the President of the Russian Federation B.N. Yeltsin of April 23, 1993], 1993. *Diplomaticheskiy vestnik*. 1-2. Spetsvypusk. 3-23. [in Russian].

Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii ot 12 iyulya 2008 g. [Concept of Foreign Policy of the Russian Federation dated July 12, 2008] № Pr-1440 Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/news/785> [in Russian].

Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii. Utverzhdena Prezidentom Rossiyskoy Federatsii V.V. Putinyom 12 fevralya 2013 g. [Concept of Foreign Policy of the Russian Federation. Approved by President V.V. Putin on 12 February 2013].

Approved by the President of the Russian Federation V.V. Putin on February 12, 2013. Putin on February 12, 2013] Retrieved from: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f [in Russian].

Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 30 noyabrya 2016 g. [Concept of Foreign Policy of the Russian Federation. Approved by the Decree of the President of the Russian Federation dated November 30, 2016] № 640 Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451/page/1> [in Russian].

«Ob istoricheskom edinstve russkikh i ukrainsev». Statya Vladimira Putina, 12 iyulya 2021 g. ["On the historical unity of Russians and Ukrainians". Article by Vladimir Putin, July 12, 2021] Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> [in Russian].

Obrashchenie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, 21 fevralya 2022 g. [Address by the President of the Russian Federation, February 21, 2022] Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> [in Russian].

Obrashchenie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii, 24 fevralya 2022 g. [Address by the President of the Russian Federation, February 24, 2022] Retrieved from: <http://kremlin.ru/events/president/news/67843> [in Russian].

Podpisanie dogovorov o prinyatii DNR, LNR, Zaporozhskoy i Khersonskoy oblastey v sostav Rossii, 30 sentyabrya 2022 g. [Signing of agreements on the admission of the DNR, LNR, Zaporizhzhya and Kherson regions to Russia, September 30, 2022] Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/69465> [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF: «Ob ukreplenii Rossiyskogo Gosudarstva» 1994 g. [Address of the President of Russia Boris Yeltsin to the Federal Assembly of the Russian Federation: "On Strengthening the Russian State" 1994] Retrieved from: http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniyu_rf_1994_god.html [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF: «O deystvennosti gosudarstvennoy vlasti v Rossii», 1995 g. [Address of the President of Russia Boris Yeltsin to the Federal Assembly of the Russian Federation: "On the Effectiveness of State Power in Russia," 1995] Retrieved from: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/72-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniyu_rf_o_deystvennosti_gosudarstvennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF: «Poryadok vo vlasti – poryadok v strane» 1997 g. [Address of the President of Russia Boris Yeltsin to the Federal Assembly of the Russian Federation: "Order in Power - Order in the Country" 1997] Retrieved from: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/74-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniyu_rf_porjadok_vo_vlasti_porjadok_v_strane_1997_god.html [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF: «Obshchimi silami - k podemu Rossii», 1998 g. [Address of the President of Russia Boris Yeltsin to the Federal Assembly of the Russian Federation: "By Common Forces - Toward the Rise of Russia", 1998] Retrieved from: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/75-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniyu_rf_obshchimi_silami_k_podemu_rossii_1998_god.html [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossii Borisa Yeltsina Federalnomu Sobraniyu RF: «Rossiya na rubezhe epokh», 1999 g. [Address of the President of Russia Boris Yeltsin to the Federal Assembly of the Russian Federation: "Russia at the Turn of the Era," 1999] Retrieved from: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/76-poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniyu_rf_rossiya_na_rubezhe_epokh_1999_god.html [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii Federalnomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii. (O polozhenii v strane i osnovnykh napravleniyakh vnutrenney i vneshney politiki gosudarstva), 30 noyabrya 2010 g. [Presidential Address to the Russian Federation to the Federal Assembly of the Russian Federation. (On the situation in the country and the main directions of domestic and foreign policy of the state), November 30, 2010] Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/bank/33028> [in Russian].

Poslanie Prezidenta Rossiyskoy Federatsii Federalnomu Sobraniyu Rossiyskoy Federatsii, 12 dekabrya 2013 g. [Presidential Address to the Federal Assembly, February 21, 2023] Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/bank/38057> [in Russian].

Poslanie Prezidenta Federalnomu Sobraniyu, 21 fevralya 2023 g. [Presidential Address to the Federal Assembly, February 21, 2023] Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565> [in Russian].

Smirnov, A. I., 2013. Kontseptsii vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii: sravnitelnyy analiz [Concepts of Foreign Policy of the Russian Federation: Comparative Analysis], *Vneshnyaya politika Rossii: teoriya i praktika*. Uchebnoe posobie / pod obshchey redaktsiei S.V. Smulskogo, O.D. Abramovoy. Moskva. [in Russian].

Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii do 2020 goda [National Security Strategy of the Russian Federation until 2020] (utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 12 maya 2009 g., № 537) Retrieved from: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307> [in Russian].

Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii (utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 31 dekabrya 2015 g., № 683) [National Security Strategy of the Russian Federation (approved by Presidential Decree No. 683 of December 31, 2015)] Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391> [in Russian].

Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Rossiyskoy Federatsii ot 2 iyulya 2021 g. № 400 [National Security Strategy of the Russian Federation. Approved by Decree of the President of the Russian Federation No. 400 of July 2, 2021] Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/47046> [in Russian].

Ukaz ob utverzhdenii Kontseptsii vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii, 31 marta 2023 g. [Decree on Approval of the Concept of Foreign Policy of the Russian Federation, March 31, 2023] Retrieved from: <http://kremlin.ru/acts/news/70811> [in Russian].

Shkapyak, O., 2011. Kontseptsii vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii 1993, 2000 i 2008 godov: sravnitelnyy analiz [Foreign Policy Concepts of the Russian Federation 1993, 2000 and 2008: Comparative Analysis], *Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoe pravo*, 5, 9–13. [in Russian].

UKRAINE IN RUSSIAN DOCTRINE DOCUMENTS

Andriy Bulvinskyi

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of the History of New Independent States,
State Institution «Institute of World History of NAS of Ukraine», Kyiv

Abstract. *The purpose of this article is to clarify Russia's conceptual vision of Ukraine, reflected in its doctrinal documents for the post-Soviet thirty years. The conducted research showed that the main vector of the evolution of Russia's conceptual attitude towards Ukraine was directed from the perception of Ukraine as a friendly country with which it is worth having good neighborly relations or relations of strategic partnership, as was the case in the 1990s during B. Yeltsin's presidency, to the declaration of Ukraine's territory as Russian historical lands, and the Ukrainian state itself a threat to the Russian state's existence and its sovereignty, as happened during V. Putin's fourth presidential term in the early 2020s. The negative conceptual understanding of Ukraine by the Russian elite in its strategic documents began in connection with the events of the Orange Revolution of 2004 and the Revolution of Dignity of 2013 – 2014, which were extremely negatively perceived in Putin's Russia, where imperial-revanchist attitudes prevailed. The breakdown of the Kremlin's integration plans for Ukraine by the Revolution of Dignity caused a radical change in the doctrinal attitude towards it as a source of instability on Russia's borders, in fact a hostile and even allegedly artificially created country ("anti-Russia"), which Moscow views through the prism of strategic rivalry with the West. In 2021, V. Putin returned to public use the old imperial concept of a triune nation, which allegedly consists of Great Russians, Little Russians and Belarusians (Velykorosy, Malorosy, Bilorosy), and therefore any attempts to strengthen the position of the Ukrainian language or culture on Ukraine's territory in this context are perceived in Moscow as an encroachment on the very existence of the Russian people, efforts to reduce its number. Since 2022, Russia, in its imperial spirit, began to interpret the war against Ukraine as a war of liberation aimed at the liberation of Russian historical territories and the "Russian people" who live there.*

Key words: Ukraine, Russia, doctrinal documents.

ІННОВАЦІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ: ЧЕЛЕНДЖ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук, професор кафедри методології та методики
суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Загребельна Ніна Іванівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри методології та методики
суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: n.i.zahrebelna@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-8620-9291>

Цейгер Ігор Васильович

студент магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 19if.i.zeiher@std.npu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0001-6216-5957>

Анотація. У статті здійснено аналіз публікацій з питань інноваційної освіти в Україні, досліджено застосування інноваційних технологій викладання суспільних дисциплін загалом і історії України зокрема. Проаналізовано доцільність застосування інноваційних технологій у відповідності з чинними стандартами та критеріями оцінювання якості освіти, зокрема Нової української школи (НУШ). Проведена характеристика інноваційних методик навчання на прикладі широко відомих серед сучасної молоді трендів, з метою дослідження їх потенціальних можливостей для застосування в сфері освіти. Проаналізовано переваги застосування вказаних інноваційних методик з погляду компетентнісного підходу до навчання здобувачів освіти, у відповідності зі стандартами НУШ. Обґрунтована необхідність детального розгляду та вивчення фактів, подій та явищ сучасної історії України, зокрема – російсько-української війни. Охарактеризовано шляхи унаочнення та покращення мотивації здобувачів світи при вивченні вказаних тем. Висвітлено доцільність застосування інноваційних технологій при вивченні сучасної історії України. Охарактеризовано феномен «челенджу» як популярного в інтернет-середовищі формату самовираження та комунікації, виділені його основні особливості, наведені приклади. Виявлені позитивні сторони вказаного формату, приділено увагу їх обґрунтуванню та визначенню їх відповідності стандартам освіти в Україні. Аргументовано доцільність використання челенджів на уроках історії на прикладі актуальних у наші дні тем, зокрема – російсько-української війни. Наведені конкретні приклади використання челенджів в процесі вивчення сучасної російсько-української війни в закладах освіти, зокрема – надані методичні рекомендації з організації усіх етапів уроку,

використовуючи інноваційну технологію навчання – челендж. Окреслені вектори майбутнього поглибленого вивчення та дослідження даної проблематики з метою удосконалення навчального процесу в освітніх закладах України.

Ключові слова: челендж, інноваційна освіта, інноваційні технології, методика викладання історії.

Постановка проблеми. Проблема актуалізації, доступності та сучасності освіти на сучасному етапі є одним з ключових питань в контексті дискусії щодо поліпшення якості навчання та виховання освіченої української нації в умовах реалізації концепції Нової української школи та протистояння відкритій агресії РФ проти України. Викладання історії в закладах загальної середньої освіти на сучасному етапові постає перед проблемою необхідності адаптації до вимог і викликів сучасного світу, які стрімко змінюються в умовах інформаційного суспільства з його постмодернізмом. Традиційні методи навчання історії, розроблені методичні підходи до організації освітнього процесу на уроках історії, навіть десятиліття тому, втрачають свою ефективність, особливо враховуючи реалії сьогодення, за яких навіть наймолодші здобувачі освіти постійно перебувають у вирі інформації, трендів, які змінюються чи не щодня.

За таких умов перед викладачами, вчителями, педагогами постає непросте завдання: відповідати сучасним вимогам організації освітнього процесу, залучаючи інноваційні технології навчання історії, тим самим постійно осучаснювати процес засвоєння нових історичних знань здобувачами освіти.

Саме тому одним із основних завдань сучасної історичної освіти в Україні є впровадження інноваційних підходів навчання історії, що є ключовим для забезпечення глибокого розуміння сучасності та підготовки молодого покоління українців, покоління «зумерів» та «альфа», до майбутніх викликів.

Інновації в освітньому процесі спрямовані на стимулювання інтелектуального розвитку здобувачів освіти, розширення їхнього аналітичного та критичного мислення, розвиток навичок, які будуть необхідні їм у їхньому повсякденному житті з його сучасними та майбутніми викликами. В свою чергу, одним з найбільш, як на наш погляд, форматів, який може бути використаний у процесі навчання історії, є широко відомі в мережі інтернет челенджі.

Водночас, важливим для сучасної системи історичної освіти залишається проблема ефективного засвоєння здобувачами освіти історичних фактів, подій та явищ, актуальність яких для сьогодення є найбільш нагальною. Так, однією з таких тем, цілком очевидно, є російсько-українська війна (2014 – 2023 рр.), висвітлення якої в сучасних закладах загальної середньої освіти також потребуватиме розробки методичних підходів широкого та ефективного застосування інноваційних технологій навчання історії.

Метою статті є аргументація доцільності використання челенджів на уроках історії на прикладі актуальних у наші дні тем, зокрема – російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інноваційної освіти і залучення нових форм навчання історії в освітній процес є досить актуальною серед дослідників-методистів в Україні. Доцільність застосування інтерактивних методів навчання історії, а також аналіз широкого ряду технологій їхнього застосування висвітлено у праці О. Пометун та Л. Пироженко «Сучасний урок.

Інтерактивні технології навчання» [Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання]. Автори звертають увагу на класифікації подібних технологій та методів навчання, а також приводять конкретні приклади їх реалізації. Актуальні питання формування медіаграмотності у сучасній освіті розкрито авторами посібника «Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства» (Т. Бакка, О. Бурім, О. Волошенюк, Р. Євтушенко, Т. Мелешенко та О. Мокрогуз) [Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства]. У цьому контексті важливим є також дослідження О. Дубініної «Використання гумору у педагогічній діяльності» [Дубініна, 2012], в якій обґрунтовано доцільність залучення технологій та методів навчання, які сприяють підвищенню емоційності у сприйнятті навчального матеріалу здобувачами освіти. Особливої уваги заслуговують роботи, автори яких висвітлюють питання використання конкретних популярних серед молоді тенденцій та трендів до освітньої діяльності. Серед них виділяємо статтю І. Коляди та Я. Камбалової «Використання медійних стендапів у процесі формування правової компетентності та медіаграмотності здобувачів освіти на уроках правознавства» [Коляда, Камбалова, 2022].

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яка сфера життєдіяльності, сучасна освіта в Україні, будучи важливою складовою становлення індивіда, ставить перед собою цілий ряд цілей та завдань, виконання яких забезпечить гармонійний розвиток молодшого покоління сучасного українського суспільства. Усі вони є вкрай важливими, і сформульовані в концепції Нової Української Школи, в якій основний акцент зроблено на формуванні у здобувачів освіти набору важливих практичних компетентностей як складових цілого ряду освітніх компетентностей. У свою чергу, такий підхід диктує необхідність для усієї сфери освіти загалом, і вчителів історії зокрема, відповідати сучасним викликам, що постали перед українською історичною освітою в умовах інформаційних війн та викликів постмодерних підходів у соціогуманітаристиці.

Таким чином, подальший розвиток системи освіти вимагає від педагогічної науки, методики навчання історії дослідження, вивчення, теоретичного осмислення і практичного впровадження в освітній процес нових технологій навчання.

Сучасна школа, як влучно підкреслює І. Дичківська, вже не може орієнтуватись виключно на традиційні цілі та завдання, які стояли перед освітньою наукою у минулі роки та десятиліття тому – передавати знання, формувати у здобувачів освіти уміння та навичок. Ключовими завданнями на сучасному етапі розвитку освіти в Україні є розвиток природних здібностей молоді, виховання у них вміння приймати рішення, бути ініціативними та відповідальними [Дичківська, 2004, с. 3].

Інноваційні технології навчання забезпечують можливість індивідуалізувати процес навчання. Кожен здобувач освіти має свої особливості особистості та потреби, і технології можуть допомогти врахувати їх. Крім того інноваційні технології навчання сприяють організовувати освітній процес як більш захопливий та цікавий для здобувачів освіти, що підвищує їхню мотивацію до навчання. Використання відеоуроків, інтерактивних завдань, вебінарів та рольових і театралізованих ігор допомагає залучити здобувачів освіти до активної участі в освітньому процесі, підвищити їх пізнавальний інтерес до вивчення минулого. Вони можуть брати участь в різних проєктах, вирішувати складні задачі, спілкуватися з

однолітками та фахівцями з різних галузей. Це допомагає розвивати креативне та критичне мислення, комунікативні і колективні компетентності.

Осучаснення освітньої парадигми потребує необхідності аналізу популярних трендів, які набули поширення серед молоді на сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства. Звичайно, в інформаційну еру на авансцену вийшла мережа інтернет. Вплив інтернету на сучасне суспільство неможливо недооцінювати. Інтернет став не тільки джерелом інформації, а й платформою для комунікації, розваг і творчості. З розвитком соціальних мереж і спільнот, в інтернеті з'явилась низка популярних молодіжних трендів, які швидко здобули популярність серед сучасного молодого покоління українців – покоління «зумерів» та «альфа».

У цій статті спробуємо розглянути і проаналізувати деякі з цих трендів і їхній вплив на молоде покоління українців шкільного віку.

Одним з найбільш популярних трендів серед молоді шкільного віку в інтернеті є використання соціальних мереж. Facebook, Instagram, Twitter, TikTok та інші платформи залучають мільйони користувачів з усього світу. Ці соціальні мережі стали не просто місцем для спілкування, а й платформою для самовираження. Сучасна молодь використовують їх для поширення своїх ідей, думок, творчості і створення особистого бренду. Платформи, такі як YouTube та TikTok, надають учнівській молоді можливість створювати власний відео контент і поділитися ним з широкою аудиторією, навіть поза межами України. Відеоблоги, танці, комедійні скетчі, музичні кавери – це лише обмежена кількість прикладів прикладів жанрів відео контенту, які стали надзвичайно популярними. Окрім цього, не можемо згадати і про меми – віртуальні образи, фрази або відео, що швидко розповсюджуються в інтернеті і стають популярними серед користувачів. Меми створюються з метою розваги і комунікації, а їхнє використання може мати іронічний, гумористичний або сатиричний характер. Меми стали не тільки частиною молодіжної культури в інтернеті, а й способом виразити свою позицію з питань політики, соціальних явищ і культурних подій [Меми війни: про що жартували українці протягом 2022 року]. Наприклад, пронована тематика мемів: «Доброго вечора, ми з України», «Привіт, крейсеру «Москва»», «Оркістан», «Бункерний диктатор», «Збираємо бавовну у Чорнобаївці», тощо.

Не менш поширеним інтернет-трендом серед учнівської молоді є челендж. Челендж – з англійської перекладається як «виклик». Його принцип полягає у тому, що автори демонструють певні вміння, записують відповідний відеоролик-тікток, та запрошують друзів прийняти виклик, спробувавши повторити цю дію. Результат необхідно викласти у мережу та додати відповідний хештег. Саме за хештегом кожен охочий зможе переглянути усі подібні відео та за бажанням долучитися, завантаживши у мережу власний тематичний ролик. Сенс челенджу полягає у тому, що кожен може проявити себе і водночас об'єднати якомога більше людей. Тож для молоді це відмінний спосіб вигадати оригінальну ідею, яка захопить однолітків, а також дозволить творчо підійти до виконання самого завдання при створенні власного відео [Челендж у ТікТок: ідеї, як мотивувати школярів до навчання].

Варто відзначити, що челенджі уже давно не є прерогативою лише молодих людей та підлітків. Так, одним з найбільш популярних у всьому світі став «Айс-бакет челендж» (Ice Bucket Challenge). Цей челендж набув популярності влітку 2014 р. і мав на меті залучити увагу до хвороби аміотрофічного склерозу та збору

коштів на дослідження цієї хвороби. Основна ідея челенджу полягала в тому, що людина, яка бере участь, після певних викликів повинна була залити собі воду з льодом на голову і записати цей момент на відео. Вона потім закликала трьох інших людей зробити те саме або ж пожертвувати кошти в організацію, яка бореться з аміотрофічним склерозом. Записи з виконанням челенджу поширювались в соціальних медіа, що прискорило його популярність серед користувачів інтернету. Айс-бакет челендж дійсно став масовим явищем, залучивши увагу як пересічних людей, так і відомих знаменитостей, акторів, спортсменів та політиків, які взявши участь у цьому челенджі, посприяли швидкому збору значних коштів для боротьби з АЛС. Усього за декілька місяців було зібрано понад 100 мільйонів доларів на дослідження та підтримку хворих на зазначене захворювання [Родина Порошенка облилася крижаною водою в естафеті Ice Bucket Challenge].

Отже, челенджі є дійсно цікавим та популярним трендом в сучасному інтернет-просторі, це й зумовлює доцільність дослідження потенційної придатності челенджів для їх подальшого залучення в освітній процес, зокрема при організації навчання історії, наприклад, при вивченні актуальної та складної теми як «Російсько-українська війна (2014 – 2023 рр.)».

Одним з найбільш розповсюджених маркерів російсько-української війни (2014 – 2023 рр.), завдяки якому про мужність українських воїнів дізнався чи не увесь світ – стала славнозвісна фраза одного із захисників о. Зміїний у відповідь на вимогу російського військового корабля здаватись. Фраза дуже швидко стала вірусною, відеоролик з записаним діалогом на сьогодні має більш ніж 3,5 млн. переглядів на платформі YouTube. Прагнучи увічнити пам'ять про мужність та незламність воїнів ЗСУ, Укрпошта 12 квітня 2022 р. випустила спеціалізовану марку із графічним зображенням українського солдата, що демонструє військовому кораблю своє негативне ставлення [В Україні випустили марки «Русській воєнний корабль, іди на**й», які представив автор легендарної цитати]. Подібна практика може бути запропонована у якості челенджу при розгляді цієї теми на уроці історії України. Так, вчитель наприкінці заняття, продемонструвавши свій варіант марки, може запропонувати здобувачам освіти такий варіант домашнього завдання: обрати довільну подію, пов'язану з російсько-українською війною (2014 – 2023 рр.) і запропонувати свій проект або ідею своєї імпровізованої поштової марки. Наприклад, «Чорнобаївка – місце сили», «Buncer», «Masca згоріла і втонула», «Контрнаступ», тощо.

Такий підхід, на наш погляд, сприятиме поєднанню мотивації здобувачів освіти детально дослідити обрану ними подію із завданням підвищення засвоєності історичних подій, фактів, персоналій теми, а також створить сприятливі умови для самовираження при виконанні цього творчого завдання.

Використання челенджів, однак, не мусить обмежуватись виключно таким варіантом інноваційного підходу. Так, челенджі, як результат масової інтернет-культури, вчитель історії може поєднувати з іншими інформаційними феноменами, наприклад – мемами. Як відомо, залучення гумору до освітнього процесу є одним зі способів урізноманітнення освітнього процесу, а також ефективною формою мотивувати здобувачів освіти на засвоєння навчального матеріалу з історії України. Методист О. Дубініна, слушно зауважує, що гумор може виступати як засіб психологічної розрядки, його використання сприяє створенню творчого самопочуття

і, у кінцевому результаті, це впливає на ефективність педагогічної діяльності. Крім того, за допомогою гумору можна управляти колективним настроєм, створювати умови для виконання колективних завдань та формувати спільність серед здобувачів освіти [Дубініна, 2012, с. 93].

У рамках застосування челенджів, як освітньої інноваційної технології, здобувачам освіти може бути запропонований такий його варіант: розробити варіанти мемів, які б були пов'язані з ключовими подіями російсько-української війни (2014 – 2023 рр.). при цьому вчитель історії задає приклад такої діяльності, пропонуючи свій мем для обраної події. На першому етапі він пропонує здобувачам освіти розробити проекти своїх мемів до обраної події. Другим етапом організації освітнього процесу є завдання здобувачам освіти розробити свої меми на самостійно обрані події російсько-української війни (2014 – 2023 рр.). Такий формат завдання може передбачувати і елемент змагання: найбільш дотепний мем може бути розміщено на фейсбук сторінці навчального закладу або на сторінці в інстаграмі.

Не менш широкі можливості використання челеджів як інноваційної технології навчання історії створює використання міжпредметних зв'язків. Так, вивчаючи тему російсько-української війни (2014 – 2023 рр.), здобувачам освіти може бути запропонований такий формат челенджу: здобувачі освіти поділяють на групи і створюють проект-мапу – замальовку, на котрій зображують головні події війни, наступальні операції та схеми контрнаступів в Харківській та Херсонській областях або карти «Країни – союзники України – «Рамштайн»», карти основних битв періоду 2014 – 2023 рр. З цією метою вчитель історії може запропонувати використати здобувачам освіти ментальні карти, як засіб візуалізації навчання історії України. Такий челендж може бути проведений із залученням географічних карт для демонстрації особливостей рельєфу місцевості, кліматичних умов у різних регіонах тощо. Крім того така модель передбачає вже не індивідуальне – а колективне виконання челенджу.

Підвищенню образності засвоєння навчального матеріалу, розвитку креативного мислення, навиків аналізу та систематизації знань сприятиме челендж пов'язаний зі створенням коміксів (намальованих тематичних історій). Наприклад, «Як наші ЗСУ у Мощуні орків гатили», «26 – зачароване число Чорнобаївки», «Контрнаступ ЗСУ у Харківській області», «Нескорений Бахмут», тощо. Формат такого челенджу дозволить здобувачам освіти створити власний мальований проєкт, в якому необхідно обіграти щойно опановану тему у вигляді яскравої історії.

Однією з форм застосування челенджів є також мережа середовища ТікТок. Здобувачам освіти вчитель може завантажити власний тематичний тікток, створивши відповідний відеоролик - тікток про одну із подій російсько-української війни (2014 – 2023 рр.) та запропонувати здобувачам освіти зробити власний відеоролик-тікток про іншу подію, використавши як заставку пісню український рок-гурту «Spiv brativ». Створення відеоролика – тіктоку може бути організовано у форматі колективної творчої справи. Результат необхідно викласти у мережу та додати відповідний хештег. Саме за хештегом кожен охочий зможе переглянути усі подібні відео та за бажанням долучитися до цієї форми освітньої діяльності. Така форма організації самостійної діяльності на уроці історії та у позанавчальний час є для здобувачів освіти підліткового віку відмінним способом вигади оригінальну ідею, яка захопить однолітків, сприятиме розвитку образного мислення, навиків

комунікації, дозволить творчо підійти до виконання самого завдання. Прикладами тематики для таких тітоків можуть бути: декламація вірша, присвяченого одній із битв чи військових операцій російсько-української війни (2014 – 2023 рр.), підбір історичних фактів за темою: «Цікаві факти із життя захисників “Азовсталі”», «Головнокомандувач ЗСУ В. Залужний»; створення відеомемів на тему: «Як наше ЗСУ Херсон визволяли», «Як наші завалили «Крейсер Москва»?», «Чорнобаївка – місце сили»; створення власного короткого відеоролика-презентації на тему: «Нескорені міста України», «Місця ганьби орків», тощо.

Запропоновані нами приклади демонструють можливості залучення членджив до освітньої діяльності, однак, будучи новою технологією, результативність якої ще потребує подальших досліджень та апробацій, проблематика її застосування у перспективі залишатиметься однією з найбільш актуальних тем для дослідників – методистів та вчителів-експериментаторів.

Висновки. Особливості сучасних тенденції розвитку освітньої галузі в Україні засвідчує доцільність використання інноваційних технологій навчання історії в українських закладах загальної середньої освіти. Аналіз впливу сучасної масової інтернет-культури на формування та популяризацію серед молоді шкільного віку нових видів та способів самовираження та комунікації доводить, що сучасні школярі покоління «зумерів» та «альфа» потребує залучення нових технологій навчання історії, які б включали в себе вже звичні для молодого покоління формати роботи, серед яких: використання популярних соціальних мереж, мемів, стендапів, скетчів, членджив, тощо. Звернувши увагу на особливості члендживу як феномену масової культури, який знайшов прихильників не лише серед підлітків, а й усього людства загалом та проаналізувавши його сутність, вважаємо, що членджив є доцільним для використання в закладах загальної середньої освіти як інноваційна технологія навчання історії. При цьому необхідно зазначити, що така технологія може бути використана як технологія індивідуального завдання, так і колективної творчої справи, реалізуючи завдання уроку історії безпосередньо, так і завдання внутрішньокурсових та міжпредметних зв'язків при вивченні теми «Російсько-українська війна (2014 – 2023 рр.)». Використання члендживів на уроках історії подальші має досить широкі перспективи, оскільки тематика інноваційності навчання історії є вкрай актуальною у процесі реалізації завдань Нової української школи.

Список використаних джерел та літератури

В Україні випустили марки «Русский военный корабль, иди на**й», які представив автор легендарної цитати. Інформаційне агентство Уніан. [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/society/marka-rosiyskiy-viyskoviy-korabel-v-ukrajini-viysla-marka-z-frazoyu-pro-rosiyskiy-viyskoviy-korabel-novini-ukrajini-11783550.html>

Впровадження члендживів як засіб ефективної взаємодії з учнями. На Урок. [Електронний ресурс]: <https://naurok.com.ua/post/vprovadzhennya-chelendzhiv-yak-zasib-efektivno-vzaemodi-z-uchnyami>

Дичківська, І., 2004. *Інноваційні педагогічні технології: навчальний посібник*, Київ: Академвидав.

Дубініна, О., 2012. Використання гумору у педагогічній діяльності, *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*, 1(34), 90-93.

Коляда, І., Камбалова, Я., 2022. Використання медійних стендапів у процесі формування правової компетентності та медіаграмотності здобувачів освіти на уроках правознавства, *Інноваційна педагогіка*, 48, т. 1, 88-92.

Медіаграмотність та критичне мислення на уроках суспільствознавства: посібник, 2016. Київ: ЦВП, АУП.

Меми війни: про що жартували українці протягом 2022 року. TIMES.ZT. [Електронний ресурс]: <https://times.zt.ua/memy-viyny-pro-shcho-zhartuvaly-ukraintsi-protiahom-2022-roku/>

Родина Порошенка облилася крижаною водою в естафеті Ice Bucket Challenge. ТСН. [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/politika/rodina-poroshenka-oblilasya-krizhanoyi-vodoyu-v-estafeti-ice-bucket-challenge-366515.html>

Русский военный корабль, иди нах@й – прикордонники Зміїного росіянам. Youtube. [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=LDrFVdms8yk>

Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник, 2004. Київ: А.С.К.

Челендж у ТікТок: ідеї, як мотивувати школярів до навчання. Всеосвіта. [Електронний ресурс]: <https://vseosvita.ua/news/chelendzh-u-tiktok-idei-iak-motyvuvaty-shkoliariv-do-navchannia-45525.html>

Як використовувати соцмережі з користю для навчання. 24 Освіта. [Електронний ресурс]: https://24tv.ua/education/yak-vikoristovuvati-sotsmerezhi-koristyu-dlya-ukrayina-novini_n1830938

Як інтегрувати соціальні мережі у навчальний процес. Освіта нова. [Електронний ресурс]: <https://osvitanova.com.ua/posts/3295-yak-intehruvaty-sotsialni-merezhi-u-navchalnyi-protses>

References

Chelendzh u TikTok: idei, yak motyvuvaty shkoliariv do navchannia. Vseosvita. Retrieved from: <https://vseosvita.ua/news/chelendzh-u-tiktok-idei-iak-motyvuvaty-shkoliariv-do-navchannia-45525.html>

Dubinina, O., 2012. Vykorystannia humoru u pedahohichnii diialnosti [The use of humor in pedagogical activity], *Visnyk NTUU«KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*, 1(34), 90-93.

Dychkivska, I., 2004. *Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii: navchalnyi posibnyk [Innovative pedagogical technologies: a study guide]*, Kyiv: Akademvydav.

Koliada, I., Kambalova, Ya., 2022. Vykorystannia mediinykh standapiv u protsesi formuvannia pravovoi kompetentnosti ta mediahramotnosti zdobuvachiv osvity na urokakh pravoznavstva [The use of media stand-ups in the process of formation of legal competence and media literacy of students in legal studies], *Innovatsiina pedahohika*, 48, t. 1, 88-92.

Mediahramotnist ta krytychne myslennia na urokakh suspilstvoznnavstva: posibnyk, 2016. Kyiv: TsVP, AUP.

Memy viiny: pro shcho zhartuvaly ukraintsi protiahom 2022 roku. TIMES.ZT. Retrieved from: <https://times.zt.ua/memy-viyny-pro-shcho-zhartuvaly-ukraintsi-protiahom-2022-roku/>

Rodyna Poroshenka oblylasia kryzhanoiu vodoiu v estafeti Ice Bucket Challenge. TSN. Retrieved from: <https://tsn.ua/politika/rodina-poroshenka-oblilasya-krizhanoyi-vodoyu-v-estafeti-ice-bucket-challenge-366515.html>

Russkyi voennyi korabl, ydy nakh@i – prykordonnyky Zmiinoho rosiianam. Youtube. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=LDrFVdms8yk>

Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnolohii navchannia: naukovy-metodychnyi posibnyk, 2004. Kyiv: A.S.K.

V Ukraini vypustyly marky «Russkii voennyi korabl, idi na**i», yaki predstavlyv avtor lehendarnoi tsytaty. Informatsiine ahenstvo Unian. Retrieved from: <https://www.unian.ua/society/marka-rosiyskiy-viyskoviy-korabel-v-ukrajini-vyshla-marka-z-frazoyu-pro-rosiyskiy-viyskoviy-korabel-novini-ukrajini-11783550.html>

Vprovadzhennia chelendzhiv yak zasib efektyvnoi vzaemodii z uchniamy. Na Urok. Retrieved from: <https://naurok.com.ua/post/vprovadzhennia-chelendzhiv-yak-zasib-efektivno-vzaemodi-z-uchnyami>

Yak intehruvaty sotsialni merezhi u navchalnyi protses. Osvita nova. Retrieved from: <https://osvitanova.com.ua/posts/3295-yak-intehruvaty-sotsialni-merezhi-u-navchalnyi-protses>

Yak vykorystovuvaty sotsmerezhi z korystiu dlia navchannia. 24 Osvita. Retrieved from: https://24tv.ua/education/yak-vikoristovuvati-sotsmerezhi-koristyu-dlya-ukrayina-novini_n1830938

INNOVATIONS IN THE STUDY OF THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: CHALLENGE AS A HISTORY TEACHING TECHNOLOGY

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Sciences,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Nina Zahrebelna

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Sciences,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Ihor Tseiher

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article analyzes publications on innovative education in Ukraine, examines the application of innovative teaching technologies in social disciplines in general and the history of Ukraine in particular. The appropriateness of implementing innovative teaching technologies in accordance with current standards and criteria for assessing the quality of education, including the New Ukrainian School (NUS), is analyzed. The characteristics of innovative teaching methods are examined using widely known trends among modern youth, aiming to explore their potential for application in the field of education. The advantages of implementing these innovative teaching methods are analyzed from the perspective of a competency-based approach to education for learners, in accordance with the standards of the NUS. The necessity of a detailed examination and study of facts and events in contemporary Results. Ukrainian history, particularly the Russian-Ukrainian war, is substantiated. Ways of visualizing and improving learners' motivation in studying these topics are described. The appropriateness of using innovative technologies in studying contemporary Ukrainian history is highlighted. The phenomenon of "challenge" as a popular format for self-expression and communication in the online environment is characterized, and its main features are highlighted with examples. The positive aspects of this format are identified, attention is given to their justification and their alignment with educational standards in Ukraine. The rationale for using challenges in history lessons is argued, using current topics such as the Russian-Ukrainian war as examples. Specific examples of using challenges in the process of studying the contemporary Russian-Ukrainian war in educational institutions are provided, including methodological recommendations for organizing all stages of the lesson using the innovative teaching technology of challenges. Future directions for in-depth study and research of this issue are outlined, aiming to enhance the educational process in educational institutions in Ukraine.*

Key words: challenge, innovative education, innovative technologies, methods of teaching history.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.45-46.13>

УДК 94:355.48(392)«-12/11»

TOTAL WAR SAGA: TROY: ДОСТОВІРНІСТЬ ВІДТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ КОНТИНГЕНТІВ БРОНЗОВОЇ ДОБИ

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua

<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Шумило Вікторія Тарасівна

студент бакалаврату,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: 20fio.v.shumylo@std.npu.edu.ua

***Анотація.** На основі зарубіжної історіографії, присвяченій добі бронзи, у статті проаналізовано достовірність відображення військових фракцій Ахілла і Гектора у грі Total war saga: Troy. Стаття також розглядає яким чином корпорації Creative Assembly вдалося показати світоглядні особливості давньогрецького суспільства: відтворити нерозривність співіснування божественного і земного. Нами зацентовано на історичних похибках, до яких вдалися розробники, задля створення більш захоплюючого геймплею, зроблено висновки щодо важливості фактологічної відповідності для інтерактивних розваг з історичним тлом.*

***Ключові слова:** доба бронзи, Троянська війна, військові контингенти, давньогрецька ментальність.*

Постановка проблеми. Вплив інтерактивних розваг на формування світогляду молоді важко переоцінити. Тим більше якщо ці розваги, особливо деякі відеоігри, мають додаткову науково-популярну функцію поширення історичних знань серед широких мас населення. Масштаби галузі відеоігор астрономічні, цей ринок в багато раз став більше і впливовіше ніж ринок кінофільмів: річний обсяг галузі відеоігор у 2023 році – \$185 млрд. У світі в відеоігри на різних девайсах вже грають більше ніж 3,2 млрд людей (4 з 10 жителів планети) [Ready, player four billion: the rise of video games]. Тому дослідження відеоігор з історичним бекграундом як складова публічної історії надзвичайно актуальне, зважаючи на потреби сучасного суспільства в інтерактивних розвагах.

У жовтні 2023 р. нами було проведено соціологічне опитування, в якому взяло участь 218 респондентів: 111 чоловіків та 107 жінок. За результатами анкетування 66 опитаних ідентифікують себе як геймери, а 83 з 218 респондентів надають перевагу відеоіграм на історичну тематику [Попередні результати

опитування]. Таким чином, в сучасному світі ігорний сегмент є невід’ємною складовою повсякдення багатьох українців.

Створивши *Total war saga: Troy*, болгарський підрозділ *Creative Assembly* намагалися якомога детальніше відобразити історичне тло – легендарну Троянську війну. Вивчення теми достовірності відтворення військових контингентів фракцій Ахілла і Гектора у цій грі може допомогти учителям предметів гуманітарного циклу розвивати критичне мислення та STEM-компетентності у здобувачів освіти. Результати дослідження можуть бути використані як елементи інтерактивних технологій навчання учителями історії у 6 класі під час вивчення відповідної теми та зарубіжної літератури у 8 класі в ході пояснення історичної цінності поем Гомера «Іліади» та «Одіссеї».

Отже, тема достовірності відображення військ у грі *Total war saga: Troy* актуальна, зважаючи на потреби сучасного суспільства у якісному інтерактивному контенті і має практичну спрямованість: результати дослідження можуть бути використані як учителями загальноосвітніх навчальних закладів у підготовці до уроків всесвітньої історії та зарубіжної літератури, так і викладачами ЗВО під час розробки лекцій з дисциплін «Історична дидактика», «Шкільний курс всесвітньої історії».

Мета – проаналізувати достовірність відображення військових фракцій Ахілла і Гектора у грі *Total war saga: Troy*, описати моменти, що допомагають відтворити особливості міфологічного світогляду давніх греків, виявити епізоди в яких історичною достовірністю було знехтувано.

Історіографічний огляд. З списку використаної літератури можна виокремити кілька основних напрямків аналізу.

Проблема ретроспективного відображення доби Античності в ігровому сегменті представлена у працях «Ancient Greece and Rome in Videogames. Representation, Play, Transmedia» (Р. Клеп) [Clare, 2021], «Play It Forward: Ancient Greece and Rome in Digital Games» (Д. Лой) [Lowe, 2022], «Gaming history: computer and video games as historical scholarship» (Д. Спрінг) [Spring, 2015], «Video Games, Homer to Hesiod: What Ancient Greek Content Do Video Game Players See?» (А. Гарфілд, А. Мандерс) [Garfield, Manders, 2019].

Хронологічні рамки Бронзового Віку та Троянська війна: деякі автори, такі як: «The Trojan War Literature and Legends from the Bronze Age to the Present» (Д.Томпсон) [Thompson, 2013], «The Trojan War A Very Short Introduction» (Е.Клайн) [Cline, 2013] та «The end of the Bronze age» (Р. Дрюс) [Drews, 1995] досліджують питання хронології Бронзової Доби у дискурсі всесвітньої історії та місце Троянської війни в окресленому періоді.

Військове мистецтво та обладунки Доби Бронзи: автори які намагалися на основі археологічних джерел та поем Гомера «Іліади» та «Одіссеї» реконструювати та описати обладунки і зброю воїнів цього періоду «Bronze Age. Military Equipment» (Д. Ховард) [Howard, 2011], «Beyond The Sharp Bronze. Warfare and Society in Mycenaean Greece» (С. О' Браєн) [O' Brien, 2009].

Концепта давньогрецького міфологічного світогляду: книги які зосереджуються на описі традиційних ритуалів жертвопринесення богам та ролі системи цих ритуалів в успіху військової кампанії, включають «Warfare in the

classical word» (Б. Кембелл, Л. Трітл) [Campbell, Lawrence, 2011], «The western way of war» (В. Хенсон) [Hanson, 2009].

Виклад основного матеріалу. Репрезентація історії крізь призму відеоігор вперше була визначена як самостійний дослідницький напрямок шведським науковцем фахівцем у галузі мистецьких студій Адамом Чепменом, який зазначив, що ігровий процес може бути ефективним інструментом для відображення історичних подій, а отже і предметом для дослідження [Clare, 2021, с. 27]. 13 серпня 2020 року болгарський домен корпорації Creative Assembly випустив гру Total war saga: Troy в центрі сюжету якої легендарний військовий конфлікт бронзової доби – Троянська війна.

Прийнято хронологічно локалізувати бронзовий вік в рамках від 3000 р. до н.е. до 1200 р. до н.е. Роберт Дрюс поділяє добу бронзи на три підперіоди: рання бронза (3000 р. до н.е. – 2000 р. до н.е.), середній бронзовий вік (2000 р. до н.е. – 1550 р. до н.е.) і пізня бронза (1550 р. до н.е. – 1200 р. до н.е.) [Drews, 1995, с. 23]. Таким чином, Троянська війна, яка є історичним тлом відеогри Total war saga: Troy, розгорталася у пізній мікенський бронзовий вік [Thompson, 2013, с. 12].

Перш за все варто зацентувати на тому, що сага – це підсерія ігор Total War суть якої полягає у розгляді одного конкретного військового конфлікту максимально глибоко та детально, тому розробники намагалися якомога детальніше відтворити події битви за Трою.

Міфологічний світогляд був основою давньогрецької ментальності, саме тому Creative Assembly зробили давньогрецьких богів невід’ємним елементом геймплею: гравці можуть будувати храми на їх честь та приносити жертви. Тобто, боги давньогрецького пантеону не втручаються у битви безпосередньо, а лише надають певні бонуси в тих областях, якими вони опікуються [Campbell, Lawrence, 2011, с. 6]. Цей принцип реалізована у грі таким чином: наприклад, якщо ви принесли жертву богу війни, ваші воїни, повіривши, що Арес на їх боці, будуть йти у бій більш вмотивовано. Також, якщо гравець вкладеться у поклоніння комусь із жителів олімпу, отримає можливість найняти відповідного епічного юніта: тому, хто молиться Афіні – на поміч прийде горгона, а послідовники Посейдона зможуть призвати циклопа [Hanson, 2009, с. 17].

Таким чином, аби розкрити світоглядні уявлення давньогрецького суспільства та показати концепту співіснування світу божественного та світу земного розробники вводять образи богів, які опосередковано впливають на хід подій.

Епізод про троянського коня представлений у грі в трьох різних варіантах. Перший варіант розвитку подій максимально близький до легенди, однак для його реалізації потрібно мати в складі війська «Хитромудрого Одиссея» і тоді на старті битви одні з воріт Трої вже будуть відкриті, залишиться лише обрати юнітів для диверсії, які зможуть проникнути в стіни міста. Оскільки в ті часи ще не було винайдено осадної зброї, аби мінімізувати історичну недостовірність для втілення другого варіанту розвитку подій розробники створили облогову башню у вигляді коня. Третій варіант проникнення війська в місто базується на археологічних даних та герменевтичному трактуванні давньогрецьких міфів. Археологи під час розкопок Трої віднайшли пошкоджені стіни і припустили, що це могло статися в наслідок землетрусу, адже регіон був і є доволі сейсмічно активним. Елліни вважали, що землетруси були спричинені попаданням води у глибокі підземні печери, а

покровителем стихії води був бог Посейдон. Кожен з богів пантеону мав свою тотемну тварину і у Посейдона – це був кінь [Cline, 2013, с. 3]. Отже, синтезувавши археологічні дані та міфологічні уявлення розробники відтворили третій варіант, який передає історію про троянського коня як алегорію на потужний землетрус, який в певний момент пошкодив частину стін і дозволив військам потрапити в місто.

Основними джерелами, з яких було взято імена персонажів, назву фракції стали «Іліада» та «Одіссея» Гомера. Цікаво й те, що образ легендарного Гомера присутній у грі в якості ментора, який дає корисні поради гравцям-початківцям. Також, окрім історичного варіанту перемоги, у грі доступна також перемога за Іліадою, проте для цього мають скластися відповідні обставини [Spring, 2015, с. 8].

Для досягнення історичної достовірності розробники навіть замінили традиційну ігрову термінологію. Наприклад, «піррову перемогу» (термін позначає ситуацію, коли ви виграєте надзвичайно великою ціною) було замінено на «кадмієву перемогу» (бо конфлікт Пірра з римлянами відбудеться на тисячу років пізніше) [Lowe, 2022, с.4].

Зіткнення військових контингентів у ті часи були переважно піхотними, тому розробники приділили особливу увагу створенню різних видів піхотинців. Представлена легка, середня і тяжка піхота [Garfield, Manders, 2019, с. 3]. Також в грі доступні колісники, проте створити усе військо виключно з колісниць не вийде, що наближує до історичної достовірності, оскільки коні були малочисельними у війську і використовувались переважно аристократією.

Кожна з ігрових фракцій представлена в першу чергу легендарним героєм, який її очолює: Менелай, Паріс, Ахіллес, Гектор та інші. Проте, якщо цей легендарний герой помирає у битві, він не зникає повністю, а перероджується і через декілька ходів ви зможете знову його найняти.

Розглянемо детальніше відображення військ фракцій Ахіллеса та Гектора:

- дикі кентаври воїни, що виконують роль тяжкої піхоти (рідкісний та цінний загін для бронзової доби, де переважно в боях були задіяні колісники та піші бійці);
- фессалійська морська піхота озброєна списами (відображена досить достовірно, оскільки у пізній бронзовий вік стрільба з лука поступається метанню списа [O' Brien, 2009, с. 77]);
- пелагічні фесалійці (добре озброєна середня піхота з великими списами);
- мірмідонські списоносці (в бою достовірно відтворюють рудиментарну форму фаланги описану в «Іліаді». Гомер писав: «але небагато з них відійшли, оскільки, вони пам'ятали, що потрібно завжди стояти гуртом, відбиваючи раптову смерть одне від одного» [Howard, 2011, с. 14]).
- елітні металники дротиків (мобільна легка піхота);
- міцні колісники (оскільки колісники поступово втрачали провідні позиції на полі бою то, як це достовірно відображено у грі, використовувалися переважно, щоб обходити ворогів з флангу, або наздоганяти відступаючих);
- славні фетійські солдати зі списами (вони використовувалися найчастіше для захисту лучників своїми великими щитами. Подібну тактику описував Гомер в «Іліаді», коли Айяс використав свій щит, щоб захистити Тевкроса, поки той пускав стріли [Howard, 2011, с. 26]).
- сподвижники Гектора (середня піхота з мечами та щитами);
- славні лучники;

- мінотавр (міфічний персонаж з циклу міфів про аргонавтів, який у грі воює на боці Гектора. Історично не достовірний момент, однак розробники показали цим нерозривність міфічного та земного).

Таким чином, можна стверджувати, що розробники ґрунтовно підійшли до питання відтворення військових контингентів у грі. Колектив Creative Assembly неодноразово в інтерв'ю наголошували, що задля збереження історичної відповідності вони консультувалися з провідними істориками у галузі. Проте, не обійшлося і без міфологічних персонажів: мінотавра, циклопа, горгони, які були створені для того, аби урізноманітнити ігровий процес.

Морські бої не будуть реалізовані у грі повноцінно, оскільки в цю епоху військове суднобудування ще не було досить розвинене. Тому зіткнення двох армій на воді в грі відтворено наступним чином: кораблі підпливають до найближчого острова піхотинці висаджуються і бій відбувається традиційно на суходолі.

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що автори розробили Total War Saga: Troy таким чином, щоб і початок гри і середина та, власне, end-game, були максимально захоплюючими та у більшості зберігали історичну відповідність. На перших етапах гри ви будете накопичувати сили, відбудовуватись, зміцнювати дипломатичні відносини, а також вирішувати локальні конфлікти. Все це підведе до центральної битви за Трою. Завдяки збереженій історичній відповідності гру Total War Saga: Troy можна використовувати як інтерактивну наочність під час навчальних занять у школі та ЗВО.

References

- Clare R., 2021. *Ancient Greece and Rome in Videogames. Representation, Play, Transmedia*, London: Bloomsbury academic. [in English].
- Drews R., 1995. *The end of the Bronze age*, New Jersey: Princeton University Press. [in English].
- Lowe D., 2022. *Play It Forward: Ancient Greece and Rome in Digital Games*, Kent: University of Kent. [in English].
- Spring D, 2015. *Gaming history: computer and video games as historical scholarship*, Charles Town: American Public University. [in English].
- Garfield A, Manders A, 2019. *Video Games, Homer to Hesiod: What Ancient Greek Content Do Video Game Players See*, Amsterdam: Conference: 11th International Computer and Education Conference. [in English].
- Thompson D, 2013. *The Trojan War Literature and Legends from the Bronze Age to the Present*, Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers. [in English].
- Cline E, 2013. *The Trojan War A Very Short Introduction*, London: Oxford University Press. [in English].
- Howard D, 2011. *Bronze Age. Military Equipment*, South Yorkshire: Frontline Publishing. [in English].
- O' Brien S, 2009. *Beyond The Sharp Bronze. Warfare and Society in Mycenaean Greece*, Liverpool: University of Liverpool. [in English].
- Campbell B, Lawrence L, 2011. *Warfare in the classical world*, New York: Oxford University Press. [in English].
- Hanson V, 2009. *The western way of war*, Berkeley: University of California Press.[in English].
- Ready, player four billion: the rise of video games. Retrieved from: Ready, player four billion: the rise of video games (economist.com). [in English].
- Попередні результати опитування / Poperedni rezultaty opytuvannia [Preliminary survey results]. Retrieved from: <http://surl.li/otell>

**TOTAL WAR SAGA: TROY:
THE AUTHENTICITY OF BRONZE AGE MILITARY CONTINGENTS**

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Viktoriia Shumylo

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *On the basis of foreign historiography devoted to the Bronze Age, the article analyzes the reliability of the depiction of the military factions of Achilles and Hector in the game Total war saga: Troy. The article also examines how the Creative Assembly corporation managed to show the worldview features of ancient Greek society: to reproduce the inseparability of the coexistence of the divine and the earthly. We focused on the historical errors that the developers resorted to in order to create a more exciting gameplay, and drew conclusions about the importance of factual correspondence for interactive entertainment with a historical background.*

Key words: *Bronze Age, Trojan War, military contingents, ancient Greek mentality.*

КАВКАЗЬКА АЛБАНІЯ ПІСЛЯ КАВКАЗЬКОЇ АЛБАНІЇ. КНЯЗІВСТВА ПАРІСОС І ХАЧЕН

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історії князівств Парисос і Хачен, правителі яких продовжували називати князями і царями Кавказької Албанії. Князів Хачен і Парисос були засновані Атрнерсехом. Його нащадки Саак Севада та Григор виступили проти влади вірменських царів. Парисос до 1003 р. був окремим князівством. У 1003 р. його анексували Гагік Багратуні та Фадл Шеддадід. Хачен виявився довговічнішим князівством. Довгий час він був у тіні Сюніка. У XII в. князь Хачена Хасан Великий протистояв тюркському еміру Джолі. Наступник Хасана Вахтанг Тонкік був батьком Хасана-Джалала, який залишив великий слід історії Південного Кавказу. Хачен у 10 – 20-х рр. XIII ст. протистояв атабеку Азербайджану та хорезмійцями. Монголи зробили Хачен своїм васалом наприкінці 30-х рр. XIII ст. Хасан-Джалал взяв участь у війні монголів проти Румського султанату у 1243 р. Князь Хачена перебував у складних відносинах із монгольськими намісниками Південного Кавказу Бугою та Аргуном. Якийсь час йому вдавалося зберігати самостійність завдяки визнанню свого васалітету від Улуса Джучі. Патроном Хасана-Джалала був Джучід-християнин Сартак. Коли Сартак загинув, то не було кому захистити Хасан-Джалала від Аргуна, який убив хаченського князя в 1261 р. Хаченський престол після смерті батька прийняв Атабег, який визнав себе васалом ільханів з династії Хулагуїдів.*

***Ключові слова:** Кавказька Албанія, Парисос, Хачен, Шеддадіди, Вірменія, атабеки Азербайджану, хорезмійці, монголи, Улус Джучі, ільханат Хулагуїдов, Хасан-Джалал.*

Постановка проблеми. Південний Кавказ завжди знаходився на стику цивілізацій та імперій. Слід зазначити, що у регіоні велику роль грала Кавказька Албанія, історія якої є інтегральною частиною історії Азербайджану. У 705 р. завдяки інтригам вірменського патріарха Іллі територія цієї держави була анексована Арабським халіфатом. Кавказька Албанія увійшла до складу арабської провінції Армінія, якою правили мусульмани. У церковному відношенні колишня Кавказька Албанія підкорилася вірменам. Араби призначали албанськими католикосами вірмен. Варто, проте, зазначити, що до 822 р. у частині регіонів колишньої Кавказької Албанії правили Міхраніди. Після 822 р. їх на частини територій змінили династії Сюні та Багратуні. У середині-кінці IX ст. біля колишньої Кавказької Албанії виникли князівства Шеки, Парисос, Хачен, і навіть емірати Арран, Ширван і Дербент. Питання з князівством Шекі нами розглядалося в окремій статті. Також нами було окремо розібрано аспекти історії ширваншахів та Шеддадідів Гянджі. У цьому дослідженні нами буде розібрано питання історії князівств Парисос і Хачен. Ці території в Ранньому та Високому Середньовіччі були піддані вірменізації завдяки

впливу з боку Вірменської Апостольської церкви. Проте албанський елемент залишався важливим аспектом ідентичності. Правителі Парисоса і Хачена продовжували себе називати подібно князям Шекі князями та царями Албанії. Колись румунський вчений Н. Йорга назвав румунські князівства Валахія та Молдову «Візантією після Візантії», маючи на увазі, що ці держави продовжили візантійську культурну традицію. Князів Парисос і Хачен можна назвати «Кавказькою Албанією після Кавказької Албанії».

Метою даної статті є історія князівств Парисос і Хачен, правителі яких продовжували називати князями і царями Кавказької Албанії.

Історіографічний огляд. Історією цих держав цікавилися грузин І. Орбели [Орбели 1909], англієць Ч. Доусетт [Dowsett 1957; Dowsett 1958; Dowsett 1961], вірменські діаспорні історики Р. Хьюсен [Hewsen 1983], Л. Чорбаджян, П. Донабедян, К. Мутафян [Chorbadjian, Donabedian, Mutaflan 1994], вірменський вчений С. Бархударян [Бархударян 2011], азербайджанська історикиня Ф. Мамедова [Мамедова 2005].

Виклад основного матеріалу. Мовсес Дасхуранці докладно виклав питання щодо походження династії князівства Парисос. Засновником держави був Атрнерсех, який титулувався правителем Гардмана та Албанії. Він був сином Сахла сина Смбат. На думку Ч. Доусетта Сахл син Смбата походив з династії Зарміхра з араншахриків. Араншахрик – це титул правителя Кавказької Албанії. У більшості досліджень з історії Кавказької Албанії Сахл син Смбата вважається вихідцем з династії Багратуні. Араби та перси називали Кавказьку Албанію Арраном. На частині колишньої території Кавказької Албанії утворився емірат Арран. В. Шульце припускав, що арабська форма Ар-Ран походить від вірменського топоніма Аран. Грузини називали колишні албанські землі Рані. Емірат Арран спочатку мав столицю у столиці Кавказької Албанії Партаві, який араби та перси називали Бердаа. Арран у X ст. керувався спочатку согдійською династією Саджидів, потім дейлемітською династією Музафіридів. У 970 р. Арран очолила курдська династія Шеддадідів, яка перенесла свою столицю в Гянджу. Ще в арабські часи значна кількість населення колишньої Кавказької Албанії зазнала ісламізації. З приходом на Південний Кавказ військ Сельджуків почалася тюркізація краю. Албани є предками не тільки лезгін та удин, а й частини азербайджанців та вірмен. Найзахідніші албани були картвелізовані і увійшли до складу царства Еретія (Шекі). Албани Правобережжя Кури зазнали арменізації. Товма Арцруні називав Атрнерсеха царем Албанії. Ібн Місхавейх називав його Адарнасе б. Ісхак, а ат-Табарі Адарнасе б. Ісхак Хашані (Хашані означає Хаченський). Початкові його володіння перебували у гаварі Вайкунік. У князя Атрнерсеха були сини Григор і Апусет. У 881 р. Григор поставив хрест у гаварі Сотк. У написі у ньому він титулував себе «князем Сюника і Албанії». Мовсес Дасхуранці вказував, що Саак Севада володів гаварами Гардман та Кусті Парнес. Саак Севада та його син Григор підтримали повстання вірменських нахарарів проти вірменського царя Ашота II Залізного, за що й були осліплені. У середині X ст. Парисосом правил Севада Ішхананун. Після нього у другій половині X ст. країною правив Йовханнес Сеннекерім, який отримав царський титул. Наприкінці X ст. та на початку XI ст. правив його брат Григор. У 1003 р. Парисос упав та його володіння перейшли до Кюрекидам з Ташир-Дзорагетського царства і Шеддадідам з Гянджи. Анійський вірменський цар Гагик віддав частину Парисоса

Кюрекідам. Після припинення династії Кюреکیدів колишні володіння Парісоса були передані грузинським князям курдського походження Мхаргрзделі [Бархударян 2011; Chorbadian, Donabedian, Mutaftian 1994, p. 61; Dowsett 1957, p. 462; Bosworth 2012, p. 520-522; Мамедова 2005, с. 396-397; Minorsky 2020, с. 121-148; Шнирельман 2003, с. 197].

У 822 р. останній із Міхранідів був убитий князем із роду Сюні. Княжна Спрама була змушена видати свою дочку заміж за Атрнерсеха Сюні. Атрнерсех прийняв титул «князя Гардмана та Албанії». Він переїхав до північної частини Карабаху Вайкунік. Там було споруджено фортецю Хохнаберд, який став політичним центром Хачена. Атрнерсех особисто володів Сотком, де були колишні царські лазні албанських правителів. Ще XI ст. Сотк був доменом хаченських князів. Син Атрнерсеха Григор та його син Саак Севада підкорили собі Парісос. Земля Хачен управлялася четвертою гілкою династії Сюні. Князь Ованес-Сеннахеріб II близько 1000 титулував себе царем Албанії. В епоху Великих Сельджуків Хачен був васалом турків-сельджуків. До кінця XII ст. впало Сюнікське князівство. У 1166 р. війська атабека Азербайджану взяли Багк. Правляча династія Сюні в Сюнік закінчилася смертю князів Григорія і Смбага. Лінію цієї династії продовжили Сюні у Хачені. Серцем цього князівства був басейн річок Хаченаджур та Тертерчай. Основою його були колишні землі Кавказької Албанії. У Хачені проживали представники албанської школи вірменської історіографії. Перша згадка про «Історію Агванка» датується часом візиту вірменського католикоса Ананія Мокаці до Хачену. Тоді албанським католикосом був Гагик. У X ст. у Хачені творив Мовсес Дасхуранці продовжувач «Історії Агванка» Мовсеса Каганкатваці. Мхітар Гош вважав саме Мовсеса Дасхуранці автором цієї хроніки. Також у Хачені жили Ованес Саркаваг, який помер у 1129 р., а також юрист Давид, син Алавіка, помер у 1140 р. З 1142 р. на чолі Хачена став князь Хасан син Вахтанга Сакарвага. Цей правитель мав резиденцію у селі Цар. У 1144 – 1145 р.р. тюркський емір Джолі вторгся в Хачен і спустошив його фортеці. У 1145 – 1146 рр. він спалив монастир Дадиванк. У вірменському колофоні 1417 р. зазначено, що Хаченом правив князь Заз із роду Айказуні. В 1152 Хасан одружився на Мама-хатун дочки царя Кюріке. У 1182 р. Хасан разом зі своєю дружиною постригся у ченці. Він мав кілька синів. Сам Хасан титулувався «правителем фортець Атерк, Хандаберд, Хаченаберд, Хакакагац». Наприкінці XII ст. старша лінія правила центральними землями Хачена у басейні річки Тертерчая. Доляни правили в Гегаркуніку, Гардмані, Сотку та Царі. Наймолодша династія правила в Дізаку на півдні. Нижнім Хаченом правив Вахтанг II Тонкік син Хасана I Великого, а Верхньому Хачені Григор Великий. Вахтанг Тонкік прийняв при своєму дворі видатного вірменського вченого Мхітара Гоша. Він написав хроніку про події у Вірменії та Хачені. Ч. Доусетт вважав, що її можна називати «Албанською хронікою». Мхітар Гош заснував монастир Нор Гетік, який став культурним центром. Вахтанг був одружений з Хорішах і мав від неї трьох синів. Мхітар Гош був разом із Вахтангом Тонкіком в Атерці. Там він видав свій «Законник». Коли Вахтанг Тонкік помер за даними Вардана Аревелці, він залишив по собі двох синів Хасан-Джалал Доле і Захарія Насре Доле. Потрібно згадати, що Кіріак згадує про трьох синів Вахтанга Тонкіка – Хасана, Закарія та Іване. Існування Давла та Іване засвідчується написом Хасана-Джалала в Гандзасарі. Захарія та Іване були названі на честь атабецької родини Мхаргрзделі, а Хасан на честь свого діда.

Захарія був прозваний Наср Давла, а Хасан отримав прізвисько Джалал Давла. Те, що Джалал Давла було прізвисько, а не ім'ям повідомляли Вардан Аревелці та Кіракос Гандзакеці. Грузинський дослідник І. Орбелі зазначав, що хаченські Сюні передали до рук Івана Мхаргрзделі Атерк. На початку XIII ст. головними князями по всій території Хачена були князі з Атерка. Після смерті князя Вахтанга Тагаворазна з 1214 головними князями Хачена стали правителі з роду Хасан-Джалала Дола. Його дружиною була княжна, правляча Дізаком та Багком. М. Броссе припускав, що Хасан-Джалал правив із 1233 р. І. Орбелі вказує початок правління Хасан-Джалала 1229 р. Перша згадка про нього датована 1216 р., коли він ще був дитиною. Хасан-Джалал мав свою резиденцію у замку Акана. Правляча родина воліла жити в Атерці в басейні Тертерчай. У Хачені було близько 15 фортець. Це Бердкунк, Бердакур, Гетабакс, Гардман, Ктіш, Три, Хакаракаберд, Хандаберд, Хавкакагац, Сотк. Мати Хасан-Джалала Хорішах померла у 1240 р. перед цим здійснивши паломництво до Єрусалиму. В 1238 Хасан-Джалал закінчив будівництво храму в Гандзасарі. У 1240 р. храм був освячений і став центром Албанського католикосату. Дружина Хасан-Джалала Мамкан побудувала притвор храму, про що є напис, де згадувалися Хасан-Джалал, Мамкан та їхній син Атабег. В 1248 р. Хасан-Джалал заплатив велику суму за реставрацію притвору церкви монастиря Кечарук. У 1250 р. Хасан-Джалал поставив хрести у Вачарі. Сучасні Хасан-Джалалу вірменські хроністи згадували як благочестивого та боголюбного правителя. Мамкан була сестрою Зареха князя Агбатського і онукою правителя Багка. Мамкан походила з лінії Сеннекеріма Сюнікського.

У 1214 – 1215 рр. похід на Хачен здійснив атабек Азербайджану Узбек У 1227 р. до фортеці Хачен підступив везир останнього хорезмшаха Шараф ал-Мулк. Хасан-Джалала довелося відкупатися від хорезмійців і він заплатив їм 20 тис. динарів. У 1236 р. чи 1237 р. Хасан-Джалал скорився наступаючим монголам. Між 1238 р. та 1240 р. прийшло нове монгольське військо, яке почало спустошувати Хачен. Хасан-Джалал зі своїми людьми сховався у фортеці Хоханберд. Хаченський правитель був змушений видати свою дочку Рузкан за Бора-нойона, який був сином командувача монгольських сил на Південнокавказькому та Анатолійському напрямках Чормагана-нойона. У 1243 р. Хасан-Джалал разом із вірменськими і грузинськими феодалами взяв участь у навалі монголів на Румський султанат Сельджуків. Завдяки сприянню Хасана-Джалала контакт із монголами налагодив цар Кілікійської Вірменії Гетум. У 1246 на Південний Кавказ з'явилися монгольські чиновники Аргун і Буга, які здійснювали перепис на Південному Кавказі. Буга взяв штурмом кілька фортець у Хачені, а хаченський князь зазнав знущань і тортур. Проте Хасан-Джалал раніше заручився заступництвом Сартака сина правителя Улуса Джучи Бату. У 1251 р. до Сартака вирушив Хасан-Джалал, щоб засвідчити свій васалітет. Сартак повернув хаченському князю його спадкові фортеці Чараберд, Акана, Каркар, які колись були відібрані грузинами та турками. У 1255 р. Хасан-Джалал побував у ставці Сартака в Нижньому Поволжі. Сартак на той час уже був правителем Улусу Джучі. Разом із Сартаком Хасан-Джалал відвідав Каракорум. У приписці до Євангелія Хасан-Джалал розповідав про візит своєї сім'ї до монгольського каана. Кіріак вказував, що хаченський князь використав цей візит, щоб викласти монгольському правителю образи, завдані йому Аргуном. Після повернення з поїздки Хасан-Джалал відвідав Тебріз. Саме тоді померла Мамкан.

Майже водночас помер і Сартак, отруєний своїми родичами-мусульманами Берке та Беркечаром. Хасан-Джалал втратив покровителя. Аргун захопив у полон Хасан-Джалала та його кузена Шаханшаха. Справи хаченського князя були погані та його дочка Рузкан звернулася до дружини Хулагу, якому Мунке доручив управління монгольськими володіннями у Передній Азії та Південному Кавказі. Докуз-хатун клопотала перед Хулагу за Хасан-Джалала. Аргун дізнавшись про це наказав убити Хасан-Джалала. Кіріак називав Хасан-Джалала владикою Хачена. Також він вживав титули «князь», «князь Хачена», «великий князь Хачена та країн Арцахських», «князь країн хаченських». Ованес Ерзнкаці називав Хасан-Джалала «владикою Хачена». Вардан Аревелці називав його «князем князів». У написи в Кечаруці від 1248 Хасан-Джалал називав себе «володар Хоханаберда і Хачена». У написи у Вачарі від 1229 р. він названий «володарем Хачена». У написі вардапета Вардана в Гандзасарі від 1243 Хасан-Джалал названий «князем Хачена». У написі Міна-хатун у Хатрі він названий «великим князем». У написі Хасан-Джалала в Гандзасарі він також названий «великим князем». Він був названий «великим окраїнодержателем Албанії» у написі в Амагу-Нораванці від 1296 р. У написі дочки Мама-хатун в Гандзасарі від 1280 р. або 1286 р. Хасан-Джалал названий «самодержавний князь князів володар Хачена». У написі з Араджазора сам Хасан-Джалал називав себе «царем», а в написі з Вачара називає Мамкан «царицею». Свого сина він називав князем «Хачена і Аррана». У написі з Амагу-Нораванка від 1292 р. вказаний титул «великий цар». З дефектного напису там же вказаний титул «царя Албанії». Нейтральний автор грузин І. Орбелі не сумнівався, що правителі Хачена продовжували себе називати правителями Албанії.

Втім, вірменські вчені з Вірменії ще з 60-х рр. XX ст. створили свій історичний міф, що населення Карабаху мало не з самого початку було вірменами. Вони заперечували вірменизацію албанів і вважали, що карабахських вірмен образливо називати вірменізованими албанами. Вірменські вчені з Вірменії також стверджували про належність Карабаху вірменам ще з часів династії Єрвандуні, що суперечить даним греко-латинським джерелам, які вказують на належність Правобережжя Кури вірменам лише з часів династії Артешесян. Вірменські діаспорні історики були не такими радикальними як їхні колеги із Вірменії. Л. Чорбаджян, П. Донабедян, К. Мутафян говорили, що етнонім та політонім албани у Високому Середньовіччі позначав вірмен Карабаха та місцевих арменізованих албан. Р. Хьюсен (Хьюсн) вказував, що титул «цар Албанії» був одним із титулів правителів Хачена. Азербайджанський вчений І. Алієв не заперечував арменізацію албанів. Він вказував, що албани перейшли з агванської мови на грабар (давньовірменську), але при цьому зберігали свою албанську ідентичність. Ф. Мамедова вважала, що деетнізація албан відбулася лише у Новий Час. За правління Хасана Джалала жили Ванакан Вардапет, який заснував монастир Хоранашат, і вірменський хронік Магакія (Григор Акнерці).

Єдиним сином Хасана-Джалала був Атабег. Разом із батьком Іване Атабек відвідав Монголію. Поховавши свого батька в 1261 р. Атабег став князем Хачена. Він закінчив будівництво притвору Гандзасарського храму. У 1271 р. Ованес син дядька Атабега та первосвященик Гандзасара купує Варнагатах. У 1276 р. Барсег син протоієрея Абаджру та його дружина Мамкан купують країну Тнкін і дарують її Гандзасару. У 1282 р. за князювання Атабега свій дар Гандзасару засвідчив єпископ

Амараса Нерсес. У 1287 р. помер Атабег, а також представник іншої гілки правителів Хаченського князівства князь Цара Хасан і зять Хасан-Джалала син Умека Чар. У записі від 1291 р. повідомляється про Хасана сина Проша сучасника Хасана-Джалала. Дізак належав після смерті Хасан-Джалала його двоюрідному братові Вахтангу. Вахтанг був предком роду Мелік-Авенян із Дізака. У 1457 р. Хатир-Мелик нащадок Хасан-Джалала у сьомому поколінні став першою меліком Хачена під час правління в Кара-Коюнлу Джахан-шаха. Доляни продовжували правити в Царі та Атерці. На початку XIV ст. місцевий князь Григорій титулував себе «князем вірмен, князь і барон Нижнього Сюніка (Хачена), Хандаберда і Акани і гірського регіону Гугам (Севан)». У 1386 р. Цар був спустошений військами чагатаїв великого еміра Тимура. У 1430 р. місцеві правителі себе титулували «князями та баронами Нижнього Сюніка, Акана, Атерка, Хандаберда та озера Гугам». Значним був вплив албанських католикосів. За канонічним правом їм підпорядковувалися християни, які проживають у Хачені, Парісосі, Дербенті, Ширвані та Аррані. Після того, як Партав був зайнятий мусульманами, центрами Албанського католикосату стали Бердакур та Чарек-Хамші. У Хачені центром католикосату став монастир Дадиванк, і з 1240 р. столицею албанських католикосів став Гандзасар. У ньому і вона залишилася до скасування Албанського католикосату до 1836 р. Після скасування Албанського католикосату частина удинів не перейшла у підпорядкування Вірменської Апостольської церкви та Грузинської Православної церкви. Вірмени намагалися вірменізувати удинів, навчаючи їх у вірменських духовних школах до 1937 р. Тільки з 1937 р. удинів почали навчати азербайджанською та російською мовами. Удіни та лезгіни є нащадками кавказьких албанів. Представники роду Хасан-Джалала були албанськими католикосами до 1836 р. [Орбели 1909; Dowsett 1957, р. 462-463; Dowsett 1958, р. 472-490; Dowsett 1961, р. XV-XVI; Newsen 1983, р. 42-68; Chorbadjian, Donabedian, Mutaftian 1994, р. 61-70; Мамедова 2005, с. 408-413, 554-555, 557, 564, 591-596, 599-602, 605-608; Шнирельман 2003, с. 198-199, 228, 230-231, 234-235].

Висновки. Князів Хачен і Парісос були засновані Атрнерсехом. Його нащадки Саак Севада та Григор виступили проти влади вірменських царів. Парісос до 1003 р. був окремим князівством. У 1003 р. його анексували Гагик Багратуні та Фадл Шеддадід. Хачен виявився довговічнішим князівством. Довгий час він був у тіні Сюніка. У XII в. правитель Хачена Хасан Великий протистояв тюркському еміру Джолі. Наступник Хасана Вахтанг Тонкік був батьком Хасана-Джалала, який залишив великий слід історії Південного Кавказу. Хачен у 10 – 20-х рр. XIII ст. протистояв атабеку Азербайджану та хорезмійцями. Монголи зробили Хачен своїм васалом наприкінці 30-х рр. XIII ст. Хасан-Джалал взяв участь у війні монголів проти Румського султанату у 1243 р. Князь Хачена перебував у складних відносинах із монгольськими намісниками Південного Кавказу Бугою та Аргуном. Якийсь час йому вдавалося зберігати самостійність завдяки визнанню свого васалітету від Улуса Джучі. Патроном Хасана-Джалала був Джучід-християнин Сартак. Коли Сартак загинув, то не було кому захистити Хасан-Джалала від Аргуна, який убив хаченського князя в 1261 р. Хаченський престол після смерті батька прийняв Атабег, який визнав себе васалом ілханів з династії Хулагуїдів.

Список використаних джерел та літератури

- Бархударян, С., 2011. Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений. Ереван: Издательство НАН РА. Ереван: Гитутюн.
- Мамедова, Ф., 2005. *Кавказская Албания и албаны*. Баку: Центр исследования Кавказской Албании.
- Орбели, И. А., 1909. Асан-Джалал, князь Хаченский *Известия Императорской Академии наук, Серия VI, Т. III, № 61*, Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Шнирельман, В. А., 2003. *Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье*. М.: Академкнига.
- Bosworth, C. E., 2012. Arran *Encyclopædia Iranica*, Fasc. II, Vol. 5, 520-522.
- Chorbajian L., Donabedian P., Mutaftian C., 1994. *The Cuacasian knot. The history and geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London – New Jersey: Zed Books.
- Dowsett, C. J. F., 1957. A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*, Vol. 19, №. 3, London: Oxford University Press, 456–468.
- Dowsett, C. J. F., 1958. The Albanian chronicle of Mxitar Gosh *Bulletin of School of African and Asian studies. October 1958*, Vol. 21, Issue 3, London: Oxford University Press, 472-490.
- Dowsett, C. J. F., 1961. *The history of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*. (School of Oriental and African Studies, University of London. London Oriental Series, Vol. 8.)xxi, 252 pp. London, etc.: Oxford University Press, 1961.
- Hewsen, R. H., 1983. Kingdom of Arcax *Medieval Armenian Culture*. Chico CA: Scholars Press, 42-68.

References

- Barhudarjan, S., 2011. *Stranicy iz istorii Arcaxa i armjano-albanskikh otnoshenij* [Pages from history of Artsakh and Armenian-albanian relations]. Erevan: Izdatel'stvo NAN RA. Erevan: Gitutjun. [in Russian]
- Mamedova, F., 2005. *Kavkazskaja Albanija i Albany* [Caucasian Albania and Albans]. Baku: Centr issledovanija Kavkazskoj Albanii. [in Russian]
- Orbeli, I. A., 1909. Asan-Dzhalal, knjaz' Hachenskij [Hasan-Jalal, prince of Khachen] *Izvestija Imperatorskoj Akademii nauk* [Bulletin of Emperor academy of sciences], Ser. VI, T. III, № 61, Sankt-Peterburg: Imperatorskaja Akademija nauk. [in Russian]
- Shnirel'man, V. A., 2003. Vojny pamjati. Mify, identichnost' i politika v Zakavkaz'e [War of memory. Myth, identity and politics in South Caucasus]. M.: Akademkniga. [in Russian]
- Bosworth, C. E., 2012. Arran *Encyclopædia Iranica*, Fasc. II. Vol. 5, 520-522. [in Russian]
- Chorbajian L., Donabedian P., Mutaftian C., 1994. *The Cuacasian knot. The history and geopolitics of Nagorno-Karabagh*. London – New Jersey: Zed Books [in English]
- Dowsett, C. J. F., 1957. A Neglected Passage in the "History of the Caucasian Albanians" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*, Vol. 19 №. 3, 456–468 [in English]
- Dowsett, C. J. F., 1958. The Albanian chronicle of Mxitar Gosh *Bulletin of School of African and Asian studies, October 1958*, Vol. 21, Issue 3, 472-490 [in English]
- Dowsett C. J. F. *The history of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*. (School of Oriental and African Studies, University of London. London Oriental Series, Vol. 8.)xxi, 252 pp. London, etc.: Oxford University Press, 1961. [in English]
- Hewsen, R. H., 1983. Kingdom of Arcax *Medieval Armenian Culture*. Chico CA: Scholars Press, 42-68. [in English]
- Minorsky, V., 2020. Arran in 9th-10th centuries: Sahl ibn Smbat (d. ca. 850) and Marzuban b. Muhammad b. Musafir (d. 957) *From Albania to Arrān The East Caucasus between the Ancient and Islamic Worlds (ca. 330 BCE–1000 CE)*. Piscataway, New-Jersey: Gorgias Press, 121-148. [in English]

**CAUCASIAN ALBANIA AFTER CAUCASIAN ALBANIA.
PRINCIPALITIES OF PARISOS AND KHACHEN**

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences,

Senior Lecturer of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *This article is devoted to the history of the principalities of Parisos and Khachen, whose rulers continued to call themselves princes and kings of Caucasian Albania. The principalities of Khachen and Parisos were founded by Atrnerseh. His descendants Sahak Sevada and Grigor opposed the power of the Armenian kings. Parisos until 1003 was a separate principality. It was annexed by Gagik Bagratuni and Fadl Shaddadid in 1003. Khachen turned out to be a more durable principality. For a long time he was in the shadow of Siwnik. The ruler of Khachen, Hasan the Great, opposed the Turkic emir Joli in the middle of the 12th century. Hasan's successor Vakhtang Tonkik was the father of Hasan-Jalal, who left a big mark on the history of the South Caucasus. Khachen in the 10 – 20-ies of 13th century opposed the Atabek of Azerbaijan and the Khwarazmians. The Mongols made Khachen their vassal in the late 30-ies of 13th century. Khasan-Jalal took part in the Mongols' war against the Rum Sultanate in 1243. The Prince of Khachen was in difficult relations with the Mongol governors of the South Caucasus Buga and Argun. For some time, he managed to maintain independence due to the recognition of his vassalage from the Ulus of Jochi. The patron of Hasan-Jalal was Jochid-Christian Sartaq. When Sartaq died, there was no one to protect Hasan-Jalal from Argun, who killed the Khachen prince in 1261. After the death of his father, the Khachen throne was taken by Atabeg, who recognized himself as a vassal of the Ilkhans from the Hulaguid dynasty.*

Key words: *Caucasian Albania, Parisos, Khachen, Shaddadids, Armenia, Atabeks of Azerbaijan, Khwarazmians, Mongols, Ulus Jochi, Hulaguid Ilkhanate, Hasan-Jalal.*

УГОРСЬКА «ГРА ПРЕСТОЛІВ». ВІД АНЖУ ДО ХУНЬЯДІ

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

***Анотація.** Ця стаття присвячена історії Угорського королівства від початку правління династії Анжу до кінця правління династії Хуньяді. Карл Роберт прийняв королівство коли воно було у стані феодалної анархії. Коли Карл Роберт був у 1308 р. проголошений королем його владу не визнавало багато олігархів. Практично до середини 20-х рр. XIV ст. цей король вів боротьбу з баронами. Сильна влада короля в Угорському Королівстві була встановлена у 1326 р. Бабонічі та Кьосогі у 30-х рр. XIV ст. спробували кинути виклик королеві, користуючись допомогою Габсбургів, проте їхні повстання були швидко придушені. У внутрішній політиці король спирався на роди Сеченьї, Акош, Другет, Ратот. Зовнішня політика за умови складного внутрішньополітичного становища була лише частково вдалою. Накинути свій сюзеренитет угорцям вдалося тільки у північній частині Боснії, а волохи Мунтенії та серби фактично стали незалежними від угорських Анжу. Утвердження гегемонії угорських Анжу відбулось вже за правління наступного короля – Лайоша I. Він брав активну участь у війні за галицько-волинський спадок і наклав свою зверхність Галичині та частині Волині. Частина Гедиміновичів визнали себе васалами Лайоша I Анжу. Хорватія була змушена скоритись, як і більша частина венеційської Далмації. Васалом Угорського королівства став Дубровнік, який грав значну роль в торгівлі на Середземному морі. Також угорськими васалами стали волоські князі та відінські болгарські деспоти. Угорщина вела активний наступ проти татар завдавши їм поразки у 1345 р., а також втручалась у справи Італії, головним чином стосовно Неаполітанського королівства, яким також правили Анжу. У внутрішній справах Угорського королівства значну роль грали Другети, Лацїфі, Сеченьї, Гараї, Кудари. Лайош I Анжу створив значний королівський домен, а фінансова система була стабільною. Після смерті Лайоша I розгорнулась боротьба за престол між Карлом Малим Дураццо та Ласло Неаполітанського з неаполітанських Анжу, яких підтримали барони Гараї, Чакі, Марчалі, Хорваті, та Сигізмундом Люксембургом, якого підтримали Лацїфі, Бебеки, Цілли. Необхідно зауважити, що Сигізмунд Люксембург був першим із угорських королів, який зіткнувся з османською експансією. Він воював проти боснійців, але коли турки почали загрожувати Боснії, то став союзником боснійців та сербів. Під протекторатом Сигізмунда Люксембурга існувала Сербська деспотовина. За владу над Галичиною та Молдовою угорський король конкурував з польським королем Владиславом II – Йогайла. Провальним був тільки чеський напрямок зовнішньої політики. Сигізмунд Люксембург роздавав землі королівському домену і запрошував до Угорського королівства німців та італійців. Після Сигізмунда Люксембурга відбулась династична криза, коли владу над Угорським королівством виборювали династії Габсбургів та Ягеллонів. За умови кризи Угорського королівства у середині XV ст. утворились дві коаліції угорських баронів – одну очолювали Сечі, Гараї, Цілли, а іншу очолювали Уїлакі та Хуньяді. Янош Хуньяді за часів формального правління в Угорщині Ласло V Постума (Ладіслава Чеського) фактично був регентом*

королівства. Він не зміг завадити анексії Османами Сербської деспотовини, проте здобув перемогу над турками під Белградом у 1456 р. Угорщина надавала допомогу Волощині та Боснії у протистоянні з Османами. Спадкоємець Яноша Хуньяді Ласло Хуньяді мав підтримку лише баронів Сіладі, а проти нього утворилась коаліція з Йіскри з Брандиса, баронів Уйлакі, Орсагів, Гараїв. Ласло Хуньяді загинув, а прийшовший йому на зміну Матяш Хуньяді був вимушений вести війну проти баронів у 50 – 60-х рр. XV ст. Ліквідація Османами Боснійського королівства та те, що турки зробили волоських князів своїми васалами обумовила те, що угорці та турки мали зіткнення на значних теренах. Для того щоб ефективно протистояти Османам Матяш Хуньяді централізував владу в державі і створив регулярну армію. Угорці за його правління ефективно воювали проти чеських Ягеллонів та австрійських Габсбургів. Матяш Хуньяді створив центральноєвропейську імперію з Угорського королівства, Чехії, Австрії, Штирії. Змови та виступи знаті проти королівської влади не мали успіхів. При управлінні державою Матяш Хуньяді спирався на роди Баторі, Запольяї, Сечі, Палоці. За часів правління Матяша Хуньяді Угорське королівство сягнуло зеніту своєї могутності.

Ключові слова: Угорське королівство, барони, Анжу, Карл Роберт, Лайош I, Сигізмунд Люксембург, Янош Хуньяді, Матяш Хуньяді, Османська імперія, Ягеллони, Габсбурги.

Постановка проблеми. Центральна Європа завжди була регіоном, де перетинались цивілізації та зустрічались культури. Особливе місце в історії регіону займає Угорське королівство. Угорці живуть в індоевропейському оточенні, самі ж вони є уграми за походженням. Під час правління династії Арпадів відбулась вестернізація угорців. Угорське королівство у XIV – XV ст. було католицьким королівством. Протягом 1301 – 1489 рр. у Угорщині правили династії Анжу, Люксембурги, Ягеллони, Хуньяді. Нетривалий час королівством правили Габсбурги.

Метою даної статті є дослідження боротьби династій за панування в Угорщині та соціальних процесів пов'язаних з цим.

Історіографічний огляд. Історіографія історії Угорщини є розлогою. У даному дослідженні ми зосередимось лише на основних працях. Передусім варто виокремити угорських дослідників П. Енгеля, Л. Контлера, М. Мольнара, М. Фонт, Ф. Макка, А. Жолдоша, Д. Крішто, К. Сабо, І. Карачоня, А. Бараня, Л. Ердеї, Г. Барабаш, Н. Беренд. Російська історіографія представлена працями К. Грота, В. Шушаріна, М. Юрасова. Т. Селеджан, Ф. Курта, Дж. Файн, П. Стефенсон є представниками західної історіографії. Серед українців історією Угорщини займалися О. Головка, М. Волощук, В. Мандзяк, М. Костик.

Виклад основного матеріалу. У період початку XIV ст. Угорщина фактично розпалась на ряд володінь. Мате Чак фактично був некорований правителем Словаччини. Його резиденція знаходилась у Тренчині. Іштван Акош збудував для нього замок Дьйордшер, звідки він керував комітатами Боршод та Гемер. Північно-східні комітати знаходились під владою Амадея Аби. За Тисою у Біхарі правив Лоранд Борша. Трансильванія була під владою Ласло Кана. Славонією правив інший правитель з роду Чак – Угрін Чак. Шомодь з іншими західними комітатами знаходилась під владою родини Кьосогі. Південна Славонія знаходилась під владою роду Бабонічів, а Хорватія з Далмацією належала Шубичам. Піддані баронів були їх сервієнтами та фаміліярами. З падінням династії Арпадів роль фаміліярів збільшилась. Їх призначали правити маєтками та замками призначаючи на посади. У

1311 р. Амадею Абі підкорялись дворяни комітатів Абауй, Шаріш, Земплін, Унг. Проти фаміліяр не мав статусу васалу, оскільки не мав лєну. Фаміліяри мали відповідати перед судом короля, але не перед баронами. Карл Роберт успадкував угорську корону за правом спадкування від Ізабелли Анжу та титулярного короля Угорщини Карла Мартелла. Проте на початку він мав дуже мало союзників. У 1300 р. він висадився в Хорватії та йому допомогли Павел I Шубіч та Угрін Чак. Навесні 1301 р. Карл Роберт увійшов до Естергома з незначним супроводом. Новообраний естергомський архієпископ Дьордь коронував Карла Роберта тимчасовою короною. З цього моменту Карл Роберт вважав себе легітимним правителем Угорщини. Його кандидатуру підтримував папа римський. Проте барони вважали, що посада короля має бути виборною і обрали королем чеського королевича Вацлава, який був одружений з принцесою з роду Арпадів. У серпні 1301 р. Вацлав коронував калочський архієпископ в Секешфехерварі. Вацлав мав резиденцію в Буді та прийняв тронне ім'я Ладіслав. Правління Вацлава було суто номінальним. Карл Роберт був змушений відійти на південь Угорщини та перебував під захистом Угріна Чака. Там він пробув кілька років. Кьосогі у 1304 р. перейшли на бік Вацлава. У 1302 р. Матей Чак отримав у вічне володіння Нітру та Тренчин, а після цього отримав комітати Гонт, Барс та Комарно. Не менше сіми баронів мали титул палатина у на початку XIV ст. Восени 1301 р. на сеймі у Буді папський легат Нікола д Остія переконав більшість єпископів підтримати Карла Роберта. Більшість баронів підтримали династію Анжу в 1304 р. Карл Роберт та Альбрехт Габсбург здійснили похід у центр Чехії у 1304 р. У 1305 р. королевич Вацлав успадкувавши престол Чехії відмовився від претензій на угорську корону. Вацлав передав права на корону Угорщини баварському принцю Оттону Вітельсбаху. У грудні 1305 р. останнього коронували в Секешфехерварі два єпископи. Навесні 1307 р. Ласло Кан з яким Оттон планував породичатися позбавив німця корони та відправив його до Баварії. Оттон Вітельсбах був титулярним королем Угорщини до самої своєї смерті у 1312 р. У 1306 р. Карл Роберт зайняв Естергом, а в наступному році здобув Буду. Буда втратила свій незалежний статус до 1346 р. Суддя, який правив містом, був замінений королівським намісником. Бунтівних прелатів кинули до в'язниці. Навесні 1308 р. легат Джентіле де Монтефіорі прибув до Угорщини і переконав погрозами Кьосогі та Чаків підкоритися. У 1308 – 1309 рр. Карл Роберт пробував коронуватися, але більшість баронів не визнавала його королем. Він прагнув повернути королівські замки та маєтки захоплені баронами. У 1311 р. Карл Роберт позбавив Матея Чака одної з важливих посад. Джентіле де Монтефіорі відлучив Матея Чака від церкви. Того ж року випадково загинув Амадей Аба під час повстання у Кошице. Мате Чак направив значне військо для облоги Кошице. 15 червня 1312 р. відбулась битва під Розгановицями. У 1313 р. Карл Роберт відібрав Трнаву від Мате Чака. У 1314 р. Карл Роберт уклав союз з Фрідріхом III Габсбургом, який правив Австрією. Також він вступив союз з Яном Люксембургом. Проте на сеймі 1314 р. угорські барони відмовились підтримати Карла Роберта. Навесні 1315 р. королівська резиденція була перенесена до Тімішоари. Єдиним союзником короля був Угрин Чак в Славонії. У 1314 р. до короля приєднався Донч правитель Зволена. Взимку 1314 – 1315 рр. Карл Роберт відновив порядок в Шариші та Спиші. У 1316 р. король виступив проти Кьосогів. Володіння Яношп Кьосогі перейшли на бік Карла Роберта протягом кількох тижнів. Дворяни Шомоді, Тольні, Бараньї

присягнули королю. У 1317 р. Копас Борша денонсував угоду з королем підписану в 1315 р. Копас Борша уклав союз з Петером сином Петені, якому сам король передав комітати Абауй та Земплін. У той самий час сербський король Стефан Урош II напав на район Срема. Угорські королівські перетнули Саву і здобули замок Мачва. Розвиваючи успіх Карл Роберт виступив проти Копаса Боршу і у березні 1317 р. переміг його у битві при Дебрецені. У червні того ж року королівські війська обложили Копаса в його резиденції замці Адріан. Після цього бунтівний барон сховався й замці Сйомі, проте блокований королівськими військами був вимушений капітулювати. Після перемоги над Копасом король виступив проти Мате Чака. Його підлеглі взяли в облогу Вишеград, а сам король здобув Комарно. Мате Чак втративши два міста уклав перемир'я з королем. Карл Роберт змусив капітулювати Ендре Кьосогі. Під контролем останнього залишилось місто Вас, проте всі інші замки і міста він був змушений передати королеві. Його родич Янош Кьосогі чинив опір королю в Славонії. У 1319 р. до Яноша приєднався Ендре Кьосогі. Вони чинили опір до 1321 р. В Трансильванії ж опір чинив Моїсей Аकोш зять Копаса Борші. Дожа з Дебрецена у 1318 р. здобув Клуж. Проте перемогти Моїсея Акоша вдалось тільки у 1320 р. У 1319 р. королівська армія взяла в облогу Дюшдбор, де знаходились сини Іштвана Акоша. У 1320 р. королівські війська зайняли комітати Гемер, Хевеш, Ногра, які належали Мате Чаку. У 1321 р. останній помер не залишивши спадкоємців чоловічої статі та його володіння були зайняті королівськими військами. Навесні 1322 р. Карл Роберт вступив в Славонії, де передав посаду бана від Бабонічів до Міклоша Гюткеледа. У 1323 р. королівська резиденція була перенесена з Тімішоари до центра королівства, що фактично значило кінець війни. Після цього тільки дві родини – Кьосогі та Бабонічі – мали достатньо влади щоб кинути виклик королю. Однак їх повстання були швидко придушені полководцями короля. У 1327 р. перше повстання було ліквідовано баном Славонії Мікчем Акошем та королівським суддею Шандором Кочьці. У 1336 р. друге повстання очолили Кьосогі та Бабонічі яким надали підтримку австрійці. Проте воно було швидко придушено. У 1339 р. частина Кьосогі мігрувала до Австрії, а інша частина підкорилась королю. Стосовно ж ситуації на Балканах, то Мачвою керував Стефан Драгутин, який був свояком Ласло IV через шлюб з сестрою цього угорського короля. У 1308 р. чи 1309 р. Стефан Драгутин висунув свого сина Владислава як претендента на угорський престол. Він уклав договір з французьким королем Карлом IX Валуа і уклав династійний шлюб з ним. Дочка Мілутіна вийшла за сербського принця. У Хорватії на початку XIV ст. реальним правителем був Павел I Шубіч. У 1312 – 1313 рр. Младен II Шубіч підкорив собі Боснію. Частину своїх володінь Шубічі дарували Костянтину Неліпчичу. У 1316 р. король Сербії анексував Мачву. У 1319 рр. Карл Роберт воював з сербами і відвоював Мачву. Він надав титул бана Мачви Палу Гараї. У 1329 р. серби перейшли річку Обону та відвоювали Мачву. У угорців залишився Белград. У 1334 р. відповівши на набіг сербського війська Стефана Душана угорці зайняли Голубац. У 1335 – 1340 рр. Мачвою правили угорські бани. У 1335 р. угорці дійшли в Сербії до Зічі. У цей час головні сербські сили знаходились в Епірі воюючи проти Візантійської імперії. Сербі також брали участь у візантійській громадянській війні між Іоанном V Палеологом та Іоанном Кантакузином. Скориставшись цим вони заволоділи Македонією, Фессалією, Епіром та частиною Фракії у 40-х рр. XIV ст. У 1346 р. Стефан Душан титулувався царем

сербів та греків. У 1322 р. у Боснії влада Шубічів була ліквідована Котромановичами. Правитель з нової династії Степан Котроман визнав себе васалом Угорщини і виступив на боці Карл Роберта проти сербів. У 1340 р. король винагородив його маєтками в комітатах Фехер та Тольна. Стосовно Хорватії, то ця територія на початку XIV ст. була фактично незалежна від влади угорців. У 1312 р. Младен II Шубіч успадкував владу над Хорватією та Далмацією від свого брата Павла Шубіча. У 1322 р. угорські війська вдерлись до Хорватії і Младен Шубіч потрапив у полон до угорського короля. Після цього володіння Шубічів були розділені між меншими хорватськими панами. Владу ж над Далмацією перейняла Венеція. У 1326 р. бан Мінкч вимагав від хорватів покори, але був переможений ними. Лише Франкопани в Хорватії визнавали владу угорського короля. Вони правили містом Сень і дали угорцям вихід до Адріатичного моря. Угорська експансія відновилась у придунайських територіях. На початку XIV ст. волохи утворили воєводат у регіоні Ардеш. У Кимплунзі зберігся надпис про першого воєводу ішпана Лаврентія. У 1316 – 1324 рр. воєводатом правив дехто Тохомер, який був батьком Басараба. Цим двом правителям приписують кипчацьке або чингізидське походження. У 1322 – 1324 рр. у районі Мехадії Карл Роберт вів війну. Вона закінчилась укладенням угоди, в якій згадувався Басараб. Карл Роберт називав його своїм воєводою заальпійським (тобто за Карпатами). Папа Іоанн XXII називав його католиком. Проте очевидно, що папа римський як і угорський король видавали бажане за реальне. У 1323 р. Басараб був включений у державну систему болгарського царя Михайла Шишмана. У 1330 р. воєвода волохів виступав як союзник болгар у битві при Внльбужді проти сербів. Болгари були розбиті, а Михайло Шишман незабаром помер. Новим болгарським царем ненадовго став Іван Стефан. Угорщина спробувала підкорити волоський воєводат. Воєни 1330 р. в битві при Посаді волохи завдали поразки Карлу Роберту. Ця подія фактично знаменувала визнання Волощини як нової держави. Волощина утворилась на території володіння маркграфів Арджешу, котрі мали резиденцію у Кимпилунзі. У 1335 р. Карл Роберт відновив посаду северинського бана. Влада угорського бана над цією територією була тимчасовою – у 1335 – 1359 та 1376 рр. У 1331 – 1333 рр. Басараб підтримував болгар у їхній війні проти Візантійської імперії. Зміцнивши свою владу в Угорщині Карл Роберт проводив політику на півночі та заході. У 1322 р. він підтримував Фрідріха III Австрійського у боротьбі проти Людвіга Баварського в боротьбі за німецьку корону. У 1323 р. австрійці повернули угорцям Пожонь, яка з 1301 р. була австрійською тому що була передана як посаг за шлюб з Агнеш Арпад. У 1328 р. угорці зайняли Меджимур'я – регіон між річками Драва та Мура. У 1336 р. австрійський герцог підтримував бунтівних баронів Кьосогі. У 1337 р. Карл Роберт вдерся до австрійських володінь і спустошив Карантанію до Любляни. У 1339 р. Альбрехт II Габсбург дав притулок бунтівним баронам Кьосогі. У 1306 р. Карл Роберт незважаючи на складнощі у власному королівстві надав допомогу польському князю Владиславу Локетку. Під час правління польського короля Казимира III угорці надсилали допоміжні загони для боротьби проти Тевтонського Ордену, Золотої Орди та Литви. Карл Роберт втратив своїх дружин з Галицько-Волинської держави, Силезії та Чехії і в 1320 р. все ще залишався бездітним. У 1320 р. він одружився з Єлизаветою донькою Владислава Локетка. Вона народила йому синів Лайоша, Ендре та Іштвана. У 1338 р. до Вишеграду польський князь

прибув Болеслав Земовотович, який доводився кузенком Болеславу-Юрію II, котрий правив Галицько-Волинською державою. У 1339 р. укладаючи договір у Вишеграді Казимир III пообіцяв Карлу Роберту що у разі його смерті Польща перейде під владу Анжуйської династії. Також Польща та Угорщина мали певні плани на Галичину та Волинь. У 1335 р. за угорського посередництва представники чеських Люксембургів та Казимира III П'яста зустрілись у Тренчині. У листопаді 1335 р. вони прибули до Вишеграда. Угорщина, Польща та Чехія уклали союз проти Габсбургів. Люксембурги та Анжу уклали торговий договір за яким угорський експорт мав йти через Прагу оминаючи австрійський Відень. Також Карл Роберт претендував на Неаполітанське королівство. Це володіння у 1309-1342 рр. належало Роберту сина Карла II, проте Карл Роберт зауважував що він старший син Карла II і тому неаполітанська корона має належати йому. Угорський король висунув претензії на Салерно та Монте Сент Анджело. У 1333 р. Карл Роберт прибув до Неаполю і суперечка була вирішена угодою. Роберт мав двух дочок. Одна з них – Жанна вийшла за сина Карла Роберта – Ендре. Стосовно Галичини, то у квітні 1340 р. Карл Роберт направив у цей край військо Вілерма Другета. Угорське військо пропустили через карпатські проходи та фортеці галицькі бояри, які зрадили князя Любарта, якого у 1340 р. більшість волинян обрала новим правителем Галицько-Волинської держави. У відповідь на вторгнення поляків та угорців до Галичини Любарт закликав на допомогу війська татар. Золотоординський хан Узбек направив свої війська на Малопольщу та Угорщину у 1340-1341 рр. Папа римський був змушений вступити у перемовини з татарами. Карл Роберт помер у Вишеграді 16 липня 1342 р. На його похороні були королі Чехії та Польщі – Карл IV Люксембург та Казимир III. Карл IV як і Ян Люксембург був ще й кайзером Священої Римської імперії німецької нації. У 1330 р. Феліціан Зах робив замах на короля, проте він був невдалим і він був засуджений угорськими баронами. У 1323 р. були оновлені списки баронів. Церковних прелатів у Угорщині було 14. У справі ж Феліціана Заха ж брали участь 24 барона. Старі ішпани втратили привілейований статус. Тільки ішпан Пожоні до 1330 р. мав статус рівний з баронами. У 1329 р. був підписаний Бруцький договір з австрійцями який підписало три прелати та двадцять дев'ять баронів, ішпанів та каштелянів. Договір з Венеційською республікою підписали 20 церковних та світських феодалів. У 1318 р. Карл Роберт відмовився поважати «Золоту Буллу». Під час правління Карла Роберт частими були військові кампанії в яких брало участь угорське дворянство. Карл Роберт надав підтримку католицькій церкві. У 1313 р. прелату було віддано Веспремський комітат. У 1315 р. архієпископ Естергома отримав комітат Комарно. У 1318 р. прелати уклали союз проти світських феодалів. У 1320 р. король відібрав у архієпископа Комарно та дав замість нього комітат Барс. У 1323 р. Карл Роберт скасував свої пожалування щодо Веспрема та Барса і зробив прелатів слухняними виконавцями своєї волі. У 1338 р. один із прелатів анонімно скаржився папі римському на угорського короля. В Угопщини прибували колектори з Авінйону, збираючи десятину в володіннях короля. Отримуючи гроші від угорського короля папа римський не втручався у відносини короля з прелатами. Карл Роберт сформував нову еліту Угорщини. Одним із нових баронів став француз з Неаполю Філіпп Другет, який брав участь у кампанії Карла Роберта проти роду Аба у 1317 р. За це він отримав у володіння Спіш та Уйвар. У 1323 р. Філіпп Другет став палатином. У 1327 р. після його смерті посада палатина була передана Жану

Другету. У 1334 р. посада палатина стала належати Гійому сину Жана. У 1342 р. вотчина Другетів складалась з дев'яти сеньйорій. Також високе положення при дворі отримав Томаш Сеченьї з ноградського комітату. У 1313 р. він був призначений каштеляном Любовни. У 1321 р. Тамаш Сеченьї став воєводою Трансильванії. У 1324 р. він придушив повстання трансильванських саксонців. Він отримав за цю заслугу комітати Сольнок та Арад. У 1335 р. він отримав комітат Ноград, а у 1338 р. Тренчин. На момент смерті Карла Роберта Тамаш Сеченьї був одним з найзначніших баронів королівства. Мікч Акош був третім стовпом влади короля. У 1308 р. він був каштеляном Обуди. З 1315 р. по 1327 р. він був намісником Шариша та Земпліна. У період з 1325 по 1342 р. він керував Славонією. Донч зі Зволени був сином барона Домініка зі Зволени. У 1330 р. він отримав у володіння Ораву, у 1339 р. Турц и Ліптен, а у 1341 р. Валчу. У Карла Роберта був свій двір та палац. При палаці у нього були пажі та лицарі. Перші лицарі Карла Роберта були іноземцями – хорвати, чехи, поляки, французи, німці-австрійці. До 1336 р. серед лицарів Карла Роберта не було угорців. Лицарі, пажі та отроки були особистим ескортом короля. Їх було до 60. Палац короля був схожий на західноєвропейські аналоги. Дворянами при палаці король дарував родинні герби. У 1326 р. Карл Роберт заснував Орден Святого Дьордя, один із найдавніших лицарських орденів у Європі. У короля були королівські мисливські угіддя. Резиденцією короля з 1323 р. стало місто Вишеград. У період 1346 – 1355 рр. королівською резиденцією стала Буда. У ній перебував король Лайош I. За Анжуйської монархії було 1330 реєстрів документів. Важливою посадою став хранитель королівською печатку, котрий очолив королівську канцелярію. Органи влади та суди переїхали до Вишеграду. Прелати та барони хотіли мати будинки поблизу королівського двору. Королівський домен займав 23 % королівства. На його землях мешкали кипчаки, яси (алани), саксонці, секейї. Володарі королівських маєтків називались королівськими людьми або королівськими орендарями. За правління Лайоша I було введено королівське право. З 1370 р. король мав право оспорити дворянський титул феодалів. Якщо не вдавалось довести шляхетне походження, то ці землі конфіскувались королем. Адміністративною одиницею королівських володінь стала сеньйорія. Сеньйорія складалась з замку та його округи. В королівських землях було від 360 до 400 замків. Між 1342 та 1382 рр. було побудовано близько 40 нових замків. Близько 50 замків були конфісковані у Мате Чака. Близько 40 замків було конфіковано у Кьосогі. 10 замків було конфіковано у Аба. 10 замків було конфіковано у Бабонічів. 10 замків було конфіковано у Канів. 9 замків були конфіковано у Борша. На момент смерті Лайоша I він володів 150 замками з 160 у власне угорських замків, не рахуючи замки в Хорватії, Боснії, Сербії. У 1326 р. Карл Роберт дав Чакам два замки, а забрав чотири замки. Бабонічі отримали один замок замість трьох у 1321 р. Донч Зволеньський отримав один замок замість двох. У 1339 – 1340 рр. Карл Роберт ліквідував залишки володінь Кьосегі. Середня сеньйорія у володіннях короля налічувала 14 сел. Сеньйорія замку Нойгауз в районі Васа мала 28 сіл. Барони та ішпани отримували королівські прибутки, наприклад штрафи під час судів. Також були прибутки з мит та прибутків ринків. Воєвода Трансильванії, бани Славонії та Мачви мали власні провінції для управління. Кожен з них мав почт зі своїх васалів. Маттео Віллані у 1350 р. писав що баронство у Угорщині не є ані довічним, ані спадковим. В Трансильванії воєвода мав владу над сьомома округами. Окрім нього в

регіоні існував сеньйор, який керував вісьмома замками. Воеводу представляв ішпан в кожному з комітатів. Томас Сеченьї був воеводою з 1321 р. по 1342 р. Він привіз з собою у Трансильванію дворян з комітатів Ноград та Гемер. Схожа система влади була і у бана Славонії. Бан ж Мачви окрім власне Мачви отримав у володіння Вуковар, Бодрог, Баранью, Бач. За правління Лайоша мачванський бан отримав ще й Тольну. У 1411 р. банат Мачви був ліквідований. Палатин мав повноваження подібні повноваженням воеводи чи бана. Проте його володіння не були фіксованими. Під час перебування на посаді палатина Гійома Другета, у склад його володіння входив північний схід королівства від Хевеша до Унга. Під його керівництвом було чотирнадцять чи п'ятнадцять замків. У період з 1356 р. по 1367 р. палатином був Міклош Конт який правив Біхаром, Шаришем, Спішем, Тренчіном, Нітрою, Васом, Шопрона. Комітати та замки як правило об'єднувались у одних руках. До 1323 р. в Угорщині ходила срібна монета. У 30-х рр. XIV Карл Роберт взяв карбування монет у свої руки. Між 1329 та 1337 рр. були друковані угорські флоріни, які були дещо легше за чеські празькі гроші. У 1336 р. була проведена грошова реформа. Розроблялись поклади золота у Бая-Маре, Бая де Арджеш, Смольніці. Угорські флоріни мали 3,56 грами золота. Королева-мати Єлизавета отримала на свої витрати 1 млн. 449 тис. флоринів у злитках на свої витрати. Угорські золоті копальні давали від 1 до 1,5 тони золота. Ще одним важливим джерелом бюджету стала королівська монополія на сіль [Исламов, Пушкаш, Шушарин 1971, с. 173-174, 177, 180, 182-185; Богданова 2003, с. 83-94; Фрейдзон 2001; Контлер 2002, с. 108-115; Волошук, Стасюк 2010, с. 46-54; Грушевський 1993, с. 19-30; Войтович 2019, с. 223-227; Engel 1988, Old. 89-146; Engel 2001, р. 124-156; Fedeles 2017, Old. 87-103; Galambosi 2017, Old. 289-322; Kádár 2013, Old. 133-155; Kádár 2014, Old. 267-288; Kádár 2015, Old. 42-111; Kádár 2017, Old. 126-192; Kis 1998, Old. 57-78; Kristó 1979, old. 82, 143, 177, 190-191; Kristó 1983, Old. 241-268; Kristó 1999, Old. 41-62; Zsoldos 2010, Old. 651-661; Zsoldos 2012, Old. 347-354; Mпрић 2008, с. 64-73; Molnar 2017, р. 41-50; Чиркович 2009, с. 79-83; Carledge 2011, р. 33-36; Kristó, 1996, Old. 281-288; Sălăgean 2007; Fine 1994, р. 255-285, 288-289, 334-338; Поп, Болован 2005, с. 175-178].

Королевич Ендре з 1333 р. виховувався у Неаполі, Лайош та Іштван при живому батьку Карлі Роберті отримали титули воеводи Трансильванії та бана Славонії. Іштван і після смерті батька мав власний домен. До 1349 р. Іштван носив титул бана шаришського та спішського. У 1351 р. він був призначений полководцем короля під час його італійської кампанії. Після повернення Лайоша в Угорщину він став баном Славонії та Хорватії. У 1354 р. Іштван помер у віці 22 роки і землі перейшли до його сина Яноша, який перебував під опікою його матері Маргіт доньки німецького кайзера Людвіга Баварського. У 1356 р. коли угорці проголосили війну Венеції угорський король покінчив з автономним статусом Славонії. Славонією став правити королівський вікарій. У 1357 р. Хорватія та Далмація були вилучені з володіння Маргіт і туди був призначений бан. Втім, Хорватія та Славонія мали органи самоуправління до 1476 р. Янош Кюкюлеї написав біографію Лайоша I. Король був людиною середнього зросту з великими губами та дещо зігнутими плечима. Лайош I був відкритою та привітною людиною. Король отримував насолоду від військових походів та полювання. У лісі Зволєн він побудував три королівські замки. Після того як угорці зайняли Неаполь він вивіз бібліотеку короля Роберта до Угорщини. Під час правління Лайоша I була написана «Ілюстрована

хроніка», у якій персонажі угорської історії отримали зображення. Також король вірив в астрологію. Коли неаполітанський король Роберт помер у 1343 р., то він призначив свою доньку Жанну єдиною спадкоємицею. Її угорський чоловік отримав тільки титул герцога Калабрії. Лайош I робив все можливо, щоб закріпити за своїм братом Ендре неаполітанську корону. Сама ж Жанна мала роман з Робертом Тарентським. Вона вважала свого законного чоловіка Ендре варваром і не могла терпіти його присутності. Королівна удова Єлизавета у 1343 р. прибула до Неаполя і добивалась від папи римського визнання влади Ендре над Неаполітанським королівством. У вересні 1345 р. прибічники неаполітанської королеви Жанни задушили Ендре в Аверсі. Після цього угорці діяли рішуче. Лайош I добився шлюбу з Жанною і отримав титул неаполітанського короля від римського папи. Угорський король тиснув на римського папу щоб той засудив Жанну за смерть Ендре. У 1347 р. Лайош направив до Італії військо. У листопаді того ж року він сам прибув до Неаполітанського королівства. Оскільки море контролювалось ворогами угорців венеційцями, то Лайош пройшов всю Італію і поповнив своє військо німецькими найманцями. Коли угорський король дістався до Аверси, то Жанна разом зі своїм коханцем встигла втекти до Провансу. Прибувши до Неаполітанського королівства Лайош Іскликав зібратися у одному місті усіх своїх родичів. До Аверси прибув титулярний король Неаполя Карл Дураццо. Лайош I стратив його на місці без ніяких пояснень. У січні 1348 р. Лайош I увійшов до Неаполя і проголосив себе королем Сицилії та Єрусалиму. Проте король був змушений повернутися до Угорщини через три місяці після спалаху в Італії епідемії чуми, яка отримала назву Чорної смерті. Хоча король розмістив своїх воїнів у ключових замках Неаполітанського королівства, проте коли Жанна повернулась з Провансу у вересні 1348 р. італійці повстали проти угорців. У 1349 р. Лайош I направив до Неаполітанського королівства свого воєводу Іштвана Лакці. Він досягнув ряду успіхів, але як тільки найманці покинули його Жанна відвоювала свої позиції. Лайош повернувся до Неаполітанського королівства у травні 1350 р. Проте правління короля було настільки непопулярним, що угорці були вимушені відступити. Лайош здійснив восени 1350 р. паломництво до Риму, після чого повернувся до Угорщини. Жанна повернула собі престол і витіснила решту угорських гарнізонів з Неаполітанського королівства. У 1352 р. Лайош відізав свої війська з Неаполітанського королівства. Епідемія чуми вразила Угорщину у 1349 р. і потрапили туди з Венеції. У 1359 р. епідемія чуми зумовила смерть кожного десятого серед угорської знаті та містян. У 1349 р. від чуми померла королівна Маргіт. У 1360 р. багато баронів померло у Вишеграді та Буді. У 1344 р. Лайош I спробував примусити хорватську знать підкоритися. Він направив проти них бана Славонії Міклоша. Тоді у 1345 р. Лайош сам вдерся до Хорватії. Младен III Шубіч з Кліса та Павел II Шубіч з Островци були змушені підкоритися Угорщині. В 1344 р. угорці взяли у облогу Кнін, яким правили Владислава та Іван Неліпчич. У 1345 р. угорці підтримали антивенеційське повстання у Задарі. У липні 1346 р. угорці здобули Задар, проте у 1347 р. венеційці відвоювали місто. Угорці уклали у 1348 р. перемир'я з венеційцями на вісім років. У 1346 р. Павел II Шубіч виступив проти угорського короля. У серпні того ж року він призначив керувати Островіцею свого сина Юрая III при підтримці свого брата Гргура. Жінка Павла II Шубіча Єлизавета ж відвідала свого брата Дуяма Франкопана. Останній виступив як посередник у перемовинах між хорватськими

магнатами та угорським королем. Хорвати були змушені здати Островіцію у 1347 р. Младен III Шубіч у 1347 р. прагнучи отримати допомогу від сербів одружився на доньці Стефана Душана Єлені. Приблизно у той час Павел II Шубіч одружився на представниці одного з впливових венеційських аристократичних родів. У 1348 р. Младен Шубіч помер. У 1354 р. угорці дійшли згоди з хорватами. У 1355 р. угорські залоги увійшли у Скрадін та Кліс. У Клісі знаходилась залога під командуванням німецького найманця Пальмана, а залогів Скрадіна очолював Дьюраш Іліч, який походив з Зети. У 1356 р. венеційці здобули Скрадін відразу після смерті сербського царя Стефана Душана. Того ж року угорці почали наступ проти венеційців у Далмації. Вони здобули Оміш та Скрадін. Також Спліт та Трогир здались угорцям. Венеційці утримували тільки Задар. У 1356 р. Лайош I також розвернув наступ проти італійських володінь Венеціанської Республіки. У 1358 р. угорці володіли усією Далмацією. Також угорську владу визнали міста, які перебували під сербським сюзеренитетом. Це були міста Котор та Бар. Також під владу угорців потрапила затока Кварнер та місто Дураццо в Епірі, яка до того належала неаполітанським Анжу. У 1358 р. венеційці підписали мир за яким визнали угорського короля єдиним правителем Далмації. Того ж року венеційські війська залишили Дубровнік. У липні 1358 р. Дубровницька республіка визнала свій васалітет від Угорщини. Угорщина уклала союз з Падуюю проти Венеції. У 1373 р. угорські війська допомагали падуанському правителю Франческо Каррарі у боротьбі проти венеційців. Проте падуанці були переможені, а угорський воєвода Іштван Лакціфі потрапив у полон до венеційців. У 1378 р. Лайош I уклав союз з Генуезькою республікою проти венеційців. У серпні 1378 р. венеційці оволоділи Котором. Дубровнік ж зайняв проугорську позицію. У 1379 р. він вступив в союз з боснійським королем Трвтком I. Після поразки венеційського флота від генуезців у битві при Пулі того ж року. Котор визнав себе васалом Трвтка I та Лайоша I. У 1382 р. Трвтко I завоював територію, яка отримала назву Герцоговини. На 1382 р. вся Далмація належала угорцям. У подальшому угорці кілька місяців воювали в Італії допомагаючи падуанцям. Туринський мир підписаний у 1381 р. підтвердив умови Задарського миру 1358 р. за яким Далмація була угорською територією. Венеція мала сплачувати угорцям щорічну данину розміром у 7 тис. флоринів. Стосовно влади Лайоша I в Хорватії, то у 1345 р. Неліпчичі були вимушені передати йому кілька замків та Кнін. Шубічі йому передали Островіцію у 1347 р., Оміш у 1355 р., Кліс та Скардону у 1356 р. У 1353 р. Лайош I одружився з Єлизаветою донькою боснійського бана Степана Котроманича. У 1357 р. спадкоємець боснійського престолу Трвтко I у 1357 р. був вимушений у Пожегі передати угорцям території між річками Врбас та Неретва угорцям. Сам же він титулував себе як правитель Боснії та Узори. Лайош захопив Імотські, Лівно, Гламоч, Гребень. Головним здобутком угорців стала фортеця Сребренік. У 1363 р. дві угорські армії вдерлись до Боснії. Палатин та архієпископ Естергома напали на Узору. Лайош вдерся до долини Врбасу, захопив замок Ключ, але був змушений повернути від Соколу. Угорці у цій кампанії підтримали Трвтко, котрий змагався за престол. Взимку 1367 – 1368 рр. Трвтко I за підтримкою угорського війська став баном Боснії. Середина XIV ст. була сприятлива для просування угорців на південь. Після смерті Стефана Душана у 1355 р. Сербія розпалась на багато деспотій. Болгарія ж розпалась на три частини у 1365 р. У 1366 р. Трвтко I був змушений втікати до угорського двору. У 1364 р. Пьер де

Лузіньян король Кіпру, перебуваючи на з'їзді європейських монархів у Кракові, переконував польського та угорського короля укласти антиосманський альянс. У 1366 р. до Угорщини прибув візантійський імператор Іоанн V Палеолог, котрий також переконував угорців виступити проти Османів. Лайош I поставив умову допомоги ромеям прийняття католицизму, на що візантійські послі відповіли відмовою. У 1367 р. Трвтко I повернув собі владу вигнавши Вука. У 1374 р. вони примирились уклавши династичний шлюб. Донька Трвтка I Дорота одружилась на відінському деспоті Івані Срацимірі. У 1343 – 1346 рр. угорці воювали проти сербського короля Стефана Душана. У жовтні 1346 р. був укладений мирний договір, який узаконив статус-кво. Стефан Урош син Стефана Душана одружився на доньці угорського короля, яка мала титул принцеси Силезії. У 1350 р. Стефан Душан напав на Боснію. У відповідь на це у 1354 р. угорці здійснили похід на Сербію і зайняли її північну частину. У 1355 р. Стефан Душан завдав поразки угорцям і оволодів Мачвою витіснивши ворогів за Саву та Дунай. Угорці контролювали тільки Белград з околицями. У 1355 р. Мачвою керував син Стефана Душана Драгутін. У грудні 1355 р. Стефан Душан помер готуючи похід на Костянтинополь. Престол після нього успадкував Урош Слабий. При ньому Сербія розпалась на кілька князівств. У 1359 р. угорці здійснили ще один похід і перемогли сербського короля у битві при Крушеваці. Під їхню владу потрапили володіння князів Растіславичів у Бранічево. Угорські вторгнення припинились тільки тоді коли князь Лазар Хребелянович визнав свою залежність від Угорщини у 1361 р. У 1379 р. він завдав поразки іншим угорським васалам – Растіславічам. Він відібрав у них Бранічево та Кучево. У 1360 р. болгарський цар дав Івану Срациміру у володіння Відін. У 1359 р. Лайош увів своє військо до Молдови, яка була утворена на землях колишньої Галицько-Волинської держави після 1340 р. Заснував Молдову як маркграфство покірний угорцям волох Драгош з Джулешт. У 1349 р. володіння Драгоша захопив інший волоський кнез Богдан з Кухі. Лайош I надав допомогу Драгошу. У 1359 р. повстало населення Молдови проти угорців. У 1365 р. Молдова стала незалежною від Угорщини. Її очолив Богдан. У 1369 р. молдовський трон успадкував син Богдана Лацко. У 1377-1378 рр. була встановлена влада Угорщини над Молдовою. Проте після смерті Лайоша I Молдова повернула собі самостійність. У 1387 р. Петру Мушат визнав залежність Молдови від Польщі. Наступні молдавські князі Роман I та Штефан I були васалами Владислава II – Йогайла. Стосовно ж Волощини, то у 1343 – 1345 рр. Басараб втратив Северинський банат, а його співправитель Нікулає Олександр у визнав себе васалом Угорщини. Напередодні 1355 р. Нікулає Олександр відмовився від традиційного союзу з болгари, уклавши альянс з Візантійською імперією та Сербським царством. У 1359 р. була створена митрополія Унгро-Влахії (Волощини). У 1364 р. волоський володар Влайку відмовився себе визнавати угорським васалом. У 1365 р. Лайош I вдерся до Болгарії і вимусив собі підкоритися Івана Срациміра, який правив у Відіні. Сам болгарський правитель був ув'язнений у замку Гомнець у Славонії. Відіном став правити угорський бан, який отримав титул бана Болгарії. Йому підкорялись і сусідні землі, наприклад комітат Тімішоара. Після падіння Відіна Влайку був вимушений підкоритися угорцям. В обмін на васалітет він отримав як лен Фегераш у Северинському банаті. Проте васалітет Влайку був удаванним. Як тільки випала нагода у 1368 р. коли правитель Тирново Шишман атакував Відін Влайку приєднався до нього. Тоді в Волощину

угорці направили військо на чолі з Міклоша Лакцфі. Угорські війська зайняли Северинський банат. Проте військо Міклоша Лакцфі потрапило у пастку. У Карпатських горах угорське військо було розбите. У 1369 р. Влайку вигнав угорців з Відіна та Лайош I був вимушений піти на перемовини. У 1370 р. болгари та волохи відвоювали Відін. Тоді Лайош I увійшов у перемовини з боснійським правителем Трвтком I у 1374 р. У цей час Іван Срацимир визнав себе угорським васалом. Причиною цього була османська експансія. У 1371 р. болгарські та сербські війська були переможені турками в битві при Черномені. У 1374 р. Влайку визнав себе васалом Османської імперії. У 1375 р. угорці вдерлись до Волощини. Князь Радун наступник Влайку був підтриманий турками, але його війська були переможені угорцями і він був вимушений у 1376 р. віддати Северинський банат угорцям, а сам визнав себе угорським васалом. У 1377 р. для захисту Угорщини з боку Південних Карпат був побудований замок Бран. Замок Тілмачу був побудований у 1370 р. на шляху до Оршови, котра охороняла прикордоння з Болгарією. Угорщина вела активну політику на сході. У 1345 р. у битві при Романі, угорське військо завдало поразки золотоординському еміру Атламишу, котрий підкорявся хану Джанібеку. У 1347 р. Лайош I звернувся до римського папи з проханням відновити Мілковську єпископію і поставити на її чолі ченця домініканця. Після того як помер хан Бердібек у 1359 р. татари перестали грати значну роль у степах Північно-Західного Причорномор'я. У 1344 р. Лайош I направив грамоту до Дмитра Детька як до вірного свого підданого, ішпана. За правління в Галицько-Волинській державі Болеслава-Юрія II Дмитро Детько мав володіння в угорських комітатах Абауйвар та Боршод. Таким чином, Дмитро Детько був пов'язаний васальними відносинами з Карлом Робертом, а в 1344 р. підтвердив свій васалітет Лайошу I. Дмитро Детько мав бути одним з бояр, які здали полякам та угорцям багато міст у Галичині та Волині у 1340 р. Союзник угорців польський король Казимир III роком раніше оволодів Сяноцькою землею. У 1344 р. він прагнув перетягнути васалів князя Любарта на свій бік, зокрема князів Коріятовичів. У 1344 – 1345 рр. польські та угорські війська взяли в облогу Вільнюс виступаючи на боці Тевтонського Ордену. Похід короля Казимира III закінчився тим, що Любарт мусив визнати за Польщею Галичину та частину Волині. Олександр Коріятович, який тримав Тербовельську землю, визнав себе васалом Казимира III. У 1350 р. Казимир III у Сулейові підписав договір з Лайошем I за яким Галичина стане угорською провінцією після його смерті. У 1351 р. Олександр Коріятович прийняв католицизм. Влітку 1351 та восени 1352 рр. Лайош I особисто взяв участь у двох кампаніях Казимира III у Галичині. У 1351 р. польські та угорські війська об'єднались у Кракові, а звідти рушили через Сандомир та Люблін на Волинь. Вони прийшли у Берестейщину, яка належала Кейстуту. Там протистояли одне одному польські та литовські війська. Угорці рушили далі. Під час перебування у Берестейщині Лайош I пробував замиритись з Кейстутом. Під час цих перемовин Кейстут пообіцяв прийняти католицизм і створити в Великому Князівстві Литовському католицьку єпархію. Лайош I присягнув на хресті, а Кейстут на крові вбитого бика. Угорський в обмін на те звільнив потрапившого у полон Любарта. У 1352 р. війна поновилась. Лайош I рушив через Сянок до Белза. Угорський король був поранений під час облоги Белза, який обороняв литовський воєначальник Дрозге. Далі угорці прийшли під Володимир-Волинський. На допомогу Любарту прийшли загони його родичів

Євнута та Кейстута. Також литовці застосували допомогу татар проти угорців. На Поділлі проти угорців, які повертались з Волині до Мункача їх перестріло золотоординське військо. Татарське військо також спустошило Люблінську землю. Казимир III вступив на Холмщину і взяв в облогу Щербешин. Лайош I виступив і зміг повернутися у володіння Угорського Королівства. У 1352 р. Казимир III уклав з Любартом компромісний мир за яким визнавав за Гедиміновичами Волинь (Берестя, Луцьк, Белз, Холм, Володимир), а сам разом з Лайошем I утримував Галичину. Кремінецька область була нейтральною і її передали Юрію Наримунтовичу. У травні 1353 р. Любарт оволодів Львовом. У липні литовці та русини оволоділи Галичем. У серпні 1353 р. Любарт вторгнувся до Малопольщі і спустошив околиці Завихоста. Не маючи змогу утримати за собою Львів Любарт зрив мури міста. У 1354 р. угорці прийшли на допомогу полякам і перетнули Західний Буг спустошуючи Волинь. Угорці та поляки здійснили похід проти татар на Волині. У 1356 р. литовці вступили в союз з Тевтонським Орден, в Казимир III найняв собі на допомогу татар. Казимир III погодився платити данину з Галичини Золотій Орді. У 1359 та 1363 рр. поляки продовжували війну за Галичину з Любартом. У 1366 р. Казимир III уклав угоду з Тевтонським Орденем і вони разом того року вдарили на литовців. Юрій Наримунтович визнав себе васалом Казимира III, також ж поляки оволоділи Володимиром-Волинським у серпні 1366 р. Під час цього походу перед ними впали Белз та Холм. Любарт був змушений піти на мир і залишив за собою Луцьк, у той час як польський король оволодів Володимиром-Волинським, Кремінем, Олеськом, Перемилем. У 1368 р. литовці нападають на Мазовію. У 1368 – 1369 рр. литовці відвоювали Белзьку та Холмську землі. Володимирська земля, якою керував Олександр Коріятович, залишалась при Польщі Казимир III помер у листопаді 1370 р. Після цього землі Польщі та Угорщини були об'єднані під скипетром Лайоша I. Користуючись смертю Казимира III литовці оволоділи Володимирською землею. Сам Лайош доручив керувати Польщею своїй матері, а з 1376 р. своєму родичу з Польщі Владиславу Опольському, котрий правив у 1376 – 1382 рр. Сам Лайош I відвідав Польщу не більше трьох разів і вважав себе насамперед королем Угорщини. Галичину він не приєднав до Польщі. У 1372 р. він встановив у регіоні угорське панування. Намісником краю став Владислав Опольський. У лен останньому було передане Королівство Руське, тобто Галичину. Владислав Опольський прийняв титул Господаря Руського. У 1376 р. литовці здійснили похід на Малопольщу, вони перейшли Сян під Завихостом і почали спустошити околиці Сандомира між Віслою та Сяном. У відповідь на цей напад Лайош I виступив походом на Белз, яким володів Юрій Наримунтович. Белз після кількох місяців облоги капітулював. Польські ж війська взяли в облогу Холм, а після його здобуття рушили на Луцьку землю. Тоді Кейстут не міг надати Любарту допомогу, оскільки відбивав напад тевтонців на Жемаїтію. Ольгерд ж помер. Угорці ж посадили в Белзі свого воєводу. Холмську та Белзьку землю було передано під управління Владиславу Опольському. Юрій Наримунтович отримав від Лайоша I Любачів і довічну пенсію. Любарт утримував Луцьку землю, а Кремінець, Олесько, Лопатин увійшли до складу Галичини. До 1387 р. Галичиною правив угорський воєвода Русі. У 1377 р. Лайош I очолив похід проти литовців. Угорці привласнили собі замки Белз та Холм, що викликало невдоволення в Польщі. Ще в 1376 р. поляки напали на почт королеви в Кракові. У 1345 р. Лайош I підтримав Яна та Карла Люксембурга в їхньому хрестовому поході проти литовців.

У 1355, 1360, 1365, 1366 рр. чеські королі з династії Люксембургів відвідували Угорщину з дипломатичними візитами. Проте і були моменти конфліктів. У 1361 р. Карл IV як кайзер Священної Римської імперії німецької нації знеславив угорську королівну-мати Єлизавету. У 1368 р. Карл IV вступив у конфлікт з Казимиром III через спадщину Силезії. Лайош I підтримував союз з Альбрехтом II Габсбургом та його синами. Проте у 1367 р. угорський король уклав союз з баварським герцогом у відповідь на союз австрійського герцога з Карлом IV Люксембургом. У 1371 р. ж відносини між Габсбургами та Анжу були дружніми. Питання спадкоємця було важливим. Тривалий час Єлизавета Боснійська не могла народити йому сина. Король спочатку розглядав свого брата Іштвана, а після смерті Іштвана оголосив спадкоємцем свого сина Яноша. У 1355 р. Яноша усиновив Казимир III. Проте вже у 1360 р. Янош помирає і вимирання династії стало реальною перспективою. Спадкоємицею престолу визнали Ержебет доньку Іштвана. У 1365 р. до Буди прибув Карл IV Люксембург який вів перемовини про шлюб свого сина Вацлава з Ержебет. У 1370 р. у Лайоша народилась донька Катерина, у 1371 р. народилась донька Марія, а у 1374 р. донька Ядвіга. У 1374 р. Катерину заручили з Людовиком Орлеанським, французьким принцем. Людовік обіцяв Неаполь та Прованс як посаг за шлюб. Проте Катерина померла наприкінці 1378 р. На неаполітанський престол претендував Карл Малий з Дураццо, який був сином Карла Дураццо страченого в Аверсі. У 1371 р. Карл Малий Дураццо був баном Хорватії та Далмації. Після того як кайзер Філіпп Тарентський помер у 1373 р. Карл залишився єдиним чоловіком з династії Анжу окрім самого короля. У 1381 р. Карл Малий Дураццо був направлений до Неаполя з угорським військом. Він захопив неаполітанську королівну Жанну і закатував її у в'язниці. У 1372 р. син Карла IV був заручений з Марією Анжу з угорських Анжу. У 1378 р. малолітня Ядвіга була одружена з Вільгельмом сином Леопольда Австрійського. Угорське дворянство підтримувало ідею що успадкування престолу має відбутись по чоловічій лінії і вважали Карла Малий Дураццо єдиним претендентом на престол. У 1374 р. Лайош I надав «Кошицький привілей» польським панам, щоб досягти сприяння на визнання престолу за Катериною. У 1382 р. ж король зібрав у Кошице польських панів щоб вони присягнули Сигізмунду Люксембургу. Сигізмунд та Марія мали успадкувати польську корону, а Вільгельм та Ядвіга мали б успадкувати угорську корону. Королівна-мати Єлизавета Польська, протягом кількох десятиліть була фактичним співправителем Лайоша I. У 1362 р. вона виступила проти Карла IV. Перша невістка Єлизавети Маргіт Люксембург померла у 1349 р. у віці чотирнадцяти років. Її друга невістка Єлизавета Боснійська підкорилась владі свекрухи. У 1370 р. Єлизавета Польська за дорученням Лайоша I відправила правити Польщею. Завдяки сприянню Єлизавети було споруджено 13 церков в Угорщині. Її сприянням користувався Орден Паулінів – єдиний чернецький орден який був заснований у Угорщині. З 1308 р. він жив за правилами Блаженого Августина. У 1381 р. Лайош I придбав у Венеції мощі Святого Павла. У 1382 р. пауліни з Угорщини заснували монастир у Ченстохові, який згодом стане всепольською святиною. Улюбленим монастирем Єлизавети Польської був монастир кларисок в Обуді. Для правління Лайоша I була характерна релігійна нетерпимість. При дворі короля домінували францисканці. Після завоювання Відня угорський король хотів повернути до католицизму болгар. У 1366 р. він спробував окатоличити сербів. Найбільший опір окатоличенню чинили волохи. Волохи та серби формально

приймавши католицизм твердо притримувалися православних обрядів. У 1360 р. з Угорщини були вигнані євреї. У 1367 р. євреям дозволили повернутися, але вони були змушені купувати нову нерухомість. Євреям було відмовлено в громадянських правах. У 1371 р. для євреїв був утворений спеціальний суд по справам євреїв. До того ж їх судив палатин. Єврейський суддя був обраний із родини Мендель, патриціїв Буди. Церковні доходи Лайош I залишав у королівстві. З його ж волі відбувались призначення прелатів. У вересні 1382 р. Лайош I помер у Трнаві. Його тіло було поховано в соборі в Секешфехерварі. З 1300 р. залежне селянство увійшло у склад йобагіонів. Удворники та кондиціонарії більше не згадувались. Йобагіони мали право вільного переходу від одного дворянина до іншого, що було підтверджено хартією Карла Роберта від 1327 р. Знать, королівські слуги та замкові воїни вважались однаково знатними і входили до прошарку воїнів. Трансильванські дворянами отримали королівський привілей у 1324 р., а у 1351 р. всі дворяни королівства включно з Славонією та Трансильванією користувались однаковими правами та свободами. Угорське суспільство складалось з дворян та йобагіонів. Ті хто як жили як орендарі та селяни вважались незнатними. Власність була ознакою дворянина. До дворян належали представники знатних родів. Поділ майна здійснювався у другому чи третьому поколінні по жорстким правилам. Кожна гілка роду мала право на спадок. Донька могла отримати четвертину від власності батька. При королі існувала придворна знать, яка мала вірно служити короні. Знать поділялась на придворних та провінційну шляхту в комітатах. У 1351 р. Лайош I підтвердив «Золоту Буллу» 1222 р. Статут закріплював маєток за тими хто мав право на нього за правом походження. Землевласник розглядався як унікальна особа, але він не міг розпоряджатися майном без згоди правителя. Стосовно ж бічних гілок роду, то вони могли розпоряджатися їм лише у третьому ступені. Коли власність ставала вакантною, то вона привласнювалась короною. За часів Лайоша I 20 замків потрапили у королівську власність. Якщо чоловіча лінія роду вимидала, то її власність конфіскувалась на користь короля. Іштван Лакцфі зарезервував свої маєтки за своїми родичами. На користь придворної знаті був прийнятий закон за яким якщо у придворних народжувалась донька то її статус прирівнювався до нащадків-чоловіків і вона отримувала власність на відміну від жінок з провінційної знаті. При Лайоші I провінційна знать втратила ряд прав. Місцевий правитель з 1350 р. втратив право використовувати печатку. Палатин був зобов'язаний відвідувати комітати і проводити там сеймики у кожному комітаті. Зазвичай сеймики проводилися заступниками палатина, оскільки він як великий посадовець гребував провінційними справами. Знаті було надано право меча. Посади дворянських магістратів у комітатах втратили більшу частину своєї ваги. Придворні мали легкий доступ до посад, маєтків та привілеїв. Провінційна знать були паріями. Вони були знаттю другого гатунку. Вони не могли придбати нову власність, а також мусили побоюватись вже за наявну у них власність. Барони чинили свавілля стосовно провінційної шляхти. У 1351 р. Лайош у Секешфехерварі розглядав скарги дворянства. Придворна аристократія нараховувало 30-40 знатних родів. У 1342 р. Тамаш Сеченьї зайняв пост палатина, усунувши Другетів від влади. Він помер як королівський суддя у 1354 р. Його син Міклош Сеченьї займав більш скромні посади. Проте він домогся призначення себе баном Хорватії і помер на цій посаді у 1368 р. Зять Тамаша Сеченьї Міклош Сечі користувався особливою прихильністю

Лайоша I. Велику владу набув рід Лакцфі. Їхній предком був Ласло Лацк родич Лампберта Хермана. Сам Ласло був правителем секейв. Його син Іштван став королівським конюшим. Інший син Денеш приєднався до францисканців і став вихователем короля Лайоша I. У 1355 р. Денеш помер на посаді архієпископа Калоча. Пять члені родини Іштвана – його чотири сини та його брат Ендре знаходились на посаді воєводи Трансильванії. Син Іштвана Лакцфі Імре у 1372 – 1375 рр. був палатином. Молодші сини Іштвана тримали посаду королівського конюшого до 1395 р. На момент смерті Лайоша I Лакцфі були найбагатшою родиною в Угорському королівстві. Також прославились представники родини Кудар. Петер Кудар був головним чашником. У 1368 р. його призначили баном Славонії. У 1376 р. чотири брати Кудар займали місця у королівській раді. При дворі високе положення мали палатин Міклош Конт та Іштван Каніжа єпископ Загреба та воєначальник Славонії. Угорське військо було організовано у одиниці які звалися знамена. Дворяни мали прибути до війська отримавши накази від влади. У війську використовувались найманці. Здебільшого це були німці. Проте, у 1380 р. у Трансильванії служили англійські наймані лучники охороняючи замок Бран. Знамено складалося з кількох списів, які налічували кілька важкоозброєних лицарів, до яких приєднувались лучники та легкоспоряджені воїни. Вербування списів було обов'язком королівських лицарів. Лицарів керували загоном з 50-80 воїнів. Сумму потрібну для вербування надавала королівська скарбниця. В королівству було регулярне військо. Вперше воно проявило себе під час неаполітанських походів. У 1360 р. Лайош I послав військо ішпана Пожоні Шімона Мегдъезі проти правителя Мілана Бернабо Вісконті. Угорські найманці входили до Magna Societas Ungarorum. Саме на цих найманців спирався Карл Малий Дураццо під час своєї кампанії в Неаполі. Щомісячна плата лицаря та його списа становила щонайменше шість флоринів. У 1323 р. військовий податок становив одну восьму марки. У 1332 р. він становив вже цілу марку. Домогосподарство отримало субсидію в чотири марки. Король стикався з проблемами фінансування походів. Під час перших років правління Лайоша I фінанси були під контролем німців з Буди та Кремниці. У подальшому їх витіснили італійці. Брато Якопо та Джіованні Сарацено з Падуї контролювали фінанси. Наприкінці правління Лайоша I вони контролювали видобуток золота та карбування срібних монет. У 1373 р. їх родинним символом була голова сарацина. У Дубровніку вплив братів Сарацено був рівний палатину. У 1337 р. ціна на золото підвищалась на четвертину і була на цьому рівні більшість часу правління Лайоша I. Обмінний курс між золотом та сріблом сягав 1 до 12,5. У 1350 р. він досяг 1 до 14, а у 1360 р. досягнув 1 до 16. В Угорщині ходили золоті флорини та срібні гроші. Тільки у 1381 р. вартість угорського гроша почала падати. У 1382 р. один флорін коштував 180 динарів срібла. У 1380 р. Лайош I заставив замок Стініняк за 10 тис. флоринів. У останні роки правління короля впав видобуток золота у копальнях в Карпатах. Наприкінці правління Лайош I був ослаблений проказою і все менше приділяв уваги справам знаходячись у молитвах. Єлизавета Польська повернулась з Польщі у 1376 р. проте їй було вже більше ніж 80 років. Панівне місце при дворі зайняла її невістка Єлизавета Боснійська. Лакцфі мали великі володіння, проте вони були розпорошені по 15 комітатам. Вони не могли кинути виклик королівській владі. Нащадки ж Мікча були розкидані по 11 комітатам між Польщею та Славонією. Лакцфі та нащадки Мікча були відсторонені Єлизаветою

Боснійською від влади. У 1375 р. вона висунула на посаду палатина Міклоша Гараї. Його дядько Пал же був баном Мачви. Угорським намісником Галичини був Петер Кудар. Після смерті Лайоша I його заарештували за звинуваченням у передачі полякам кількох замків. З 1359 р. фінансами королівства розпоряджався прелат Деметрій. Також він був єпископом Сремським, Трансильванським, Загребським. У 1377 р. Деметрій був призначений канцлером, а з 1378 р. став естергомським архієпископом. Також високу посаду обійняв Яків Спішський. Він піднявся від посади нотарія до палатина. Яків Спішський був королівським суддею у 1373 – 1380 рр. Міклош Замбо почав кар'єру як зброносець Єлизавети Польської. Пізніше він став фінансистом і каштеляном Обуди. З 1377 р. він керував королівськими фінансами. До 1374 р. королівська печатка була головною печаткою королівства. З 1347 р. почала зростати роль таємної печатки. Середня печатка ж зберігалась у Вишеграді і нею володів таємний канцлер. З 1374 р. головною печаткою королівства стала таємна печатка. У 1376 – 1377 рр. була створена посада барона-канцлера. Велика печатка знаходилась ж під опікою віце-канцлера, ректора Секешфехервара. Бароном-канцлером став Деметрій. Він очолив один з трьох королівських дворів у Вишеграді. Інші два двори були королівським та палатинським. Особистий двір короля знаходився у Вишеграді з 1324 р. Деметрій був королівським підскарбія між 1359 та 1370 рр. З 1377 р. було введена пост королівського казначея. Близько 1370 р. у королівстві знаходилось близько 70 королівських міст. Вони сплачували податок королівській скарбниці, а не сеньйору. При королівському дворі були посади віце-палатина, віце коронного судді, протонотарія, які очолювали суди. Державними мовами в королівстві були латина та угорська. Латина використовувалась як мова писемних документів та хронік. Угорська та німецька не використовувалась як писемна мова до XV ст. Барони для ведення справ наймали собі нотаріусів. Прелати навчались в італійських університетах. У 1367 р. у Печі відкрився перший угорський університет. Його очолив німець Вільгельм Бергцаберн [Исламов, Пушкаш, Шушарин 1971, с. 174-176, 185-188; Богданова 2003, с. 94-106; Грушевський 1993, с. 30-63; Волощук 2012, с. 269-279; Войтович 2019, с. 227-255; Контлер 2002, с. 115-126; Barany 2012, р. 357-366; Мргїћ 2008, с. 73-84; Engel 2001, р. 157-194; Molnar 2017, р. 49-55; Чиркович 2009, с. 84-106; Carledge 2011, р. 36-42; Fine 1994, р. 345-405; Fine 1994, р. 322-325, 338-343; Поп, Болован 2005, с. 178-179, 183-188].

Після смерті короля престол перейшов до його одинадцятирічної доньки Марії. Реально керували Міклош Гараї та кардинал Деметрій. Двір розглядав Сигізмунда Люксембурга як спадкоємця престолоа. Проте більшість дворян розглядали спадкоємцем Карла Малого Дураццо як легітимного правителя. Проте у цей час той був правителем Неаполітанського королівства. Йому у свою чергу загрожував Людовік Анжу, який доводився дядьком французькому королю Карлу VI. У червні 1382 р. французькі війська висадились у Неаполітанському королівстві. В Угорщині тільки пріор Врани Янош Паліснаї виступив на боці Карла Малого Дураццо. Хорватія повстала і там повстання було придушено тільки у 1383 р. Іштваном Лакцфі. До початку 1384 р. відбулись заручини Людовіка Анжу з королевою Марією. У 1384 р. Марія підтвердила привілей 1351 р. угорському дворянству. Єлизавета Боснійська спочатку вважала що потрібно втрутитись в боротьбу за владу, проте у 1383 р. вона задовольнилась престолом сестри Марії Ядвиги в Польщі. У 1384 р. був розірваний шлюб королеви Ядвиги. Її одружили на

литовському великому князі Йогайлою, який у хрещені прийняв ім'я Владислава II. У 1382 р. угорські воєводи передали Любарту Кремінець, Олесько, Городло, Лопатин. У 1382 – 1383 рр. поляки вели війну з поляками на Підляшші. У 1387 р. поляки вступили у Галичину. Спочатку поляки відвоювали у угорців Перемишль, а після неї Львів. Тільки угорський воєвода Галича Бенедикт Бебек чинив запеклий опір полякам. У відчаю Владислав Опольський передав управління Галичиною Вацлаву Люксембургу. Але місто в підсумку капітулювало. Владислав II – Йогайла видав у Жидачеві Бенедикту Бебеку грамоту на галицькі маєтки. Бенедикт Бебек доводився братом генеральному руському старості Імре Бебеку. У 1387 р. Сигізмунд Люксембург призначив титулярним правителем Руського королівства (Галичини) Сцібора з Сціборжиць, проте реально Галичина знаходилась у руках поляків. У 1395 р. польська королева Ядвіга Анжу титулувала себе правителькою Угорщини. Тоді ж галицькими маєтностями був призначений правити Спитко з Мельштина. У 1397 р. Сигізмунд Люксембург зустрівся у Спіші з Владиславом II – Йогайлою і Ядвігою. Сигізмунд погоджувався визнати за Польщею Галичину в обмін на те, що Поділля мали утримати Коріятовичі, які були васалами Угорського Королівства. Спішські перемовини результату не дали. У 1402 р. Федір Коріятович спробував відвоювати Поділля у Вітовта та Владислава II – Йогайли, проте його перемогли подільські намісники. У 1403 р. Швитригайла отримав Жидачів, Стрий, Стебник, Дроговиж, Устя тобто правобережжя Дністра до Карпат від польського короля Владислава II – Йогайли. У 1410 р. Сигізмунд виступав посередником у перемовинах між Тевтонським Орденом, Литвою та Польщею. У 1412 р. у Спіші питання Галичини було остаточно врегульовано. Новий правитель Угорщини Сигізмунд Люксембург не зміг надати допомоги угорським гарнізонам в регіоні, оскільки ще не придушив повстання. У 1384 р. Міклош Сечі, Лакці, Міклош Замбо виступили проти королеви-матері Єлизавети Боснійської і виступили на боці молодого Сигізмунда Люксембурга. Останній знаходився в Празі. Того ж року несподівано помер Людовик Анжу і Карл Малий Дураццо залишився останнім чоловіком з Анжу який міг претендувати на угорський престол. На його стороні виступили представники роду Гараї, які були відсторонені від влади Єлизаветою Боснійською та Павло Хорват. У 1385 р. Карл Дураццо висадився в Хорватії. На бік Карла Дураццо Малого перейшли хорватські барони – Іван Хорват бан Мачви та Павел Хорват єпископ Загреба. Карл Дураццо висадився у Сені й пішов на Загреб. Трвтко I ж був лише номінальним васалом Угорщини. У той час Угорщина перебувала у складному стані. Боснійський король Трвтко I відвоював провінції, які були відторгнуті Лайошем I від Боснії. У 1384 р. Котор рятуючись від нападів сербських князів Балшичів з Епіру визнав себе боснійським васалом. Угорський воєвода вдерся до району Врбасу та Дубіци, які належали Угорщині ще з часів Арпадів. Марія Анжу одружилась на Сигізмунді Люксембургу. Стосовно ж чеських Люксембургів, то маркграфи Йодок та Прокоп з Моравії здобули Пожонь і захоплювали один замок за іншим. Карл Дураццо захопивши Хорватію почав похід на Буду. Угорщина переживала кризу. Сигізмунд Люксембург був вимушений втекти до брата до Праги. Стосовно ж Карла Малого Дураццо він вимусив Марію зректися престолу і 31 грудня 1385 р. був проголошений королем Карлом III Малим. Єлизавета Боснійська удавано йому скорилась, насправді ж бажаючи його позбутися. У лютому через 39 днів після коронації його влада була повалена у Буді. Він був важко поранений і його

переховували від ворогів у Вишеграді. Карл III помер 24 лютого 1386 р. Єлизавета Боснійська захопила владу. Головний чашник Балаж Форгач, який повалив владу короля, отримав у винагороду замок Єленець поблизу Нітри. У квітні 1386 р. чеський король Вацлав примусив Єлизавету Боснійську прийняти Сигізмунда Люксембурга як принця-консорта. Угорщина поступилась Пожонью маркграфам Моравії. Землі між Моравою та Вагом відішли до Чехії. У Славонії та на півдні королівства сильною була пронеаполітанська партія. Своїм королем вони проголосили сина Карла III Ласло Неаполітанського. У липні 1386 р. невелике військо Єлизавети Боснійської було розбито при Горьянах і вороги вбили баронів з роду Гараї. Сама королева-мати була ув'язнена у замку Гомнець у володіння загребського єпископа. Після цього влада перейшла до баронів, які утворили лігу. У серпні 1386 р. відбувся сейм у Секешфехерварі. У 1387 р. Єлизавета Боснійська померла у в'язниці. Її було задушено за наказом Павла Хорвата. Іштван Лакцфі був призначений палатином і став регентом при Сигізмунді Люксембурзі. У січні 1387 р. Сигізмунд від'їхав у Славонію і спробував врятувати королев. 31 березня 1387 р. Сигізмунд Люксембург був коронований у Секешфехерварі. Корону йому вручив прелат Веспрема. Нового короля підтримало 20 баронів, які представляли 12 баронських родин. Їх очолював Янош Каніжа. Серед них були королівський суддя Імре Бебек, два Ласло Лосонці, Старший з Лосонці був воєводою Трансильванії, а молодший був баном Славонії. Барони бажали збільшити свої володіння. У 1387 р. братів Хорватів підтримали боснійці. На боці Сигізмунда Люксембурга ж виступив Іван Франкопан. Бойові дії велись навколо Загреба. Брати Хорвати та Трвтко I підтримували неаполітанські сили Ласло Неаполітанського. Зазнавши поразки у війні Хорвати були вимушені шукати притулку у Трвтко I. Користуючись громадянською війною в Угорському королівстві Трвтко взяв контроль над містами Спліт, Оміш, Трогир, Шибенік. Тільки Задар та Дубровнік залишились вірними угорцям. Трвтку I в його завоюваннях допомагали Хрвоє та Іван Паліжна. У період 1387 – 1389 рр. під владу Трвтка потрапили Кліс, Кнін, Островіца, що значило перехід частини Славонії у склад Боснії. У 1390 р. Трвтко I проголосив себе королем Боснії та Хорватії. У цей час союз з Сигізмундом Люксембургом уклав Лазар Хребелянович. Він одружив на угорському королі свою дочку Теодору у 1387 р. Він сподівався на допомогу угорців у протистоянні з турками. У 1391 р. померли Трвтко I та Іван Паліжна. У 80-х рр. XIV ст. болгарські держави визнали себе вассалами Османів. У 1389 р. війська сербів та боснійців були переможені турками у битві на Косовому полі. У битві загинув Лазар Хреблянович. Сигізмунд Люксембург не вважаючи себе зобов'язаним Стефану Лазаревичу та регентші княжні Міліці напав на князівство Хребеляновичів. У 1389 р. угорці дійшли до Крагуєваца. У такій ситуації Хребеляновичі визнали себе васалами Османів і турки в 1390 р. вперше зіткнулись з угорцями. До 1396 р. 80 з 150 королівських замків перейшли у приватні руки. Барони Каніжа захопили замки у комітатах Ваш та Шопрон. Їм як пожалуванням були надані Капувар та Бернштейн. Нойгауз захопив Міклош Сечі, Гюссінг захопив Ласло Шарої, Кьосег захопив палатін з роду Гараї в обмін на свої володіння у Мачві. Барони захопили королівські володіння в Абауї, Нітрі, Барсі, Гонті. Не тільки замки, а й більше третини королівських міст потрапили під владу баронів – Чепрег, Керменд, Кьосег, Папа, Залаегерсег, Гюссінг, Надькереш, Дьюла, Інеу, Шарошпатак, Шаторальяйхелі, Гонч, Севлюш, Мункач, Берегсас, Любовна,

Подолінець, Нове Місто над Вагом, Бецков, Бановце, Тополчани, Превідза. Близько 1396 р. близько половини всіх замків у королівстві перебували у руках 30 знатних родин. У Лакцфі було 10 замків, у Каніжа та Гараї по 9 замків, Бебек, Йолсвай, Лосонці мали по 7 замків. Також їх набутки обчислювалися десятками сіл. У 1392 р. Сигізмунд Люксембург усунув Лакцфі з посади палатинів. На боці короля виступила родина Гараї. Міклош Гараї був його радником. Також на стороні короля знаходився Міклош Переньї, котрий спочатку був головним чашником, а у 1390 р. став северинським баном. Він отримав у власність сеньйорії Шарошпатак, Фюзер, Требішов. Після того як Міклош Переньї загинув у битві при Нікополі у 1396 р. його місце зайняв його брат Імре, який до того був власником таємної печатки. Ще одним з наближених короля став Сцібор з Сціборжа, котрий був поляком за походженням і був у 1389 р. іспаном Пожоні. Він став воєводою Трансильванії з 1395 р. Польський лицар отримав від короля 9 замків та 140 сел. Значну роль у королівстві грали і барони з родини Каніжа. На початку свого правління Сигізмунд Люксембург постав перед рядом викликів. Південна Угорщина та Славонія були умиропорядковані у 1387 р. Королівна Марія Анжу була звільнена з полону. Її перевезли з Гомнеця до Нові-Граду в Далмації. У неї була власна печатка і вона дарувала маєтки від свого імені до 1393 р. 17 травня 1395 р. вона померла під час вагітності внаслідок нещасного випадку. Її сестра Ядвіга мала претензії на угорську корону. У 1395 р. Владислав II – Йогайла вторгнувся у північно-східні провінції Угорщини. Проте Каніжа та Євстафій Йолсвай вигнали з королівства польсько-литовські війська. Хорватія та Далмація були повернуті під контроль Угорщини тільки у 1393 р. Наступник Трвтка I Степан Дабіша уклав мир з Сигізmunдом Люксембургом за яким зрікався хорватських земель. Воєвода Хрвоє Вукчич зміг зберегти тільки завоювання на південь від річки Сава. У 1394 р. угорці захопили Добор у Боснії. Іван Хорват потрапив у полон і був закатований до смерті у Печі. Міклош Гараї за підтримки боснійців взяв під контроль Хорватію. Стосовно ж земель у Словаччині, то Сигізмунд Люксембург повернув їх, поступившись чехам володіннями у Бранденбурзі. Він поступився цією землею Йодоку маркграфу Моравії. З іншим маркграфом Моравії Прокопом Сигізмунд Люксембург воював у 1389 – 1390 рр. У 1391 р. турки здійснили набіг на Тімішоару. У 1392 р. угорці просунулись до Жрдєло у васальних від Османів сербських землях. У 1392 – 1393 рр. болгарський відінський деспот Іван Шишман вступив у перемовини з Сигізmunдом Люксембургом. У 1391 р. волоський князь Мірча анексував Добруджанський деспотат. У 1393 р. угорські війська діяли вздовж південних кордонів королівства. На півдні своїх володінь Сигізмунд Люксембург був у 1394 р. У 1395 р. угорці здійснили похід до Молдови. Успіх походу виявився тимчасовим, і Молдова стала васалом Польщі. У 1394 р. волоський кнез Мірча звернувся до угорців за допомогою щоб повернути собі владу, а раніше він спирався на допомогу поляків проти Угорщини. У березні 1395 р. Мірча у Брашові визнав себе васалом Угорщини. Проте у травні 1395 р. направлене до Волощини угорське військо було переможене, а її воєвода Іштван Лосонці був вбитий. У липні 1395 р. сам Сигізмунд Люксембург очолив угорське військо і звільнив від Османів Малий Нікополь на Дунаї. Мірча був відновлений на волоському престолі. Того ж року Мірча в союзі з Стефаном Лазаревичем, Марко Вукашиновичем, Костянтином Деяновичем у битві при Рувіні переміг турок. У цій битві загинули Костянтин та Марко і турки анексували їхні

землі. У 1395 р. угорські емісари відвідали ряд країн Європи бажаючи укласти антиосманську коаліцію, а також прибули до Мамлюцького Єгипту. У 1396 р. під командуванням Сигізмунда Люксембурга зібралось значне військо. Там були бургундці на чолі з Жаном Неверським, волохи на чолі з Мірчою Старим, лицарі з Німеччини, Чехії, Італії, Англії. У серпні 1396 р. Сигізмунд Люксембург вдерся до Болгарії, яка була в тому році завойована Османами. Союзні війська взяли в облогу місто Нікополь поблизу Відіна. 25 вересня 1396 р. у битві при Нікополі європейське військо було переможено турками. У полон потрапив палатин Йолсвай, а сам Сигізмунд Люксембург втік на судні до Костянтинополя, після чого повернувся до Далмації. Відінський деспотат був анексований турками і Болгарія була позбавлена державності на кілька століть. До угорського двору втік титулярний болгарський цар Фружин. Наслідком поразки під Нікополем для Угорщини стало повстання проти королівської влади баронів Лакцфі. З 1392 р. вони підтримували контакт з Ласло Неаполітанським. Іштван Лакцфі виступив на чолі антикоролівської ліги. Проте її не підтримала більша частина баронства. Двох з баронів Лакцфі запросили до королівського двору у 1397 р., де були підступно вбиті. Лише Каніжа та Дітріх Бебек грали крім короля значну роль у королівстві. Місце Лакцфі отримав каринтійський дворянин Герман Ціллі. Він був довіреною особою короля до 1435 р., тобто до смерті короля. Він отримав у лен Вараждін у 1397 р., а у 1399 р. Загор'є. Вірним союзником Германа Ціллі був єпископ Еберхард, який походив з Рейнланду. У 1397 р. Еберхарда було призначено єпископом Загреба. У 1398 р. до Угорщини був запрошений тосканський комерсант Філіппо Сколарі, який представляв італійську родину Барді. Також до Угорщини запросили Піпо з Озори. У жовтні 1397 р. відбувся сейм у Тімішоарі. Стосовно ж Хорватії, то там опорою престолу став Іван Франкопан. Його Сигізмунд Люксембург призначив баном Славонії та Боснії. Він також тримав під контролем місто Сень, острів Крк, регіони Вінодол, Гацка, Модруш. Після смерті Івана Франкопана на його місце угорський король призначив Бутко Курьяковича. Він став баном Хорватії. Раніше Курьяковичі підтримували Ласло Неаполітанського. У 1395 р. помер боснійський правитель Степан Дабіша. Боснією правили регентша Єлена Ніколіч. Сигізмунд призначив керувати Боснією та Хорватією Іштвана Лакцфі, що було порушенням звичаїв, оскільки раніше цими землями правили тільки місцеві правителі. Хрвоє Вукчіч підняв повстання. Він правив лише частиною Боснії. Іншою частиною правив Сандаль Граніч. Також важливу роль в Боснії грав Остоя. Остоя та Хрвоє проголосили свою лояльність Ласло Неаполітанському. У 1398 р. угорці атакували Боснію, але не змогли досягнути значних успіхів. У 1401 р. Остоя та Хрвоє Вукчіч виступили на боці Ласло Неаполітанського. Боснійці у 1403 р. взяли під свою владу Спліт. Того ж року до Задару прибув Ласло Неаполітанський щоб здобути угорську корону. Угорська аристократія у 1397 р. організувала надійний захист кордонів королівства від нападів Османів. Сигізмунд Люксембург підтвердив хартію 1351 р. у якій були закріплені привілеї угорського дворянства. Були встановлені жорсткі штрафи за неприбуття дворян за наказом короля до війська. З дворян у 1398 р. були створені ополчення, які охороняли кордон. Сигізмунд Люксембург пообіцяв що не буди призначати іноземців на посади, зробивши тільки виняток для Сцібора, Еберхарда та Матерна єпископа Трансильванії. У 1397 та 1399 рр. Сигізмунд воював проти маркграфа Прокопа у Моравії. Тільки у грудні 1400 р. угорський король повернувся додому.

Сигізмунд Люксембург претендував на чеський престол, а також престол кайзера Священної Римської імперії німецької нації. У квітні 1401 р. архієпископ Каніжа та палатин Бебек заарештували короля в замку Буди. Вони вимагали квід короля раз і назавжди зректися своїх іноземних радників. Проте Сигізмунд Люксембург віддав перевагу полону перед цим. Каніжа прийняв титул канцлера. Королівська Рада пропонувала запросити на престол або Ласло Неаполітанського або Владислава-Йогайла або Вільгельма Габсбурга. Міклош Гараї домогся звільнення короля з полону у серпні 1401 р. Сигізмунд одружився з донькою Германа Ціллі. Барбарою у 1405 р. Інша донька Германа Анна одружилась на Міклоші Гараї. У 1402 р. Сигізмунд Люксембург прибув до Пожоні, де уклав договір з Альбрехтом IV Габсбургом. З ним він домовився, що за умови якщо він не залишить спадкоємців чоловічої статті, то престол перейде до Альбрехта. Дітріх Бебек був звільнений з посади канцлера поставивши на його місце представника роду Гараїв. Барони Каніжа у 1402 р. запропонували престол Ласло Неаполітанському, котрий надіслав свої війська до Далмації. На початку 1403 р. Ласло Неаполітанський знаходився в Угорщині. Поблизу Ораді Каніжа та Бебек підняли повстання. До них приєдналися архієпископ Калоча, єпископи Егера, Арада, Трансильванії, Дьйора, Імре Бебек який був пріором Врани та сином Дітріха Бебека. Повстанців на сході держави очолили два воєводи Трансильванії Міклош Чакі та Міклош Маркалі. На стороні короля залишились найбільш важливі міста та барони Сцібор, Гараї, Янош Мароті, Петер Переньї та інші барони. Сигізмунд привів війська з Чехії. До того часу повстанці зі сходу перетнули Тісу. Сигізмунд досягнув Пешта та взяв у облогу Естергом, який був резиденцією Каніжи. З Вишеграду Сигізмунду привезли угорську корону. Тим часом Ласло Неаполітанський прибув до Задара, його супроводжував легат папи Боніфіція IX Анджеоло Аччаюолі. Каніжа коронував Ласло Неаполітанського у серпні 1403 р. Ласло залишив Угорщину і призначив командувати Сплітом бана Хрвоє Вукчіча, який заволодів Далмацією. Влада Сигізмунда так і не була відновлена в цій провінції. У жовтні 1403 р. магнати Чакі та Марчалі примирилися з Сигізмундом Люксембургом, який подарував їм амністію. Навесні 1404 р. практично вся Угорщина була умиротворена і тільки кілька фортець продовжували опір. Ласло Неаполітанський повернувся до Неаполя і став відтоді проблемою для папи римського. У 1403 – 1404 рр. багато хорватських баронів покинули програвшого у боротьбі за угорський престол. Владу Сигізмунда Люксембурга визнав Нікола Франкопан у 1404 р. Павел Радішич під тиском Хрвоє Вукчіча та Остої у 1403 р. втік до Дубровніка. Того ж року Остоя взяв в облогу місто. Його підтримав Радіч Санковіч. Проте здобути місто їм не вдалося. Того ж року Остоя уклав союз з Сигізмундом Люксембургом. Причиною була ворожнеча з прибічниками Боснійської церкви Клешичами. Остоя ж підтримав католиків. До Клешичів приєдналися Хрвоє Вукчіч та Павел Радішич. У березні 1404 р. Остоя уклав мир з Хрвоє та Дубровніком. Того ж року боснійська знать позбавила престолу Остою і передала трон Трвтку II. На чолі знаті знаходили Павел Радішич, Хрвоє Вукчіч, Сандаль Граніч. У 1405 р. дякуючи за це Трвтко передав Хрвоє місто Сребреніцу. Сандаль Граніч ж атакував Радіча Санковіча. Користуючись усобицями в Боснії у 1404 угорці атакували цю країну і зайняли Узору та королівську резиденцію Бобовац. Угорці надали допомогу Остої і утвердили його владу у Бобоваці. У 1405 р. угорці атакували Біхач. У 1406 р. вони здобули Сребреніцу та спустошили землі в

долині Дріни. У 1407 р. угорці воювали проти Хрвоє Вукчіча в долині річки Босна. Свояк Хрвоє Іваніш Неліпчич підкорився Сигізмунду Люксембургу. У листопаді 1403 р. Сигізмунд конфіскував значні землі у повстанців. Король захопив маєтки архієпископа Калоча та єпископа Дьора. Архієпископ Калоча помер у вигнанні у Неаполітанському королівстві. Томас Луданьї єпископ Дьора отримав притулок в Польщі. У 1404 р. Сигізмунд не дозволяв нікому отримати маєтки в Угорщині без його дозволу. Він порвав з папою римським Боніфацієм IX і залишав посади єпископів Веспрема та Ваца. У 1403 р. Сигізмунд Люксембург став регентом при чеському королевичі Вацлаві. У 1410 р. угорський король визнав тільки папу римського Іоанна XXIII. Проте король самостійно керував угорською церквою. У 1417 р. на соборі в Констанці він переконав кардиналів легітимізувати його владу над угорськими прелатами. Хоча папа Мартин V відмовився це визнавати, проте не міг похитнути влади угорського короля. У 1408 р. Сигізмунд Люксембург переміг боснійців у битві при Доборі і Трвтко II вступив у Орден Дракона. У нього крім боснійського та угорського короля увійшли 20 баронів та королева Барбара. В 1409 р. на посаду королівського судді було призначено Дмитра Розгоня. Того ж року Дубровнік платив данину Трвтку II. Владі Сигізмунда Люксембурга підкорився боснійський магнат Хрвоє Вукчіч. Він допоміг угорцям у боротьбі за Далмацію з венеційцями. У 1409 р. угорці зробили королем Боснії Остою. Трвтко II ж перебував у Павла Раденовича. Сандаль Граніч же продовжував бути лояльним Ласло Неаполітанському. Він знаходився у опозиції до влади Хрвоє Вукчевіча як і Павел Раденович. Після смерті Трвтка I королівська влада ослабла і посилилась влада боснійських магнатів серед яких був Хрвоє. Хрвоє винагородили Пожегою та Сегедом і він став рукою Сигізмунда Люксембурга в Боснії. Також йому подарували титул бана Спліта. У 1410 р. угорські війська просунулись в Боснії до Сребрениці. Сигізмунд Люксембург визнав Остою королем Боснії, проте віддав Сребреницю своєму вассалу сербському деспоту Стефану Лазаревичу у 1411 р. Сандаль Граніч розлучився з родичкою Хрвоє Вукчіча Єленою і одружився на доньці Джордже Балшіча з Зети, яка доводилась родичкою і Стефану Лазаревичу. Угорські гарнізони знаходились в Сребреніку, Дубочаці, Врандуці, Торічані, Веселі, Стражі. Васалітет Хрвоє Вукчіча від Сигізмунда Люксембурга передбачав повернення до складу Угорщини Спліта, Шибеніка, Трогира. Іван Неліпчич князь Цетіне також визнав свою залежність від Сигізмунда Люксембурга. Ласло Неаполітанський розумів, що не зможе утримати владу у Далмації. Він заклав Далмацію Венеції за 100 тис. дукатів. Венеційці зайняли Задар, Нін, Врану, Новіград, острова Раб, Паг, Црес. У лютому 1410 р. венеційці взяли в облогу Шибенік та Трогир. Венеція відмовилась сплачувати данину Сигізмунду Люксембургу у 7 тис. флоринів. У 1411 р. угорці вдерлись в Істрію та Фріулі, прийшовши в італійські володіння венеційців. Сцібор та Піпо з Озори здобули кілька перемог, проте у 1412 р. Міклош Марчалі зазнав поразки у битві під Моттою. Тоді ж після дворічної облоги перед венеційцями впав Шибенік, який обороняв Нікола Франкопан. У 1412 – 1413 рр. Стефан Лазаревич воював з турецькими військами одного з османських шах-заде Мусою. У 1413 р. Сигізмунд Люксембург проголосив Хрвоє Вукчіча повстанцем і воював проти нього. До того в Буду у 1412 р. прибула боснійська делегація очолена Остоєю, Хрвоє Вукчічем, Павлом Раденовичем, Сандалем Гранічем. У 1413 р. Сигізмунд Люксембург очолив угорське військо, яке вторгнулось в Фріулі, проте згодом був

вимушений підписати п'ятирічне перемир'я з Венеційською Республікою. У 1413 р. Хрвоє Вукчіч напав на володіння Сандаля Граніча, який правив Хумом. Хум також був угорським протекторатом. Спліт, острови Корчула, Хвар, Брач прийняли угорську владу. В Угорщину входили боснійські землі-комітати Дубіца, Врбас, Сана. У 1413 – 1414 рр. Хрвоє Вукчіч попросив допомоги у Османів, які допомогли йому відвоювати Сребренік та кілька інших фортець. Раптове падіння угорської влади в Боснії призвели до того, що у 1414 р. турки вдерлись до Боснії і спустошили землі Остої та Сандаля Граніча і проголосили королем Трвтка II. Останнього підтримали Раденовичі. У 1415 р. Сигізмунд Люксембург відправив свої війська проти Хрвоє Вукчіча. Останній уклав союз з турками і завдав значної поразки угорському війську. Того ж року відбувся сейм у Сутьєсці, який скликали Остої та Сандаль Граніч. На ньому був вбитий Павел Раденович, а Петер Раденович був осліплений та ув'язнений. Землі Раденовичів були поділені між Остоєю та Сандалем Гранічем. Угорці продовжували вмішуватись у боснійські справи. У 1415 р. була сформована угорська армія на чолі з Яношем Гараї та братом Яноша Мароті. Біля Добоя в долині річки Босна угорці зазнали катастрофічної поразки від боснійців. Пал Чупор бан Славонії був страчений, а інші угорські барони були викуплені за сумму в 65 тис. флоринів. Король Остої та Сандаль Граніч перейшли на бік Османів і вторгнулись до Карніоли в регіон Цельє у 1415 р. Тільки район Сребреніка залишався в руках Угорщини. Він став володінням Яноша Гараї в 1422 р., а у 1430 р. був пожалований Матку з Таловаца. У 1416 р. помер Хрвоє Вукчіч. Оміш та Крайна дістались Іванішу Неліпчичу, котрий доводився родичем Хрвоє. Сини Павла Раденовича у 1417 р. виступили проти Сандаля Граніча. Війна з венеційцями знову спалахнула у 1418 р. Тоді ж помер Остої. Владу у його володіннях перейняв Стефан Остоїч. Сандаль Граніч продовжував боротьбу за владу. Стефан Остоїч уклав антиугорський союз з Венеціанською республікою. Він також уклав мир з Сандалем Гранічем. Проте невдовзі його усунули від влади. У 1419 р. венеційці завоювали острови Корчула, Брач, Хвар. Спроба з ходу оволодіти Сплітом та Трогиром була невдалою, оскільки ці міста були вірними угорцям. Проте у 1420 р. Спліт та Трогир підкорились венеційцям. На 1420 р. Дубровнік залишався васалом Угорського королівства. Зета та Албанія ж знаходились під владою місцевих сербських та албанських нобілів. У 1422 р. боснійський король Стефан Остоїч помер. Його союзники Ніколічі втекли до Дубровніка. За допомогою турок до влади прийшов Трвтко II. Повернувши собі престол він уклав договори з венеційцями та угорцями. У 1425 р. Трвтко II уклав союз з Сигізмундом Люксембургом і у 1427 р. проголосив своїм спадкоємцем Германа II сина Германа Цілли. У 1428 р. боснійський король одружився з одною з дочок Яноша Гараї. У 1427 – 1428 рр. Боснії була васалом і Угорського королівства і Османської імперії. У 30-х рр. XV ст. Трвтко II конфліктував зі своїми боснійськими магнатами. Конфлікт Угорського королівства і Венеційської Республіки почався в 1431 р. і закінчився підписанням мирного договору у 1433 р. за яким угорці визнали Далмацію за Венецією. Трвтко II також знаходився у конфлікті з іншим угорським васалом Джордже Бранковічем. У 1432 р. цей сербський деспот здійснив рейд у Боснію. У 1433 р. Боснію атакували турки, а у 1434 р. в неї вторгнулись угорці, які зайняли Яйце, Врандук, Боцац, Ходідьєд, Комотін. Трвтко II опинився в залежності від угорців. У 1435 р. він був вимушений емігрувати до Угорщини. Отримавши від Сигізмунда Люксембурга підтримку він знову прийшов до Боснії. Його

підтримували боснійські магнати Радівоєвічі. Супротивником Трвтка II був Стефан Вукчіч, якого підтримали турки. Взимку 1435 – 1436 рр. Трвтко II втік до Угорщини. У березні 1436 р. турки здійснили набіг на підконтрольну угорцям Хорватію. У 1436 р. Трвтко II уклав мир з Стефаном Вукчічем визнав васалітет від Османів і став ворогом угорців. Того ж року Польща та Оміш в Далмації підкорились угорцям. Тільки у 1444 р. венеційці повернули собі Далмацію від Задару до Неретви. У 1443 р. венеційці заволоділи Баром, а у 1444 р. Польщею та Омішем. У 1481 р. володінням Венеційської республіки став острів Крк. Стосовно ж внутрішньої політики Сигізмунда Люксембурга, то в Угорщині у 1410 р. були призначені на посади Янош Бебек та Ласло Уйлакі, незважаючи на те, що раніше повставали проти влади короля. Ласло Уйлакі у 1403 р. був призначений баном Мачви. У 1422 р. єпископ Луданьї був призначений прелатом Егера. Свояки Сигізмунда Люксембурга Міклош Гараї та Герман Ціллі стали опорами влади короля. Міклош Гараї був палатином у 1402 – 1433 рр. Він отримав під свою владу 13 замків. Герман Ціллі баном Славонії у 1406 – 1408 рр. та 1423-1435 рр. Сцібор очолив егерську єпископію. Піпо Озора отримав під владу комітат Темеш. Його родичі зайняли посади в Калочі та Арадї. Під владою Піпо Озори був і видобуток солі. Еберхард з Рейнланду у 1404 – 1419 рр. був канцлером. Також він займав посаду загребського єпископа. Йоган з Альбена очолював канцелярію королеви. З 1423 р. він був хранителем таємної печатки. Матко Таловац хорват з Дубровніка у 1429 р. став каштеляном Белграда. У 1435 р. він став баном Славонії. У 1429 – 1433 рр. архієпископом Естергома був Георг фон Гогенлое. Мазовецький князь свояк Гараї став єпископом Веспрема. 23 комітати в Угорському королівстві очолювались іноземцями. У 1420 р. Сигізмунд Люксембург був коронований чеською короною. Піпо Озора помер не залишивши нащадки. Сцібор помер у 1434 р. Вольфурт з Швабії зник у 1438 р., а 1456 р. прийняв рід Германа з Цельс. Альбен у 1434 р. повернувся до Німеччини. На момент смерті Сигізмунда Люксембурга половина з 40 найбільших землевласників була новою знаттю і тільки 5 з них були іноземцями. Дев'ять засновників Ордена Дракона були таємним канцлером Імре Перенї, королівський суддя Петер Перенї, бан Мачви Янош Мароті, воєвода Якоб Лакц, Петер Леваї на призвисько Чех, який був сином Ласло Шарої, Міклош Чакі. Вони разом з Марчалі, Якичами, Розгонї, Палоці, Баторі, Орсагами склали нову політичну еліту. Кожен з них міг простежити дворян серед своїх предків на протязі п'яти поколінь. Мате Палоці став каштеляном Дьошдьєра у 1410 р. З 1419 р. він став таємним канцлером, королівським суддею він став з 1425 р., а з 1435 р. став палатином. Його брат Дьордь Палоці став воєводою Трансильванії у 1419 р., у 1423 р. став єпископом Естергома. Два брата Розгонї стали єпископами з 1428 р. У 1410 р. Сигізмунд Люксембург зібрав королівську раду у яку увійшли особливі радники. Ними були Бенедикт Макрай та Іштван Аранї, фінансові експерти італієць Леонхард Нофрі та німець Маркус Нюрнберзький. Маркус Нюрнберзький був ініціатором реформ що стосувались міст у 1405 р., а Іштван Аранї розробив військову реформу у 1403 р. Сигізмунд Люксембург покладався на своїх баронів з 1403 р. Він не скликав жодних сеймів до 1435 р. У 1424 р. Міклош Шальго, який був онуком Томаса Сеченї, був засуджений за підробку монет. Король конфіскував його статок та зрівняв з землею його замок. У 1435 р. були конфісковані землі Якова Лацка. У 1427 р. був позбавлений маєтка син палатина Йолсвая. З того моменту як Сигізмунд

Люксембург був обраний кайзером Священої Римської імперії німецької нації. Найбільша його відсутність в Угорщині була 1412 – 1419 рр., коли він воював проти Венецій і перебував на церковному соборі у Костанці. У 1419 – 1422 рр. ж він воював у Чехії проти гуситів. У 1430 – 1434 рр. він же був присутній на церковному соборі в Базелі та на імперській коронації, а у 1436 – 1437 рр. перебував у Чехії. У 1414 р. під час перебування у Костанці та Кремоні він призначив керувати справами Угорщини баронів Каніжа та Гараї. Уряд в Угорщині очолювався баронами Каніжа під контролем архіканцлера Еберхарда до 1418 р. У 1430 – 1434 рр. Угорщиною керували архієпископ Дьордь Палоці, егерський єпископ Петер Розгонї, палатин Гараї, королівський суддя Палоці, підскарбій Янош Розгонї, Петро Берзневич. Сигізмунд під час своєї відсутності в Угорщині забирав разом з собою таємну печатку. Його завжди супроводжували кілька баронів разом зі своїм почтом. Він приймав гостей з Угорщини, які тримали його в курсі справ в королівстві. Коли Сцібор помер, то Сигізмунд Люксембург з Кремони надіслав лист-співчуття до його удови. У 1431 р. король надіслав листа бану Мачви з Нюрнберга, у якому заборонив одруження йому з королівською донькою. У 1433 р. у листі з Мантуї Сигізмунд Люксембург заборонив Ласло Сеченї закласти один зі своїх замків. У 1409 р. король надав королеві Барбарі кілька замків у Славонії. У довічне володіння королеві вони були віддані у 1419 р. Те що залишилося від Мачви у 1411 р. було передано сербському князю, який створив Сербську Деспотовину. У 1402 р. з посади палатина був звільнений Дітріх Бебек. Його наступник з роду Гараїв замків у володіння не отримав. Королівські замки при Сигізmunді Люксембурзі відтепер керувалися не баронами, а каштелянами. З 10-х рр. XV ст. їм дарували чин капітана. Два Іштвана Розгонї мали 13 замків, у тому числі Пожонь, Комарно, Тата, Тімішоара. У 1406 та 1436 рр. король конфіскував замок Турна. За правління Сигізmunда Люксембурга усього 62 замки та маєтки перейшли у королівську власність. Коли Сцібор помер у 1434 р., то палатин Палоці віддав його замки та маєтки короні, незважаючи на те, що на спадок претендували кузени Сцібора з Польщі. До кінця свого життя Сигізмунд Люксембург став скупим на винагороди. Палоці отримали Шарошпатак у 1429 р., а Розгонї взагалі мусили задовільнитися парою сіл. За реєстром 1437 р. 26 замків перебували у Барбари Цілли, не враховуючи прикордонних замків у Трансильванії, Хорватії, Славонії, які також були королівською власністю. Ядром її володінь став замок Обуда та місто Кечкемет. Також її були віддані Тренчин, Зволєн, Дьошдьор, комітат Ліптов та частина спадщини Сцібора. Кількість королівських замків скоротилась до небезпечного рівня і їх роль на себе взяли міста. Патриціат у містах складався здебільшого з німців та італійців. У 1403 р. Сигізмунд Люксембург доручив Пожонь, Кошіце, Щопрон іноземним капітанам, Буда перебувала у власності братів Нассіс з Далмації. У 1405 р. Сигізмунд Люксембург прийняв у себе посланців міст. У 1411 р. король віддав місто Дебрецен своєму сербському васалу. Сигізмунд заручився підтримкою провінційної аристократії. Він надав самоврядування комітатам. З 1409 р. знов збиралися місцеві сеймики. У 1432 р. провінційне дворянство внаслідок військової реформи що полягала в організації місцевих ополчень замість регулярної армії набуло більшої політичної ваги. Кожна сотня орендарів мала спорядити у військо три лучника. Військові кампанії короля тепер замість визначеного часу продовжувались необмежений час по королівській волі. На Пожоньському сеймі 1435

р. тягар оборони королівства був перекладений на баронів та короля. У юриспруденції був встановлений суд особливої присутності та була скасована обов'язкова вимога присутності на судді короля. У 1406 р. Сигізмунд Люксембург переніс свою резиденцію з Вишеграду до Буди. Особливого значення набула посада протонотарія, яку займав магістр Яків. Він міг скасовувати рішення суддів вищої інстанції. Суд особливої присутності був скасований після смерті магістра Якова у 1428 р. Сигізмунд Люксембург особисто був присутній тільки на тих судах, які стосувалися його особистих інтересів. Суд особистої присутності очолював архіканцлер. У 1435 р. була укладена Велика книга законів, що був зведенням законів. Були створені повітові суди, якими керували іспанці. У 1411 р. були переглянуті кордони комітатів. Після 1390 р. угорськими фінансами керували фінансисти з Нюрнберга. Велику роль грали і італійці. У 10-х рр. XV ст. Сигізмунд Люксембург поставив Піпо з Озори керувати фінансовими справами. Буда стала фінансовим центром королівства. Після смерті Піпо з Озори 1426 р. керування фінансами були децентралізовані. Проте у 30-х рр. XV ст. фінанси були зосереджені в руках родини Таловаців та Онофріо де Барді з Флоренції. На початки правління Сигізмунда Люксембурга внаслідок політичної кризи відбулась інфляція угорських грошей. Старі гроші перестали випускатись з 1410 р. Нові гроші же коштували кілька дрібних грошей. Фінансова реформа була проведена у 1427 р. Були введені нові великі гроші з срібла, 100 монет з яких дорівнювали угорському флоріну. Також були введені ферлінги (оболи), які були дрібною монетою і були четвертиною нових великих монет. Дрібніші монети стали жертвою інфляції і скоро в них нічого не залишилось окрім міді. За правління Сигізмунда Люксембурга флорін дорівнював 6 – 8 тис. ферлінгів. У 1437 р. була здійснена спроба стабілізувати курс, проте єпископ Трансильванії не зміг зібрати податок, а селяни повстали внаслідок важкого економічного стану. Королівські прибутки мали кілька джерел поповнення. Одним з них були прибутки з соляної монополії. Спочатку нею керував Піпо з Озори, а у 1427 р. король став керувати монополією самотужки. Центр видобутку солі перемістився до Маремуреша. Другим джерелом був податок палати. Це був щорічний податок з селянства. Селянське господарство стало називатися порта. Це була фіскальна одиниця. У королівстві було 400 тис. порт тобто селянських оподаткованих дворів. Спочатку податок палати збирали іспанці, у 1427 р. їх змінили збирачі податків. Збір податків здійснювався під наглядом дворянських магістратів. Видобуток корисних металів здійснювався у Бая-Маре та Кремниці. Тільки одна Кремниця давала 28 тис. флоринів прибутку за рік. Королівська монополія на срібло та золото приносила скарбниці 55 – 60 тис. флоринів у рік. Прибутки від торгівлі ж складали 20 тис. флоринів. Волохи Трансильванії платили казні п'ятидесятницю у розмірі 2 тис. флоринів. Стосовно ж ясів та кипчаків, то вони не були орендарями, але сплачували 10 тис. флоринів. Трансильванські сакси приносили казні 13 тис. флоринів прибутку. Одинадцять саксонських міст Спіша приносили 700 флоринів прибутку. Буда та Пешт разом платили 4,6 тис. флоринів, Кошице 2 тис., Сегед – 1 тис., Секешфехервар – 600 флоринів, Естергом та Тімішоара по 400 флоринів. Річний прибуток від королівських міст та саксонців складав 30 тис. флоринів. Річний прибуток Сигізмунда Люксембурга становив 300 тис. золотих флоринів. Були і надзвичайні податки. У 1397 р. він наклав тяжкий податок на церкву щоб покрити видатки на війну 1396 р. Він зібрав 100 тис. золотих

флоринів. Прибутки архієпископа Естергома складали 23,5 тис. флоринів на рік. У 1387 р. Сигізмунд Люксембург вимагав від селян та містян седмицю, щоб покрити видатки по війні з Хорватами. У 1397 р. селянське господарство було повинні платити 1 флорин та 21 пфенінг кожне, що мало б дати 400 тис. флоринів. У 1435 р. був прийнятий податок п'ятидесятниця, який би мав фінансувати війну проти гуситів. Під час гуситських війн Сигізмунд Люксембург вимагав з королівських міст і надзвичайних податків. У 1426 р. він заклав замок Шинтава родині Палоці за 10 тис. флоринів. Пізніше він перепродав той сам замок Розгоні за 7,4 тис. флоринів. У 1388 р. Сигізмунд Люксембург заклав володіння Бранденбург за 565 тис. флоринів. У 1402 р. він продав Ноймарк Тевтонському Ордену за 63,2 тис. флоринів. У 1412 р. Сигізмунд Люксембург позичив 100 тис. флоринів у польського короля Владислава II – Йогайла для війни проти венеційців. За це він дав заставу частину територію Спіша. Ці володіння були повернуті Угорщині тільки у 1772 р. Марією-Терезією. Найбільшими статтями видатків були війни проти гуситів та Османів. У 1410 р. Руперт Пфальцьський був позбавлений титулу кайзера і його передали Сигізмунду Люксембургу. Ворог угорського короля Йодок помер у 1411 р. Сигізмунд Люксембург був коронований кайзером в сеймі в Аахені у 1414 р. У 1414-1418 рр. він як новий кайзер був присутній на церковному соборі у Констанці. У 1413 р. Сигізмунд Люксембург вів перемовини з папою римським Іоанном XXIII у Лоді. Сигізмунд Люксембург був Констанці, коли Яна Гуса засудили на смерть як єретика. Того ж року він зустрівся у Парижі з французьким королем Карлом VI. У 1416 р. він зустрівся з Генрі V у Англії. Результатом візиту був Кентерберійський договір, який передбачав альянс Англії та Священної Римської імперії німецької нації. У 1417 р. Сигізмунд відвідав свій спадковий лен Люксембург у Нідерландах. Також Сигізмунд Люксембург зустрівся у Пассау з єпископом Гогенлоє. Король повернувся до Угорщини не раніше січня 1419 р. У серпні 1419 р. помер король Вацлав, який правив Чехією. Владу у Чехії захопили гусити. У березні 1420 р. в Силезії Сигізмунд Люксембург проголосив буллу римського папи Мартина V про хрестовий похід. Влітку 1420 р. кайзер прорвався до Праги, де коронувався як новий чеський король. Проте невдовзі він зазнав поразки під Вишеградом від гуситів. З усього спадку чеських Люксембургів він правив тільки у Силезії та Моравії. Восени 1422 р. у Нюрнберзі він почав збирати нові війська для хрестового походу. Проте Сигізмунд Люксембург у 1426 р. був переможений гуситами у битві під Устьєм над Лабою. Ще один хрестовий похід проголосив папський легат Джуліано Чезаріні. Сигізмунд Люксембург у 1430 р. у Німеччині керував підготовкою походу. У серпні 1431 р. похід Сигізмунда Люксембурга проти чехів закінчився катастрофою у битві під Домауліце поблизу Пльзеня. У листопаді 1431 р. Сигізмунд Люксембург був коронований італійським королем. З липня 1432 р. по квітень 1433 р. він перебував у Сієні. Лише у травні 1433 р. Сигізмунд Люксембург відвідав Рим і папу Євгена IV. У червні 1433 р. він підписав мирний договір за яким Далмація мала відійти до Венеційської республіки. Після того як Османи зазнали поразки від чагатаїв Тимура у битві під Анкарою у 1402 р. позиції турок в Європі похитнулись. Завойовницьку політику Османів відновив лише султан Мурад II. У 1403 р. сербський князь Стефан Лазаревич визнав себе васалом Угорщини. У 1408 р. він став першим серед лицарів Ордену Дракона. У 1411 р. Сигізмунд Люксембург зробив Стефана Лазаревича одним із найбільших землевласників в Угорщині. Разом з Белградом йому віддали

Сремську Митровицу, Сланкамен, Бечей, Бечкерек, Вршац, Межотур, Дебрецен, Хайдубосормень, Сату Маре, Бая Маре, Бая Спріє, Мункач, Берегсас, Талля, Токай, Болдогкьо, Регец. Стефан Лазаревич разом з Сигізмундом Люксембургом прибув до Кракова у 1423 р. До смерті Стефана Лазаревича у 1427 р. південні околиці Угорського королівства страждали від турецьких набігів. З 1413 р. сербський деспот платив данину османському султану. Волоський кнез Мірча за свій союз з угорцями у 1396 р. був нагороджений маєтками у Південній Трансильванії. У 1399 р. йому було пожаловано у лен замок Болога, який потім він обміняв на замок Бран. У 1411 р. Мірча уклав таємний союз з польським королем Владиславом II – Йогайла що мав захистити Волощину у випадку нападу з боку угорців. Найбільша активність угорців спостерігалась у напрямку Боснії. У 1434 р. Сигізмунд Люксембург направив Матко з Таловаца до Боснії. Угорські гарнізони зайняли замки Яйце, Врандук, Боцац, Комотін. Після смерті Мірчі Старого у 1418 р. протягом кількох наступних років у Волощині точилась боротьба за престол. Перші проблеми з османами почались ще у 1417 р., коли Мехмед I зайняв Турну-Северин та примусив волохів платити данину. У 1419 р. угорці відбили Турну-Северин за допомогою сина Мірчі Міхая. Проте вже влітку 1420 р. Міхай помирає під час зіткнення з турками. Раду II посів престол у Волощині, який вступив у союз з Османами. Турки з Волощини робили набіги на Трансильванію. У вересні 1420 р. поблизу Хацега турки перемогли воєводу Міклоша Чакі. У 1422 р. владу у Волощині захопив Дан II, який був ставлеником Угорщини. Щороку у період з 1423 по 1426 рр. Піпо з Озори та Чакі здійснювали набіги до Волощини підтримуючи Дана II проти Раду II. Наприкінці 1426 р. угорське військо у кампанії 1426-1427 рр. очолив сам Сигізмунд Люксембург. Взимку 1426-1427 рр. один із угорських полководців принц Педро Португальський завдав рішучої поразки Раду II. Дан II зміг прийняти Сигізмунда Люксембурга у своїй ставці у Кимпулунзі. Відносний спокій зберігався до 1432 р., коли турки змусили Александру Алдю стати османським васалом. Рушивши на північ турки спустошили околиці Брашова та Сібіу. Ситуація була критичною поки угорці не поставили у 1436 р. на чолі Волощини князя Влада II Дракула. Він виховувався при угорському дворі та входив до Ордену Дракона. На момент смерті Сигізмунда Люксембурга безпосередньою небезпеки не було з Волощини чи Боснії, проте з Сербії здійснювали набіги османськи акинджи. У 1426 р. Стефан Лазаревич уклав у Таті договір з Сигізмундом Люксембургом договір за яким заповідав деспотовину і свої маєтки в Угорщині своєму кузену Джураджу Бранковичу. Сербський деспот помер у 1427 р. та Сигізмунд Люксембург у тому році зайняв Белград, проте замок Голубац сербський каштелян передав Османам. Угорці спробували відбити Голубац, але підхід військ султана Мурада II до Голубаца у 1428 р. змусив угорців зняти облогу. У червні 1428 р. відступаючи через Дунай війська Сигізмунда Люксембурга зазнали втрат. Угорщина стала безпосереднім сусідом Османської імперії. У період 1419-1429 рр. угорці спорудили 14 нових фортець на південному кордоні. Після 1419 р. прикордонні регіони очолювались Піпо з Озори. У 1428 р. була споруджена фортеця Пескарі навпроти Голубаца. У 1429 р. Сигізмунд Люксембург звернувся до гротмейстера Тевтонського Ордену з проханням взяти під свою владу сербську частину угорського кордону з Османами. Ніколас фон Редвіц у тому ж році заволодів Северином і отримав титул бана. Проте тевтонці у 1432 р. зазнали настільки значної поразки від турок, що були вимушені повернути замки угорському

королю. Оборона південних кордонів вимагала значних витрат коштів. Також Угорщині загрожували гусити. У 1428 р. вони зайняли Скалицу на кордоні Моравії, а у 1431 р. спустошили долину річки Ваг, у 1432 р. гусити взяли Трнаву. У 1433 р. вони увійшли до Спіша і здобули Кремніцу. У 1433 р. Сигізмунд Люксембург був змушений підписати з гуситами Празький договір, який дозволяв їхні релігійні практики. У 1434 р. радикали-таборити були переможені більш поміркованими гуситами-чашниками у битві під Ліпанам, на чому закінчились гуситські війни. Угорщині були повернуті Трнава та Скалиця. Останні свої роки Сигізмунд Люксембург провів на Базельському соборі, де вів мову про реформу церкви. У 1436 р. він перебував у Секешфехерварі. У грудні 1437 р. Сигізмунд Люксембург помер у Зноймо повертаючись з Праги. Сигізмунд Люксембург не залишив доброї пам'яті по собі в Угорщині, проте був доброю людиною та великим правителем. З 1408 р. столиця Угорщини перебувала у Буді. У 10-х рр. XV ст. він провів масштабні будівельні роботи у місті. Найбільш відомим його палацом був Фріц. У 1424 р. був споруджений костел присвячений Святому Сигізмунду. Ще однією резиденцією короля стала Тата. Близько 1430 р. Сигізмунд Люксембург розглядав перспективу перенесення резиденції до Пожони і у 30-х рр. XV ст. провів реконструкцію місцевого замку. Приклад короля наслідували барони. Каніжа спорудили замок у Айзенштадті, Міклош Гараї у Папі, Герман Ціллі у Вараждіні, Янош Мароті у Дьюлі, Сцібор у Бецкові. Крім баронів хотіли собі замки спорудити багаті дворяни. Стібор заснував новий костіол для августинців у Нове Место над Вагом, Міклош Гараї заснував костел Богоматері у Буді, Піпо з Озори базиліку у Секешфехерварі. Барони проводили більшу частину свого життя при дворі короля. У 1412 р. Сигізмунд Люксембург примирився з Владислава-Йогайла. У 1424 р. угорський король прийняв у себе датського короля Еріка та візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога. У 1429 р. він провів імперський сейм у Пожоні. У 1433 р. угорське баронство було присутнє на коронації Сигізмунда Люксембурга у Римі. З 1414 р. герби отримали більш дрібні ніж барони дворяни. Лоренц Талі у 1409-1411 рр. здійснив паломництво до Сантьяго-де-Компостела в Іспанії і Чистилища Святого Патрика в Ірландії. Міклош Шальго Сеченьї у 1438 р. помер у вигнанні в Венеції. Стосовно Піпо з Озори, то його замок будував Манетто Аманнатіні. Цей вельможа слідував угорській звичці носити бороду. У 1395 р. Сигізмунд Люксембург спробував заснувати університет в Обуді під керівництвом Люка Сантої. Проте у 1403 р. цей феодал взяв участь у повстанні проти короля і тоді університет був закритий. У 1410 р. угорський король з дозволу папи римського відновив діяльність університету. Проте угорських студентів куди більше приваблювали університети у Відні та Празі [Исламов, Пушкаш, Шушарин 1971, с. 176-182, 186, 188-192; Богданова 2003, с. 107-114; Волошук, Федорук 2019, с. 119-132; Грушевський 1993, с. 119-124; Волошук 2012, с. 269-279; Войтович 2019, с. 256-276; Контлер 2002, с. 126-141; Barany 2012, р. 366-369; Мргіш 2008, с. 85-123; Engel 2001, р. 195-277; Molnar 2017, р. 55-60; Чиркович 2009, с. 106-132; Carledge 2011, р. 42-51; Fine 1994, р. 453-478; Поп, Болован 2005, с. 244-249].

Єдиною дитиною Сигізмунда Люксембурга була його донька Ержебет від шлюбу з Барбарою Ціллі. У 1421 р. вона одружилась з Альбрехтом V Габсбургом. 18 грудня 1437 р. австрійський герцог Альбрехт був обраний угорським королем. Право Ержебет на престол було відкинуто і на Новий Рік 1438 р. Альбрехт був

коронований угорською короною. Щоб забезпечити собі прихильність угорського дворянства він пообіцяв скасувати усі реформи Сигізмунда Люксембурга, проте не дотримав своїх обіцянок. Окрім Угорщини він правив Німеччиною та Чехією (був титулярним, а не справжнім правителем). У квітні 1438 р. Альбрехт Габсбург доручив правити Угорщиною своїй дружині Ержебет Люксембург. У 1439 р. угорська знать зібралась на сейм у Буді. Альбрехт Габсбург був вимушений піти на ряд поступок. Королям було заборонено призначати на посади іноземців, також військо мало фінансуватись за кошти з мита, королівським донькам дозволялося мати маєтки та карбувати монети. Король вільно обирав собі радників. Було заборонено оподаткування маєтностей прелатів і призначення керувати ними світськими феодалами. У 1438 р. османський султан у одному зі своїх набігів спустошив Трансильванію. Навесні 1439 р. турки вдерлись до Сербської Деспотовини і здобули її столицю Смедерево після двомісячної облоги. Внутрішня феодальна анархія в Угорщині зробила короля лише найбільшим землевласником у королівстві та першим серед рівних. Альбрехт помер у жовтні 1439 р. від дезинтерії. Хоча угорські дворяни зібрали ополчення, але воно простояло в Тителі. Навесні 1440 р. Мурад II взяв у облогу Белград. Тільки завдяки вдалому командуванню Йована з Таловаца угорці змогли утримати місто. У цій скрутній ситуації угорські придворні знаходились у конфлікті з провінційною аристократією. Подолати політичну кризу було покликано запрошення на угорський престол сина Владислава II-Йогайло Владислава III короля Польщі. Прийнявши умови угорського дворянства Владислав увійшов у травні 1440 р. до Буди. Він коронувався як король Ласло V. Коронацію здійснив архієпископ Денеш Сечі. Проте з його коронацією не погоджувалась королева Ержебет. Коронацію Ласло V було скасовано у червні 1440 р. Королю довелося знову коронуватись у Секешфехерварі у липні 1440 р. Ласло V був законним спадкоємцем влади Альбрехта Габсбурга. Проте друга коронація викликала боротьбу між прибічниками польського Владислава III Варненчика та чеського Ладислава V Постума. Вони фігурували у угорській традиції як Уласло I та Ласло V. Громадянська війна тривала в Угорщині з літа 1440 до 1445 р. Ладислав V Чеський отримав підтримку більшості баронів, проте Владислав III Польський мав підтримку Ласло Гараї, графа Цілли, сербського деспота Джордже Бранковича, архієпископа Денеша Сечі та Яноша Перенї. Владислав III Польський спирався на допомогу поляків та литовців, у той час як партія королеви, яка підтримувала Ладислава V Чеського, отримала допомогу від чехів та німців. Вона призначила Фридриха III Габсбурга опікуном свого сина. За це вона віддала австрійцям комітат Шопрон. Громадянська війна у 1440-1442 рр. полягала в облогах замків та взаємних набігах. Чеський кондотьєр Йіскра з Брандуса за дорученням Ержебет охороняв замок Кошице. Чех домогся поширення влади Владислава Чеського на Спіш та Зволен. Основу його війська стали чеські гусити загатовані у війнах. Йіскра з Брандуса переміг усі війська направлені проти нього. Проте у іншій частині королівства Міклош Уйлакї (Ніколе Ілацкі) бан Мачви та Янош Хуньяді бан Северина перемогли у битві при Баташеці у 1441 р. прибічників Ладислава V Чеського. На початку 1442 р. здавалось, що перевага на боці Ладислава V Чеського, проте після невдачі під час облоги Нітри сили знаходились у рівновазі. Більшість північних комітатів від Тренчина до Шариша підкорялись Йіскрі з Брандуса, тоді як більшість земель на заході знаходились під владою прихильників Ержебет. У їхніх руках знаходились

Комарно, Дьор, Нітра, Шопрон, Пожонь. Естергом у 1441 р. захищав Денеш Сечі від сил Ладислава V Чеського. Мирні перемовини у 1442 р. були перервані раптовою смертю королеви Ержебет. На стороні Ладислава Чеського опинився Фридрих III. Значну роль в країні грав Янош Хуньяді. Його батьком був Войк з Хунедоари. К. Мурешану вважає, що батьком Яноша Хуньяді був волох. Також поширена гіпотеза про сербське походження Хуньяді. Сам Янош Хуньяді народився у 1405 р. У 1430 р. він супроводжував Сигізмунда Люксембурга в його подорожі на Захід. У 1434 р. Янош Хуньяді захищав південні кордони Угорщини разом з Франком з Таловаца баном Северина. У 1439 р. Альбрехт Габсбург доручив йому оборону південних рубежів і призначив баном Северина. Після перемоги під Баташеком Владислав III Польський надав надзвичайні повноваження Міклошу Уйлакі та Яношу Хуньяді. Вони керували Трансильванією, секеями, Тімішоарою, Белградом і усьома замками на Дунаї. Міклош Уйлакі був каштеляном Секешфехервару та баном Мачви, у той час як Янош Хуньяді був баном Северина. Половина Угорщини від Секешфехервара до Східний Карпат влада зосередилась у руках цих двох баронів. Міклош Уйлакі боровся з ворогом в районі Печа та за річкою Дравою. Джурадж Бранкович увійшов у Клуж у квітні 1441 р. Того ж року Янош Хуньяді перебрав командування Белградом від братів Таловаців. Після цього він увійшов у Сербію і у 1442 р. завдав двох поразок санджакбею Смедерево. В березні 1442 р. османський бей Мезід вторгнувся до Трансильванії. У листопаді долина річки Яломіца була спустошена військами румелійського бейлербея Шіхаб ад-Діна. Навесні 1442 р. кардинал Джуліано Чезаріні прибув до Угорщини з Італії. У 1443 р. велике угорське військо на чолі з Владиславом III Польським та Яношем Хуньяді вирушило з Угорщини до Балкан. У січні 1444 р. це військо здобуло Софію. До антиосманської коаліції приєднався герцог Бургундії Філіпп III Добрий, Венеційська та Генуезька республіки. Венеційці та генуезці повинні були перерізати транспортування османських військ з Анатолії та Румелії. Під час квітневого сейму 1444 р. у Буді Джуліано Чезаріні примусив угорського короля Владислава Польського продовжити війну з Османами. У липні 1444 р. він залишив Буду. До угорців приєднався князь Волощини. Албанці Георгія Кастріоті та король Боснії Стефан Томаш також обіцяли допомогу. Мурад II взимку 1443-1444 рр. звернувся до Джураджа Бранковича з проханням розладнати європейську антиосманську коаліцію. Сербський деспот пообіцяв Яношу Хуньяді значні маєтності в Угорщини за відмову від хрестового походу. Коли Владислав III Польський готувався до війни у червні 1444 р. у Адріанополі був укладений мир. Цей мир підписав Джордже Бранкович. За ним турки звільняли від своїх військ Сербію, а султан мав заплатити королю данину у 100 тис. золотих флоринів. У серпні 1444 р. емісари Мурада II зустріли Владислава III Польського у Сегеді. Янош Хуньяді наполягав на укладені мирного договору. Проте цьому завадив Джуліано Чезаріні, який змусив Владислава III Польського 4 серпня 1444 р. визнати договір з турками юридично нікчемним. Не підозрюючи про це Мурад II у серпні звільнив від османських гарнізонів Смедерево та інші фортеці в Сербії. Джурадж Бранкович ж передав Яношу Хуньяді свої велетенські маєтки в Угорщині. Наприкінці вересня 1444 р. угорсько-польське військо форсувало Дунай і перетнуло кордон з Османською імперією. 10 листопада 1444 р. османи в битві при Варні знищило військо Владислава III Польського. Сам польський та угорський король Владислав III Польський та Джуліано Чезаріні загинули у битві. Наслідком

цієї поразки було те, що тепер фактично права на престол мав тільки Ладислав V Чеський. Він був титулярним королем Угорщини у 1445 – 1457 рр., проте реально Угорщиною керував Янош Хуньяді. Владу чеського короля визнали Хуньяді, Уйлакі, Дьордь Розгонї, Імре Бебек, Міхай Орсак, Панкрац Ліптов, Йіскра з Брандиса на сеймі у квітні 1445 р. Проте влітку 1445 р. Фридрих III Габсбург зайняв Кьосег та Айзенштадт. В Славонії граfi Цілли діяли проти Таловаців. Замки єпископа загребського та пріора Врани були захоплені прибічниками Габсбургів. В червні 1446 р. було досягнуто мирного договору в Ракоші за яким був призначений регент Угорського королівства. Ним став Янош Хуньяді. Восени 1446 р. він здійснив кампанію проти австрійців і спустошив округу навколо Відня. У березні 1447 р. був проведений сейм. Комісія капітанів, яка керувала країною з 1445 р. була розпущено. Було постановлено, що у разі смерті Ладіслава V Постума, який фігурує у угорській традиції як Ласло V, представники провінційної знаті та барони мали обрати нового правителя. У вересні 1447 р. Ласло Гараї було обрано палатином. Влада регента практично поширювалась на все королівство, проте Йіскра з Брандиса та граfi Цілли не корилися йому. У червні 1447 р. було підписано перемир'я з Фридрихом III Габсбургом за яким в його руках залишилися Шопрон, Кьосог, Айзенштадт. Німці поступилися угорцям Дьйором. Ладислав V Постум залишився під опікою Фридриха III. Війна з Габсбургами припинилась до 1459 р. У володінні Ульріха Цілли сина Германа Цілли залишилися землі Славонії. Він був проголошений славонським баном. У його володіннях знаходилось понад 20 замків. Також його землі були в Хорватії та Західній Угорщині аж до володінь Габсбургів у Штірії. У 1446 р. Янош Хуньяді спробував перемогти баронів Цілли, але не досяг успіхів у цьому. У 1448 р. регент здійснив новий похід проти своїх ворогів, але війна закінчилась перемир'ям. Граfi Цілли підкорилися владі угорських станів, проте мали володіння навіть у словацьких землях поблизу Тренчина. Щоб перемир'я було міцним Янош Хуньяді уклав династичний союз свого сина Ласло з донькою бана Ульріха. Йіскра з Брандиса ж отримав титул генерального капітана і був прихильником Ласло V. Його володіння поширювались від шахтарських поселень поблизу Кремниці до Кошице та Шариша. Він перебував у конфлікті з угорськими станами, оскільки зосередив у своїх руках золоті та срібні копальні. Йіскра з Брандиса відмовився віддати землі захоплені ним під час боротьби за владу в Угорщині. У 1446 р. йому було дозволено залишити собі захоплені маєтки та замки. Проте у 1447 р. знову почалась війна, яка протривала до 1452 р. Його супротивником був Янош Хуньяді. Протягом цього часу регент здійснив не менше чотирьох походів у словацькі землі. Під час облоги монастиря поблизу Лученця у 1451 р. війська Яноша Хуньяді зазнали поразки від Йіскри з Брандиса. У битві загинуло кілька баронів. У серпні 1452 р. був підписаний мирний договір за яким Йіскра утримував всі свої володіння. Йому давали 10 тис. флоринів за те що він мав зрити свої замки, а також 15 тис. флоринів за звільнення знатних в'язнів. Папа Римський Микола V надіслав до Угорщини кардинала Карвахалю, щоб спонукати Яноша Хуньяді виступити проти турок. Регент королівства почав кампанію проти Османів у грудні 1447 р. Угорське військо посилене контингентами волохів у 1448 р. здійснило кампанію у напрямку Албанії з метою об'єднатись з військами Георгія Кастріоті. На території Косового поля 17-19 жовтня 1448 р. відбулась битва у якій військо Яноша Хуньяді, волоського князя Владислава II, союзних польських та молдавських загонів

знало поразки. Наслідком поразки було те, що проти Яноша Хуньяді виступив Джурадж Бранкович, який був васалом султана Мурада II. Регент угорського королівства опинився у руках сербського деспота. Янош Хуньяді був вимушений повернути Джордже Бранковичу частину маєтків втрачених останнім у 1444 р. Коли Янош Хуньяді у 1450 р. повернувся до Угорщини він вимусив сейм конфіскувати у Джураджа Бранковича усі маєтки. Янош Хуньяді почав проти сербського деспота війну, проте у 1451 р. барони примусили регента укласти перемир'я. Джурадж Бранкович зберіг за собою маєтки. У 1450 р. Янош Хуньяді, Уйлак і палатин Ласло Гараї створили лігу проти своїх ворогів. Регент змусив Дьордя Розгоня здати Пожонь, Трнаву, Скалицу. У 1454 р. він конфіскував у графів Цілли Тренчин та Поважську Бистрицю. Кінець регенства Яноша Хуньяді закінчився повстанням чеських та австрійських станів, які повстали під час перебування Фридриха III Габсбурга у Римі. Повстанці підтримані угорськими станами та графами Цілли взяли в облогу місто Вінер Нойштадт у Австрії і кайзер повернувшись з Риму був вимушений їм поступитися. У вересні 1454 р. Ласло V був переданий у руки графа Ульриха Цілли, який був троюродним братом молодого короля. Стосовно ж угорських володінь загарбаних Габсбургами у 1445 р., то вони залишились за кайзером. Звільнення Ласло V сприяла внутрішній консолідації Угорщини. У січні 1453 р. Ласло V прийняв рішення на сеймі у Пожоні амністувати усіх, хто підняв зброю проти нього воюючи на боці Уласло I. Пожалування королівни Ержебет та Уласло I були анульовані. Більшість коронних земель була передана у приватні руки. Архіканцлером став Денеш Сечі, таємним канцлером став Янош Вітез з Арада. Янош Хуньяді залишив посаду регента, проте був проголошений генерал-капітаном королівства, він керував королівськими замками. За це колишній регент мав сплачувати 24 тис. флоринів. Ласло V віддав Яношу Хуньяді як пожалування комітат Бистриця і дав йому титул вічного графа. Спадкові титули були чимось новим для Угорщини. Тільки провінція Загор'я, яка була віддана графам Цілли Сигізмундом Люксембургом мала аналогічний статус. На боці Яноша Хуньяді залишались Міхай Орсаг та Себастьян Розгонь. Проти від нього віддалилися Уйлак. Уйлак разом з Цілли та Гараї уклали союз з Ласло Палоці бажаючи відновити в Угорщині владу короля. У вересні 1453 р. була сформована ліга спрямована проти Яноша Хуньяді. На боці останнього ж виступив Янош Вітез, який був вихователем Мат'яша "Корвіна" Хуньяді. У січні 1454 р. придворні на чолі з королем Ласло V спробували позбавити Яноша Хуньяді королівських прибутків. Ситуація змінилась у лютому 1456 р. коли король прибув до Буди. Янош Хуньяді зберіг посади генерал-капітана, але був змушений відмовитись від частини королівських прибутків, зокрема королівських фотрець Буди, Трнави, Дьошдьєра. Відносини з Османами залишались складними. У 1450 р. Янош Хуньяді підписав мирний договір. Мехмед II Фатіх прийшов на зміну своєму батьку Мураду II у 1451 р. У 1453 р. новий султан здобув Костянтинополь і переніс туди столицю Османської імперії. Коли скінчився строк Арадського миру 1450 р. він здобув у 1454 р. місто Смедерево в Сербії, яка була столицею Джордже Бранковича. У 1455 р. турки зайняли всю Сербію. Сербська державність була ліквідована Османами. Упродовж 1454 – 1455 рр. на імперських сеймах в Німеччині велись розмови щодо організації хрестового походу проти турок. Угорщина також готувалась до війни. Створювались приватні армії угорських баронів. Кожні 100 селянських наділів мали

спорядити 4 кавалериста та 2 лучника. У 1454 р. Янош Хуньяді здійснив похід до Сербії і вибив з Крушеваца турецький загін. Угорський сейм у 1455 р. санкціонував надзвичайний податок. Папа римський Калікст III розгорнув через францисканців пропаганду хрестового походу проти Османської імперії. Влітку 1456 р. військо з чехів та німців зібралось поблизу Відня. Проте це військо так і не допомогло угорцям. У липні 1456 р. Мехмед II Фатіх взяв у облогу місто Белград. Угорський гарнізон місто відбивав штурми ворога. На допомогу обложеним вийшло угорське військо на чолі з Яношем Хуньяді та Джіованні Капістрано. Воно нараховувало 25-30 тис. 21 липня 1456 р. угорський гарнізон зміг відстояти Белград під час самого сильного штурма турок, а 22 липня 1456 р. угорське військо на чолі з Яношем Хуньяді деблокувало місто. Турки були вимушені відступити. 6 серпня 1456 р. було днем коли папа римський отримав звістку про угорську перемогу і цей день став святом у християнському світі. 11 серпня 1456 р. Янош Хуньяді захворів на чуму, а 23 жовтня 1456 р. помер. Спадкоємець Яноша Ласло Хуньяді відразу після смерті батька опинився в конфлікті з королем Ласло V та графами Цельє. Ульрих Ціллі призначив сам себе генерал-капітаном королівства. На зїзді знаті у Футозі Ласло Хуньяді удавав покору, а потім заманив своїх опонентів у Белград. 9 листопада 1456 р. Ульрих Ціллі був убитий у Белграді. Ласло Хуньяді захопив у полон короля і відвіз його до Тімішоари. Перед тим як звільнити короля з полону Ласло Хуньяді взяв з нього обіцянку, що той не буде мститись за смерть Ульриха Ціллі. Вбивство останнього налаштувало проти Ласло Хуньяді баронів Гараї, Уйлакі та Орасги. У березні 1457 р. Ласло Хуньяді разом зі своїм сином Матьяшом був захоплений у полон у місті Буда. 16 березня 1457 р. Ласло Хуньяді був страчений, а Матьяш Хуньяді втік з Угорщини до Чехії. Прихильники Хуньяді відреагували на події березня 1457 р. повстанням. Його очолила мати Матьяша Хуньяді Ержебет Сіладьї, її брат Міхай Сіладьї. Королівські війська очолили барони Уйлакі та Йіскра з Брандиса. Ласло V несподівано помер у Празі 23 листопада 1457 р. Оскільки він залишив спадкоємців, то Угорщина опинилась без короля. Також без короля опинився і чеський трон. Законними спадкоємцями були шурина Ласло V король Польщі та великий князь литовський Казимир IV і Вільгельм герцог Саксонії. Проте Вільгельм відмовився від успадкування угорського престолу, а Казимир IV був зайнятий Тринадцятирічною війною з Тевтонським Орденем, яка тривала у 1453-1466 рр. [Исламов, Пушкаш, Шушарин 1971, с. 205-215, 230-232; Богданова 2003, с. 114-121; Контлер 2002, с. 141-149; Barany 2012, р. 369-371; Мргіћ 2008, с. 123-134; Malcolm 1994, р. 40-42; Engel 2001, р. 278-297; Molnar 2017, р. 60-67; Чиркович 2009, с. 132-141; Carledge 2011, р. 53-61; Mureşanu 2021, р. 61-228; Fine 1994, р. 548-556; Поп, Болован 2005, с. 253-259]

Єдиним виходом було обрання королем Матьяша Хуньяді. У іншому б випадку королівство очікувала б громадянська війна. Кандидатуру Матьяша Хуньяді підтримав папський легат кардинал Карвахаль, а також кардинал Сечі. Палатин Ласло Гараї пообіцяв прийняти владу претендента на престол за умови якщо Матьяш одружиться на його доньці. Барони Сіладьї привели на допомогу Матьяшу 15 тис. своїх васалів. Вони добились від Матьяша Хуньяді обіцянки, що той не буде мститись за смерть Ласло Хуньяді. 24 січня 1458 р. Матьяш Хуньяді був проголошений королем Угорщини. Чеський регент Іржі Подебрад був задоволений таким підсумком. Він одружив свою доньку з угорським королем. 14 лютого 1458 р.

Матяш Хуньяді увійшов до Буди, де його у віці 15 років посадили на престол. Угорська корона ще знаходилась в руках Фридриха III Габсбурга. У червні 1458 р. Матяш Хуньяді усунув Ласло Гараї з посади палатина і призначив на цю посаду Міхая Орсуга. У жовтні 1458 р. він заарештував Міхая Сіладї і тримав його під вартою рік. На початку 1459 р. Ласло Гараї разом із іншими магнатами Західної Угорщини виступили за те, щоб визнати Фридриха III Габсбурга угорським королем. Вони присягнули йому на вірність у замку Гюссінг у лютому 1459 р. Проте Матяш Хуньяді переміг повстанців вже у квітні 1459 р. Незабаром Ласло Гараї помер. Папа Пій II бажаючи організувати хрестовий похід проти турок намагався примирити Габсбургів та Хуньяді. Мирний договір був укладений у Вінері Нойштадті 19 липня 1463 р. Кайзер повертав Матяшу Хуньяді корону угорських королів, яку він викоав ще у 40-х рр. XV ст. За це угорський король дав кайзеру 80 тис. флоринів. Кайзер ж повернув угорцям Шопрон. У словацьких землях Угорщини владу мав Йіскра з Брандиса. Останній не бажав визнавати своїм королем Матяша Хуньяді і відстоював право Казимира IV на угорську корону. Але правитель Литви та Польщі не збирався допомагати чеському кондотьєру. Тоді Йіскра з Брандиса виступив на стороні Фридриха III. Король Матяш почав проти Йіскри бойові дії у 1458 р. До кінця 1461 р. король відвоював Спіш, Зволен, Кошице. Лише коли Матяш Хуньяді підписав угоду з Фридрихом Габсбургом Йіскра припинив опір. У травні 1462 р. він передав королю свої замки, натомість отримавши 25 тис. флоринів з замками Ліпова та Шоймош на річці Муреш. Після цього Йіскра з Брандиса був вірним королеві до самої своєї смерті у 1471 р. Колишні ж прихильники Йіскри ж продовжали опір. Матяш переміг загін Яна Швєгли у битві при Костолянах на річці Ваг у 1467 р. Також під контроль короля була повернута Славонія. Після страти Ульриха Цілли Славонія перейшла у руки кондотьєра Яна Вітовця. Він був призначений баном королем Ласло V. У 1463 р. Ян Вітовець був призначений на посаду бана Славонії Матяшем Хуньяді. З кінця 1465 р. влада короля була твердою над Славонією. Влітку 1458 р. турки зайняли Голубац, а 29 червня того ж року впало Смедерево. Це було кінцем Сербської деспотовини. У 1462 р. турки вдерлись до Волощини і вигнали з Волощини князя Влада III Дракулу. Волоський володар був змушений втекти до Трансильванії. Там його ув'язнив Матяш Хуньяді. Влад III Дракула пробив багато років як в'язень у Вишеграді. У 1463 р. Османи атакували Боснію. Мехмед II обезголовив боснійського короля Стефана Томашевича і перетворив його королівство на боснійський пашалик. У 1466 р. турки заволоділи Герцоговиною, якою правив Сандаль Граніч. Османська експансія знищила систему буферних держав, яка захищала Угорщину від Османської імперії. Восени 1463 р. угорці зайняли боснійську фортецю Яйце. Влітку 1464 р. Мехмед II спробував відвоювати цю територію, але Матяш Хуньяді на чолі угорського війська вчасно підійшов до цього міста. 29 березня 1464 р. Матяш Хуньяді був коронований "Короною Святого Іштвана". На сеймі який відбувся того ж року він підтвердився привілей Лайоша від 1351 р., а також Великий наказ Сигізмунда Люксембурга від 1435 р. Стосовно ж пожалувань за часів Ласло V, то король примусив власників ленів підтвердити володіння ними печаткою самого Матяша Хуньяді. Королівська печатка разом з таємною печаткою була призначена Іштвана Вардаї та Яношу Вітезу. Обидва вони носили титули архіканцлерів та таємних канцлерів. Іштван Вардаї ще був архієпископом Калоча. Замість суддів королівської присутності був

створений єдиний державний суд компетенція якого поширювалась на все королівство. У серпні 1467 р. проти Матяша Хуньяді у Клузі-Манаштурі об'єднались волохи, секеї та німці у союз трьох націй Трансильванії. На чолі ворогів Матяша Хуньяді стояли Янош Сентдьордь, його брат Жігмонд та Бертольд Еллербах. Матяш швидко рушив у район Трансильванії і придушив повстання протягом кількох тижнів. У жовтні 1467 р. відбувся суд на повстанцями. Лідери повстання були покарані зі зразковою жорстокістю. Після цього Матяш Хуньяді здійснив вторгнення до Молдови, проте зазнав поразки поблизу Баї 15 грудня 1467 р. Війська Іштвана Баторі були переможені поступавшимися їм у кількості молдаванами Іштефана III Великого. Матяш замислився про війну з чехами після смерті Катерини Подебрад, яка пов'язувала його з чеським регентом родинними зв'язками. Іржі Подебрад підтримував союзні відносини з Фридрихом III Габсбургом. Джерелом напруженості між угорцями та чехами була присутність чеських найманців у словацьких землях Угорського королівства. Наприкінці 1464 р. папа римський проголосив Іржі Подебрада єретиком. Магнати Чехії також були проти регента, оскільки він бажав посилити свою владу. Казимир IV на прохання Іржі Подебрада призначив свого сина Владислава спадкоємцем чеського престолу. Чеські магнати звернулися по допомогу до маркграфа Бранденбурга за допомогою, але той відмовився. Тоді вони звернулись до угорського короля. Матяш Хуньяді у 1465 р. повідомляв папу римського, що заради християнства хоче воювати проти чехів та турок. У 1468 р. коли спадкоємець Іржі Подебрада чеський регент Вікторін Подебрад напав на Австрію кайзер Фридрих III звернувся за допомогою до угорців. 31 березня 1468 р. Матяш Хуньяді оголосив війну чехам. Протягом 1468 р. угорські війська завоювали Моравію. В лютому 1469 р. Вікторін Подебрад зміг завдати поразки угорцям, проте чеські магнати у травні 1469 р. у Оломоулі проголосили Матяша Хуньяді чеським королем. У червні 1469 р. Вікторін Подебрад потрапив до полону. Після цього побоюючись посилення Угорщини Фридрих уклав союз з чеськими магнатами та Казимиром IV. Кайзер звинуватив угорського короля що той умисно пропустив через свої землі турок і надав допомогу бунтівним штирійцям. Того ж року угорці відвоювали у венеційців Сень та Вінодол у Хорватії. У лютому 1470 р. Фридрих III Габсбург та Матяш Хуньяді вели перемовини в Відні. У березні 1471 р. Вікторін Подебрад помер і згідно з його останньою волею королем Чехії став Владислав Ягеллон син Казимира IV. Тим часом проти Матяша Хуньяді угорські барони організували змову. На чолі бунтівників стали Янош Вітез та Янус Панонський. Вони увійшли у контакт з Казимиром IV і пообіцяли угорську корону одному з його синів. Поляки вдерлись у Угорщину, проте Матяш миттєво відреагував на змову. Більшість баронів та прелатів підтримали його. Вже у грудні 1471 р. польські війська повернулись до своєї країни. Янош Вітез підкорився угорському королю, а Янус Панонський втік з держави. У 1474 р. був підписаний мирний договір з Польщею. Проте в союзі між собою проти Матяша Хуньяді знаходились чеський король Владислав Ягеллон та кайзер Фридрих III Габсбург. Казимир IV приєднався до цієї коаліції. У жовтні 1474 р. Матяш Хуньяді вступив в Силезію і підкорив її своїй владі. Поляки, німці та чехи взяли в облогу Вроцлав, у якому знаходився угорський король. Проте не спромігшись здобути місто вони пішли на перемовини. Згідно з підписали перемир'я. У Брно у березні 1478 р. Владислав Ягеллон та Матяш Хуньяді підписали договір. Він був ратифікований у

1479 р. За ним Владиславу належала власть у безпосередньо Чехії, у той час як Мат'яш отримав Лаузіц, Силезію та Моравію. Владислав Ягеллон мав право викупити ці землі за 400 тис. флоринів після смерті Мат'яша Хун'яді. Відносини з Австрією у Яноша Хун'яді були напружені. Один зі змовників архієпископ Естергома Йохан Бекенслоєр втік у володіння Габсбургів. У червні 1477 р. Фридрих III Габсбург оголосив Владислава Ягеллона законним королем Чехії та курфюрстом Священної Римської імперії німецької нації. У відповідь на це Мат'яш Хун'яді напав на Австрію. У грудні 1477 р. кайзер був примушений прийняти умови угорського короля. Він визнав Мат'яша Хун'яді королем Чехії і сплатив 100 тис. флоринів. Проте мир протривав недовго. У 1480 р. угорські війська зайняли Штирію. Йохан Бекенслоєр за підтримки угорців став архієпископом Зальцбурга. У січні 1482 р. Мат'яш Хун'яді взяв у облогу Гайнбург. Це було фактичним оголошенням війни Священній Римській імперії німецької нації. У вересні 1482 р. угорці здобули Гайнбург, у грудні 1482 р. Кьосег. Брук та Конойбург впали у 1484 р. Відень був оточений угорцями у січні 1485 р. Місто було здобуто 1 червня того ж року. У серпні 1487 р. впала резиденція кайзера Вінер Нойштадт. Фридрих III Габсбург був вимушений піти на мир с Мат'яшем Хун'яді за яким передавав Угорщині Нижню Австрію та Штирію. Проте головним фронтом для угорців був південний на якому вони воювали проти турок. У 1469 р. османські війська наступаючи з Боснії атакували Крайну та Каринтію. Османські акинджі з'являлись у Фріулі та Істрії. У 1465 та 1468 рр. до Угорщини прибували османські послы. Було досягнуто миру з турками, який продовжувався до 1473 р. Мехмед II Фатіх отримавши перемогу над вождем Ак-Коюнлу Узун-Хасаном несподівано порушив перемир'я. Алі-бей з Смедерево у 1474 р. атакував угорське прикордоння. Турки увірвались у серце Угорщини і у лютому 1474 р. спалили Арад. З собою вони увели 16 тис. людей в ясир. Мат'яш Хун'яді відповів на це союзом з князем Молдови Штефаном III до якого послав на допомогу загін Балажа Мад'яра. У 1475 р. союзне християнське військо завдало поразки бейлербею Румелії у битві під Васлуєм. Розвиваючи успіх угорці перетнули Дунай та здобули замок Сабац у лютому 1476 р. Мат'яш Хун'яді розглядав можливість здобути Смедерево. Тим часом, у 1476 р. турки вдерлись до Молдови, але Штефан III уникнув зіткнення. Сторони були вимушені укласти мир. У 1479 р. турки атакували Трансильванію та Задунав'я. 13 жовтня 1479 р. у битві під Ораштіє Іштван Баторі та Пал Кініжі отримали перемогу над османським військом, яке спустошило Трансильванію. У 1480 р. турки атакували Хорватію. Мат'яш у відповідь відправив військо Пала Кініжі спустошувати Сербію. Сам Мат'яш Хун'яді вдерся до Боснії і спустошив її аж до Сараєво. Мехмед II Фатіх помер у 1481 р. Його наступник Байазід II Великий був менш войовничим. У жовтні 1483 р. турки уклали перемир'я з угорцями. У 1488 р. перемир'я було продовжено ще на два роки. У 1484 р. турки вели війну проти Молдови і завоювали Кілію та Четатя-Альбе, позбавивши молдаван виходу до моря. Сам Мат'яш Хун'яді користуючись перемир'ям спорудив на південних кордонах лінію замків. Канцелярію ішпана секеїв було об'єднано з двором воєводи Трансильванії. У 1476 р. були об'єднані банати Славонії та Хорватії. У 1478 р. було ліквідовано Мачванський банат. Графу Темеша Палу Кініжі було присвоєно титул генерал-капітана нижніх земель у 1479 р. Він був уповноважений збирати податки з південно-східних комітатів для підтримання обороноздатності прикордонних регіонів. Він сплачував жалування гарнізонам замків, а також загонам

легкої мобільної кінноти – гусарам. Тисячі сербських селян були звільненні від податку. Вони отримали статус воїнів і служили в угорському війську. Ключовими замками в системі оборони королівства були Турну-Северін, Белград, Сабац, Яйце, Сребренік. Їхні каштеляни отримали статус банів, але не були рівними баронам і підкорювались Палу Кініжу. Янош Хуньяді створив регулярне військо яке називалось Чорною армією. Вона складалась з угорців, чехів, німців. Її командувачами були Чернагора, Хаугвітц, Францишек Хаг, Ян Зелени. Військо мало достатньо артилерії. Жалування кавалериста складало 3 флорина на місяць, а для піхотинця 2 флорина на місяць. Утримання на рік 10 тис. воїнів коштувало 200-300 тис. флоринів. Також до цього варто приплюсувати витрати на утримання замків. У 1467 р. Матяш Хуньяді доручив реформу фінансів німцю Йохану Ернусту з Відня. Був введений новий пфенінг. 100 пфенінгів складали золотий флорин. Було введено податок порта, за яким селяни сплачували як податок флорин за рік. Цей податок міг стягуватися і два рази за рік і селяни мали часто платити два флорина за рік. Королівські прибутки були значними і складали у середньому 250 тис. флоринів. Від соляної монополії король отримав 80 тис. флоринів, 60 тис. флоринів від карбування монет, 50 тис. флоринів від тридцятини, 47 тис. флоринів податку з міст. Загальна сума податків складала 400 тис. флоринів. Податок порта складав 300 тис. флоринів. Занальний річний прибуток складав 650 тис. флоринів. Для порівняння прибуток Османської імперії складав 1 млн. 800 тис. флоринів. Підскарбієм Матяша Хуньяді у період 1460-1464 р. був Імре Запольяї. Король призначив його баном Хорватії та Боснії у 1464 р. Після цього Імре Запольяї був призначений палатіном. На цій посаді він знаходився до самої своєї смерті у 1487 р. Його молодший брат Іштван Запольяї став генерал-капітаном королівства. У 1464 р. Іштван Запольяї отримав у володіння провінцію Спіш за виключенням місто Левоча, яке належало королю. Високе положення при королі займали Міхай Сіладьї, Ян Вітовець, Міклош Уйлакї. Іштван Запольяї також керував Австрією і був найбільшим землевласником у королівстві. Високий статус мали кузени короля брати Понграк та Гереби. Янош Туз став воєводою Трансильванії. Петер Соколі став ішпаном Темеша. Також високі посади обіймали Балаж Мадьяр та Міклош Чупор. Також варто відзначити високий статус сербів Вука Бранковича, братів Якшічів, Пала Кініжі, Ласло Егерварі. Йохан Ернуст був призначений баном Славонії. Наближеними короля був Себастьян Розгонь та Іштван Баторі. Іштван Баторі був на посаді королівського судді з 1471 р., а у 1479 р. зайняв посаду воєводи Трансильванії. Він був третім за багатством у королівстві. Міклош Уйлакї був баном Мачви до самої своєї смерті. Також він був титулярним королем Боснії та володарем замку Теочак у цьому регіоні. Міхай Орсак був палатином протягом 25 років до самої своєї смерті. Потім цю посаду зайняв Ласло Палоці, який був королівським суддею з 1446 р. Кардинал Сечі був архіканцлером до 1464 р. Янош Розгонь ж був королівським суддею у 1471 р. Радником короля та керівником таємної канцлерії був Іштван Вардаї, котрий був архієпископом Калоча за правління Ласло V. У 1486 р. проти призначання Матяшом Хуньяді свого малолітнього племінника Іполіто д'Есте на посаду єпископа виступив римський папа Інокентія VIII. При більш пізніх королях Іполіто д'Есте став кардиналом. У королівстві важливі посади займали іноземці – силезець Йохан Бекенслоєр, Янош Філіпек з Моравії, італієць Габріеле Рангоні. Архієпископом Калоча був Петер Вараді, Урбан Надьлуцей був єпископом Дьору. Наступником

останнього став Тамаш Бакоч. Мат'яш Корвін призначав людей на посади єпископів та архієпископів по своїй волі, не рахуючись з Римом. На користь короля відійшли володіння баронів Сеченьї, Бебеків, Кудар, Кородї, Мароті, Марчалі. Також Мат'яш Хун'яді отримав спадок Мартина Франкопана. У 1481 р. загинув Йов Гараї, син Ласло Гараї. Його володіння також були реквізовані короною. До королівського домену були включені і володіння самої родини Хун'яді. У 1467 р. були конфісковані на користь корони володіння родини Лосонці. Комітати Орава та Ліптов також увійшли до королівського домену. Між 1458 та 1476 рр. Мат'яш Хун'яді провів 15 сеймів, а 1476 по 1490 рр. усього 5 сеймів. Угорські стани представляли барони, провінційне дворянство, прелати, представники міського патриціату. У 1484 р. Мат'яш Хун'яді ув'язнив свого канцлера Петера Вараді і відмовлявся дати йому свободи незважаючи на умовляння папи. У 1487 р. в опалі попав ішпан Пожоні Міклош Банфі. У 1486 р. Мат'яш Хун'яді схвалив великий кодекс законів. Регулювалась діяльність палатина та віце-ішпанів у комітатах. Мат'яш Хун'яді не мав дітей від першої дружини. Фридрих III Габсбург та Казимир IV ж відповіли відмовою на його спроби породичатись з ними. У грудні 1476 р. він одружився на Беатріче доньці неаполітанського короля Ферранте з арагонської династії. Проте ця його дружина була бездітна. У 1473 р. у Мат'яша Хун'яді народився бастард від сексу з донькою австрійського бюргера. Цей син був Яношем Корвіном Хун'яді. Його батько хотів зробити єпископом. У 1482 р. Янош Хун'яді став ішпаном Ліптови. У 1483 р. йому було подарований замок Шариш. У 1484 р. Янош Хун'яді успадкував статки Ержебет Сіладьї. У 1487 р. Яношу Хун'яді були передані маєтки Міклоша Банфі та Яна Вітовця. Мат'яш Хун'яді у 1487 р. сватався до Б'янки Сфорца, щоб вона одружилась на Яноші Хун'яді. У 1489 р. угорський король взяв обіцянку з баронів що вони будуть коритися його сину. На початку квітня 1490 р. Мат'яш Хун'яді раптово захворів. 6 квітня 1490 р. Мат'яш Хун'яді помер. За правління цього угорського короля у 1467 р. був заснований університет у Пожоні. Одним із видатних угорських гуманістів був Янош Панонський. Мат'яш Хун'яді сприяв освіті і обмінювався книгами з італійськими володарями, наприклад тосканськими Медічі. «Бібліотека Корвіана» складала понад 2 тис. томів. В його бібліотеці окрім латиномовних були і грекомовні книги. В Угорщині писали свої історичні опуси Антоніо Бонфіні та Янош Туроці. Останній опублікував «Угорську хроніку» у 1488 р. Угорські дворяни та прелати отримували освіту у європейських університетах [Исламов, Пушкаш, Шушарин 1971, с. 195-198, 215-221, 232-235; Контлер 2002, с. 149-161; Barany 2012, р. 371-377; Мргіћ 2008, с. 135-153; Malcolm 1994, р. 43-44; Engel 2001, р. 298-244; Molnar 2017, р. 67-80; Carledge 2011, р. 61-66; Поп, Болован 2005, с. 259-265].

Висновки. Карл Роберт прийняв королівство коли воно було у стані феодалної анархії. Коли Карл Роберт був у 1308 р. проголошений королем його владу не визнавало багато олігархів. Практично до середини 20-х рр. XIV ст. цей король вів боротьбу з баронами. Сильна влада короля в Угорському Королівстві була встановлена у 1326 р. Бабонічі та Кьосогі у 30-х рр. XIV ст. спробували кинути виклик королеві, користуючись допомогою Габсбургів, проте їхні повстання були швидко придушені. У внутрішній політиці король спирався на роди Сеченьї, Акош, Друтет, Ратот. Зовнішня політика за умови складного внутрішньополітичного становища була лише частково вдалою. Накинути свій сюзеренитет угорцям вдалося

тільки у північній частині Боснії, а волохи Мунтенії та серби фактично стали незалежними від угорських Анжу. Утвердження гегемонії угорських Анжу відбулось вже за правління наступного короля – Лайоша I. Він брав активну участь у війні за галицько-волинський спадок і накинув свою зверхність Галичині та частині Волині. Частина Гедиміновичів визнали себе васалами Лайоша I Анжу. Хорватія була змушена скоритись, як і більша частина венеційської Далмації. Васалом Угорського королівства став Дубровнік, який грав значну роль в торгівлі на Середземному морі. Також угорськими васалами стали волоські князі та відінські болгарські деспоти. Угорщина вела активний наступ проти татар завдавши їм поразки у 1345 р., а також втручалась у справи Італії, головним чином стосовно Неаполітанського королівства, яким також правили Анжу. У внутрішній справах Угорського королівства значну роль грали Другети, Лакцфі, Сеченї, Гараї, Кудари. Лайош I Анжу створив значний королівський домен, а фінансова система була стабільною. Після смерті Лайоша I розгорнулась боротьба за престол між Карлом Малим Дураццо та Ласло Неаполітанського з неаполітанських Анжу, яких підтримали барони Гараї, Чакі, Марчалі, Хорваті, та Сигізмундом Люксембургом, якого підтримали Лакцфі, Бебеки, Цілли. Необхідно зауважити, що Сигізмунд Люксембург був першим із угорських королів, який зіткнувся з османською експансією. Він воював проти боснійців, але коли турки почали загрожувати Боснії, то став союзником боснійців та сербів. Під протекторатом Сигізмунда Люксембурга існувала Сербська деспотовина. За владу над Галичиною та Молдовою угорський король конкурував з польським королем Владиславом II – Йогайла. Провальним був тільки чеський напрямок зовнішньої політики. Сигізмунд Люксембург роздавав землі королівського домену і запрошував до Угорського королівства німців та італійців. Після Сигізмунда Люксембурга відбулась династична криза, коли владу над Угорським королівством виборювали династії Габсбургів та Ягеллонів. За умови кризи Угорського королівства у середині XV ст. утворились дві коаліції угорських баронів – одну очолювали Сечі, Гараї, Цілли, а іншу очолювали Уйлакі та Хуньяді. Янош Хуньяді за часів формального правління в Угорщині Ласло V Постума (Ладіслава Чеського) фактично був регентом королівства. Він не сміг завадити анексії Османами Сербської деспотовини, проте здобув перемогу над турками під Белградом у 1456 р. Угорщина надавала допомогу Волощині та Боснії у протистоянні з Османами. Спадкоємець Яноша Хуньяді Ласло Хуньяді мав підтримку лише баронів Сіладї, а проти нього утворилась коаліція з Йіскри з Брандиса, баронів Уйлакі, Орсагів, Гараїв. Ласло Хуньяді загинув, а прийшовший йому на зміну Матяш Хуньяді був вимушений вести війну проти баронів у 50 – 60-х рр. XV ст. Ліквідація Османами Боснійського королівства та те, що турки зробили волоських князів своїми васалами обумовила те, що угорці та турки мали зіткнення на значних теренах. Для того щоб ефективно протистояти Османам Матяш Хуньяді централізував владу в державі і створив регулярну армію. Угорці за його правління ефективно воювали проти чеських Ягеллонів та австрійських Габсбургів. Матяш Хуньяді створив центральноєвропейську імперію з Угорського королівства, Чехії, Австрії, Штирії. Змови та виступи знаті проти королівської влади не мали успіхів. При управлінні державою Матяш Хуньяді спирався на роди Баторі, Запольяї, Сечі, Палоці. За часів правління Матяша Хуньяді Угорське королівство сягнуло zenіту своєї могутності.

Список використаних джерел та літератури

- Богданова, Ю. В., 2003. *История Словакии*. М.: Институт славяноведения Российской академии наук.
- Войтович, Л., 2019. Угорщина та Польща у боротьбі за спадщину Романовичів, *Українсько-угорські етюди*, 3, 181-276.
- Волошук, М., 2012. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I Князя доба, *Історія і культура*, 6, 269-278.
- Волошук М., Стасюк А., 2010. Про похід Вілерма in Ruteniam у квітні 1340 р., *Вісник Прикарпатського університету*, 17, 46-54.
- Волошук М., Федорук А., 2019. Облога Галича 1387 р.: Нарис зарубіжної історіографії *Галич*, 4, 117-132.
- Грушевський, М. С., 1993. *Історія України-Русі. Т. 4. XIV-XVI віки – відносини політичні*. Київ: Наукова думка.
- Исламов Т.М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П., 1971. *История Венгрии, Т. 1*, М.: Наука
- Контлер, Л., 2002. *История Венгрии*. М.: Весь мир.
- Мрѓић, Је., 2008. *Северна Босна. 13-16 век*. Београд: Историјски институт.
- Поп И. – А., Болован И., 2005. *История Румынии*. М.: Весь мир.
- Шушарин, В. П., 1997. *Ранний этап этнической истории венгров*. М.: РОССПЭН.
- Чиркович, С. М., 2009. *История сербов*. М.: Весь мир.
- Фрейдзон, В. И., 2001. *История Хорватии*. СПб.: Алетея.
- Barany, A., 2012. The expansions of the kingdom of Hungary (1000-1490) *The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York: Routledge, 333-380
- Cartledge, B., 2011. *The will to survive. A history of Hungary*. London: Hurst and Company.
- Engel, P., 1988. Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) *Századok*, 122, № 1-2, 89-146.
- Engel, P., 2001. *The realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York: I. B. Tauris.
- Galambosi, P., 2017. Csák Ugrin, a hűséges tartományúr *Fons*, 24, № 3, 289-322.
- Fedeleš, T., 2017. "A tűzvész tombolása következtében minden összeomlott". A középkori Pécs pusztulásai *Vészterhes idők a Mecsek-alján. Háborúk, ostromok, járványok Pécsen az ókortól a második világháborúig*. Pécs: Kronosz Kiadó, 87-103.
- Fine, J. V. A., 1994. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Kádár, T. 2013. Egy érdekes bárói életpálya a 13-14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda *Acta universitatis debrecensis*, 65, 133–155.
- Kádár, T., 2014. Egy hűséges báró a XIII–XIV. század fordulóján. Rátót nembeli "Porc" István fia Domonkos nádor *Fons*, 21, № 3, 267-288.
- Kádár, T., 2015. Harchban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éve 1305 végéig *Történeti Tanulmányok. Acta Universitatis Debreceniensis*, 23, 42-111.
- Kádár, T., 2017. Harchban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza *Történeti Tanulmányok. Acta Universitatis Debreceniensis*, 25, 126-192.
- Kis, P., 1998. Ákos nembeli István R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest: Eötvös Loránd University, 57-78.
- Kristó, Gy., 1973. *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kristó, Gy., 1979. *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kristó, Gy., 1983. A Kőszegiek kiskirálysága *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 241-268.
- Kristó, Gy., 1986. *Csák Máté*. Budapest: Gondolat.
- Kristó, Gy., 1996. Erdély 1315-ben *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 281-288.
- Kristó, Gy., 1999. I. Károly király főúri elitje (1301–1309) *Századok*, 133, № 1, 41-62.
- Macho, P., 2005. *Matúš Čák Trenčiansky - slovenský kráľ?* Bratislava: Academic Electronic Press.
- Malcolm, N., 1994. *Bosnia. A short history*. New York: New York university press.
- Molnar, M., 2017. *A concise history of Hungary*. Cambridge: Cambridge university press.

Mureşanu C., 2021. *John Hunyadi: Defender of Christendom*. Las Vegas: Center for Romanian Studies.

Sălăgean, T., 2007. *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán 1294–1315*. Cluj-Napoca: Argonaut.

Zsoldos, A., 2010. A Henrik-fiak: A Héder nembéli Kőszegiek "családi története" *Vasi Szemle*, 64, № 6, 651-661.

Zsoldos, A., 2012. Hűséges oligarchák *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 347-354.

References

Barany, A., 2012. *The expansions of the kingdom of Hungary (1000-1490) The expansion of Central Europe in Middle Ages*. London – New York: Routledge, 333-380 [in English]

Bogdanova, Ju. V., 2003. *Istorija Slovakii* [History of Slovakia]. M.: Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk. [in Russian]

Cartledge, B., 2011. *The will to survive. A history of Hungary*. London: Hurst and Company [in English].

Chirkovich, S. M., 2009. *Istorija serbov* [History of Serbians]. M.: Ves' mir. [in Russian]

Engel, P., 2001. *The realm of St. Stephen. A history of Medieval Hungary, 895-1526*. London – New York: I. B. Tauris. [in English]

Engel, P., 1988. Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323) *Századok*, 122, № 1-2, 89-146 [in Hungarian]

Fedeles, T., 2017. "A tűzvész tombolása következtében minden összeomlott". A középkori Pécs pusztulásai *Vészterhes idők a Mecsekalján. Háborúk, ostromok, járványok Pécsen az ókortól a második világháborúig*. Pécs: Kronosz Kiadó, 87-103. [in Hungarian]

Fine, J. V. A., 1994. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan: The University of Michigan Press. [in English]

Frejdzon, V. I., 2001. *Istorija Horvatii* [History of Croatia]. SPb.: Aletejja. [in Russian]

Galambosi, P., 2017. Csák Ugrin, a hűséges tartományúr *Fons*, 24, № 3, 289-322. [in Hungarian]

Grushevs'kij, M. S., 1993. *Istoriya Ukrayini-Rusy. T. 4. XIV-XVI viki – vidnosyny politychni* [History of Ukraine Rus. Vol. 4. 14-16 century – Political history]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Islamov T.M., Pushkash A. I., Shusharin V. P., 1971. *Istorija Vengrii, T. 1* [History of Hungary. Vol. 1] M.: Nauka [in Russian]

Kádár, T. 2013. Egy érdekes bárói életpálya a 13-14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda *Acta universitatis debrecensis*, 65, 133-155. [in Hungarian]

Kádár, T., 2014. Egy hűséges báró a XIII–XIV. század fordulóján. Rátót nembeli "Porc" István fia Domonkos nádor *Fons*, 21. № 3, 267-288. [in Hungarian]

Kádár, T., 2015. Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első éve 1305 végéig *Történeti Tanulmányok. Acta Universitatis Debreceniensis*, 23, 42-111. [in Hungarian]

Kádár, T., 2017. Harcban a koronáért. (II.) I. Károly (Róbert) király uralkodásának 1306–1310 közötti szakasza *Történeti Tanulmányok. Acta Universitatis Debreceniensis*, 25, 126-192. [in Hungarian]

Kis, P., 1998. Ákos nembeli István R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest: Eötvös Loránd University, 57-78. [in Hungarian]

Kontler, L., 2002. *Istorija Vengrii* [History of Hungary]. M.: Ves' mir. [in Russian]

Kristó, Gy., 1999. I. Károly király főúri elitje (1301–1309) *Századok*, 133, № 1, 41-62.

Kristó, Gy., 1973. *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest: Akadémiai Kiadó. [in Hungarian]

Kristó, Gy., 1979. *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó. [in Hungarian]

Kristó, Gy., 1983. A Kőszegiek kiskirálysága *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 241-268. [in Hungarian]

Kristó, Gy., 1986. *Csák Máté*. Budapest: Gondolat. [in Hungarian]

Kristó, Gy., 1996. Erdély 1315-ben *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 281-288. [in Hungarian]

Macho, P., 2005. *Matúš Čák Trenčiansky - slovenský kráľ?* Bratislava: Academic Electronic Press. [in Slovakian]

Malcolm, N., 1994. *Bosnia. A short history*. New York: New York university press. [in English]

- Molnar, M., 2017. *A concise history of Hungary*. Cambridge: Cambridge university press. [in English]
- Mrgih, Je., 2008. *Severna Bosna. 13-16. Vek* [Northern Bosnia, 13-16 centuries] Beograd: Istorijski institut. [in Serbian]
- Mureşanu C., 2021. *John Hunyadi: Defender of Christendom*. Las Vegas: Center for Romanian Studies. [in English]
- Pop I. – A., Bolovan I., 2005. *Istoriya Rumynii* [History of Romanians] M.: Ves' mir. [in Russian]
- Sălăgean, T., 2007. *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán 1294–1315*. Sluj-Napoca: Argonaut. [in Romanian]
- Vojtovich, L. , 2019. Ugorshhina ta Pol'shha u borot'bi za spadshhinu Romanovichiv [Hungary and Poland in struggle of inheritance of Romanoviches] *Ukrayins'ko-ugors'ki etjudy*, 3, 181-276. [in Ukrainian]
- Voloshhuk M., Fedoruk A., 2019. Obloga Galycha 1387 r. : Narys zarubizhnoyi istoriografii [Siege of Galych in 1387: essay of foreign historiography] *Galich*, 4, 117-132. [in Ukrainian]
- Voloshhuk M., Stasjuk A., 2010. Pro pohid Vilerma in Ruteniam u kvitni 1340 r. [About campaign of Villerm in Ruthenia in April 1340] *Visnyk Prykarpats'kogo universitetu*, 17, 46-54. [in Ukrainian]
- Voloshhuk, M., 2012. Problema vasaľnoï zalezhnosti Dmitra Det'ka vid ugars'kogo korolja Ljudovika I [Probleme of vassal dependence of Dmytro Detko from Hungarian king Louis I] *Knjazha doba, Istorija i kul'tura*, 6, 269-278. [in Ukrainian]
- Zsoldos, A. , 2010. A Henrik-fiak: A Héder nembéli Kőszegiek "családi története" *Vasi Szemle*, 64, № 6, 651-661. [in Hungarian]
- Zsoldos, A., 2012. Hűség oligarchák A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 347-354 [in Hungarian]

HUNGARIAN “GAME OF THRONES”. FROM ANJOU TO HUNYADI

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences,

Senior Lecturer of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. This article is devoted to the history of the Kingdom of Hungary from the beginning of the reign of the Angevin dynasty to the end of the reign of the Hunyadi dynasty. Charles Robert took over the kingdom when it was in a state of feudal anarchy. When Charles Robert was proclaimed king in 1308, many oligarchs did not recognize his authority. Practically until the mid-20-ies of the 14th century this king fought with the barons. The strong power of the king in the Hungarian Kingdom was established in 1326 by Baboniches and Kyosogis in the 30-ies of the 14th century tried to defy the queen with the help of the Habsburgs, but their rebellions were quickly suppressed. In domestic politics, the king relied on the Sechenyis, Akoshes, Drugets, and Ratotes families. Foreign policy was only partially successful in the context of a difficult domestic political situation. The Hungarians succeeded in asserting their suzerainty only in the northern part of Bosnia, and the Vlachs of Muntenia and the Serbs actually became independent from the Hungarians of Angebins. The establishment of the Hungarian Angevins hegemony took place already during the reign of the next king - Lajos I. He took an active part in the war for the Galician-Volyn inheritance and imposed his supremacy on Galicia and part of Volyn. Part of the Gedyminovichis recognized themselves as vassals of Lajos I of Angevin. Croatia was forced to submit, as was most of Venetian Dalmatia. Dubrovnik, which played a significant role in trade on the Mediterranean Sea, became a vassal of the Hungarian kingdom. The Wallachian princes and Vidin Bulgarian despots also became Hungarian vassals. Hungary led an active offensive against the Tatars, defeating them in 1345, and also interfered in the affairs of Italy, mainly in relation to the Kingdom of Naples, which was also ruled by Angevins. In the internal affairs of the Hungarian kingdom, the Drugets, Lakcfies, Szechenyis, Garais, and Kudars played a significant role. Lajos I of Anjou created a substantial royal domain and the financial system was stable. After the death of Lajos I, a struggle for the throne broke out between Charles the Younger of Durazzo and Laszlo of Naples from Neapolitan Angevins, who were supported by the barons of Garai, Caki, Marchali, Horvati, and Sigismund Luxemburg, who was supported by Lakczfi, Bebeki, and Zilli. It should be noted that Sigismund Luxemburg was the first of the Hungarian kings to face the Ottoman expansion. He fought against Bosniaks, but when the Turks began to threaten Bosnia, he became an ally of Bosniaks and Serbs. The Serbian despotism existed under the protectorate of Sigismund of Luxemburg. For power over Galicia and Moldova,

the Hungarian king competed with the Polish king Władysław II - Jogaila. Only the Czech direction of foreign policy was unsuccessful. Sigismund Luxemburg distributed the lands of the royal domain and invited Germans and Italians to the Hungarian Kingdom. After Sigismund of Luxemburg, a dynastic crisis occurred, when the Habsburg and Jagiellonian dynasties contested for power over the Hungarian kingdom. Given the crisis of the Hungarian kingdom in the middle of the 15th century two coalitions of Hungarian barons were formed - one was led by Seči, Garai and Cilli, and the other was led by Uylaki and Hunyadi. Janos Hunyadi was actually the regent of the kingdom during the formal rule of Laszlo V Postum (Ladislaus of Bohemia) in Hungary. He was unable to prevent the annexation of the Serbian despotism by the Ottomans, but he won a victory over the Turks near Belgrade in 1456. Hungary provided assistance to Wallachia and Bosnia in the confrontation with the Ottomans. The heir of Janos Hunyadi, László Hunyadi, had the support of only the Silady barons, and a coalition of Jiskra from Brandys, the Uylaki barons, the Orszagis, and the Garais was formed against him. Laszlo Hunyadi died, and his successor, Matias Hunyadi, was forced to wage war against the barons in the 50-ies and 60-ies of the 15th century. The elimination of the Bosnian kingdom by the Ottomans and the fact that the Turks made the Wallachian princes their vassals led to the fact that the Hungarians and the Turks clashed on large areas. In order to effectively oppose the Ottomans, Matias Hunyadi centralized power in the state and created a regular army. During his reign, the Hungarians effectively fought against the Czech Jagiellons and the Austrian Habsburgs. Matthias Hunyadi created a central European empire from the Kingdom of Hungary, the Czech Kingdom, Austria, and Styria. The conspiracies and speeches of the nobles against the royal power did not succeed. When managing the state, Matias Hunyadi relied on the Bathory, Zapolyai, Sech, Palotsi families. During the reign of Matthias Hunyadi, the Hungarian kingdom reached the zenith of its power.

Key words: Hungarian kingdom, barons, Anjou, Charles Robert, Lajos I, Sigismund of Luxemburg, Janos Hunyadi, Matias Hunyadi, Ottoman Empire, Jagiellons, Habsburgs.

ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ТА ВИТОКИ ГУМАНІТАРНОГО РУХУ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@npu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Анотація. У статті розглядаються історичні обставини виникнення червонохресного руху на європейському континенті та у Сполучених Штатах Америки. Відзначаються прецеденти гуманітарних місій минулого пов'язані з іменами Фрідріха Бароме, Джона Говарда, Варвари Шідер та ін. Акцентовується увага на постаті Флоренс Найтінгейл, яка стала провісницею сучасного волонтерства та медсестринства. Чільне місце відведено з'ясуванню ролі Анрі Дюнану у створенні Товариства Червоного Хреста, яке із спеціалізованої організації допомоги пораненим і військовополоненим перетворилося на планетарний проєкт опіки над усіма знедоленими та постраждалими від надзвичайних ситуацій. Аналізуються особливості появи американської версії червонохресного руху, пов'язаного з ім'ям Клари Бартон, яка у роки Громадянської війни заповнила неіснуючу до того часу в США нішу військової медичної сестри та започаткувала надання парамедичної допомоги пораненим під час збройних зіткнень. Зусиллями Клари Бартон під час франко-прусської війни як волонтерки міжнародного Червоного Хреста впроваджувалася практика психологічної та соціальної реабілітації військових та цивільного населення, що стало візитівкою створеного її зусиллями національного Червоного Хреста у США. У представленій публікації відстежено подальший розвиток ідей Анрі Дюнану, які перетворилися у принципи діяльності Товариства Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця у вигляді канону гуманізму, неупередженості, нейтральності, незалежності, добровільності, єдності та універсальності цієї міжнародної гуманітарної організації.

Ключові слова: Міжнародний гуманітарний рух, Червоний Хрест, Анрі Дюнан, Флоренс Найтінгейл, Клара Бартон, волонтерство, військове медсестринство.

*«Тільки тоді можна зрозуміти сутність речей, коли знаєш їх походження і розвиток»
«Метафізика», Арістотель*

Постановка проблеми. Актуальним є з'ясування обставин виникнення розгалуженої мережі системи організацій Червоного Хреста, який надає допомогу та забезпечує захист військовослужбовцям, полоненим та цивільному населенню. У своїй доктрині та гуманітарних практиках він акумулює потенціал чуйного ставлення до постраждалих незалежно від їх політичної орієнтації, ідеологічних переконань, етнічної чи релігійної приналежності.

Мета дослідження полягає у окресленні базових передумов розгортання червонохресного руху у вимірі життєпису його провісників та засновників.

Історіографічний огляд. Окрім позначених у бібліографічному блоці посилань, історіографічна традиція теми представлена науковими доробками таких авторів як Ф. Буньйон, В. Окіпнюк, О. Крамар, К. Левчук, В. Ореховський, С. Кармалюк, М. Срібна, О. Ящук, О. Грибан, О. Олійник та інших, у дослідженнях яких задекларована тема знайшла часткове висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Діяльність Червоного Хреста базується на загальнолюдських принципах доброти та милосердя. Їх реалізація у формі надання різноманітних видів гуманітарної та медичної допомоги вимагає підтримки суспільства. Саме такі потреби й визначають міжнародну спрямованість діяльності Червоного Хреста. Актуальність дослідження діяльності Червоного Хреста нині особливо зросла в зв'язку зі збройною агресією росії проти України, внаслідок чого постраждали мільйони українців. Український Червоний Хрест відіграє дедалі відчутнішу роль у громадському житті країни, допомагаючи державі вирішувати питання перебудови у соціальній сфері і спрямувати зусилля на досягнення взаємопорозуміння і злагоди. Робота Товариства ведеться у широкому діапазоні – від піклування про хворих, немічних, самотніх, до участі в ліквідації наслідків стихійних лих, аварій, катастроф. Немає сумніву в подальшому посиленні гуманістичного спрямування розлогої діяльності Товариства, у підвищенні його ролі у збереженні людського життя, здоров'я, підтримці найуразливіших верств наших співвітчизників, поширенні у суспільстві високих шляхетних ідей.

Крім того, важливе наукове значення зазначена проблема має тому, що в минулому мало місце замовчування й перекручення історії Червоного Хреста. Це є актуальним, за умов коли відбувається переоцінка ролі окремих осіб та цілих інституцій в історії нашого народу. До того ж слід зазначити що у сучасній вітчизняній історіографії відсутні праці, у яких профільно досліджувалися передумови та витоки червонохресного руху.

Співчуття притаманне людській природі та здатне викликати у людей внутрішню необхідність у допомозі тим, хто її потребує. Втім якщо мова йде про осмислену, професійну та систематичну діяльність, то історичних прецедентів такої діяльності не так вже й багато. Автор ідеї творення Товариства Червоного Хреста Анрі Дюнан наводив, як приклад гуманітарних місій минулого діяльність міланського архієрея Карла Баромео, що рятував свою паству у часи чуми 1576 року, незважаючи на ризик для власного життя. Також згадував він Фрідріха Бароме, який боровся з наслідками цієї напасти уже у 1627 році, єпископа Бенцунзія, де Кастель-Морона та його місію у Марселі у 1720 – 1721 роках Джона Говарда, що постійно відвідував госпіталі та притулки Європи. Дюнан називав імена сестри милосердя Марти з Безансона, що надавала медичну допомогу французьким солдатам та воякам інших армій підчас військових зіткнень упродовж 1813 – 1815 років, Варвари Шідер з Фрейбурга, яка доглядала за пораненими вояками як своєї, так і інших держав. У цій плеяді найбільше уславилася Флорес Найтінгейл, що стала відома завдяки своїм справам як у самій Англії, так і за її межами, допомагаючи пораненим на Кримській війні 1853 – 1856 років [Дюнан, 2015]. Вона стала засновницею сучасного медсестринства та стандартів його роботи. Завдяки фінансовим можливостям і зв'язкам своєї заможної і знатної родини Флоренс у молоді роки подорожувала країнами Європи. Часто відвідувала Париж, що був центром не лише культурного та політичного життя, але і осередком європейської

медицини. У віці 25 років вона вирішила стати сестрою милосердя у австрійському Зальцбурзі і працювати за зразком протестантських медсестер, що здійснювали опіку над хворими та нужденними. Вона наполегливо вивчала медичну літературу та праці з історії шпиталів і притулків.

Надалі, працюючи медичною сестрою у шпиталях Франції та Німеччини. Флоренс отримала навички, потрібні для та подальшої діяльності [Supady, 2019]. У 1854 Флоренс Найтінгейл запросив до допомоги англійським солдатам на Кримській війні військовий міністр Великої Британії лорд Сідні Герберт. Згоджуючись на цю пропозицію, вона разом з ще 37 англійськими волонтерками вирушила на театр військових дій [Дюнан, 2015]. Початок Кримської війни припав на час, коли Флоренс почали визнавати як людину, що професійно доглядала за пораненими. Працюючи в умовах бойових дій, Флоренс купувала за власні кошти їжу, ліжка, ковдри, медичне обладнання. Також, Флоренс Найтінгейл організувала відповідним чином систему догляду за пораненими, роботу кухні та пральні. Вона платила з власних заощаджень двом сотням робітників та утримала з 500 хворих виконуючи при цьому і адміністративні обов'язки [Ярутіна, Алексєєва, 2012; Supady, 2019]. Завдяки зусиллям Флоренс смертність від поранень зменшилася до 2%. Цим вона здійснила справжню революцію в уявленнях про те, яким мав бути догляд за пораненими. [Supady, 2019; Мир медицины, 2015].

Невтомна праця та турботи про здоров'я інших підірвали здоров'я Флоренс Найтінгейл. Не досягнувши і 40 років вона перенесла тяжку хворобу – інсульт. Втім і це випробування її не зломило, і Флоренс Найтінгейл будучи прикутою до інвалідного візка пише свою головну працю «Спостереження». Саме цей трактат став основою для реформи британської колоніальної санітарної служб. Внесок зроблений Флоренс в організацію сестринської справи був настільки суттєвим що її у 1883 році було нагороджено Королівським Червоним Хрестом. 1907 року Флоренс Найтінгейл стала першою в історії жінкою яка отримала від короля Великої Британії орден «За заслуги». Флоренс прожила довге життя, залишивши цей світ 13 серпня 1910 року. А 14 травня 1912 року IX Міжнародна конференція Червоного Хреста, яка відбулася в столиці США місті Вашингтон, запровадила «медалю Флоренс Найтінгейл». Цією медаллю у знак пам'яті про працю Флоренс Найтінгейл на користь людства нагороджуються раз у два роки сестри милосердя за їх досягнення у гуманітарній медичній діяльності [Резутіна, 2020].

Міжнародний рух Червоного Хреста має глибоке історичне коріння, давні традиції служіння добру і людяності. Створений у середині XIX століття з обмеженим завданням полегшувати страждання поранених на полі бою, з часом Червоний Хрест поширив свою діяльність на полегшення долі постраждалих практично за будь-яких надзвичайних ситуацій, всіх знедолених, страждених, для котрих через різні обставини захист і допомога Червоного Хреста - іноді єдина і остання надія [Поширення знань..., 2000].

Із невеликої приватної благодійної організації, що діяла в Європі, Червоний Хрест перетворився у всесвітній гуманістичний рух, який об'єднує понад 191 національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а також Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) і Міжнародну Федерацію товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Унікальний за своїм

характером, він витримав випробування часом і зарекомендував себе в світі як впливова громадська сила.

Ідея створення Червоного Хреста зародилася серед жахів і страждань війни як виявлення милосердя і співчуття до її жертв, прагнення полегшити їх долю. Створення Червоного Хреста тісно пов'язане з ім'ям громадянина Швейцарії Анрі Дюнан. 25 червня 1859 року поблизу селища Сольферино в Ломбардії (Північна Італія) відбулася кровопролитна франко-італо-австрійська битва, драматичним підсумком якої стало 6 тисяч убитих і 42 тисячі поранених, залишених без будь-якої допомоги. За свідченням сучасників, після битви поблизу Сольферино на одного лікаря припадало 500 поранених. Навіть працюючи по 20 годин на добу, лікар міг би приділити кожному з них близько трьох хвилин. Таких кривавих бойовищ Європа не знала з часів військових походів наполеонівської Франції. На місце битви при Сольферино А. Дюнан прибув у справах свого бізнесу, розраховуючи на аудієнцію у імператора Франції Наполеона III, який командував французькими військами.

Анрі Дюнан народився 8 травня 1828 року у Женеві. Це місто і добропорядне буржуазне середовище, з якого він походив, навчили його привітності, відкритості до світу і надали сувору протестантську освіту. Мати виховувала його у дусі співчуття до нещасних, знедолених і принижених. З 18 років А. Дюнан присвячує своє дозвілля відвідинам бідняків, хворих, умираючих. У 20 років він починає відвідувати женевську в'язницю: щонеділі у післяобідні години він приходить до ув'язнених і читає їм вголос книги з історії, оповідання про мандри, науково-популярну літературу. Таким чином, ще задовго до того, як А. Дюнан присвятив своє життя піклуванню про солдатів, поранених на полі бою, він почав турбуватися про тих, хто опинився на узбіччі життя у мирний час [Поширення знань..., 2000].

З'явившись за власною ініціативою на полі битви, А. Дюнан став свідком загибелі людей, залишених без медичної допомоги, їжі й питва під палючими променями сонця. Приголомшений А. Дюнан виходить з екіпажу і обходить містечко, вулиці, площі і церкви якого заповнені солдатами, пораненими у страшній битві. Понад дорогою по жолобу, призначеному для стоку дощової води, потоком струмує людська кров. З настанням темряви на полі бою з'являються мародери і без найменшого сорому зривають з нещасних одяг. Більшості пораним судилося померти від ран, виснаження і спраги. Приголомшений стражданнями покинутих напризволяще воїнів, приречених на неминучу загибель людей, і переповнений глибоким співчуттям, А. Дюнан прийшов їм на допомогу разом з добровольцями з навколишніх селищ. Вчинок А. Дюнана був поривом щирого людинолюбства. Для нього було однаково цінним життя кожної людини і йому було однаково боляче дивитися на страждання людей, незважаючи на їх національність.

Проте, ділова поїздка підприємця-початківця Анрі Дюнана зазнала провалу, аудієнція у імператора Наполеона III не відбулася. Він залишає всі свої справи, повертається до Женеві і, ніби скоряючись якійсь силі, пише книгу «Спогади про Сольферино», яку видає в Женеві у 1862 році на власний кошт.

У своїй книзі «Пам'ять про Сельферино» Анрі Дюнан зазначав, що битва при Сольферино була такою кровопролитною битвою XIX століття, що її можна порівняти з найбільшими битвами воєн нового часу, на кшталт Лейпцигської чи битви при Ватерлоу. У результаті битви, при Сольферино 24 червня 1859 року загинуло: 3 фельдмаршали, 9 генералів, 1566 офіцерів різних чинів, і близько 40

тисяч солдатів, оскільки через два місяця число жертв цієї битви збільшилося вразі за рахунок померлих від ран та втрати крові. Якщо відкинути пропагандистські гасла про військову доблесть патріотизм та військову славу і подивитися на речі з гуманітарного погляду битва при Сольферино стала величезною трагедією для усієї Європи колосального масштабу. Після битви допомоги потребувала величезна кількість поранених та скалічених вояків, що викликало співчуття та співпереживання у середовищі європейської громадськості. Посильна допомога пораненим вважалася за честь в усіх верствах італійського суспільства [Дюнан, 2015].

«Ми усі брати» – це єдине, чим керувався А. Дюнан, намагаючись полегшити біль тих, хто потребував допомоги, незалежно від того, були вони союзниками чи ворогами. Все, що Дюнану довелося побачити в Сольферино, переконало його в тому, що дії військово-санітарних служб армій не відповідають її потребам і що без створення спеціалізованої міжнародної гуманітарної організації неможливо забезпечити необхідну допомогу пораненим на полі бою [Поширення знань..., 2000]. Простою мовою, у виразах, що йдуть від душі, і тому проникливих, він не тільки розповів про жахи і людські трагедії, свідком яких став, але й запропонував заходи, які дозволили б запобігти подібним жертвам і стражданням у майбутньому.

А. Дюнан звернувся до урядів і громадськості із закликом: «У вік, коли ми так багато чуємо про прогрес і цивілізацію, якщо не завжди можливо уникнути війни, настійно необхідно спробувати у дійсно цивілізованому і гуманному дусі відвернути або, у крайньому разі, пом'якшити жахи війни». Формулюючи свої погляди, він висловився за створення у всіх європейських країнах товариств з надання допомоги, які у воєнний час, діючи на добровільних засадах, забезпечували б догляд за пораненими, незалежно від їх національності. Ця пропозиція лягла в основу створення національних товариств Червоного Хреста. Він запропонував також сформулювати «міжнародний принцип, договірний і узаконений, який після його схвалення і ратифікації став би основою діяльності товариств з надання допомоги пораненим у різних країнах» [Барсуков, 1955].

Ця друга пропозиція А. Дюнана започаткувала сучасне Міжнародне гуманітарне право, першим конкретним втіленням якого стала Женевська конвенція 1864 року. Книга А. Дюнана справила приголомшуюче враження на європейську громадськість. Вперше прилюдно було заявлено, що висока смертність на війні - зло, з яким необхідно боротися.

Однак, треба було віднайти форми і кошти для практичного втілення цих гуманістичних ідей у життя. Найважливішу роль у цьому зіграв співвітчизник А. Дюнана Густав Муаньє – голова «Женевського товариства заохочення суспільного блага». На першому засіданні, яке відбулося в лютому 1863 року, був створений Міжнародний комітет допомоги пораненим (у 1876 році він був перейменований у Міжнародний Комітет Червоного Хреста). Першим президентом цього комітету був обраний генерал Г. Дюфур, віце-президентом – Г. Муаньє, а А. Дюнан – секретарем. Членами комітету були обрані лікарі Луї Апіа і Теодор Монуар. У результаті проведеної напруженої роботи в жовтні 1863 року в Женеві відбулася Міжнародна конференція, в якій взяли участь офіційні делегати 14 держав. Конференція повністю оправдала надії її організаторів. Підсумком її роботи було прийняття важливого рішення, яке було висвітлене у десяти статтях, і визначало основні принципи

організації національних комітетів допомоги пораненим і хворим воїнам під час війни. У кожній країні повинен бути створений комітет, до обов'язків якого у воєнний час, у випадку необхідності, мав сприяти усіма наявними у нього засобами військово-медичним службам армій. На допомогу комітету, створеному відповідно до національних особливостей, могла бути утворена необмежена кількість секцій. При цьому комітет розглядався як центральний орган. Передбачалося, що кожний комітет встановлював контракт зі своїм урядом з тим, щоб його послуги були прийняті, коли у них виникає потреба.

Для здійснення своєї місії національні комітети на добровільних засадах залучають медичний персонал, який як розпізнавальним знаком мав користуватися емблемою із зображенням червоного хреста на білому тлі. У випадку війни і в разі необхідності, за підтримки уряду, національні комітети забезпечують надання допомоги пораненим і хворим воїнам, при цьому вони можуть звертатися по допомогу і до національних комітетів нейтральних країн [Финклер, 1947].

Так, був започаткований Рух Червоного Хреста, а прийняті рішення і рекомендації стали наріжним каменем доктрини Червоного Хреста і правовою основою його діяльності. Для вступу рішень конференції у дію необхідно було визнання їх урядами європейських країн. Приватний характер Женевського комітету не дозволяв йому виступити ініціатором скликання дипломатичної конференції.

У роботі конференції, що проходила з 26 по 29 жовтня 1863 року, взяли участь 39 делегатів з 16 країн. На ній було прийнято декілька основоположних резолюцій і досягнена домовленість про зустріч повноправних повноважних представників. На його прохання із цією ініціативою виступила Швейцарська Федеральна Рада. 22 серпня 1864 року представники дванадцяти урядів підтримали рішення Женевської конференції 1863 року, уклавши міжнародну угоду – Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях [Жан Анрі Дюнан – проповідник...; Організація, що століттями рятує життя...]. Протокол залишався відкритим для всіх держав, які бажали приєднатись до Женевської конвенції. Ця маленька конвенція, що складалась усього з десяти статей, знаменувала новий етап у поступі людства. З неї починається все договірне право війни, а також міжнародне гуманітарне право. Женевська конвенція вперше в історії людства проголосила обов'язковість надання допомоги усім пораненим і хворим воїнам, незалежно від належності до будь-якої із сторін, а також недоторканість шпиталів, лазаретів і санітарного персоналу. Міжнародне визнання одержав знак червоного хреста як символ недоторканості на війні закладів і осіб, які забезпечують надання допомоги пораненим і хворим воїнам. Приймаючи цю емблему, учасники Дипломатичної конференції керувалися тільки одним міркуванням: емблема повинна бути універсальною, нейтральною і поширюватися на всі країни і народи. Захищаючи життя і достоїнство людини, вона виражає спільну для всіх ідею гуманізму і милосердя.

На погляд дослідників причиною обрання червоного різноконечного хреста на білому полі символікою згадуваних медичних товариств було те, що конференція проходила у Швейцарії, та Анрі Дюнан – ініціатор створення таких товариств – був громадянином Швейцарії. Відтак швейцарський державний прапор був використаний із зворотнім розташуванням кольорів. Дійсною причиною обрання зворотнього розташування кольорів швейцарського державного кольору для

емблеми медичних товариств допомоги вбачається традиційний нейтралітет Швейцарії у військово-політичному блокуванні держав, що тісно перепліталось з міжнародним статусом товариств, їх транснаціональній діяльності. Нейтралітет Швейцарії та аполітичний статус товариств – такий взаємозв'язок було використано для обрання символіки товариств.

Оскільки Червоний Хрест тісно пов'язувався з християнською релігією у символіках товариств східних країн залишилися тільки традиційні кольори: у Туреччині – червоний півмісяць, в Ірані – червоний лев і сонце на білому тлі [Спілка товариств червоного..., 1940].

На жаль, ті чотири роки, які А. Дюнан присвятив порятунку поранених воїнів, не пішли на користь його бізнесу - справа його збанкрутіла, він повністю розорився. В результаті його виключили зі складу Комітету. Потім були десять років злиднів, поневірянь і безпритульного жебрацтва дорогами Європи, життя на милостиню і утримання друзів. Нестатки підірвали здоров'я і зрештою він опинився у притулку [Советский Крастный Крест, 1952]. Коли всі думали, що Анрі Дюнан, засновник Червоного Хреста, помер і про нього вже не згадували, журналіст Георг Баумбергер дізнається, що А. Дюнан живий, і пише про це статтю «Анрі Дюнан, засновник Червоного Хреста» яка стала справжньою сенсацією. Стаття передруковується низкою газет і за декілька днів обходить всю Європу. Про Червоний Хрест дізнається увесь світ. Рух поширюється на Америку, Африку, Азію; вже у 37 країнах діють національні товариства. 8 травня 1896 року світ урочисто відзначає 68-річчя А. Дюнана – це справжній апофеоз. Із усіх кінців світу на його адресу надходять привітання, сповнені визнання і захоплення, а також лист від Папи Римського. Ряд товариств Червоного Хреста і благодійних організацій знову приймають його у свої лави.

Європа знову схвилювана закликами А. Дюнана. В 1901 році норвезький парламент присуджує йому Нобелівську премію миру. Але А. Дюнан знає істинну ціну почесам. Він робить все необхідне, щоб передати цю величезну суму, нічого не залишаючи собі, на благодійну діяльність у Швейцарії і Норвегії. Він пише пророчі сторінки про «Криваве майбутнє», яке чекає світ у XX сторіччі і помирає 30 жовтня 1910 року – у той же рік, що і інша велика гуманістка якою він захоплювався - Флоренс Найтінгейл.

Надзвичайний шлях був пройдений цією великою людиною: тридцять чотири роки внутрішньої підготовки, навчання, роздумів, непомітної праці. З виходом у світ «Спогадів про Сольферино» – п'ять років слави і успіху, після яких – двадцять вісім років злиднів, поневірянь, усамітненого життя. І, зрештою, – п'ятнадцять років слави, упродовж яких він так і не залишив палату Хайденської лікарні [Поширення знань..., 2000].

Найважливішою подією Женевської конференції 1864 року було створення Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ). З цього моменту слід вважати початок фактичного існування міжнародного громадського об'єднання Червоного Хреста. Міжнародний комітет не мав ніяких адміністративно-розпорядчих прав щодо товариств Червоного Хреста. До основних повноважень МКЧХ належало налагодження зав'язків між національними товариствами Червоного хреста, утвердження та реєстрація новостворюваних товариств Червоного хреста, скликання міжнародних конференцій товариств, погоджування та координація роботи окремих

національних товариств у виконанні спільних завдань та ін. [Proceedings of the Conference, 1864].

Червонохресний рух поширився і на американський континент, що насамперед, було пов'язано з ім'ям Клари Бартон. Клара Бартон народилася в 1821 році у родині фермера в маленькому містечку Оксфорд, що в штаті Массачусетс [Панчухин, 2016]. Події громадянської війни у США Бартон зустріла, мешкаючи у Вашингтоні. З перших днів війни вона розпочала волонтерську роботу по збору всього необхідного для поранених із числа солдатів Массачусетського полку, місцем базування якого було саме місто Вашингтон, а недобудована будівля Капітолія стала місцем розташування їхнього госпіталю. Пізніше, отримавши необхідні проїзні перепустки, вона попрямувала до місць, де відбувалися битви Громадянської війни [Barton] Бартон розгорнула кампанію, метою якої був збір продуктів, предметів першої необхідності, медикаментів, та розподіл їх серед пораних. Прибувши до місця дислокації американської армії, Клара Бартон розпочала допомогу пораненим. Власне вона зайняла до того неіснуючу нішу медичної сестри, яка була відсутня в США до початку Громадянської війни. На той момент не існувало спеціальної освіти, що давала б кваліфікацію медичної сестри. Навіть саме поняття медична сестра у свідомості простого люду Америки було досить невизначеним. Здебільшого у цю категорію потрапляли жінки, що прагнули полегшити службу своїх чоловіків чи синів та паралельно здійснювали догляд за іншими солдатами, які зазнали поранень.

Початок Громадянської війни отримав широке висвітлення у пресі тих часів та спонукав до участі у цих подіях багатьох американок, які допомагали як грошима, так і волонтерською працею. Досить часто ці жінки були релігійними місіонерами, хоча і формально називали себе медсестрами. Жіночий волонтерський рух набув значних масштабів, налічуючи до 10 тисяч організацій з допомоги солдатам, із кошторисом у три мільйони доларів. Тисячі жінок зголошувалися бути медичними сестрами на фронті. Професійні лікарі часто ставилися до цих ініціатив скептично, оскільки жінки-волонтери не мали ані відповідної організації, ні досвіду, хоча досвід здобувався досить швидко з наближенням до місць баталій, де медична допомога була необхідною.

У цих умовах Клара Бартон, за плечима якої був лише досвід по догляді за тяжкохворим братом, опановувала до цього невідому професію, покладаючи на себе найскладніші завдання. Зокрема вона власноруч обробляла рани тяжкопораним та була асистентом на хірургічних операціях. Постійно знаходилась поруч з пораненими та була готовою надати необхідну їм допомогу як медичну, так і моральну. Починаючи з літа 1862 року Клара Бартон перебувала наступні три роки на фронті, витримуючи всі складнощі фронтового життя [Панчухин, 2016]. Вона брала участь у 16-ти битвах, зокрема таких як битва при Антітамі, 17 вересня 1862, що стала найбільш кривавою одноденною битвою в історії Сполучених Штатів. В Антітамі майже усі будівлі були перетворені на військово-польові шпиталі. 120 таких імпровізованих лікарень здебільшого містилися у зовсім непристосованих для цієї мети приміщеннях, як-то сараї, конюшні, житлові будинки фермерів та церкви. До того ж давалася взнаки скрута з ліками, предметами першої необхідності. Саме у таких умовах різко зростала роль волонтерського руху, який розгортався для допомоги польовим медикам. Однією з перших серед таких волонтерів була Клара

Бартон. Прибувши в Антітаму, вона на власні очі побачила всю панораму трагедії. Госпіталь, до якого вона прибула, виявився фермерським будинком непристасованим до медичних потреб. До того ж коли у вечері сіло сонце, а у фермерському будинку не було освітлення, то усі поранені, які потребували операції опинилися приреченими на смерть. І лише привезені Кларою Бартон ліхтарі допомогли хірургам продовжити операції. Окрім допомоги ліхтарями, Клара Бартон асистувала хірургам підчас операцій. За самовідданість, наполегливість та винахідливість, вона отримала прізвисько, яке у свій час дав їй хірург Джеймс Дан, а саме «Янгол на полі боя».

Ближче до кінця війни Клара Бартон розпочала іншу важливу працю, суть якої полягала у пошуку та ідентифікації тіл зниклих та загиблих солдатів та офіцерів американської армії [Панчухин, 2016]. З цією метою Бартон створила «Офіс кореспонденції з друзями зниклих військових». Для цього офісу вона виділила дві кімнати у своєму будинку. Упродовж чотирьох років до офісу надійшло 68 182 листа, на які автори листів отримали відповідь. Було ідентифіковано 22 тисячі осіб, з яких 13 тисяч були військовополоненими. Її починання підтримав президент Сполучених Штатів Авраам Лінкольн. Окрім пошуку та ідентифікації полонених, стараннями «Офісу кореспонденції з друзями зниклих військових» було організовано цвинтар Андерсонвіль. Всього було ідентифіковано близько 13 тисяч поховань, про що «Офіс кореспонденції з друзями зниклих військових» повідомив у пресі.

В 1868 році Клара Бартон поїхала на лікування до Швейцарії. Під час цієї подорожі вона дізналася про існування Товариства Червоного Хреста. Дізнавшись про існування Міжнародного Комітету Червоного Хреста, який у 1869 році, нараховував 20 національних товариств. Клару Бартон була вражена тим, що Уряд Сполучених Штатів відкинув ідею ратифікації Женевської конвенції.

Коли розпочалася Франко-Пруська війна, Бартон працювала на її фронтах в якості волонтера Міжнародного Червоного Хреста та Німецького Червоного Хреста. Саме на цій війні вона здобула практику, яка доповнювала її волонтерський досвід у часи Громадянської війни у США. Під час цієї війни Клара Бартон допомагала головним чином цивільним жертвам війни. Працюючи у Страсбурзі, вона бачила тисячі безпритульних людей, які потерпали від голоду та епідемій. Серед ініціатив Бартон була й організація місцевих жінок на пошиття одягу, що допомагало їм як заробити гроші, так і соціалізуватися. Торгівля одягом з фермерськими господарствами сприяла поліпшенню справи з продовольством. Таким чином вирішувалося відразу кілька завдань, а саме відбувалася психологічна, трудова та соціальна реабілітація постраждалих. Саме здобуті нею навички під час її роботи під егідою Червоного Хреста у час Франко-Пруської війни були вкладені як засадничі принципи в роботу Американського Червоного Хреста. Клара Бартон спрямовала свої зусилля на переконання Уряду Сполучених Штатів Америки у ратифікації Женевської конвенції та створенню Американського Товариства Червоного Хреста. Зрештою 1881 році Клара Бартон засновує Американське Товариство Червоного Хреста, доповнивши його програму практичним завданням ліквідації наслідків катастроф у мирний час. У 1882 році Конгрес Сполучених Штатів Америки ратифікує Женевську конвенцію, і у такий спосіб Американське Товариство Червоного Хреста стає повноцінною частиною Міжнародного руху Червоного

Хреста. Впродовж 23 років, протягом яких Клара Бартон очолювала Американське Товариство Червоного Хреста, вона здійснила 18 місій гуманітарної допомоги.

Особливою рисою закладеною Кларою Бартон у роботу Американського Товариства Червоного Хреста, що, майбуть, найбільш відрізняє його від роботи решти національних товариств, було те, що на відміну від інших товариств, які фокусувалися на тому чи іншому напрямку допомоги, Американське Товариство комплексно реабілітує життя громади та створює стимули для подальшого розвитку. Можливо, саме у цьому полягає секрет успішної діяльності Американського Товариства Червоного Хреста. Із свого будинку Клара Бартон здійснювала керівництво організацією Американського Червоного Хреста де розміщувалася його штаб-квартира з 1897 по 1904 роки. В цьому будинку вона доживала останні роки свого довгого та дивовижно плідного життя. Померла Клара Бартон. 12 квітня 1912 року у віці 90 років [Barton].

Ідеї закладені Анрі Дюнаном отримали подальший розвиток і були покладені в основу діяльності гуманітарного руху Червоного Хреста. Остаточоно вони були сформульовані на XX міжнародній конференції Червоного Хреста у 1965 року у Відні, та затверджені як принципи діяльності Міжнародного Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця [Міжнародному Червоному Хресту...]. До цих принципів належать:

1. Гуманність. Міжнародний червонохресний рух спрямований на надання необхідної допомоги усім, хто цього потребує незалежно від обставин та має попереджати чи полегшувати страждання людей. Учасники міжнародного червонохресного руху ставлять собі за завдання захищати життя, здоров'я та людську гідність. Рух прагне до співпраці та миру у всьому світі;

2. Неупередженість. Допомога надається виключно за потребою у ній і без врахування політичних переконань, а також релігійної, класової чи расової належності;

3. Нейтральність. Для збереження загальної довіри до діяльності окремих товариств. Міжнародний рух не має тяжіти до однієї із сторін у військових конфліктах та виявляти симпатії до тієї чи іншої групи у збройному протистоянні залежності від політичного, расового, релігійного чи ідеологічного характеру;

4. Незалежність. Національні Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця можуть мати співпрацю зі своїми урядами в рамках своїх чи спільних з ними гуманітарних місій. Також вони мають діяти з дотриманням до законів своїх країн. Проте вони завжди мають зберігати автономію у відносинах з державою та незалежність в своїй діяльності.

5. Добровільність. У своїй діяльності по наданню гуманітарної допомоги організації Червоного Хреста та Червоного Півмісяця в жодному разі не можуть керуватися практичною вигодою чи наміром її отримати.

6. Єдиність. В одній країні не може бути більше одного Товариства Червоного Хреста або Червоного Півмісяця. Товариство має бути відкритою орієнтованою для усіх та охоплювати усю територію країни у межах своїй діяльності.

7. Універсальність. Міжнародний червонохресний рух є всесвітнім рухом і тому всі організації-учасники руху є рівними між собою та такими, що надають допомогу одне одному [Міжнародному Червоному Хресту виповнюється].

Висновки. Ідеї гуманності та милосердя турбували людей у різні часи незалежно від географічного розташування їх країн та історичних обставин. Втім, зазвичай, акти гуманітарної діяльності у попередні часи мали епізодичний характер та зберігали локальну прив'язку до певного регіону. Це стосувалось навіть діяльності такої всесвітньо відомої гуманістки як Флоренс Найтінгейл. Ідеї, викладені Анрі Дюнаном у книзі «Пам'ять про Сольферино» та дії по утворенню організації Червоного Хреста і підписання Женевської конвенції 1864 року мали дійсно революційні наслідки в історії світової гуманітарної думки та волонтерських практик. Досвід роботи національних товариств Червоного Хреста сприяв поширенню популярності гуманістичних ідей у планетарному масштабі. Опираючись на увесь попередній досвід, Товариство Червоного Хреста виробило універсальні засади своєї роботи, які дозволяють йому діяти з обох сторін військових дій чи державних кордонів, надаючи допомогу тим, хто її потребує і ставлячи інтереси людей над суб'єктивними інтересами урядів і державних посадовців.

Список використаних джерел та літератури

- Barton, C. A Lifetime of Service [Електронний ресурс]: https://www.nps.gov/clba/learn/historyculture/upload/cbservice_508.pdf
- Supady, J., 2019. Początek nowoczesnego pielęgniarstwa w XIX wieku, *Health Promotion & Physical Activity*, 2 (7), 1-4.
- Proceedings of the Conference, 1864. Geneva.
- Барсуков, М. И., 1955. *Красный Крест и Красный Полумесяц СССР*, Москва.
- Дюнан, А., 2015. *Воспоминание о битве при Сольферино*, М.: МККК.
- Жан Анрі Дюнан – проповідник, який створив «Червоний Хрест» [Електронний ресурс]: <https://tvoyaskala.com/1484-zhan-anri-djunan-propovedniksozstavshij-krasnyj-krest.html>
- Мир медицины, 2015. № 5 (187), с. 18-25.
- Міжнародному Червоному Хресту виповнюється 150 років. Історія організації [Електронний ресурс]: <http://lviv-redcross.at.ua/blog/2013-10-27-2276>
- Організація, що століттями рятує життя: захоплива історія створення Червоного Хреста [Електронний ресурс]: https://24tv.ua/organizatsiya-shho-stolittiyami-ryatuye-zhittya-zahopliiva-istoriya_n1735984
- Панчухин, Т. В., 2016. Клара Бартон – «Ангел на полях сражений» гражданской войны в США, *Гуманитарные и юридические исследования*, 1, 85-89.
- Поширення знань про Міжнародний рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та міжнародне гуманітарне право, 2000. К.: Нора-прінт.
- Резутіна, Т. Ю., 2020. «Янгол милосердя»: до 200-річчя з дня народження Флоренс Найтінгейл, англійської сестри милосердя, засновниці першої школи сестер милосердя, громадської діячки: віртуальний бюллетень [Електронний ресурс]: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/12817/1/Yangol_miloserdya.pdf
- Советский Красный Крест в борьбе за мир, 1952. Москва.
- Спілка товариств червоного хреста і червоного півмісяця СРСР. До історії Червоного хреста, 1940. Київ.
- Финклер, Ю. М., 1947. *История Красного Креста и Красного Полумесяца СССР: пособие для активистов Красного Креста*, Москва.
- Ярутіна, Н. М., Алексєєва Л. М., Шутов, Є. Ю., 2012. Флоренс Найтінгейл. Засновниця медсестринства, *Український медичний альманах, Том 15, 4*, 209-210.

References

- Barton, C. A Lifetime of Service. Retrieved from: https://www.nps.gov/clba/learn/historyculture/upload/cbservice_508.pdf [in English].

-
- Supady, J., 2019. Początek nowoczesnego pielęgniarstwa w XIX wieku, *Health Promotion & Physical Activity*, 2 (7), 1-4. [in Polish].
- Proceedings of the Conference, 1864. Geneva. [in English].
- Barsukov, M. I., 1955. *Krasnyj Krest i Krasnyj Polumesyac SSSR*, Moskva. [in Russian].
- Mir medicyny, 2015. № 5 (187), s. 18-25. [in Russian].
- Panchuhin, T. V., 2016. Klara Barton – «Angel na polyah srazhenij» grazhdanskoj vojny v SShA, *Gumanitarnye i yuridicheskie issledovaniya*, 1, 85-89. [in Russian].
- Sovetskij Krastnyj Krest v borbe za mir, 1952. Moskva. [in Russian].
- Finkler, Yu. M., 1947. *Istoriya Krasnogo Kresta i Krasnogo Polumesyaca SSSR: posobie dlya aktivistov Krasnogo Kresta*, Moskva. [in Russian].
- Zhan Anri Diunan – propovidnyk, yakyi stvoryv «Chervonyi Khrest». Retrieved from: <https://tvoyaskala.com/1484-zhan-anri-djunan-propovedniksozdavshij-krasnyj-krest.html> [in Ukrainian].
- Mizhnarodnomu Chervonomu Khrestu vypovniuietsia 150 rokiv. Istoriia orhanizatsii. Retrieved from: <http://lviv-redcross.at.ua/blog/2013-10-27-2276> [in Ukrainian].
- Orhanizatsiia, shcho stolittiamy riatsuie zhyttia: zakhoplyva istoriia stvorennia Chervonoho Khresta Retrieved from: https://24tv.ua/organizatsiya-shho-stolittiyami-ryatuye-zhittya-zahopliva-istoriya_n1735984 [in Ukrainian].
- Poshyrennia znan pro Mizhnarodnyi rukh Chervonoho Khresta i Chervonoho Pivmisiatsia ta mizhnarodne humanitarne pravo, 2000. K.: Nora-print. [in Ukrainian].
- Rezutina, T. Yu., 2020. «Ianhol myloserdia»: do 200-richchia z dnia narodzhennia Florens Naitinheil, anhliiskoi sestry myloserdia, zasnovnytsi pershoi shkoly sester myloserdia, hromadskoi diiachky: virtualnyi biulleten Retrieved from: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/12817/1/Yangol_miloserdya.pdf [in Ukrainian].
- Spilka tovarystv chervonoho khresta i chervonoho pivmisiatsia SRSR. Do istorii Chervonoho khresta, 1940. Kyiv. [in Ukrainian].
- Yarutina, N. M., Aleksieieva L. M., Shutov, Ye. Yu., 2012. Florens Naitinheil. Zasnovnytsia medsestrynstva, *Ukrainskyi medychnyi almanakh*, Tom 15, 4, 209-210. [in Ukrainian].

HISTORICAL CIRCUMSTANCES AND ORIGINS OF THE RED CROSS HUMANITARIAN MOVEMENT

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,

Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the historical circumstances of the emergence of the Red Cross movement on the European continent and in the United States of America. Precedents of humanitarian missions of the past are noted, associated with the names of Friedrich Barome, John Howard, Varvara Sheeder, and others. The focus is on the figure of Florence Nightingale, who became a harbinger of modern volunteerism and nursing. A prominent place is devoted to clarifying the role of Henri Dunant in the creation of the Red Cross Society, which turned from a specialized organization of aid to the wounded and prisoners of war into a global project of care for all the poor and those affected by emergency situations. The features of the appearance of the American version of the Red Cross movement associated with the name of Clara Barton, who during the Civil War filled the niche of a military nurse that did not exist in the United States at that time and started providing paramedical care to the wounded during armed clashes, are analyzed. Clara Barton's efforts during the Franco-Prussian War as a volunteer of the International Red Cross introduced the practice of psychological and social rehabilitation of the military and civilian population, which became the hallmark of the national Red Cross in the USA created by her efforts. The presented publication traces the further development of the ideas of Henri Dunant, which turned into the principles of the Red Cross and Red Crescent Society in the form of a canon of humanism, impartiality, neutrality, independence, voluntariness, unity and universality of this international humanitarian organization.*

Key words: *International humanitarian movement, Red Cross, Henri Dunant, Florence Nightingale, Clara Barton, volunteering, military nursing.*

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ УПРОДОВЖ 1901 – 1910 РР.

Осмоловська Олена Юріївна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: osmolovska.olena@gmail.com

Семененко Анастасія Сергіївна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 18if.a.semenenko@std.npu.edu.ua

Анотація. У статті проаналізовано політичні та економічні особливості зовнішньої політики Великої Британії, зокрема її відносини з іншими великими державами того часу, – Францією, Німеччиною, Російською імперією та США. Аналізується вплив колоніальних володінь на зовнішні діяння Великої Британії, а також питання армійської і морської сили в контексті світової політики. Стаття також звертає увагу на роль Едуарда VII як активного дипломата, його зусилля у зміцненні дипломатичних зв'язків з іншими країнами та роль Великої Британії у міжнародних конфліктах того часу.

Ключові слова: зовнішня політика, політика «блискучої ізоляції», «сердечна згода», Антанта.

Постановка проблеми. Міжнародні відносини, які є невід'ємною частиною нашого життя, вимагають детального вивчення. У даній статті окреслимо період початку XX ст., а саме 1901 – 1910 рр. Саме на цей час припадає перехід від «старої» до «нової» системи міжнародних відносин, коли Велика Британія виходить з політики «блискучої ізоляції» та стає на шлях пошуку союзників. Важливим аспектом європейської системи міжнародних відносин досліджуваного періоду стали англо-німецькі суперечності, англо-французькі та англо-японські домовленості. І, власне, в цей період Англія та Німеччина очолюють два військові блоки – Антанту і Троїстий союз, що розпочнуть в подальшому війну.

Метою даної статті є аналіз зовнішньої політики Великої Британії упродовж 1901 – 1910 рр.

Історіографічний огляд. Міжнародні відносини початку XX ст. знайшли широке відображення в історіографії. Зовнішня політика Великої Британії висвітлена в праці А. Мортон [Мортон, 1950]. Міжнародна ситуація початку XX ст. напередодні Першої світової війни, знайшла відображення в працях Е. Грея [Grey, 1926; 1931] та Р. Хеніга [Henig, 2002]. Окремі аспекти англо-німецьких протиріч висвітлюються у працях В. Потьомкіна [Потьомкін, 1948], Г. Кіссінджера [Кіссінджер, 2018], цінними є мемуари Девіда Ллойд Джорджа, прем'єр-міністра Великої Британії [Lloyd George, 1933]. Що стосується англо-французької угоди з

колоніальних питань, то вона висвітлена в роботах Е. Гобсбаума [Hobsbawm, 1989] та Т. Гелла [Gella, 2008].

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. відзначився на міжнародній арені загостренням імперіалістичних протиріч між капіталістичними державами, утворенням військово-політичних блоків. Влада Великої Британії вела дискусію, щодо зовнішньополітичного вектору, стратегічних напрямів, форм і методів англійської дипломатії.

Велика Британія жила політикою «блискучої ізоляції» – з одного боку це шкодило країні, але, з іншого, Лондон став головним торговельним і фінансовим центром світу. Англію називали «володаркою морів», бо їй, належало близько 40% світового торговельного флоту.

У роки колоніальної експансії, тобто приблизно до 1900 р., Англія найчастіше перебувала у стані конфлікту з Францією, другою найактивнішою країною-колонізатором. Але з цього моменту її основним конкурентом стала Німеччина, яка, відставши в гонитві за колоніями, почала проникати в регіони, що здавна розглядалися англійською буржуазією як власні ринки. США, які ставали ще більш небезпечним конкурентом, повністю не включилися у світову політику до війни 1914 – 1918 рр., але з 1900 р. вони почали досягати успіхів у Південній Америці за допомогою британської торгівлі. Причиною їхньої пізньої появи на світовій арені було те, що вони ще не вичерпали можливостей експлуатації своїх власних внутрішніх ресурсів та ресурсів Мексики, Центральної Америки, Вест-Індії, які опинилися у сфері їхнього впливу.

До початку XX ст. Велика Британія утримувалася від участі в європейських коаліціях, керуючись у зовнішній політиці лише власними інтересами. Прем'єр-міністр країни лорд Солсбері на кинутий йому якимось докір щодо відсутності союзників відповів, що Англія їх не потребує, і назвав її ізоляцію «блискучою»: над землями імперії ніколи не заходило сонце, нараховувалося півмільярда її підданих, королівський флот за тоннажем і вогневою міццю перевершував об'єднані сили всіх інших морських держав. Упевнені в невразливості острівного положення Англії та у перевазі її військового флоту, британські дипломати вважали за кращу зовнішню політику не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними і мати з цих конфліктів користь для Англії.

Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія звичайно протидіяла найсильнішій континентальній державі, не дозволяючи їй посісти домінуюче становище в Європі. Однак, погіршення міжнародного становища країни на початку XX ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс. Різде посилення військової і морської могутності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали реальну загрозу існуванню Британської імперії. Політика «ізоляції» ставала небезпечною, і британська дипломатія почала шукати союзників у майбутній сутичці з Німецькою імперією. Також небезпека полягала в тому, що протиріччя між австро-німецьким і франко-російським блоками могли відійти на другий план перед їх спільною антипатією до Англії. Ця держава була величезною колоніальною імперією і за її рахунок міг відбутися переділ світу. Недаремно в Англії з тривогою вловлювали кожний натяк на конфлікт між обома блоками, вбачаючи тут небезпеку для себе.

Вільно володіючи французькою та німецькою мовами, Едуард VII здійснив низку візитів за кордон (у 1904 р. він відвідав Францію – візит, який допоміг створити атмосферу, яка зробила можливим англо-французьку «серцеву згоду», з французької – «Entente cordiale»). Король мав спорідненість майже з кожним континентальним сувереном і став відомий як «дядько Європи» (англ. the Uncle of Europe), тому, що був дядьком кількох європейських монархів, що правили з ним в один і той самий період, включаючи Миколу II (імператор Російської імперії) та Вільгельма II (німецький імператор і прусський король).

Ще за правління королеви Вікторії у 1899 р. розпочалася Друга англо-бурська війна. Бури, нащадки голландців, які переселилися у Південну Африку, підкоривши місцеве населення, понад два десятиліття чинили опір англійцям. Відкриття там покладів золота підштовхнуло Англію до підготовки нової агресії проти бурів. Останні, переконавшись у безпосередній загрозі їхній незалежності, оголосили війну Англії, однак сили були нерівні і 31 травня 1902 р. бури підписали мирний договір, за яким Трансвааль і Оранжева вільна держава стали англійськими колоніями. Згодом вони були об'єднані з іншими англійськими колоніями в Південно-Африканський Союз, що став англійським домініоном.

Саме ці війни показали Англії в якій самотності вона опинилась. Тому Велика Британія вирішила здійснити спробу вийти із неприємної та небезпечної для себе ізоляції шляхом зближення спочатку з США, а потім із Німеччиною, або з обома державами одночасно. Ініціативу взяв на себе Дж. Чемберлен (1836 – 1914 рр.), який упродовж 1898 – 1901 рр. в низці публічних промов зробив відповідні пропозиції Німеччині та США. Так, в одній з цих промов він говорив: «Що об'єднує народи? Інтереси і почуття. Яка відмінність між нашими інтересами й інтересами Німеччини? Я не можу знайти жодної причини, через яку може виникнути антагонізм інтересів між двома державами в найближчому майбутньому. Навпаки» [Потьомкін, 1948]. У своїх промовах Дж. Чемберлен формулював або ідею пан-тевтонського союзу (Англія, Німеччина, США), або англо-саксонського (Англія і США). Він у лютому 1901 р. наполегливо пропонував Берліну підписати англо-німецький союз, ручаючись за його ратифікацію парламентом. Англійський міністр пояснив, що політика «блискучої ізоляції» віджила свій час, що Англія усвідомлює небезпеку своєї ізоляції і в разі необхідності повинна швидше приєднатись до однієї з груп держав, які поділили між собою Європу. Він говорив, що Англія більше симпатизує Троїстому союзу, але у випадку відмови Німеччини від блокування з нею змушена буде приєднатись до франко-російської групи. Однак спроби Дж. Чемберлена виявились невдалими: Німеччина відповіла відмовою.

Міжнародна обстановка, що склалася на початок XX ст. на Далекому Сході, сприяла загарбницьким планам японських мілітаристів. Японія могла наважитися на війну з Росією при двох комбінаціях: або вона набуває сильного союзника в особі Англії, або вона може скористатися великої європейської війною з безпосередньою участю в цій війні Росії. Але оскільки в Європі війни не було, то серед правлячих кіл Японії сформувалося угруповання, яке вимагало союзу з Англією для спільної боротьби проти Росії. І Японія скористалася підтримкою Англії, яка основним своїм противником на Далекому Сході також вважала російський царизм. Російське залізничне будівництво в Маньчжурії, оренда Порт-Артура і Далекого, створення банків та концесій – все це загрожувало британським позиціям в Китаї. Англія

розраховувала руками японців завдати поразки царській Росії і тим самим закріпити своє монопольне становище в Китаї.

Таким чином, щоб забезпечити Японію від втручання третіх держав в можливу війну з Росією, японський уряд почав у Лондоні переговори про англо-японський союз. Але Англія не була впевнена в силі і можливостях Японії і боялася, щоб договір з неповноцінним союзником не втягнув Англію у війну за несприятливої обставини.

У червні 1901 р. в Японії впав порівняно поміркований кабінет Іто. До влади прийшли крайні мілітаристи в особі кабінету Кацури. Того ж літа японський уряд відновив переговори з Англією про союз, але, знов переконавшись в нерішучості Англії, японці зробили обхідний дипломатичний маневр. Вони послали до Петербурга Маркіза Іто, противника війни з Росією, йому було доручено почати там переговори про російсько-японський союз. Але місія маркіза Іто була для них лише засобом тиску на Англію: страх перед російсько-японською угодою мав спонукати Англію укласти союз з Японією для війни проти Росії.

Маневр японської військової партії увінчався успіхом: 30 січня 1902 р. Англія і Японія підписали союзний договір. У першій його статті обидві сторони визнавали один за одним право на втручання у внутрішні справи Китаю і Кореї заради захисту своїх інтересів, якщо їм будуть «загрожувати або агресивні дії будь-якої держави, або заворушення, що виникли в Китаї або Кореї» [The Anglo-Japanese Alliance, January 30, 1902].

Англо-японський союзний договір 1902 р. став логічним завершенням взаємних прагнень Англії і Японії до співпраці на Далекому Сході і мав певну мету – підготовку війни проти Росії. Договір забезпечив Японії фінансування Англією військових витрат і допомогу для посилення військово-морського флоту. Крім того, цей союз вселяв в японських мілітаристів впевненість в тому, що жодна держава не надасть Росії збройної підтримки з-за побоювань військового зіткнення з Англією. Цей договір вносив серйозні зміни в міжнародні відносини того часу. Англія відмовилася від своєї політики «блискучої ізоляції». Відмова від традиційної політики була непрямым визнанням військової слабкості Англії, неможливості в умовах надзвичайного загострення міжнародних протиріч обороняти свою велику імперію і завойовувати нові території без допомоги союзників.

Скориставшись погіршенням міжнародного становища Росії, у зв'язку з російсько-японською війною, що почалася 1904 р., німецький уряд домогся від турецького султана отримання концесії на будівництво Багдадської залізниці, яка мала проходити через Берлін, Багдад та Константинополь, що створювало безпосередню загрозу британським колоніальним володінням в Індії та Єгипті, та сприяло подальшому погіршенню англо-німецьких відносин. Англія традиційно вважала країни Близького Сходу мостом із Європи до Індії, а отже, вона не могла допустити розширення німецького впливу в цьому регіоні та всіляко протидіяла початку будівництва Багдадської залізниці. В 1903 р. англійські фінансисти заявили про відмову брати участь у її фінансуванні. Туреччина, яка виступала «гарантом прибутковості цієї справи» висловила намір виконати взяті під час підписання угоди з Німеччиною фінансові зобов'язання. Однак, оскільки грошей у турецького султана не було, він запропонував підняти деякі податки і мита. Проте зробити це Туреччина, згідно Сан-Стефанському договору 1878 р., могла лише за згодою

великих держав. На прохання турецького султана про зняття фінансових обмежень, накладених на Туреччину після закінчення російсько-турецької війни 1876 – 1878 рр., Велика Британія відповіла відмовою. Більше того, англійські дипломати прагнули більш тісного союзу з Росією у боротьбі проти Туреччини.

Продовжуючи «вихід» з політики «блискучої ізоляції» у 1904 р. Англія і Франція досягли угоди щодо основних колоніальних проблем: Франція припиняла протидіяти Англії в колоніях, зокрема в Єгипті, а Англія визнавала за Францією право на загарбання Марокко. В місті Алхисерасе було скликано конференцію, яка фактично визнала незалежність Марокко, але практично вплив продовжували зберігати Франція та Іспанія. В 1907 р. було підписано англо-французьку угоду, в пресі договір отримав назву «Entente cordiale» – «Сердешна згода» [Lloyd George, 1933]. Англія та Росія поділили сфери впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті. Але не всі в політичних колах Англії позитивно оцінили цю угоду.

Особливу позицію щодо англо-французької угоди 1907 р. зайняв лідер та ідеолог ліберал-імперіалістичної течії лорд Розбері. Його погляди на союз із Францією помітно різнилися з поглядами інших представників правого крила ліберальної партії. Розбері з певною настороженістю сприймав Францію, вважаючи її «агресивною та ненадійною державою». З таких самих позицій він розглядав і угоду 1904 р. На його думку, договір не сприяв мирним відносинам між Англією та Францією, а навпаки, підживлював ворожі настрої у двох країнах. Він також вважав, що зближення з Францією може загострити відносини з Німецькою імперією. «... вона (угода) означає війну з Німеччиною», – говорив політик [Grey, 1926, р. 3]. Це занепокоєння Розбері пояснювалося не так його бажанням уникнути зіткнень з Німеччиною, як його загальним ставленням до цієї країни. Він припускав, що Німецька імперія була б кращим союзником для Англії, ніж Франція.

Показово, що Е. Грей розглядав договори з Японією та Францією як єдиний курс у реалізації британських зовнішньополітичних завдань. На його думку, в англійців було два шляхи для їх втілення в життя: оскільки Росія та Франція уклали двосторонній союз, то Британії нічого не залишалося як «або з метою оборони проти них об'єднатися з іншою сильною державою, або укласти союзну угоду з ними» [Кіссинджер, 2018, с. 47]. Таким чином, Е. Грей виходив із того, що англо-японський договір 1902 р. мав на увазі політичний курс Британії у першому напрямку, а англо-французька угода 1904 р. – уособлювала собою другий шлях [Grey, 1931, р. 25].

Підписання англо-французької угоди було розцінено Німеччиною як загроза її інтересам, оскільки вона не могла змиритися з тим, що віддаляється такий спокусливий, ще не поділений шматок, як Марокко. Ще більше турбував її сам факт англо-французького співробітництва. У ньому вона вбачала перешкоду своїх загарбницьких планів. У зв'язку з цим, головним завданням німецьких дипломатів, було недопущення подальшого зближення Англії із Францією.

У 1905 – 1906 рр. виник гострий конфлікт між Німеччиною і Францією за панування в Марокко. Німеччина прагнула скористатися захопленням Францією Марокко, щоб посварити англійців з французами й отримати свою частку від поділу цієї країни на сфери впливу. Імператор Німеччини Вільгельм II заявив, що Марокко має бути незалежним. Проте Велика Британія підтримала Францію – Марокко лише формально залишалася незалежною державою, а фактично країна потрапила під

контроль Франції. Протириччя між Німеччиною з одного боку та Великою Британією і Францією з іншого, загострилися.

У 1907 р. Велика Британія та Франція досягли компромісу з колоніальних проблем і уклали в серпні в Петербурзі договір про розмежування інтересів. Іран поділявся на російську та англійську сфери впливу, між якими проходила нейтральна зона. Афганістан визначався в зоні інтересів Англії. Цим договором і завершувалося формування Антанти. Трьохстороннього пакту між її учасниками не було укладено, він з'явився тільки на початку Першої світової війни.

Висновки. Підсумовуючи вище сказане, період з 1901 р. по 1910 р. в історії Великої Британії з точки зору міжнародних відносин, був дуже важливим, оскільки країна переживала істотні зміни в політичному, економічному та соціальному вимірах. З міжнародного погляду, Велика Британія стояла перед великими викликами і можливостями, які впливали на її позицію в світі.

Один із ключових аспектів, який варто відзначити – це підтвердження Великою Британією статусу світової держави. Країна в той час зберігала величезну колоніальну імперію, яка охоплювала значну частину світу. Її колоніальні володіння включали в себе значний значні площі, що надавало їй важелі впливу на світові події.

Проте, не дивлячись на величезний вплив Великої Британії, країна також стикалася з ростом конкуренції на міжнародній арені. Наприклад, німецький економічний розвиток почав загрожувати британському промисловому лідерству.

Велика Британія також стикалася з міжнародними кризами і дипломатичними викликами, що вимагали мудрих та обережних дій в управлінні своїми відносинами з іншими державами. Деякі з цих викликів включали в себе боротьбу за контроль над ресурсами та торгівлею, проблеми територіального розмежування, а також політичні ідеології.

Загалом, період 1901 – 1910 рр. можна розцінювати як час складних трансформацій для Великої Британії на міжнародній арені. Країна прагнула зберегти свою світову позицію та вплив, проте стикалася зі зростаючою конкуренцією та міжнародними напруженнями. У цих умовах дипломатичні зусилля та здатність балансувати інтереси стали критичними для забезпечення міжнародного успіху Великої Британії.

Список використаних джерел та літератури

- Кіссинджер, Г., 2018. *Дипломатія*, Київ: Вид. група КМ-БУКС.
- Мортон, А., 1950. *История Англии*, М.: Издательство иностранной литературы.
- Потьомкін, В., 1948. *История дипломатии. Том второй. Дипломатия за нового часу (1872 – 1919 гг.)*, К.: Українське вид-во політич. літ-ри, 1948.
- The Anglo-Japanese Alliance, January 30, 1902 [Електронний ресурс]: <https://www.jacar.go.jp/nichiro/uk-japan.htm>
- Gella, T. N., 2008. Imperial Aspects of the Foreign Policy Course of Conservatives of the XIX – XX centuries, *Scientific Notes OGU. Series: Humanities and Social Sciences*, 3, 41-49.
- Grey, E., 1931. *Speeches on Foreign Affairs. 1904 – 1914*, London.
- Grey, E., 1926. *Twenty-five Years, 1892 – 1916. Vol. 1*. London.
- Henig, R. B., 2002. *The Origins of the First World War*, London; New York: Routledge.
- Lloyd George, D., 1933. *War Memories. Vol. 1*, Boston.
- Hobsbawm, E., 1989. *Age of empires 1875 – 1914*, New York.

References

- Gella, T. N., 2008. Imperial Aspects of the Foreign Policy Course of Conservatives of the XIX – XX centuries, *Scientific Notes OGU. Series: Humanities and Social Sciences*, 3, 41-49. [in English].
- Grey, E., 1926. *Twenty-five Years, 1892 – 1916*. Vol. 1. London. [in English].
- Grey, E., 1931. *Speeches on Foreign Affairs. 1904 – 1914*, London. [in English].
- Henig, R. B., 2002. *The Origins of the First World War*, London; New York: Routledge. [in English].
- Hobsbawm, E., 1989. *Age of empires 1875 – 1914*, New York. [in English].
- Kissyndzher, H., 2018. *Dyplomatiia [Diplomacy]*, Kyiv: Vyd. hrupa KM-BUKS. [in Ukrainian].
- Lloyd George, D., 1933. *War Memories. Vol. 1*, Boston. [in English].
- Morton, A., 1950. *Istoriya Anglii [History of England]*, M.: Vidavnistvo inozemnoi literaturi. [in Russian].
- Potomkin, V., 1948. *Istoriia dyplomatii. Tom druhyi. Dyplomatiia za novoho chasu (1872 – 1919 rr.) [History of diplomacy. Volume two. Diplomacy in the new era (1872 – 1919)]*, K.: Ukrainske vyd-vo politych. lit-ry, 1948. [in Ukrainian].
- The Anglo-Japanese Alliance, January 30, 1902. Retrieved from: <https://www.jacar.go.jp/nichiro/uk-japan.htm> [in English].

INTERNATIONAL RELATIONS OF GREAT BRITAIN DURING 1901 – 1910

Olena Osmolovska

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Anastasiia Semenenko

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the political and economic features of the foreign policy of Great Britain, in particular, its relations with other great powers of that time – France, Germany, the Russian Empire and the USA. The influence of colonial possessions on the foreign affairs of Great Britain is analyzed, as well as the issue of army and naval power in the context of world politics. The article also draws attention to the role of Edward VII as an active diplomat, his efforts to strengthen diplomatic ties with other countries and the role of Great Britain in the international conflicts of the time.*

Key words: *a foreign policy, policy of “shiny isolation”, “Entente cordiale”, Entente.*

**«БИТВА ЗА АНГЛІЮ» В ІСТОРИЧНИХ ОПТИКАХ
АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Рамазанов Шаміль Шахович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», м. Київ

e-mail: naukoved@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8603-0152>

Левітас Фелікс Львович

доктор історичних наук,
професор кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ
e-mail: f.levitas@kubg.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

Анотація. Починаючи від завершення Другої світової війни і по теперішній час радянська, згодом російська історіографія, намагалася довести, що СРСР був головним спадкоємцем перемоги над нацизмом. Основні акценти, які розставляли ідеологічно заангажовані історики, будувалися виключно на фактах німецько-радянської війни; театри воєнних дій в Західній Європі, Азії та Африці висвітлювалися дотично. Автори публікації розкривають хід військових подій в Західній Європі, насамперед, героїчне збройне протистояння народу Великої Британії гітлерівській агресії і претензіям III Рейху на світове панування. Авторами здійснюється компаративний аналіз історичних джерел – спогадів безпосередніх учасників подій і свідків, а також відомих англійських та американських дослідників, праці яких із згаданої теми вважаються найяскравішими документальними розвідками. Серед відомих авторів: В. Черчилль, М. Олбрайт, Б. Лиддел-Гарт, Х. Болдуїн, Д. Фуллер, У. Шиллер, Е. Бівер, М. Гейстінгс, Е. Ларсон, Л. Дейтон та ін. Спираючись на вагомий доробок істориків Великої Британії і Сполучених Штатів Америки, в статті розглядаються важливі питання англо-німецького протистояння від літа 1940 р. до весни 1941 р., тобто від початку реалізації нацистами плану повітряної війни проти Великої Британії і Десантної операції «Морський Лев» до остаточної відмови А. Гітлера від цих планів в зв'язку з великими втратами і героїчним опором планам III Рейху знищити Британську імперію. Запропонована публікація панорамно показує перебіг військових подій в повітрі і на морі. Великого значення набуває подвиг королівських ВПС та ВМС, всього британського суспільства на чолі з В. Черчиллем, які стали на захист країни і всієї цивілізації. Авторами розглядаються стратегічні, тактичні і психологічні аспекти війни, аналіз яких буде корисним сучасному суспільству, що знаходиться в умовах глобальних військових викликів.

Ключові слова: Друга світова війна, «Морський Лев», Велика Британія, Десантна операція, ВПС, ВМС.

Постановка проблеми. Довгий час після завершення Другої світової війни радянська історіографія намагалася зайняти домінуючу позицію у висвітленні історичних подій минулої війни, відверто наповнюючи одну із найбільших трагедій ХХ століття ідеологічним, героїчним змістом, оточуючи її різноманітними культами та міфами. Суспільству постійно нав'язувалась думка, що СРСР мало не єдиний, хто переміг нацистську Німеччину та її союзників в жорстокому протиборстві з ворогом, що власне, призвело до викривленої уяви про події минулої війни. Автори публікації поділяють думку відомого англійського історика Н. Девіса про те, що 75% дивізій Вермахту було розгромлено на Східному фронті [Девіс, 2005, с. 751]. Але комплексний історичний підхід до вивчення такої знакової теми, що вплинула на весь хід світової історії ХХ – ХХІ ст., вимагає панорамного звернення до різноманітних театрів військових дій: на Заході Європи, в Африці та басейні Тихого океану.

Метою цієї публікації є аналіз і панорамний огляд військових і політичних подій літа 1940 р. – весни 1941 р., що визначали протистояння Великої Британії та нацистської Німеччини, і які стали предметом всебічних досліджень як безпосередніх учасників подій, так і знаних англійських і американських науковців.

Мета публікації зумовила формулювання основних наукових завдань, які поставили перед авторами:

- визначити найзначніші історичні праці та їх авторів, чиї наукові розвідки носять аксіоматичний характер і наповнені цінним інформаційно-аналітичним змістом;
- спираючись на значний масив англо-американської літератури, показати історичні етапи «битви за Англію» та роль всіх суспільних станів британського суспільства у відсічі гітлерівської армії;
- розкрити історичне значення і вплив «битви за Англію» на весь подальший хід Другої світової війни, узагальнити унікальний досвід британського суспільства в протистоянні з найсильнішим агресором, що складає вагомий історичний досвід в умовах сучасних глобальних військових викликів.

Історіографічний огляд. В історіографічному контексті нобелівська праця В. Черчилля «Друга світова війна» займає концептуальне місце. Адже В. Черчиллю довелося очолити Британський уряд в один із найтяжчих періодів світової історії, коли Велика Британія один на один в Європі протистояла нацистській агресії. Саме Черчилль ввів до наукового обігу такі терміни як «битва за Францію», «битва за Англію» та «битва за Лондон». Британський прем'єр з честю витримав виклики історії і привів свою націю до перемоги. Справжньою військовою енциклопедичністю відзначаються праці воєнного теоретика і аналітика Б. Лиддел-Гарта, який по-щедрому ділиться з читачами і колегами методологією в оцінках військових стратегій – і об'єктивними науковими висновками щодо історичних подій.

Великим фактичним матеріалом відзначаються праці безпосередніх учасників і свідків подій: політиків, військових істориків, експертів і журналістів Д. Фуллера, Х. Болдуїна, Л. Дейтона, У. Ширера, М. Олбрайт, Б. Александера та ін. Завдяки включенню до військово-історичних праць тогочасних офіційних документів, спогадів, листувань, щоденників, архівних матеріалів велику джерельну цінність мають праці Я. Кершоу, М. Гейстінгса, Д. Гарта, Е. Ларсена та ін. Саме

поєднання найважливіших фактів і подій, викладених англійськими і американськими дослідниками, дозволили авторам цієї публікації досконало показати один із знакових сюжетів Другої світової війни. Долучені до сучасного наукового дискурсу праці зарубіжних дослідників, допомагають сучасному суспільству змінювати контекст історичної пам'яті і об'єктивно зрозуміти трагічне минуле.

Виклад основного матеріалу. Термін «битва за Англію» використовується на позначення повітряно-морської оборонної операції Великої Британії проти нацистів від липня до жовтня 1940 р., за іншими міркуваннями дослідників – до травня 1941 р. Термін «битва за Англію» був вперше вжитий у виступі В. Черчилля перед Палатою громад 18 червня 1940 р. в зв'язку з поразкою Франції і готовністю групи її вищих військових керівників підписати сепаратний договір з А. Гітлером. Британський прем'єр-міністр сповістив парламентарів і простих громадян, що це літо буде дуже важким для країни і британці повинні виконати свій обов'язок, яких би зусиль і випробувань це не коштувало [Хорошевський, 2019, с. 113-114].

Хроніка подій, яка передувала виступу В. Черчилля, дуже точно викладена у фундаментальній праці американського історика і публіциста, учасника Другої світової війни Х. Болдуїна. Автору вона видається такою: «Протягом вересня 1939 р. – червня 1940 р. гітлерівська Німеччина завдала поразки Польщі, Данії, Норвегії, Голландії, Бельгії, Франції. Британія залишилась наодинці із завойовником». Для дослідників є важливим твердження автора, що думки про вторгнення на Британські острови з'явилися у А. Гітлера під час нападу на Польщу. Нацисти назвали цей план – «Морський лев». Коли морські порти Ла-Маншу опинилися в руках у Німеччини – 2 липня 1940 р., Верховний штаб видав першу директиву: «Фюрер і верховний головнокомандувач, визначили, що висадка в Англії можлива за умови досягнення переваги у повітрі, а також за виконання інших певних умов». Х. Болдуїн підсумовує: «Готуючись до операції вторгнення в Англію, німці працювали з великою енергією. 31 липня була встановлена попередня дата вторгнення – 15 вересня» [Болдуїн, 2002, с. 49-50].

«Тріумфаторські настрої після капітуляції Франції панували серед більшості німецьких вищих військових», – підкреслює відомий американський історик У. Ширер. «Остаточна перемога Німеччини над Англією тепер тільки питання часу, – писав 30 червня 1940 р. начальник штабу оперативного керівництва Вермахту, улюблений стратег А. Гітлера генерал А. Йодль, – ворожі наступальні операції у великих масштабах більше неможливі» [Ширер, 2004, с. 777]. Ейфорія від бліцкригів 1939 – 1940 рр. передалася від військових чинів до політичного керівництва III Рейху. Як стверджує англійський історик Я. Кершоу, фюрер був настільки впевнений, що йому без проблем вдасться вирішити питання мирним чи військовим шляхом, що 31 липня 1940 р. він видав наказ про підготовку до нападу на Радянський Союз, який мав відбутися в травні 1941 р. В стратегічному плануванні все виглядало наступним чином: перший крок – примус Великої Британії до миру, в якому Німеччина обов'язково залишається господаркою Європи. Другим кроком є похід на Схід за «життєвим простором», який давно був визначений в «Майн Кампф». У висновках Я. Кершоу констатує: «Перемога над СРСР давала Німеччині важливі стратегічні ресурси, Британія буде вимушена повністю капітулювати. Буде посилено тиск на США за допомогою Японії, що попередить американський вплив

на європейські справи» [Кершоу, 1997, с. 222-223]. А. Гітлер був впевнений, що Велика Британія, щоб уникнути війни, буде вимушена прийняти німецькі умови миру. 19 липня 1940 р. фюрер виступив перед рейхстагом і запевнив депутатів: він прагне миру з Британією. Якщо офіційний Лондон відмовиться від миру, він здійснить пряме вторгнення [Фуллер, 2004, с. 99].

На ультиматум А. Гітлера, В. Черчилль дав вичерпну і недвозначну відповідь Німеччині: «Ми будемо йти до кінця... Ми будемо битися на морях і океанах... Ми будемо битися в повітрі... Ми будемо битися на пляжах... Ми будемо битися на аеродромах... Ми будемо битися на полях і на вулицях. Ми будемо битися в горах. Ми ніколи не здамося!» [Болдуин, 2002, с. 45]. Насправді, британський прем'єр брав на себе велику історичну відповідальність. Адже в середовищі англійському істеблішменті було чимало прихильників сепаративного миру з А. Гітлером, і тому мюнхенці шукали дипломатичних контактів з нацистами через дипломатів-посередників інших країн.

Провідний британський військовий експерт Л. Дейтон стверджує, що серед англійських аристократів і землевласників панувала думка про можливість зростання комуністичних настроїв і соціальних вибухів, які могла принести європейська війна. Їх лякала навіть перемога Великої Британії в цій війні. Їх лякала також можлива радянська експансія в світі. І такі люди були готові йти на поступки А. Гітлеру. Але в англійських прибічників «дивної війни» нічого не вийшло. В. Черчилль переміг. Це був його зірковий час. Перш за все, він зумів переконати британське суспільство – якщо А. Гітлер переможе – німці ніколи не зупиняться. Під загрозою будуть і США, і вся світова цивілізація. У Британської імперії і співдружності націй є тільки один шанс – перемогти нацистів [Дейтон, 2000, с. 235-237].

Особистий внесок В. Черчилля полягав у тому, що він не тільки переконав свою націю дати відсіч планам А. Гітлера, а й позбавив свій народ від «синдрому Дюнкерка». Британія стала на шлях боротьби. Готуючись до ймовірного німецького десанту на острови, в країні почалися масові фортифікаційні роботи. В зонах небезпеки на 100 миль вглиб створювалися потужні протитанкові перешкоди. З перехрест'я і станцій були прибрані покажчики та вивіски з назвами місцевостей, пляжі оточили дротовими загородженнями, а до загонів місцевої самооборони набирали чоловіків старших і молодших за призовний вік, забезпечуючи їх простою зброєю. Таким побачив переддень «битви за Англію» відомий історик М. Гейстінгс [Гейстінгс, 2019, с. 119].

Готувалися різноманітні пастки і схованки, які мали стати певним «сюрпризом» для німецького десанту. Із ополченців створювалася система мобільного рухомого резерву, яка мала несподівано контратакувати гітлерівські моторизовані частини і піхоту. Звичайні магазини, контори і, навіть, сільські будинки перелаштовували на вогневі позиції та укриття. Їх планували укомплектувати добровольцями-самогубцями, які б затримали німецьку армію на шляху до столиці. Чисельні загони ополченців, за браком зброї, вимушені були проходити вишкіл з дерев'яною зброєю і тільки після завершення навчання такі загони отримували рушниці та ручні кулемети. Волонтери скрізь допомагали військовим і знищували спеціальні мітки, які розставляли німецькі диверсанти.

Основні резерви відводились в тил і були готові до контратакувальних дій. Планувалося підірвати будь-які ресурси, у випадку загрози їх захоплення. Значно посилювалася оборона міст, політичних та індустріальних центрів країни [Гарт, 2023, с. 101].

Власним прикладом В. Черчилль підняв потужну хвилю національного патріотизму. Його непримиренне ставлення до А. Гітлера і нацизму, віра в перемогу знайшли сотні тисяч послідовників. Чоловіки і жінки масово поповнювали збройні сили і промислові підприємства. Звичайні шофери стали водіями військових вантажівок, броньових автомобілів або танків. Жінки теж мали широкий вибір професій: поповнювали лави ВПС та ВМС, доглядали за пораненими, керували машинами швидкої допомоги, вивчали нову військову техніку.

А. Гітлер хотів якнайшвидше закрити питання з Англією, адже після капітуляції Франції, він поспішав звільнити сили для нападу на СРСР. Фюрер вважав, що має потужні аргументи у відносинах з Британією. Військовий потенціал Німеччини значно переважав англійську армію. Бойовий досвід був теж на стороні Вермахту і Люфтваффе. Після капітуляції Франції Велика Британія втратила свого останнього союзника на континенті.

А. Гітлер як політик і полководець помилявся, коли не припускав, що й Англія має свої значущі козирі у великій політичній грі. Британські ВПС, хоча і поступалися в кілька разів Люфтваффе, але мали більш досконалі повітряні машини, ніж гітлерівські аси. До того ж, британська авіаційна промисловість могла швидко налагодити випуск нових літаків, а такого динамічного потенціалу Німеччина не мала. В «битві за Англію» Королівські ВПС використали цілу систему радіолокаційних станцій, на яку німці навіть не звернули уваги. Потужні радары сповіщали про підходи до берегів Альбіону німецьких ескадрилій на відстані майже 200 км. Протягом всієї «битви за Англію» командування Люфтваффе так і не зрозуміло до кінця роль цієї ефективної системи протиповітряної оборони, яка відіграла важливу роль у наведенні британських винищувачів на німецькі бомбардувальники [Гейстингс, 2019, с. 109].

Повною несподіванкою для німців було створення британськими секретними службами дешифрувальної машини, яка зламувала нацистські коди, котрі змінювалися принаймні раз на день. До роботи над дешифрувальною машиною було залучено фахівців математики, аналітиків, істориків, майстрів з шахів. Таємна інформація німців надходила до В. Черчилля від 1940 р., і це допомагало йому вибудувати стратегічні й тактичні плани [Гарт, 2023, с. 102-103].

Початком «битви за Англію» більшість дослідників вважають 10 липня 1940 р., коли почалися постійні сутички між англійською і німецькою авіацією. Перед Люфтваффе стояли завдання атакувати британські транспорти, а також порти й індустріальні зони приморських міст. Нацисти сподівалися, що в постійних повітряних сутичках вони зможуть виснажити британські ВПС і завдати найбільших втрат містам, де планувалось десантування військ [Черчилль, 1997, с. 135]. Очільник німецької авіації Г. Геринг запевняв А. Гітлера, що під ударами асів Люфтваффе Англія швидко капітулює і десантна операція через Ла-Манш буде взагалі непотрібна. В культовій книзі В. Черчилля «Друга світова війна» вміщено важливі статистичні показники щодо першого етапу «битви за Англію». Так в повітряних боях з 10 по 13 липня 1940 р. англійські ВПС втратили 15 літаків, німецькі – 45.

З 13 липня по 3 серпня британські втрати обчислювалися 44 літаками, а німецькі – 137 [Черчилль, 1997, с. 147].

Розлючений Г. Геринг обіцяв британцям справжній Армагеддон. На 13 серпня із типовою для нацистів помпезністю було підготовлено великий повітряний наступ з кодовою назвою «День орла». До операції залучалося близько 500 бомбардувальників та 1 000 винищувачів. Тепер перед пілоти ІІІ Рейху ставилося нове завдання: знищити військову інфраструктуру: аеродроми, військові бази, склади, логістичні центри, авіаційні підприємства противника. Але британські пілоти-винищувачі виявилися на висоті. «День орла» не дав очікуваних результатів.

Роздратований Г. Геринг дав наказ продовжувати атаки британських островів і в наступні дні серпня. Щоправда, була змінена тактика повітряних боїв. Тепер німецькі бомбардувальники йшли на значній висоті та були щільно оточені винищувачами, що мало на меті прикрити їх від атак англійців. Але і британські ВПС змінили тактику повітряних боїв. Тепер одна частина англійських літаків зав'язувала повітряні бої з німецькими винищувачами, відволікаючи їх, тоді як інші британські пілоти нещадно атакували безпосередньо важкі німецькі бомбардувальники [Бівор, 2022, с. 156-157]. За підрахунками В. Черчилля з 10 по 24 серпня англійська авіація втратила в повітряних боях 193 літака, німецька – 406 машин. З цього приводу британський прем'єр писав: «У розпалі подій наші стійкі і мужні пілоти не знітилися і витримали всі іспити. Англія була врятована» [Черчилль, 1997, с. 147].

20 серпня у Берліні А. Гітлер висловив невдоволення Г. Герингу тим, що Люфтваффе не змогло здобути перевагу над Англією в повітрі. Своєму оточенню він заявив: «За теперішніх умов сподіватись на капітуляцію Англії в 1940 році вже не доводиться». Однак фюрер не став скасовувати десантну операцію «Морський лев», призначену на 15 вересня [Ларсон, 2022, с. 212].

На другому етапі «битви за Англію» (24 серпня – 27 вересня) нацисти скорегували свої плани і наміри. Тепер їх головні завдання полягали в знищенні авіації англійців і нанесення руйнівних ударів по містах і, перш за все, по Лондону. Другому завданню надавалося пріоритетне значення. Психологічний фактор мав зіграти вирішальну роль. Килимові денні і нічні бомбардування столиці повинні були примусити В. Черчилля сісти за стіл перемовин на німецьких умовах. 24 серпня німецькі бомбардувальники вперше атакували Лондон. Починалася нова фаза війни. З відповіддю В. Черчилль не забарився. На наступний день англійська авіація атакувала індустриальні і військові цілі на річці Рур і столицю Німеччини – Берлін.

І хоча руйнація була незначною, вплив психологічного фактору на пересічних німців було важко переоцінити. Водночас розвіялися хибні ілюзії про здобуті перемоги без втрат, що тиражувалися ЗМІ за брехливими методичками відомства пропаганди Й. Геббельса. 4 вересня з трибуни Берлінського палацу спорту А. Гітлер пригрозив В. Черчиллю «дзеркальною відповіддю»: скинути на британські міста за ніч 150, 200, 300 і, навіть, 400 тис. кг вибухівки [Ларсон, 2022, с. 228]. Почалася «битва за Лондон». З 7 вересня по 3 листопада кожна ніч на Лондон здійснювали атаки до 200 німецьких бомбардувальників. Паралельно німецька авіація атакувала Брістоль, Бірмінгем, Портсмут та інші міста, завдаючи жахливих руйнувань цивільній інфраструктурі та вбиваючи мирних мешканців.

Про бомбардування Лондона залишила спогади держсекретарка США М. Олбрайт, яка разом з родиною емігрувала з окупованої нацистами Чехословаччини до Англії: «Не можливо було знайти надійну схованку. Укриття в приватних дворах чи громадських парках забезпечували лише захист від вибухової хвилі й уламків. Сім'ї, що ховалися в підвалі, часто-густо були задавлені чи задихалися через зруйновані ближні будинки. За перші шість тижнів шістнадцять тисяч будинків зруйновано, а ще шістдесят тисяч серйозно пошкоджено, понад триста тисяч людей залишилось без житла» Але британці трималися. В цей час зникли соціальні бар'єри. Люди з різним статусом намагалися допомогти один одному. Працювали банки, пошта, метро, підприємства, крамнички і кав'ярні. Британці відмовилися піддаватися нацистам [Олбрайт, Вудворт, 2019, с. 105-106].

В. Черчиллю вдалося неймовірно не тільки на внутрішньому фронті, але й на зовнішньому. Український історик А. Галушка, спираючись на значний зарубіжний джерельний матеріал, показав, як британський прем'єр «прорубав вікно» до США. Як йому вдалося переконати президента Ф. Рузвельта вступити у боротьбу проти А. Гітлера, подолати супротив ізоляціоністів серед урядовців і пересічних американців постачанню зброї до Англії [Галушка, 2020, с. 171-172].

Незважаючи на особисту неприязнь до комунізму, В. Черчилль попередив радянське керівництво про підготовку плану «Барбаросса» – плану нападу нацистів на СРСР. Але Й. Сталін відмовився сприймати серйозно цю важливу інформацію, вважаючи її навмисною дезінформацією, щоб зашкодити партнерським відносинам між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною, які на той час успішно розвивалися. Англійський історик Л. Рис наводить приголомшуючі факти радянсько-німецького співробітництва. Особливо в підтримці німецьких ВМС, які проводили атаки і блокаду британських островів [Рис, 2012, с. 102-104].

«В той же час в Москві серйозно були занепокоєні, що Англія, як і Франція, може капітулювати», – вважає англійський журналіст і історик А. Верт. Він акцентує увагу на тому, що радянська преса активно публікувала уривки з антинацистських промов В. Черчилля, про атаки британських ВПС території Німеччини, про допомогу, яку США надавала Англії.

Від початку «битви за Англію» і до весни 1941 р. в радянських ЗМІ постійно публікувалися репортажі і різноманітні матеріали про злочини, які здійснювала в повітряному просторі та на суші гітлерівська воячина. Навіть газета «Правда» (Центральний орган ЦК ВКП(б)) збільшила кількість публікацій про захисників британських островів і варварські повітряні атаки на Лондон. І якщо вище партійне і радянське керівництво тримало мовчазний нейтралітет з цього приводу, серед радянського суспільства утверджувалася думка, що «битва за Англію» – це справедлива справа англійського народу. Еволюціонувала і думка багатьох військових і політичних діячів – не зважаючи на радянсько-німецькі договори, війна з Німеччиною розпочала вважатися неминучою [Верт, 2003, с. 42-43].

Третій і четвертий етапи «битви за Англію» не змінили ситуацію на Західному театрі військових дій. Німецька авіація несла великі втрати. План «Морський лев» переносився кілька разів, поки не був відправлений у архів. Авіаційна промисловість Британії нарощувала свої потужності. Англійська авіація наносила удари німцям по території окупованої Європи. За ленд-лізом США поставляло до Англії зброю, транспорт, різноманітні припаси. Склалася ситуація,

яку відомий історик Б. Лиддел-Гарт охарактеризував наступним чином: «Нескорена Велика Британія перетворилася на зростаючу загрозу планам східного походу Гітлера. В «битві за Англію», вочевидь, стало зрозуміло, що проєкт вторгнення зазнав краху. Гітлеру не вистачало ресурсів для здійснення своїх задумів. Весна 1941 р. стала його першою поразкою в «битві за Англію». Провал німецької стратегії став початком падіння Гітлера, який було довершено на теренах СРСР того ж року» [Лиддел-Гарт, 1999, с. 277-278].

Висновки. 1. Англо-американська історіографія залишається потужним аналітичним і методологічним ресурсом об'єктивного вивчення історії Другої світової війни.

2. Маловідомі архівні джерела, секретні матеріали, листи, спогади, щоденники є безцінним джерельним матеріалом у висвітленні військово-політичних подій літа 1940 р. – весни 1941 р., які долучили до своїх досліджень зарубіжні автори.

3. «Битва за Англію» була знаковою подією і мала великий вплив на весь подальший хід боротьби демократичних народів проти нацизму і повалення антигуманних тоталітарних режимів.

4. Зарубіжна історіографія надає великого значення ролі особистості в історії, акцентуючи увагу на постаті В. Черчилля, який в найтрагічніший для Великої Британії час зумів згуртувати навколо себе всі національно-свідомі і патріотичні кола країни і здобути перемогу над нацистами.

5. Досвід боротьби проти озброєного агресора, який одержав народ Великої Британії, об'єднаний національною ідеєю і патріотизмом, не тільки викликає захоплення і повагу сучасників, а є вагомим історичним прикладом в умовах сучасних військових викликів ХХІ ст.

Список використаних джерел та літератури

- Болдуин, Х., 2002. *Вторая мировая война. Сражения выигранные и проигранные. Новый взгляд на крупные военные кампании Второй мировой войны*, Москва: Центрполиграф.
- Бівор, Е., 2002. *Друга світова війна*, Київ: Видавнича група КМ-Букс.
- Верт, А., 2003. *Россия в войне 1941 – 1945*, Смоленск: Русич.
- Гейстингс, М., 2019. *І роверзлося пекло... Світ у війні 1939 – 1945 років*, Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Гарт, Д., 2023. *Черчилль врятував цивілізацію*, Харків: Ранок-Фабула.
- Галушка, А., 2020. *Черчилль. Великие личности в истории*, Харков: Клуб семейного досуга.
- Девис, Н., 2005. *История Европы*, Москва: АСТ Транзиткнига.
- Дейтон, Л., 2000. *Вторая мировая война: ошибки, промахи, потери*, Москва: Эксмо-Пресс-Эксмо-Маркет.
- Кершоу, Я., 1997. *Гитлер*, Ростов на Дону: Феникс.
- Ларсон, Е., 2022. *Велич і ницість. Історія про Черчилля, його родину та спротив під час Лондонського бліцу*, Київ: Наш формат.
- Лиддел-Гарт, Б., 1999. *Энциклопедия военного искусства. Стратегия непрямых действий*, Москва: Спб.Terra fantastika.
- Олбрайт, М., Вудворт, Б., 2019. *Фашизм: Засторога*, Київ: Форс Україна.
- Рис, Л., 2012. *Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия великих держав*, Москва: Астрель.
- Фуллер, Д., 2004. *Вторая мировая война*, Смоленск: Русич.
- Хорошевський, А., 2019. *Промови, що змінили світ*, Київ: Фоліо.
- Черчилль, У., 1997. *Вторая мировая война*, Ростов на Дону: Феникс.
- Ширер, У., 2004. *Взлет и падение III Рейха*, Москва: Эксмо.

References

- Bivor, E., 2002. *Druha svitova viina [World War II]*, Kyiv: Vydavnycha hrupa KM-Buks. [in Ukrainian].
- Bolduin, Kh., 2002. *Vtoraya mirovaya voina. Srazheniya viigrannie i proigrannie. Novii vzglyad na krupnie voennye kompanii Vtoroi mirovoi voini [The Second World War. Battles won and lost. A new look at the major military companies of World War II]*, Moskva: Tsentrpoligraf. [in Russian].
- Cherchill, U., 1997. *Vtoraya mirova voina [World War II]*, Rostov na Donu: Feniks. [in Russian].
- Deiton, L., 2000. *Vtoraya mirovaya voina: oshibki, promakhi, poteri [World War II: mistakes, blunders, losses]*, Moskva: Eksmo-Press- Eksmo-Market. [in Russian].
- Devis, N., 2005. *Istoriya Yevropi [History of Europe]*, Moskva: AST Tranzitkniga. [in Russian].
- Fuller, D., 2004. *Vtoraya mirovaya voina [World War II]*, Smolensk: Rusich. [in Russian].
- Galushka, A., 2020. *Cherchill. Velikie lichnosti v istorii [Churchill. Great personalities in history]*, Kharkov: Klub semeinogo dosuga. [in Russian].
- Hart, D., 2023. *Cherchill vriatuvav tsyvilizatsiiu [Churchill saved civilization]*, Kharkiv: Ranok-Fabula. [in Ukrainian].
- Heistynhs, M., 2019. *I rovezlosia peklo... Svit u viini 1939 – 1945 rokiv [And hell broke loose... The world at war in 1939 – 1945]*, Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [in Ukrainian].
- Kershov, Ya., 1997. *Gitler [Hitler]*, Rostov na Donu: Feniks. [in Russian].
- Khoroshevskiy, A., 2019. *Promovy, shcho zminyly svit [Speeches that changed the world]*, Kyiv: Folio. [in Ukrainian].
- Larson, E., 2022. *Velych i nytsist. Istoriia pro Cherchyllia, yoho rodynu ta sprotyv pid chas Londonskoho blitzu [Greatness and lowliness. The story of Churchill, his family and the resistance during the London Blitz]*, Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
- Liddel-Gart, B., 1999. *Entsiklopediya voennogo iskusstva. Strategiya nepryamikh deistvii [Encyclopedia of military art. Indirect Action Strategy]*, Moskva: Spb.Terra fantastika. [in Russian].
- Olbraith, M., Vudvort, B., 2019. *Fashyzm: Zastoroha [Fascism: Caution]*, Kyiv: Fors Ukraina. [in Ukrainian].
- Ris, L., 2012. *Stalin, Gitler i Zapad. Tainaya diplomatiya velikikh derzhav [Stalin, Hitler and the West. Secret diplomacy of the great powers]*, Moskva: Astrel. [in Russian].
- Shirer, U., 2004. *Vzlet i padenie III Reikha [The Rise and Fall of the Third Reich]*, Moskva: Eksmo. [in Russian].
- Vert, A., 2003. *Rossiya v voine 1941 – 1945 [Russia in the war 1941 – 1945]*, Smolensk: Rusich. [in Russian].

“THE BATTLE OF ENGLAND” IN THE HISTORICAL OPTICS OF ANGLO-AMERICAN HISTORIOGRAPHY

Shamil Ramazanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of History,

National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv

Felix Levitas

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Historical and Civic Education,

Borys Grynchenko Kyiv University, Kyiv

Abstract. Since the end of World War II and up to the present, Soviet and later Russian historiography has tried to prove that the USSR was the main heir to the victory over Nazism. The main accents placed by ideologically biased historians were based exclusively on the facts of the German-Soviet war; theatres of war in Western Europe, Asia and Africa being covered only tangentially. The authors of the publication reveal the course of military events in Western Europe, first of all, the heroic armed resistance of the people of Great Britain to Hitler's aggression and the Third Reich's claims to world domination. The authors carry out a comparative analysis of historical sources, including the memoirs of direct participants in the events and witnesses, as well as well-known English and American researchers whose works on the topic are considered the brightest documentary research. Among the famous authors are: W. Churchill, M. Albright, B. Liddell-Hart, H. Baldwin, D. Fuller, W. Schiller, E. Beaver, M. Hastings, E. Larson, L. Dayton and others. Based on

the significant achievements of historians of Great Britain and the United States of America, the article examines important issues of the Anglo-German confrontation from the summer of 1940 to the spring of 1941, that is, from the beginning of the Nazis' implementation of the plan of air war against Great Britain and the landing operation "Sea Lion" until A. Hitler's final refusal from these plans due to heavy losses and heroic resistance to the plans of the Third Reich to destroy the British Empire. The proposed publication shows the course of military events in the air and at sea in a panoramic way. Of great importance is the feat of the Royal Air Force and Navy, the entire British society, led by Winston Churchill, who defended the country and the entire civilization. The authors examine the strategic, tactical and psychological aspects of the war, the analysis of which will be useful to the modern society in the conditions of global military challenges.

Key words: World War II, "Sea Lion", Nazism, Luftwaffe, strategy of intimidation, separate treaty.

ЧИ СПРАВДІ СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА СТАЛА ВІХОВОЮ ПОДІЄЮ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ?

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Обуховський Ігор Олегович

студент бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: demurehumanwork2@gmail.com

***Анотація.** Сталінградська битва досі залишається однією з найвідоміших, найкривавіших та найбільших битв в історії людства за кількістю сумарних безповоротних втрат. Оборона міста, що тривала майже три місяці, вважається переломним моментом кампанії. Виникає питання: чи дійсно Сталінградська битва стала віховою подією Другої світової війни? Теоретико-методологічну базу даного дослідження склали система різних методів, логічних прийомів і засобів пізнання. В рамках діалектичної теорії застосовувалися як загальнонаукові, так і інші методи дослідження, як-то: військово-історичний, історико-порівняльний, системно-структурний. У статті було розкрито важливі аспекти наступу німецьких військ на Сталінград, визначено значення битви в Другій світовій війні, розширено підходи до вивчення наукової проблеми.*

***Ключові слова:** Друга світова війна, Сталінградська битва, Третій Рейх, вермахт, А. Гітлер.*

Постановка проблеми. Сталінградська битва тривала упродовж 17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р., і вважається наймасштабнішою сухопутною битвою в історії людства. Це була найкривавіша і найтриваліша битва Другої світової війни, яка закінчилася розгромом військ Третього Рейху та його союзників на Волзі. Сталінградська битва була як військовим, так і політичним та ідеологічним протистоянням двох систем: нацизму й соціалізму. Вона стала прикладом міжнародної солідарності та підтримки, яку США, Велика Британія та інші країни антигітлерівської коаліції надавали Радянському Союзу, постачаючи зброю та гуманітарні вантажі. Битва залишила глибокий слід у світовій історії, культурі та пам'яті. Вона надихнула багатьох письменників, художників, кінематографістів та музикантів на створення творів, присвячених цій події. Сталінградська битва також стала приводом для численних досліджень, дискусій та публікацій, які розкривають різні аспекти та факти цієї події. Головне питання залишається відкритим: чи була вона віховою подією Другої світової війни?

Мета – встановити значення Сталінградської битви в розгромі гітлерівських військ під час Другої світової війни.

Історіографія та джерела дослідження. Вже 80 років Сталінградська битва привертає до себе пильну увагу найширших кіл вітчизняної та світової громадськості, людей науки і мистецтва, цивільних і військових. Бібліографія обраховується багатьма сотнями історичних досліджень, спогадів учасників битви, нарисів військових кореспондентів, художніх творів. У радянській історіографії значення Сталінградської битви, з огляду на комуністичну пропаганду, дещо спотворене. Автори, використовували багато «потрібних» джерел, тенденційно добираючи спогади учасників битви. Радянські автори розглядали стратегію і тактику протиборчих сторін, оцінювали дії німецьких військ та Червоної армії військ у Сталінградській битві. Важливою працею радянського періоду, що присвячена Сталінградській битві є монографія А. М. Самсонова з однойменною назвою [Самсонов, 1989]. Книга перевидавалася чотири рази, перше видання вийшло в 1968 р., а останнє четверте в 1989 р. У ній детально розглядається підготовка до Сталінградської битви так званих «німецько-фашистських» і радянських військ, аналізується стратегія супротивників, характеризуються різні точки зору на дії радянського та німецького військового керівництва. У четвертому виданні в порівнянні з попередніми автор залучив нові документи і факти, детально проаналізував зарубіжну історіографію. Книга радянського історика С. Бабкіна «На південній околиці: Спогади учасників Сталінградської битви» [Бабкин, 1988] являє собою збірку спогадів безпосередніх учасників події. Це дуже цінне джерело інформації, яке дає змогу побачити подію очима радянських громадян. У свою чергу в мемуарах німецький полковник Л. Штайдл битва показана з точки зору командування 6-ї армії [Штейдле, 1975]. Щоденник начальника німецького генерального штабу Франца Гальдера вже тривалий час вважається авторитетним джерелом військової інформації, яка походила від командування Третього Рейху [Halder, 1988]. Скоріше зошит, ніж щоденник, оскільки більшість записів або дуже загальні («Договір зі Словаччиною підписаний»), або малозрозумілі («Масове виробництво першокласних самохідних машин»). У ньому присутні короткі звіти про чисельність підрозділів, нотатки про прибуття та відбуття, дуже стислі звіти про ситуацію з різних фронтів і підсумки конференцій штабу. Ганс Доєрр – німецький військовий діяч, генерал-майор Вермахта, його праця «Похід на Сталінград» [Doerr, 1954] є ще одним важливим джерелом інформації. У ній дуже детально описана Сталінградська кампанія, не лише за спогадами свідків-сучасників, а й завдяки оригінальних документів. Автор докладно описав не тільки результати, а й наслідки рішень, оскільки він мав доступ до військових архівів всіх залучених армій. Написана через 50 років після закінчення війни книга «Друга світова війна» [Zentner, 1986] заснована на останніх, як для свого часу, дослідженнях групи дванадцяти істориків розповідає про найбільший міжнародний конфлікт в історії людства. Редактор цієї праці німецький дослідник Крістіан Зентнер створив працю, яка знайшла своє місце як серед науковців, так і серед просто зацікавлених історією людей. Ентоні Бівор – сучасний британський військовий історик у книзі «Сталінград: Доленосна блокада: 1942 – 1943» [Beevor, 1999] детально описує та аналізує події Сталінградської битви, а також звертає увагу на проблему забезпечення німецьких військових у радянському полоні, влучно деконструє радянські міфи, такі як «Сталін не готувався до війни» та «відступ військ 1941 року був хитрим планом Сталіна». У книзі Олексія Ісаєва «Сталінград. За Волгою для нас

землі немає» [Исаев, 2008] докладно описані не лише бої у самому місті, а й осінні контрудари Сталінградського фронту. Історик переконливо довів, що в умовах нестабільної оборони радянські танкові корпуси були найдосконалішим засобом боротьби, неодноразово рятуючи оборонців міста від розгрому. В «Енциклопедії історії України» [Грицюк, Коваль, 2012] В. М. Грицюк та М. В. Коваль також проаналізували Сталінградську битву, зокрема з погляду її впливу на розвиток воєнних дій 1943 – 1944 років в межах України. Автори визначили головні етапи битви, стан обох армій, головні причини поразки Вермахту.

Виклад основного матеріалу. Станом на літо другого року німецько-радянської війни становище СРСР було важким. Величезні матеріальні і людські втрати, значні території захоплені ворогом. Однак стратегія «блискавичної» війни Третього Рейху зазнала краху. У грандіозному збройному протистоянні на підступах до Москви війська Червоної армії розгромили головне угруповання вермахту і відкинули його від радянської столиці. За планами німецького командування сорок другий рік повинен був стати вирішальним роком у війні, бо Адольф Гітлер був впевнений, що США і Велика Британія не здійснять висадку своїх військ в Європі в цьому році. Загальний задум наступу в літній кампанії 1942 р. на Східному фронті і план головної операції викладався у директиві верховного головнокомандування вермахту № 41 від 5 квітня 1942 р. Головна мета німецьких військ на Східному фронті полягала в тому, щоб остаточно розгромити радянські війська на півдні країни, опанувати нафтові місцини Кавказу та багаті сільськогосподарські райони Дону і Кубані, знищити комунікації, що зв'язували центр країни з Кавказом, і створити умови для закінчення війни в свою користь. Головну операцію планувалося провести в три етапи у вигляді низки окремих наступів, взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих. Виходом на Кавказ А. Гітлер сподівався, як зазначається у деяких радянських джерелах, втягнути у війну Туреччину, що дало б йому ще двадцять-тридцять дивізій. Виходом на Волгу і до іранського кордону він розраховував втягнути у війну проти Радянського Союзу і Японію. Вступ Туреччини і Японії був останнім його шансом на успіх у війні. У директиві № 45 від 23 липня 1942 р. фюрер наказав групі армій «А» наступати на Кавказ і захопити нафтові родовища (операція «Едельвейс»), командувачем групи армій «А» був призначений фельдмаршал Вільгельм Ліст; скерував групу армій «Б» для наступу в напрямку Волги та Сталінграда (операція «Фішрайер») з генералом Максиміліаном фон Вайксом на чолі.

Німецькі війська розпочали загальний наступ у напрямку Волги та Кавказу, виснажені радянські частини не могли чинити потрібний опір ворогу, який використовував усі наявні сили, в тому числі й авіацію. Вони підійшли впритул до оборонних ліній червоних на Дону. У цьому районі річка утворює закрут і близько підходить до Волги. Й. Сталін звернувся до Червоної Армії з наказом № 227, в якому із суворою прямою охарактеризував становище на фронтах, зажадав посилити оборону і зупинити його наступ. «Пора припинити відступ, – йшлося в наказі. – Ні кроку назад!» У цьому гаслі втілювалася сутність наказу № 227. Радянське командування розуміло, що війська відступають, бо досвіду, згуртованості, дисциплінованості бракувало, як іноді і мотивації. Усе частіше радянські військовослужбовці здавалися у полон. З цим мали боротися загороджувальні загони, що мали право відкривати вогонь по своїм. До нього входили найкращі бійці,

їх чисельність сягала 100-200 осіб. «Загороджувальними загонами з 1 серпня по 15 жовтня 1942 р. затримано 140755 військових, які втекли з переведенням лінії фронту, з них: заарештовано 3980 осіб, розстріляно 1189, направлено до штрафних рот та батальйонів 2961, повернено до військових частин 131094» [Витяг з донесення НКВС СРСР про перебіг боїв у Сталінграді № 4000, 1942]. Подальший розвиток подій показав, що заходи, здійснені згідно з цим наказом, не зупинили відступ радянських військ, проте дозволили подолати їх панічний характер. Наказ відіграв мобілізуючу роль у наведенні найсуворішої дисципліни і порядку, проте мав багато в чому також згубний вплив і місцями його виконання саботувалося командирами, які до того ж бачили у виділенні військ для загороджувальних загонів марнування особового складу. «Самовільна відлучка, сон на посту, втрата зброї чи спорядження, не кажучи вже про самостріли, – це і є порушення наказу № 227, а звідси трибунал і, можливо, штрафбат або штрафрота» [Непомнящий, 2006, с. 194]. Сталін сподівався, що під загрозою розстрілів і штрафбатів червоноармійці боротимуться завзято і завдадуть більше шкоди ворогу. І хоча чітко дати оцінку цьому наказу важку, проте варто зауважити, що в подальшому, після Сталінградської битви, війська РСЧА почали загальний контрнаступ і великих відступів вже не було.

Варто згадати, що відповідно до «плану Барбаросса» війна проти Радянського Союзу мала закінчитися до настання холодів. Німецькі війська дотримувалися раніше поставлених завдань, вони змогли оточити велику кількість військових Червоної армії під Мінськом, Уманню, Києвом, Вязьмою та швидко вийти до Москви, проте там вперше зазнали невдачі. Вони були змушені відійти, однак у лавах німецьких військ продовжувала існувати думка, що це лише тимчасові труднощі. Після закінчення зими бліцкриг мав продовжитися, загалом вони справді не дозволили військам РСЧА звільнити Харків, а на півночі відбили всі атаки на Ржевський виступ. Подальший наступ Сталінград і Кавказ виявився досить успішним. Радянські війська були притиснуті до Сталінграда, а на півдні – продовжували відступати, здаючи одну позицію за іншою. Багато солдатів у своїх думках уже виграли війну. Захоплення елеватора у Сталінграді сприймалося у командуванні Третього Рейху як значний успіх, Ф. Паулюс особисто розробив наруканні нашивки з зображенням будівлі. Проте, як показали подальші події, з відзнаками за перемогу він поспішив. Німецькі війська опинилися в оточенні після успішного наступу Донського, Сталінградського та Південно-Західного фронтів. Величезний «котел» прикував до себе на тривалий час усі сили та увагу ворога та різко обмежив можливі варіанти його дій на всьому південному крилі, що дозволило радянському командуванню розвинути успіх оточення та завдати ворогові нових величезних втрат. Війська Третього Рейху та частково його союзників виявилися кинутими напризволяще, без боєприпасів, їжі та теплого одягу. Трупів не могли бути поховані через глибоко замерзлий ґрунт, що викликало епідемії, такі як холера і дизентерія. Наступ Еріха фон Манштейна виявився невдалим, а постачання оточеного війська повітрям вже майже не відбувалося. Ще вчора солдат вермахту – це гордий, ситий, мотивований і непохитний воїн, який захоплював Варшаву, Брюссель, Париж, Київ, а тепер замерзлий, голодний, холодний і покинутий. Новина про невдачу під Сталінградом швидко розліталася по фронтах, і якщо в строю радянських військ подібна новина сприймалася виключно позитивно, піднімаючи

бойовий дух, то в протилежному таборі багато хто почав замислюватися про свою долю, ніхто не хотів опинитися в подібних умовах, особливо в полоні. Сталінградська битва мала величезне психологічне значення ще й тому, що і Й. Сталін, і А. Гітлер розглядали цю битву як свого роду особистий поєдинок. Фюрер був налаштований рішуче: «Він сподівався, що Радянський Союз витратить на захист своїх родовищ “чорного золота” останні людські резерви, після чого перемога дістанеться Німеччині. Було навіть створено акціонерне товариство “Німецька нафта на Кавказі” та зібрано значний контингент з 15 тисяч фахівців та робітників для технічного обслуговування кавказьких нафтопромислів» [Непомнящий, 2006, с. 202]. Глава міністерства пропаганди Третього Рейху Йозеф Геббельс у своїх нотатках розглядав результат Сталінградської битви як «питання життя і смерті», від якого залежить престиж як Німеччини, так і Радянського Союзу. У підсумку вона обернулася поразкою саме для Третього Рейху. «Нам вдалося здійснити капітуляцію. Між чотирма та п'ятьма годинами 28 січня ми побачили, що рішення про припинення опору поширилося в райони на північ і південь до річки Цариця і навіть захопило частину центру міста» [Штейдле, 1975] – згадує полковник Штайдле. Вранці 31 січня 1943 р. Ф. Паулюс через офіцерів штабу передав радянським військам прохання про здачу в полон. За день до цього А. Гітлер підвищив його у званні до фельдмаршала, але це не змінило рішення командувача 6-ї армії. До цього ніколи командувачі такого рангу не потрапляли у полон. Подібні факти накладалися один на один в очах німецького народу, в очах війська. Психологічна поразка виявилася значною, можливо навіть більшою за військову. Битва також показала, що Радянський Союз може протистояти нацистській Німеччині і навіть завдати їй нищівної поразки, багатьом державам стало зрозуміло, що А. Гітлер не є непереможним.

Висновки. Битва при Сталінграді вважається переломним моментом у Другій світовій війні, тому що вона стала першою великою поразкою вермахту, яка підірвала його мораль і бойову міць. Після Сталінградської битви німці почали програвати, оскільки вони втратили ініціативу та ресурси, а також зіткнулися з наростаючим тиском союзників на інших фронтах. Це підтверджують такі факти:

1. У Сталінградській битві німці втратили близько 800 тисяч осіб, у тому числі 91 тисячу військовополонених, які були взяті в оточення і здалися 2 лютого 1943 року. Це була найбільша втрата історії вермахту.

2. Сталінградська битва ознаменувала початок повномасштабного наступу Червоної армії, яка у 1943 році звільнила значну частину території СРСР від німецької окупації, у тому числі Курськ, Харків, Орел, Білгород, Смоленськ та Київ.

3. Сталінградська битва вплинула на політичну ситуацію в Європі та світі, оскільки вона показала, що Радянський Союз здатний перемогти Німеччину і стати провідною державою після війни. Це сприяло зміцненню антифашистського опору в окупованих країнах, а також прискоренню відкриття другого фронту США і Великобританії.

Тому можна сказати, що значення Сталінградської битви не є плодом фантазій радянських пропагандистів-міфотворців. Сталінград був психологічним поворотом у війні, де німецька армія втратила свою непереможність, а радянська армія здобула свою впевненість. Це була битва, яка показала, що А. Гітлер не зможе досягти усіх своїх цілей військовим шляхом. Статистика німецьких втрат у

Сталінградській битві змінюється залежно від джерела та методології підрахунку. Від 800 тисяч військових до 1,5 млн. Проте, всі джерела згодні, що битва на Волзі була катастрофою для Німеччини і переломним моментом у Другій світовій війні. Вона була однією з найкривавіших і вирішальних битв в історії людства, яка змінила хід війни та долю світу.

Список використаних джерел та літератури

- Бабкин, С. Д., 1988. *На южной окраине: Воспоминания участников Сталинградской битвы. Битва за Волгу*, Москва: Просвещение.
- Витяг з донесення НКВС СРСР про перебіг боїв у Сталінграді № 4000, 1942. Москва.
- Грицюк, В. М., Коваль, М. В., 2012. Сталінградська битва 1942 – 1943, *Енциклопедія історії України: у 10 т, т. 9*, Київ. Наукова думка.
- Исаев, А. В., 2008. *Сталинград. За Волгой для нас земли нет*, М.: Яуза, Эксмо.
- Непомнящий, Н. Н., 2006. *100 великих тайн Второй мировой*, Москва: Вече.
- Самсонов, А. М., 1989. *Сталинградская битва*, Москва: Академия наук СССР.
- Штейдле, Л., 1975. *От Волги до Веймара: мемуары немецкого полковника командира полка 6-й армии Паулюса*, Москва.
- Beevor, A., 1999. *Stalingrad: The Fateful Siege: 1942 – 1943*, London: Penguin Books.
- Doerr, H., 1954. *Der Feldzug nach Stalingrad, 1942 – 1943*, Friedberg: Podzun-Pallas.
- Halder, F., 1988. *The Halder War Diary 1939 – 1942*, Greenhill.
- Zentner, C., 1986. *Der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart: Unipart-Verlag.

References

- Babkin, S. D., 1988. *Na yuzhnoj okraine: Vospominaniya uchastnikov Stalingradskoj bitvy. Bitva za Volgu* [On the southern outskirts: Memories of the participants in the Battle of Stalingrad. Battle for the Volga], Moskva: Prosveshenie. [in Russian].
- Beevor, A., 1999. *Stalingrad: The Fateful Siege: 1942 – 1943*, London: Penguin Books. [in English].
- Doerr, H., 1954. *Der Feldzug nach Stalingrad, 1942 – 1943*, Friedberg: Podzun-Pallas. [in German].
- Halder, F., 1988. *The Halder War Diary 1939 – 1942*, Greenhill. [in English].
- Hrytsiuk, V. M., Koval, M. V., 2012. *Stalinhgradska bitva 1942 – 1943* [Battle of Stalingrad 1942 – 1943], *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t, t. 9*, Kyiv. Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Isaev, A. V., 2008. *Stalingrad. Za Volgoj dlya nas zemli net* [Stalingrad. There is no land beyond the Volga for us], M.: Yauza, Eksmo. [in Russian].
- Nepomnyashij, N. N., 2006. *100 velikih tajn Vtoroj mirovoj* [100 Great Mysteries of World War II], Moskva: Veche. [in Russian].
- Samsonov, A. M., 1989. *Stalingradskaya bitva* [Battle of Stalingrad], Moskva: Akademiya nauk SSSR. [in Russian].
- Shtejdle, L., 1975. *От Волги до Веймара: мемуары немецкого полковника командира полка 6-й армии Паулюса* [From the Volga to Weimar: memoirs of a German colonel, regimental commander of the 6th Army Paulus], Moskva. [in Russian].
- Vytiah z donesennia NKVS SRSR pro perebih boiv u Stalinhradi № 4000, 1942. Moskva.
- Zentner, C., 1986. *Der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart: Unipart-Verlag. [in German].

DID THE BATTLE OF STALINGRAD REALLY BECOME A MILESTONE EVENT OF THE SECOND WORLD WAR?

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Ihor Obukhovskiy

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The Battle of Stalingrad is still one of the most famous, bloodiest, and largest battles in human history in terms of total irreparable losses. The defense of the city, which lasted almost three months, is considered the turning point of the campaign. The question arises: did the Battle of Stalingrad really become a landmark event of the Second World War? The theoretical and methodological basis of this study was a system of various methods, logical techniques and means of cognition. Within the framework of the dialectical theory, both general scientific and other research methods were used, such as: military-historical, historical-comparative, systemic-structural. The article revealed important aspects of the offensive of German troops on Stalingrad, defined the significance of the battle in the Second World War, expanded approaches to the study of the scientific problem.*

Key words: *Second World War, Battle of Stalingrad, Third Reich, Wehrmacht, A. Hitler.*

СТАНОВИЩЕ І РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЖИТТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ СТОСУНКИ З КОМПАРТІЙНИМИ ОРГАНАМИ У 1943 – 1945 РОКАХ

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Іжук Софія Михайлівна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 17.09.02. sofia@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-6476-1843>

***Анотація.** У статті розглянуто становище та роль Російської православної церкви в житті радянського суспільства під час німецько-радянської війни в 1943 – 1945 роках. Також здійснена спроба охарактеризувати стосунки РПЦ з компартійними органами після початку так званого «нового курсу» сталінського уряду щодо Церкви. Трансформації церковної політики радянської влади висвітлено в контексті повороту Сталіна до ідеології «Вітчизняної війни» та впровадження імперської російської націоналістичної доктрини. Встановлено, що основною причиною змін у ставленні владної верхівки до Церкви виступало прагнення використати її авторитет та суспільний вплив для посилення контролю компартійних органів над населенням СРСР. Аналіз різних дослідницьких оцінок «нового курсу» партійно-державної політики стосовно Російської православної церкви показав, що РПЦ цілком вбудовувалась у систему радянського тоталітарного режиму та ставала ефективним інструментом в руках уряду для реалізації внутрішньополітичних завдань і розширення міжнародного впливу СРСР. Ключовою умовою легальної діяльності Російської православної церкви в Радянській державі стала повна лояльність та підтримка політики компартії її очільників та діячів.*

***Ключові слова:** партійно-державна політика, Російська православна церква, державно-церковні відносини, компартійні органи, Радянська держава.*

Постановка проблеми. В останні десятиліття все більше зростає вплив Російської православної церкви на суспільно-політичне життя Російської Федерації. Ця релігійна організація є частиною державної системи та, підкреслюючи свою лояльність владі, фактично відіграє ключову роль в ідеологічній підтримці політичного режиму.

Складні події сьогодення, пов'язані з агресією Росії щодо України та реалізацією геополітичної доктрини «руського мира» як російського неоімперського проекту, актуалізують дослідження питань взаємовідносин органів влади з Російською православною церквою і державної політики щодо церкви та її пастви.

Значний інтерес становить вивчення окреслених проблем під час німецько-радянської війни (1941 – 1945 рр.), оскільки трансформації, що відбувалися в цей період у партійно-державній політиці щодо РПЦ, зумовили становлення цієї релігійної структури як ефективного інструменту реалізації політичного курсу пануючого режиму.

Російська православна церква як впливовий суспільний інститут здійснювала активну ідеологічно-пропагандистську участь у ході війни, як 80 років тому, так і зараз, тому науковий аналіз зазначеної проблеми є критично важливим для розуміння специфіки і місця Московської патріархії у політичній системі Радянської імперії, так і в сучасному російському державному механізмі.

Мета. Виходячи із вище зазначеного, метою нашої статті є охарактеризувати становище та суспільну роль російського православ'я в 1943 – 1945 рр., а також показати стосунки РПЦ з партійно-державними органами в період сталінського «нового курсу».

Історіографічний огляд. Історіографія релігійної політики компартійних органів у роки німецько-радянської війни в цілому, так і стосовно Російської православної церкви представлена значною кількістю наукових праць, написаних як дослідниками ХХ століття, так і сучасними вітчизняними та закордонними вченими.

Перші праці з'являються в СРСР одразу по закінченню німецько-радянської війни. Їх автори акцентують свою увагу на патріотичній позиції керівництва церкви у ставленні до війни та суттєвій допомозі Червоній армії. Саме позиція церковного кліру стосовно визнання війни «Вітчизняною» і заклики до єднання віруючих навколо держави, стали визначальною для нормалізації відносин між Церквою і державою. Радянські наративи в історичних дослідженнях ілюструє праця колишнього голови Ради у справах релігій В. Куроедова «Релігія і церква в Радянській державі» [Куроедов, 1981].

У тогочасній західній історіографії трансформації партійно-державної політики стосовно Церкви розглядаються як вимушені формальні кроки, зумовлені необхідністю для радянського уряду відповідати на зовнішньополітичні виклики під час Другої світової війни, без фактичної зміни ставлення до «гнаного» православ'я. До системних праць західних авторів, присвячених радянській політиці щодо РПЦ, у тому числі в окреслений період, варто віднести роботи Дж. Куртісса «Російська церква і Радянська держава» [Curtiss, 1953], Л. Регельсона «Трагедія Російської Церкви. 1917 – 1945» [Регельсон, 1977], Н. Девіса «Довга прогулянка до Церкви: Сучасна історія Руського православ'я» [Davis, 1995] тощо.

Окремий напрям складають представники української діаспорної історіографії, котрі переважно розглядали Церкву в СРСР як жертву тоталітарно-атеїстичного радянського режиму. Зокрема, І. Власовський у своїй роботі «Нарис історії Української православної церкви» [Власовський, 1998] показав Московське православ'я як ідейного союзника влади. Керівництво Церкви, на думку автора, погодилось на використання потенціалу церкви для здійснення контролю над населенням в обмін на легалізацію власне Церкви і православ'я.

Представники російської еміграційної історіографії, аналізуючи трансформації системи державно-церковних відносин в період 1943 – 1945 рр., називали їх взаємовигідними. Церква отримувала можливості для розвитку внутрішньоцерковного життя за умови активної зовнішньої підтримки радянського

політичного курсу. Такий погляд відображений у наукових працях російського емігранта Д. Поспеловського «Православна церква в історії Русі, Росії і СРСР» [Поспеловский, 1996] і «Тоталітаризм і віросповідання» [Поспеловский, 2003].

З середини 1980-х років відбуваються поступові зміни у історичній науці. Процеси перебудови та демократизації, які відбувалися в Радянському Союзі, сприяли перегляду методологічних підходів і спробам критичного переосмислення сталінської церковної політики.

Більшість російських учених продовжили радянський наратив про православ'я як об'єднуючий чинник для населення в роки війни та зумовленість покращення церковного становища насамперед патріотичною позицією Московської Патріархії. Описаний підхід так чи інакше використаний у дослідженнях представників російської історіографії, серед яких відзначаються праці В. Алексєєва «Ілюзії і догми» [Алексеев, 1991], М. Одінцова «Держава і церква в Росії. XX століття» [Одинцов, 1994], М. Шкаровського «Російська Православна Церква при Сталіні і Хрущові» [Шкаровский, 1999], О. Васильєвої «Російська православна церква в політиці радянської держави в 1943-1948 рр.» [Васильева, 2001], І. Бальжика «Відносини держави и церкви: "симфонія влади"» [Бальжик, 2015] тощо.

В українській історіографії окреслені проблеми досліджуються в контексті радянської колоніальної політики використання Церкви як засобу зовнішньої пропаганди та посилення внутрішнього контролю над населенням. «Новий курс» Сталіна в політиці щодо РПЦ українські історики розглядають як курс на будівництво Радянсько-російської імперії, а роль Московської Патріархії – як ефективного інструменту в руках уряду для поширення радянського впливу на країни християнського світу [Войналович, 2005; Шліхта, 2011].

Сучасні західні дослідники погоджуються з українськими в тому, що державна політика в СРСР щодо російського православ'я в роки німецько-радянської війни була складовою частиною сталінської імперської політики, та наголошують на провідній ролі Російської православної церкви у формуванні радянської націоналістичної ідеології [Miner, 2003; Rossicci, 2011].

Виклад основного матеріалу. В перші роки німецько-радянської війни церковне питання набувало в Радянській державі все більш вагомого значення. Побудова державної пропаганди навколо ідеологеми «Вітчизняної війни» та національно-патріотичної тематики сприяла зверненню компартійної верхівки до використання авторитету Церкви для мобілізації та консолідації населення. Це зумовлювало формування нового політико-релігійного курсу стосовно Російської православної церкви, який включав і ідею відновлення Церкви в СРСР. В липні 1943 р. підготовка до легалізації Церкви посилювалась. Партійне керівництво розпочало активні переговори з представниками Московської патріархії, зокрема, з керуючим справами митрополитом Миколаєм (Ярошевичем). Наприкінці серпня влада дозволила повернутися з евакуації Патріаршому місцеблюстителю Сергію (Страгородському) [Шкаровский, 1996, с. 34-35].

До вересня 1943 р. перемовини в цілому визначили основні засади відновлення статусу Церкви, і вийшли на фінішну пряму. У ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. у Кремлі відбулася зустріч Сталіна з трьома православними ієрархами – Патріаршим Місцеблюстителем Сергієм (Страгородським), митрополитом Московським і Коломенським, Олексієм (Симанським), митрополитом

Ленінградським і Миколаєм (Ярушевичем), митрополитом Київським і Галицьким. У ході прийому, метою якого Сталін назвав бажання розв'язати невирішені проблеми патріархії, митрополити отримали дозвіл на обрання патріарха РПЦ, відкриття духовних семінарій, розширення церковного видавництва, зокрема відродження «Журналу Московської Патріархії», відновлення і відкриття храмів та повернення із заслань частини репресованого духовенства. Були вирішені і деякі матеріальні питання, пов'язані з діяльністю Патріархії [Отчет Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова о приеме Председателем СНК СССР И. В. Сталиным иерархов Русской Православной Церкви, 1943].

Ці події свідчили про формування нового типу державно-церковних відносин. За визначенням знаного історика Церкви Д. Поспеловського, між патріархією і Сталіним фактично був укладений своєрідний усний конкордат, за яким «Сталін обіцяв прихильну політику та невтручання у внутрішньоцерковне життя, а церковне керівництво брало на себе підтримку радянської політики, особливо зовнішньої» [Поспеловский, 1996, с. 297].

Відбувся своєрідний перехід від конфронтації до діалогу, було покладено початок процесу взаємодії та обмеженої співпраці між радянським керівництвом і Московською патріархією. Церква відновлювалась як інститут та вбудовувалась у радянську політичну систему. Однак її легальна діяльність здійснювалась у чітко визначених владою межах і під її жорстким контролем. При цьому керівництво РПЦ зобов'язувалось безвідмовно підтримувати зовнішню і внутрішню політику влади [Тюрина, 2000, с. 19].

Російська дослідниця О. Васильєва, котра і ввела в історіографію поняття «нового курсу» для характеристики державно-церковної політики радянської влади в роки війни, визначала головну мету сталінського керівництва як мобілізацію авторитету Церкви для реалізації його зовнішньополітичних планів. Ключова відмінність «нового курсу», в порівнянні з до та післявоєнними періодами, полягала в співпадині церковних і державних інтересів та їхніх взаємних поступках [Васильєва, 2000, с. 105-106].

Водночас, значна частина дослідників вважає нормалізацію церковного життя та відновлення легальності РПЦ результатом важких і навіть болючих для Церкви компромісів. М. Шкаровський вбачає в урядових поступках Церкві лише ширму, з допомогою якої зовнішньо створювалася видимість релігійного благополуччя, а під нею Російська православна церква була поставлена під жорсткий контроль, вбудована в систему радянської влади. У цьому контексті науковець визначає аж ніяк не випадковим той факт, що ця робота була доручена Наркомату держбезпеки [Шкаровський, 1996, с. 36]. Інший дослідник, О. Марченко зазначає, що Церква отримала «право на існування в атеїстичній державі в обмін на повну залежність від неї» [Марченко]. Його ідеї підтримує і О. Лисенко, повністю заперечуючи визначення характеру цих взаємовідносин як симфонії, окреслюючи їх як «взаємини хазяїна і підвладного, диктатора та підневільного виконавця» [Лисенко, 1998, с. 369-370].

Органом, що згідно з постановою Раднаркому СРСР від 14 вересня 1943 р. мав здійснювати контроль за діяльністю Церкви, стала Рада у справах Російської православної церкви. Перед Радою ставилося завдання «здійснювати зв'язок між

урядом СРСР і патріархом Московським і всієї Русі щодо питань Російської православної церкви, котрі потребують вирішення урядом СРСР» [Об организации Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР, 1943].

Уповноважені Ради (переважно колишні співробітники органів держбезпеки, котрі реалізовували довоєнну антирелігійну політику) отримали завдання відповідати за реєстрацію нових церковних громад і храмів, детально стежити за діяльністю єпархій і доповідати державно-партійним органам про внутрішньоцерковні процеси, а також готувати державні законопроекти щодо церковних питань [Войналович, 2005, с. 70].

Головним ідеологом нової релігійної політики держави та місця в ній РПЦ був безпосередньо Сталін. Він особисто вимагав від підлеглих регулярних відомостей про ситуацію в російському православ'ї. Приведемо декілька фактів. На зустрічі з ієрархами Церкви Сталін пообіцяв, що новостворена Рада у справах РПЦ буде лише свосереднім органом зв'язку між Московською патріархією і радянським керівництвом. Однак на практиці Церква отримала геть обмежену самостійність в питаннях внутрішнього управління та адміністрування. Голова Ради Г. Карпов, за постановою, не відігравав вагомої ролі у системі контролю за Церквою, однак на функціональному рівні він узгоджував всі, навіть найдрібніші церковні питання. Зокрема, він контролював підготовку і комплектування священицьких кадрів [Шкаровский, 1999, с. 124].

Фактична зміна політичного курсу в церковній сфері і відповідно статусу РПЦ вимагала напрацювання нового релігійного законодавства. Прийняті наприкінці 1943 – 1944 рр. урядові постанови та розпорядження нерідко суперечили «Декрету про відокремлення Церкви від держави» і «Закону 1929 року». У січні 1944 р. Г. Карпов представив на розгляд уряду напрацьований Радою у справах РПЦ проект союзного закону «Про становище Церкви в СРСР». Однак і цю пропозицію, і розробку нового закону про віросповідання було відкинуто. За наполяганнями Ради, Раднарком лише секретними постановами вносив зміни до статей «закону 1929 р.» [Одинцов, 2000, с. 493-494].

Наведені факти чітко ілюструють справжню позицію сталінського керівництва, яке принципово не хотіло брати на себе будь-які юридичні зобов'язання, які би закріплювали на законодавчому рівні легальний статус РПЦ. Так званий «новий курс» щодо релігії мав тривати лише у період війни та в перші повоєнні роки. За визначенням відповідального за релігійні питання в СРСР К. Ворошилова, церковна політика у цей період визначалася «виходячи з конкретних умов місця, часу і обставин» [Беглов, 2018, с. 48-49].

Іноземні дипломати, які активно спостерігали за церковною політикою в СРСР, досить скептично ставилися до перспектив реального покращення становища РПЦ. Так, бельгійський посол Ван Кершов д'Аллебас, про позицію якого інформував народний комісар держбезпеки СРСР В.Н. Меркулов у доповідній записці члену Державного комітету оборони В.М. Молотову, вбачав лише «цікавий прийом пропаганди» у релігійних акціях радянського уряду: «Це все написано для нас, іноземців, а не для росіян. Це лише пропаганда, котра нічого не вартує. От якби Сталін дав сотні відремонтованих церков, цим було б багато зроблено...» [Об откликах иностранных дипломатов и политэмигрантов на изменение внутренней политики Советского Союза в отношении религии, 1943].

Отже, на практиці багато з обіцянок Сталіна, які він озвучив митрополитам під час вже згаданої зустрічі, так і не були реалізовані або виконувались лише частково. Церква не отримала можливості сповна розгорнути свою діяльність. «Лібералізм» радянського керівництва мав чітко окреслені вождем межі [Курляндский]. Хоч масових гонінь у найближчі роки після згаданих подій не було, ув'язненими залишалась значна частина священників, особливо тих, хто відмовлявся підтримати визначений на Соборі у вересні 1943 р. церковно-політичний курс патріарха Сергія. Служба держбезпеки без будь-яких погоджень могла арештувати небажаних священників чи архієреїв.

Процес відкриття храмів урядом максимально утруднювався: така багатоступенева забюрократизована система створювала своєрідне «сито», через яке більшість парафій так і змогли пройти. Відповідно до прийнятої в листопаді 1943 р. постанови Раднаркому СРСР «Про порядок відкриття церков», остаточне рішення про дозвіл на відкриття кожного конкретного храму приймався урядом, за поданими Радою у справах РПЦ списками [О порядке открытия церквей, 1943].

Тож на всій неокупованій території СРСР було відкрито менш ніж півтори тисячі храмів та лише один монастир, що в рази менше, ніж в окупованих німцями регіонах. За підрахунками дослідників, навіть у відносно найсприятливіші для Церкви роки, тобто одразу після зміни релігійної політики в 1943 р., державною владою задовольнялась менш ніж десята частина всіх прохань віруючих про відкриття храмів. Після деокупації західних регіонів ліквідовувались монастирі, багато храмів знову передавались колгоспам «для господарських потреб» [Поспеловский, 2003, с. 173].

Попри широкі обіцянки, уряд СРСР так не надав Церкві право приватної власності на релігійне майно, друкарні та землю під храмами. Не дозволялась місіонерська діяльність Російської православної церкви. Зі зменшенням потреб фронту, припинилися збори пожертв у храмах та приходах. Обмежувалась кількість духовних навчальних закладів, і вони не могли забезпечити потреби Церкви в підготовлених кадрах. Ієрархи скаржилися, що їм нерідко доводилося висвячувати у сан малограмотних чи випадкових людей. Партійно-державні органи ретельно перешкоджали церковним діячам впливати на соціокультурне життя, «отруювати» свідомість молодих комуністів і комсомольців. Клірики і миряни продовжували вважатися владою ненадійними суспільними елементами, вони постійно перебували під наглядом спецслужб [Курляндский].

Деяке пом'якшення церковного курсу радянської влади не означало відходу від тоталітарної політики у культурно-релігійному житті радянських громадян. Комуністичний режим залишався атеїстичним, і не планував у майбутньому відмовлятися від нового наступу на релігію. Загалом припинення гонінь на Церкву мало лише тимчасовий кон'юнктурний характер, і партійно-державне керівництво цього навіть не приховувало [Бальжик, 2015, с. 121].

В умовах значного розширення церковної діяльності в Радянській державі все одно не скасовувались положення про ідейну ворожість Церкви як громадської інституції. Однак це протиріччя згладжувалось через досить нечіткі та розмиті формулювання в ідеологічних матеріалах. Так, у постанові партії від вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» атеїстична робота виражалася через пропаганду «наукового світогляду» [Об организации научно-

просветительної пропаганди: Постановление ЦК ВКП(б), 1944 г.]. У 1945 р. партійне керівництво вже безпосередньо закликало до посилення відповідними держорганами антирелігійної пропаганди [Алексеев, 1991, с. 359-360].

Значні зміни у становищі РПЦ відбулися після смерті патріарха Сергія у травні 1944 р. Патріаршим місцеблюстителем і єдиним кандидатом на патріаршество був призначений митрополит Олексій. Партійно-державне керівництво загалом прихильно ставилось до такої кандидатури Олексія. І він підігравав владі. На Соборі єпископів в листопаді 1944 р., де узгоджувались питання щодо подальших виборів патріарха, владика Олексій доповідав про нові поступки влади для налагодження духовного життя в країні [Шкаровский, 1999, с. 128].

31 січня – 2 лютого 1945 р. у Москві відбувався Помісний Собор Російської православної церкви. На ньому клір одноголосно обрав патріархом Московським і всієї Русі Олексія (Симанського). Крім того на Соборі було прийнято нове «Положення про управління РПЦ», розроблене за участі членів Ради у справах РПЦ.

Положення заклало нові церковно-правові основи функціонування ієрархічної організації Церкви. Ним встановлювалося повністю централізоване церковне управління, з чіткою ієрархічною вертикаллю влади і зосередженням максимальних повноважень у руках патріарха [Поспеловский, 1995, с. 128-129]. Ключові питання, що потребували узгодження з урядом, мали вирішуватися через Раду у справах РПЦ. Відсутність їх чітко визначеного переліку давала можливість Раді на необмежене втручання в життя Церкви. При Синоді були утворені навчальний комітет, видавничий відділ, господарське управління, відділ Зовнішніх Церковних відносин і т. п. [Шкаровский, 1999, с. 129]. Вступати в офіційні відносини з місцевими органами влади щодо всіх питань церковного життя в єпархіях дозволялося виключно призначеним патріархом єпископам. Максимально спрощувалося єпархіальне управління, нівелювалася роль соборних, колегіальних органів. Архієреї, у свою чергу, призначали парафіяльних священників. Було змінено також традиційну для Російської православної церкви систему парафіяльних функцій: якщо раніше священникам відводились лише богослужбові функції зі строгим їх відмежуванням від господарсько-фінансових справ, що було компетенцією мирян, то тепер настоятелі храмів ставали членами парафіяльної громади і мали очолювати її виконавчий орган – церковну раду [Петюкова, 2011, с. 25-27].

«Положення про управління Російською православною церквою» 1945 р. стало результатом державно-церковного компромісу. Встановлена ним авторитарна церковно-адміністративна система повною мірою відповідала тоталітарній радянській моделі суспільства і дозволяла партійно-державному керівництву зберігати жорсткий контроль за діяльністю Церкви.

В умовах реалізації «нового курсу» влада все більше перетворювала Російську православну церкву на інструмент реалізації свого зовнішньополітичного курсу. Питання залучення священників Московської Патріархії до міжнародної політики були порушені під час зустрічі Сталіна з новообраним патріархом Алексієм у квітні 1945 р. Церква охоче сприймала можливості посилити свій вплив у православному світі, тож погоджувалась виконувати роль «зовнішнього представництва» і демонструвати закордоном існування релігійної свободи та вільної церковної діяльності в СРСР [Войналович, 2005, с. 71].

Сталінське керівництво прагнуло через відновлення Московської патріархії глобально розширити свій вплив на православний світ, перетворити його на своєрідний «московський Ватикан», центр вселенського православ'я.

Одними з пріоритетних напрямків закордонної діяльності Церкви визначалося налагодження взаємовідносин зі східними патріархатами та повернення під юрисдикцію Московського патріархату чисельних емігрантських православних парафій, з якими були активні спроби «відновлення канонічного зв'язку». Практичною реалізацією цієї політики стали закордонні поїздки патріарха Алексія на Близький Схід і митрополита Миколая до країн Західної Європи, зокрема Великої Британії і Франції. З цією метою створювалися православні місії, ішли переговори щодо компромісних визнань автономії православних Церков [Бистрицька, 2009, с. 108-110].

Іншим вектором зовнішньополітичної діяльності Московської патріархії стала налагодження тісних відносин з автокефальними та автономними православними Церквами країн Центральної та Східної Європи, зокрема Польською, Болгарською, Сербською, Чехословацькою, Фінською тощо. Поширення церковної юрисдикції чи налагодження тісної співпраці дозволяло забезпечувати лояльність населення цих держав до радянської влади. До 1945 р. РПЦ налагодила як церковно-канонічні, так і політичні контакти майже з усіма автокефальними православними Церквами, окрім грецької. Водночас Рада у справах РПЦ визначала основних опонентів у релігійному світі: Ватикан, Англійську церкву та Карловацьку церкву, проти яких радянський уряд, використовуючи ієрархів, організовував політичні акції [Бистрицька, 2009, с. 111].

Тож фактично в умовах завершення світової війни та повоєнного облаштування світу перед Російською православною церквою стояли масштабні завдання встановлення релігійного домінування в східнохристиянському світі, з метою сприяння в реалізації глобальних зовнішньополітичних планів СРСР [Беглов, 2018, с. 112-113].

Сучасний італійський історик А. Рокуччі, аналізуючи ідеологічну складову геополітичного аспекту «нового курсу» радянського уряду щодо Церкви, вказує на певну схожість у світоглядних системах Сталіна та ієрархів РПЦ, яка полягала в їхній імперській свідомості та полегшувала їм взаємні кроки назустріч. На думку науковця, інтереси Церкви і Радянської держави частково збігалися в питанні необхідності виходу Московської патріархії з міжнародної ізоляції, однак повністю розходилися їхні мотиви, що зрештою незабаром призвело до «кризи» розпочатого в 1943 р. «нового курсу» партійно-державної верхівки у церковній політиці [Россиссі, 2011].

Висновки. Таким чином, на завершальному етапі німецько-радянської війни, у вересні 1943 р. почався новий етап у взаємовідносинах між радянською владою та Російською православною церквою. Він визначався зміною державного політичного курсу щодо Церкви та створенням можливостей для її легальної діяльності. РПЦ цілком вбудовувалася у радянсько-комуністичну політичну систему. Відновлена Церква функціонувала як жорстко централізована структура із чітко визначеними напрямками та завданнями впливу на суспільство та віруючих. Ключовою умовою часткового покращення церковного становища була повна лояльність та підтримка комуністичної влади з боку духовенства на всіх рівнях.

Заради отримання суб'єктності, Московська патріархія погоджувалася реалізовувати державні зовнішньополітичні інтереси, що передбачали розширення політичного впливу Радянського Союзу на країни християнського світу. Однак трансформації політичного курсу щодо становища Російської православної церкви в СРСР мали лише тимчасовий кон'юнктурний характер і не передбачали докорінної зміни антирелігійної політики комуністичної влади.

Список використаних джерел та літератури

- Curtiss, J., 1953. *The Russian Church and Soviet State 1917-1950*, Boston.
- Davis, N., 1995. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodox*, Boulder: Westview Press.
- Miner, S. M., 2003. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Roccucci, A., 2011. *Stalin et il patriarca: la Chiesa ortodossa et il potere sovietico, 1917-1958*, Torino: Einaudi.
- Алексеев, В., 1991. *Иллюзии и догмы*, Москва: Политиздат.
- Бальжик, И. А., 2015. *Отношения государства и церкви: «симфония властей»*, Одесса: Фенікс.
- Беглов, А. Л., 2018. *В поисках «безгрешных катакомб». Церковное подполье в СССР*, Москва: Политическая энциклопедия.
- Беглов, А. Л., 2018. Международная деятельность Русской Православной Церкви в период «нового курса» в государственно-церковных отношениях. Основные этапы и кризисные явления, *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*, 4, т. 11, 104-129.
- Бистрицька, Е., 2009. Зміцнення авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.), *Український історичний журнал*, 6, 106-124.
- Васильева, О. Ю., 2000. Особенности религиозной жизни на временно оккупированной территории, *Церковь в истории России*, 4, 226-247.
- Васильева, О. Ю., 2001. *Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг.* Москва: Институт Российской истории РАН.
- Власовський, І., 1998. *Нарис історії Української православної церкви: Т. 4: (XX ст.). Ч. 2*, Київ.
- Войналович, В. А., 2005. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*, Київ: Світогляд.
- Курляндский, И. *Общее прошлое: как Сталин использовал церковь для победы в войне* [Электронный ресурс]: <https://amp.rbc.ru/rbcnews/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c/>
- Куроедов, В. А., 1981. *Религия и церковь в Советском государстве*, Москва: Политиздат.
- Лисенко, О. Є., 1998. *Церковне життя в Україні. 1943-1946*, Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Марченко, А. Н. *Личные дела высшего духовенства РПЦ МП для изучения церковно-государственных отношений* [Электронный ресурс]: <http://krotov.info/history/20/1960/marchenko.htm>
- Об организации научно-просветительной пропаганды: Постановление ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 г. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1941-1954)*. Москва, 1971, Т. 6, 121-123.
- Об организации Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР: Постановление СНК СССР № 993 от 14 сентября 1943 г. *В штабах Победы. 1941-1945: Док. в 5 кн. Кн. 3*. Москва: Науч.-полит. кн., 2020, 424.
- Об откликах иностранных дипломатов и политэмигрантов на изменение внутренней политики Советского Союза в отношении религии: Докладная записка В. Н. Меркулова члену ГКО В. М. Молотову от 8 сентября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009, 207-212.
- Одинцов, М. И., 1994. *Государство и церковь в России. XX век*, Москва: Луч.
- Одинцов, М. И., 2000. Религиозные организации в СССР в годы великой отечественной войны (1943-1945 гг.), *Москва послевоенная. 1945-1947. Сборник архивных документов и материалов*. С. 493-494.

О порядке открытия церквей: Постановление СНК СССР от 28 ноября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009. 263–265.

Отчет Председателя Совета по делам Русской Православной Церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова о приеме Председателем СНК СССР И.В. Сталиным иерархов Русской Православной Церкви от 5 сентября 1943 г. *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов*. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009, 194–203.

Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов. Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 2009.

Петюкова, О. Н., 2011. *Правовые формы отношений советского государства и Русской православной церкви в 1917–1945 годах: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений*, Москва.

Поспеловский, Д. В., 1996. *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР*, Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея.

Поспеловский, Д. В., 1995. *Русская православная церковь в XX веке*, Москва: Республика.

Поспеловский, Д. В., 2003. *Тоталитаризм и вероисповедание*, Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея.

Регельсон, Л., 1977. *Трагедия Русской Церкви. 1917–1945*, Париж.

Тюрина, Л. В., 2000. *Государство и Русская Православная Церковь: Эволюция отношений. 1917–2000 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история*, Курск.

Шкаровский, М. В., 1996. Русская Православная Церковь и религиозная политика советского государства в годы войны, *Христианское чтение*, 12, 26–53.

Шкаровский, М. В., 1999. *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах)*, Москва: Крутицкое Патриаршее подворье.

Шліхта, Н. В., 2011. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.*, Харків: Акта.

References

Alekseev, V., 1991. *Illyuzii i dogmy [Illusions and dogmas]*, Moskva: Politizdat. [in Russian]

Balzhik, I. A., 2015. *Otnosheniya gosudarstva i cerkvi: «simfoniya vlastej» [Relations between the State and the Church: «symphony of powers»]*, Odessa: Feniks. [in Russian]

Beglov, A. L., 2018. Mezhdunarodnaya deyatelnost Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v period «novogo kursa» v gosudarstvenno-cerkovnyh otnosheniyah. Osnovnye etapy i krizisnye yavleniya [International activity of the Russian Orthodox Church in the period of the «new course» in state-church relations. Main stages and crisis phenomena], *Kontury globalnyh transformacij: politika, ekonomika, pravo*, 4, t. 11, 104–129. [in Russian]

Beglov, A. L., 2018. *V poiskah «bezgreshnyh katakomb». Cerkovnoe podpole v SSSR [In search of «sinless catacombs». Church underground in the USSR]*, Moskva: Politicheskaya enciklopediya. [in Russian]

Bystrytska, E., 2009. Zmitsnennia avtorytetu Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy u stalinskomu plani borotby z Vatykanom (1943–1948 rr.) [Strengthening the authority of the Russian Orthodox Church in Stalin's plan to fight the Vatican (1943–1948)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 106–124. [in Ukrainian]

Curtiss, J., 1953. *The Russian Church and Soviet State 1917–1950*, Boston.

Davis, N., 1995. *A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodox*, Boulder: Westview Press.

Kurlyandskij, I. Obshee proshloe: kak Stalin ispolzoval cerkov dlya pobedy v vojne [A shared past: how Stalin used the church to win the war] [Elektronnij resurs]: <https://amp.rbc.ru/rbcnews/opinions/society/09/05/2016/573023009a7947b91c0c421c/> [in Russian]

Kuroedov, V. A., 1981. *Religiya i cerkov v Sovetskom gosudarstve [Religion and the Church in the Soviet State]*, Moskva: Politizdat. [in Russian]

Lysenko, O. Ye., 1998. *Tserkovne zhyttia v Ukraini. 1943–1946 [Church Life in Ukraine. 1943–1946]*, Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Marchenko, A. N. Lichnye dela vysshego duhovenstva RPC MP dlya izucheniya cerkovno-gosudarstvennyh otnoshenij [Personal files of the top clergy of the ROC-MP for the study of church-state relations] [Elektronnij resurs]: <http://krotov.info/history/20/1960/marchenko.htm> [in Russian]

Miner, S. M., 2003. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

O porjadke otkrytiya cerkvej: Postanovlenie SNK SSSR ot 28 noyabrya 1943 g. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 2009, 263-265.

Ob organizacii nauchno-prosvetitelnoj propagandy: Postanovlenie CK VKP(b) ot 27 sentyabrya 1944 g. KPSS v rezolyuciyah i resheniyah sezdov, konferencij i plenumov CK (1941-1954). Moskva, 1971, T. 6, 121-123.

Ob organizacii Soveta po delam Russkoj pravoslavnoj cerkvi pri SNK SSSR: Postanovlenie SNK SSSR № 993 ot 14 sentyabrya 1943 g. V shtabah Pobedy. 1941-1945: Dok. v 5 kn. Kn. 3. Moskva: Nauch.-polit. kn., 2020, 424.

Ob otklikah inostrannyh diplomatov i politemigrantov na izmenenie vnutrennej politiki Sovetskogo Soyuz v otnoshenii religii: Dokladnaya zapiska V. N. Merkulova chlenu GKO V. M. Molotovu ot 8 sentyabrya 1943 g. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 2009, 207-212.

Odincov, M. I., 1994. *Gosudarstvo i cerkov v Rossii. XX vek* [The State and the Church in Russia. XX century], Moskva: Luch. [in Russian]

Odincov, M. I., 2000. Religioznye organizacii v SSSR v gody velikoj otechestvennoj vojny (1943-1945 gg.) [Religious Organisations in the USSR during the Great Patriotic War (1943-1945)], Moskva poslevoennaya. 1945-1947. Sbornik arhivnih dokumentov i materialov, 493-494. [in Russian]

Otchet Predsedatelya Soveta po delam Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi pri SNK SSSR G.G. Karpova o prieme Predsedatelem SNK SSSR I.V. Stalinym ierarhov Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi ot 5 sentyabrya 1943 g., Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941-1945]. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 194-203. [in Russian]

Petyukova, O. N., 2011. *Pravovye formy otnoshenij sovetskogo gosudarstva i Russkoj pravoslavnoj cerkvi v 1917-1945 godah* [Legal forms of relations between the Soviet State and the Russian Orthodox Church in 1917-1945]: avtoref. diss. ... dokt. jurid. nauk: 12.00.01 – teoriya i istoriya gosudarstva i prava; istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij, Moskva. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 1995. *Russkaya pravoslavnaya cerkov v XX veke* [Russian Orthodox Church in the 20th century], Moskva: Respublika. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 1996. *Pravoslavnaya Cerkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR* [The Orthodox Church in the history of Rus, Russia and the USSR], Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andrey a. [in Russian]

Pospelovskij, D. V., 2003. *Totalitarizm i veroisповедание* [Totalitarianism and religion], Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andrey a. [in Russian]

Regelson, L., 1977. *Tragediya Russkoj Cerkvi. 1917-1945* [The Tragedy of the Russian Church. 1917-1945], Parizh. [in Russian]

Roccucci, A., 2011. *Stalin et il patriarca: la Chiesa ortodossa et il potere sovietico, 1917-1958*, Torino: Einaudi.

Russkaya Pravoslavnaya Cerkov v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.: sbornik dokumentov [The Russian Orthodox Church during the Great Patriotic War of 1941-1945]. Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore, 194-203. [in Russian]

Shkarovskij, M. V., 1996. Russkaya Pravoslavnaya Cerkov i religioznaya politika sovetskogo gosudarstva v gody vojny [The Russian Orthodox Church and the religious policy of the Soviet state during the war years], *Hristianskoe chtenie*, 12, 26-53. [in Russian]

Shkarovskij, M. V., 1999. *Russkaya pravoslavnaya cerkov pri Staline i Hrusheve: (Gosudarstvenno-cerkovnye otnosheniya v SSSR v 1939-1964 godah)* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev: (Church-State Relations in the USSR in 1939-1964)], Moskva: Krutickoe Patriarshee podvore. [in Russian]

Shlikhta, N. V., 2011. *Tserkva tykh, khto vyzhyv. Radianska Ukraina, seredyna 1940-kh – pochatok 1970-kh rr. [The Church of the Survivors. Soviet Ukraine, mid-1940s - early 1970s.]*, Kharkiv: Akta. [in Ukrainian]

Tyurina, L. V., 2000. *Gosudarstvo i Russkaya Pravoslavnaya Cerkov: Evolyuciya otnoshenij. 1917–2000 gg. [The State and the Russian Orthodox Church: Evolution of Relations. 1917-2000]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 – otechestvennaya istorii, Kursk. [in Russian]*

Vasileva, O. Yu., 2000. *Osobennosti religioznoj zhizni na vremenno okkupirovannoj territorii [Peculiarities of religious life in the temporarily occupied territory]*, *Cerkov v istorii Rossii*, 4, 226-247. [in Russian]

Vasileva, O. Yu., 2001. *Russkaya pravoslavnaya cerkov v politike sovetskogo gosudarstva v 1943–1948 gg. [The Russian Orthodox Church in the politics of the Soviet state in 1943-1948]*, Moskva: Institut Rossijskoj istorii RAN. [in Russian]

Vlasovskiy, I., 1998. *Narys istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy [An outline of the history of the Ukrainian Orthodox Church]: T. 4: (XX st.). Ch. 2*, Kyiv. [in Ukrainian]

Voinalovych, V. A., 2005. *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: A Political Science Discourse]*, Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian]

THE POSITION AND ROLE OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN SOVIET SOCIETY AND ITS RELATIONS WITH THE COMMUNIST PARTY IN 1943 – 1945

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Sofiia Izhuk

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the position and role of the Russian Orthodox Church in the life of Soviet society during the German-Soviet war in 1943 – 1945. An attempt was also made to characterize the relations of the Russian Orthodox Church with Communist Party bodies after the beginning of the so-called "new course" of the Stalinist government in relation to the Church. The transformations of the church policy of the Soviet government are highlighted in the context of Stalin's turn to the ideology of the "Patriotic War" and the introduction of the imperial Russian nationalist doctrine. It was established that the main reason for the changes in the attitude of the ruling elite towards the Church was the desire to use its authority and social influence to strengthen the control of the Communist Party authorities over the population of the USSR. The analysis of various research assessments of the "new course" of the party-state policy in relation to the Russian Orthodox Church showed that the Russian Orthodox Church was completely integrated into the system of the Soviet totalitarian regime and became an effective tool in the hands of the government for the implementation of domestic political tasks and the expansion of the international influence of the USSR. The key condition for the legal activity of the Russian Orthodox Church in the Soviet state was the complete loyalty and support of the Communist Party policy of its leaders and figures.*

Key words: *party-state politics, the Russian Orthodox Church, church-state relations, Communist Party bodies, the Soviet state.*

ДОГМАТИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО СУНІТО-ШИЙТСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Газін Володимир Володимирович

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський
e-mail: hvv1969@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

Анотація. У статті досліджуються витoki та основні етапи еволюції однієї з найбільших суперечностей, яка віками визначає ситуацію в ісламському світі – суніто-шиїтське протистояння, яке на сьогодні залишається суттєвим чинником політики (як внутрішньої, так і зовнішньої) цих країн, та проаналізовано його політичні підтексти. Зокрема, з'ясовано релігійно-духовні витoki суніто-шиїтського конфлікту, здійснено його історичну періодизацію та визначено основні політичні чинники, які впливали на його еволюцію. Доводиться теза, що витoki нинішнього суніто-шиїтського конфлікту слід шукати, як в історичних умовах виникнення та еволюції ісламу, його релігійно-догматичних засадах, так і в політичній ситуації, яка складалася в ісламських країнах протягом історичного розвитку. Акцентовано увагу, що свій початок суніто-шиїтський конфлікт бере в VII столітті, коли в результаті міжусобної боротьби за владу після смерті Мухаммада, було сформовано дві основні гілки ісламу суніти і шиїти. Принципова релігійно-догматична відмінність між цими напрямками полягає у різному ставленні їхніх представників до традиції. Зокрема, суніти закликають неухильно додержуватися Корану і Суні, визначаючи інакодумців як «тих, хто помиляються». Своєю чергою, шиїти вводять у традицію, на додаток до Корану і Суні, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів – духовних керівників громади. В історії суніто-шиїтського протистояння можна виділити 5 періодів, які різняться інтенсивністю внутріісламського конфлікту, впливом зовнішніх чинників, політизацією. Власне історія суніто-шиїтського конфлікту переконливо доводить, що у його еволюції суттєву роль відігравали саме політичні чинники, які в різні історичні періоди, з одного боку впливали на цей конфлікт, з іншого ж боку фактор суніто-шиїтського протистояння використовувався різними політичними силами задля вирішення власних інтересів. На сьогодні, суніто-шиїтський конфлікт став важливим міжнародно-політичним чинником, який суттєво впливає, як на загальну геополітичну ситуацію в арабомусульманському регіоні, так і на зовнішню політику сучасних ісламських країн.

Ключові слова: суніто-шиїтське протистояння, іслам, ісламський світ, арабські країни, політика.

Постановка проблеми. Перші десятиліття XXI століття позначилися викликами, які відразу набули глобального характеру, торкнувшись найважливіших сфер життя сучасного світового співтовариства. Постали проблеми, які, гадалось, в цивілізованому світі давно вже перестали бути актуальними. Знову спостерігаємо спроби силового переділу світу, загарбання чужих територій, які супроводжуються жажливими спустошеннями, руйнаціями цивільної інфраструктури, масовими вбивствами цивільного населення, що носить всі риси геноциду. Фактично

зруйновано всю структуру міжнародного права, яка спільними зусиллями вибудовувалася після Другої світової війни. Світ опинився на межі Третьої світової.

За таких умов постала необхідність консолідації цивілізованого світу в справі відновлення світового порядку, припинення московської агресії та покарання самого агресора. У цьому сенсі важливою є одностайність позицій, сформованих в геополітичних регіонах: Західна і Центральна-Східна Європа, Північна та Південна Америка, Індокитай, Африка, Австралія, Близький Схід. Особливої уваги потребує сьогодні саме близькосхідний регіон. По-перше, в москві цей вектор політики розглядають як один з пріоритетних. Саме там відбувається пошук союзників та здійснюються спроби дестабілізації, яка мала б відвернути увагу світових лідерів від України. Адже терористичні атаки ісламістів ХАМАС на Ізраїль, якщо й не інспіровані безпосередньо з москви, то, безперечно, вітаються там й підтримуються. Відтак, позиція країн близькосхідного регіону стосовно світової політичної ситуації, зокрема московсько-української війни, яка триває вже з 2014 р., а з 2022 р набула характеру повномасштабного відкритого московського вторгнення та окупації частини території суверенної України, є важливою.

На сьогоднішній день, для Української держави, найголовнішим завданням у формуванні її політики щодо ісламських країн є вирішення двох взаємопов'язаних проблем, а саме недопущення подальшого їх сповзання під політичний вплив москви та створення необхідних передумов до поступового переходу провідних арабських країн на бік антипутінської та антитоталітарної коаліції.

На нашу думку, в цьому сенсі актуалізуються контакти з тамтешніми лідерами, які не можливі без розуміння особливостей регіональної політики, місцевих проблем та перспектив, необхідно враховувати як культурно-цивілізаційні особливості ісламських країн, так і основні суперечності, які в них існують. При цьому слід пам'ятати, що більшість з них мають глибокі історичні коріння.

Однією з найбільших суперечностей, що віками визначають ситуацію в ісламському світі, є суніто-шиїтський конфлікт, який на сьогоднішній день залишається суттєвим чинником політики (як внутрішньої, так і зовнішньої) цих країн. Виходячи з цього, вважаємо дану тему актуальною та такою, що потребує уваги з боку як політичних експертів, так і вчених істориків.

Мета – дослідити витoki та основні етапи еволюції суніто-шиїтського протистояння та проаналізувати його політичні підтексти. На виконання цієї мети, були поставлені наступні завдання:

- з'ясувати релігійно-духовні витoki суніто-шиїтського конфлікту;
- здійснити історичну періодизацію суніто-шиїтського конфлікту;
- визначити основні політичні чинники, які впливали на його еволюції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні більшість вітчизняних фахівців-ісламознавців у своїх працях звертаються до гострих й актуальних для арабського світу проблем. Серед них важливе місце займає й проблема суніто-шиїтського протистояння. Зокрема, Ж. Ігошина [Ігошина, 2008] та Л. Скороход [Скороход, 2009] даний конфлікт розглядають в сенсі політизації конфесійного чинника й активізації політичного ісламу в арабських країнах.

Найбільш ґрунтовним вітчизняним дослідженням з тематики сучасної історії ісламу на сьогодні залишається монографія Ж. Ігошиної «Трансформація арабських

країн в контексті процесів глобалізації» [Ігошина, 2012]. Правда авторка лише фрагментарно торкається означеної нами тематики суніто-шиїтського протистояння.

Серед останніх вітчизняних досліджень, присвячених власне проблемі суніто-шиїтського конфлікту, варто відзначити роботи М. Ходжіна. Зокрема, в статті «Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шиїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу» [Ходжін, 2022] автор здійснює спробу визначити основні духовно-догматичні та історичні витоки сучасного суніто-шиїтського протистояння. Також Ель Сафі Баян Максед Салех у своїх дослідженнях, розглядаючи конфлікт на Близькому Сході, як процес багатовимірний, акцентує увагу, що важливими чинниками поглиблення цього протистояння виступають політико-культурні особливості країн регіону, а також релігійна дискусія. При цьому поряд з суперечностями між мусульманами, християнами та іудеями вона виділяє як додатковий підсилювач цього конфлікту саме довготривалу суніто-шиїтську конфронтацію [Ель Сафі Баян Максед Салех, 2021, с. 16].

Попри це, вважаємо, що проблематика шийто-сунітського протистояння, питання щодо впливу на його розвиток чинників догматичного, ідеологічного та політичного характеру потребують уваги дослідників.

Виклад основного матеріалу. Проведений нами аналіз наукової літератури та історичних джерел дає нам підстави стверджувати, що витоки нинішнього суніто-шиїтського конфлікту слід шукати, як в історичних умовах виникнення та еволюції ісламу, його релігійно-догматичних засадах, так і в політичній ситуації, яка складалася в ісламських країнах протягом історичного розвитку.

У порівнянні з іншими світовими релігіями, зокрема буддизмом і християнством, іслам є відносно молодим релігійно-духовним вченням. Основні причини його виникнення полягають в тому, що на зламі VI – VII ст. Аравія переживала політичну, соціальну та духовну кризу, яка була пов'язана з переходом арабських племен на більш високий рівень їхньої соціальної організації і яка супроводжувалася зломом старих родоплемінних відносин та появою соціально-майнової диференціації всередині самого арабського суспільства. Саме за таких умов виникла потреба у створенні загальновизнаного аравійського державно-політичного центру, який мав би об'єднати розпорошені арабські племена. Однак, цьому об'єднанню перешкоджали відокремлені племінні культи та політеїстичні вірування. Подолати цю кризу можна було лише шляхом запровадження нової ідейно-духовної доктрини, яка була б спрямована на об'єднання племен та створення централізованої держави [Латигіна, 2016, с. 123]. Цією новою доктриною і став іслам.

Загалом іслам, як релігійне вівччення зіграв величезну роль в історії і культурі не тільки арабів, як його перших прихильників, але й всіх народів близькосхідного регіону, а також іранців, тюрків, індійців, індонезійців, багатьох народів Середньої Азії, Кавказу, Поволжя, Балкан, значної частини населення Африки тощо. Під безпосереднім впливом ісламу склалися не лише долі народів, формувалися культурні традиції, ідейний багаж, норми побуту й моралі, міфопоетичні та епічні образи й перекази, що і сьогодні багато в чому визначають їхнє життя.

Засновником ісламу вважається пророк Мухаммад (букв. Прославлений), Мухаммад Ахмад ібн Абд Аллах (570–632 рр.), який є реальною історичною особистістю і якого в ісламській релігійній традиції вважають обраним Богом (араб. – Аллах) [Коран, 2018, с. 233]. Загалом визначають Мекканський і Мединський періоди в проповідницькій діяльності Мухаммада, який став не лише засновником нового віровчення, а й творцем нової держави, яка отримала назву Арабський халіфат. Сучасний американський історик В. Мак-Ніл, характеризуючи проповідницьку діяльність Мухаммада, зазначав, що теологічна простота і правова спрямованість послань Мухаммада мали велику переконливість. Зокрема його проповіді найбільше припали тим арабам, які відділи перевагу сільському господарству або торгівлі перед кочовим способом життя і важко пристосовували традиційні племінні звичаї до нових умов [Мак-Ніл, 2020, с. 508]. Значному поширенню ісламу також сприяли і швидкі військові успіхи його послідовників, які надавали цьому віровченню ще більшої переконливості в очах кочових бедуїнських племен.

Загалом, об'єднавши під своїм прапором багато соціальних прошарків і класів тогочасної арабської спільноти, іслам не тільки виражав їхні інтереси, але й примирив їх на якийсь час, спрямувавши найбільш жорстокі форми ранньофеодальної експлуатації на іновірців. Окрім того, як зазначав М. Еліаде, «з появою Корану арабську спільноту було введено до кола народів, «які мають Книгу», – таких, як іудеї або християни, що мають Тору і Євангеліє» [Латигіна, 2016, с. 128].

Однак, як підказує нам історичний досвід, в заснованому на вірі повсякденному житті, конфлікти через «правильність» віри практично неминучі. Не став винятком й іслам.

Загалом в основі виникнення суніто-шиїтського конфлікту лежать конкретні історичні події, які розгорнулися між наступниками Мухамеда після його смерті у 632 р. Так, в 656 р. групою змовників було вбито халіфа Османа, якого вони вважали самозванцем, що незаконно заволодів найвищою владою в державі. Основним їхнім гаслом стало повернення влади найближчим родичам Пророка, зокрема його двоюрідному брату Алі. В подальшому прибічники Алі почали називатися шиїтами (шият Алі – партія Алі) [Шейх Усман аль-Хамис, 2012, с. 56].

Проти них виступили представники сімейного клану Омейядів, що призвело до громадянської війни. У розпал цієї боротьби, а саме 24 січня 661 р. Алі під час молитви в м. Куфі був убитий.

З цих подій розпочинається доктринальне оформлення двох основних течій ісламу – шиїтів і сунітів.

Зокрема, шиїти вводять на додаток до основних священних ісламських книг Корану і Суни, легенди і вислови халіфа Алі та вчення про імамів – духовних керівників громади. Прибічники шиїзму вважали, що законним наступником пророка Мухаммада, повинен бути тільки його кровний родич – нащадок Мухаммада, оскільки саме на нього може зійти божественна благодать.

З шиїтським віровченням, таким був Алі ібн Абу Таліб. З цієї метою, шиїти додають до Корана особливу т. зв. 115 суру під назвою «Два світила» (Пророк Мухаммад й імам Алі), а до основного положення символу віри «Немає ніякого

божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха» – слова «І його товариш Алі» [Іслам: історія і сучасність, 2014, с. 118].

Загалом, за шийтським віровченням, імам виконує три функції:

– правителя ісламської громади, наступника Пророка в улаштуванні людських справ;

– тлумача релігійних знань і права;

– вищого духовного авторитета [Грюнебаум, 1988, с. 50].

Згідно з релігійним віровченням шийтів, саме в потомках Мухаммада – імамах, живе передана від пророка «пророча душа» [Іслам: історія і сучасність, 2014, с. 118].

Для шийтів також є важливою святість не тільки Мухаммада, але й Алі, чий авторитет базувався як на родинній близькості до Пророка, так і на особистих якостях, завдяки яким спадкова благодать, що випала на долю нащадків Мухаммада й Алі, «..ставала ще більш вагомою і незаперечною» [Іслам, і сучасний світ, 2017, с. 118]. Загалом шийтське віровчення ґрунтується на п'яти основних стовпах: єдинобожжя (Таухід); справедливість; пророцтво; імамат; загробний світ [Іслам: історія і сучасність, 2014, с. 122; Грюнебаум, 1988, с. 266–268].

У наш час більшість шийтів мешкає в Ірані, де поміркований шийїзм — існаашарїзм є державною релігією. Значні групи шийтів живуть в Іраку, Лівані, Пакистані, Азербайджані, Туреччині та Сирії.

Розкриваючи релігійно-доктринальну сутність сунізму, слід зазначити, що він є найбільш поширеним напрямом в ісламі, який сповідують більшість мусульман світу (85–90%). На відміну від шийтів, суніти не визнають ідею про право Алі ібн Абу Таліба і його нащадків на імамат. Існують також значні розбіжності в принципах юридичних рішень, характері свят, ставленні до іновірців, деталях молитов тощо.

Суніти відрізняються від шийтів і тим, що, за їх уявленнями, Суна – це одне з джерел мусульманського віровчення і права, поряд з Кораном. Основними формальними ознаками належності до сунізму зазвичай вважаються наступні:

– визнання законності правління перших чотирьох («праведних») халіфів – Абу Бакра, Омара, Османа і Алі (шийти визнають лише Алі);

– визнання достовірності шести зведень хадисів, укладених Бухарі, Муслимом, ат-Тирмизи, Абу Даудом, ан-Насаї й Ібн Маджи;

– приналежність до однієї з чотирьох богословсько-правових шкіл (мазхабів) (малікіти, ханіфіти, ханбаліти, шафіїти) [Іслам: історія і сучасність, 2014, с. 117–118].

Кредо сунітів цілком виражає «символ віри», який сформулював видатний ісламський теолог, Ахмад ібн Ханбал. У відповідності до цього «символу віри» справжній мусульманин повинен: задовольнятися рішенням Бога; підкорятися його повелінню; терпляче виконувати його рішення; вірити у наперед визначення Богом добра і зла; відмовитися від дискусій і гострих суперечок про віру; боротися за віру під керівництвом будь-якого імама, незалежно від того благочестивий він, чи грішний; молитися за померлих мусульман; демонструвати віру словом і справою, яка збільшується від слухняності та зменшується від непокори тощо [Латигіна, 2016, с. 128–130].

Окрім того, суніти відкидають ідею посередництва між Аллахом і людьми після смерті пророка Мухаммада. Їм також приписують і створення особливого ісламського державно-правового вчення, яке було покладене в основу діяльності Арабського халіфату. На сьогодні, це вчення використовується і правлячими елітами сучасних ісламських держав сунітського спрямування, для ідеологічного обґрунтування своєї внутрішньої та зовнішньої політики.

Якщо поглянути на процес суніто-шиїтського протистояння через призму історичної ретроспективи, то тут слід відзначити значну присутність в ньому чинників політичного характеру, які загалом негативно впливали на його еволюцію, перешкоджаючи тим самим у досягненні порозуміння та примирення між цими обома течіями. Так *початковий етап* цього конфлікту припадає на період 661 – 1258 років. Даний етап був боротьбою між сунітами та шиїтами усередині однієї держави – Арабського Халіфату. Саме суніто-шиїтське протистояння на той час ще не набуло міждержавного характеру.

Окрім того, саме в цей час ми помічаємо, що різного роду правлячі сили намагалися використати міжконфесійні суперечності для вирішення власних провладних інтересів. Так, завдяки активній підтримці сунітів в 661 р. до влади в Арабському Халіфаті прийшла династія Омейядів, яка правила до 750 р. У цей же період помітне значне погіршення матеріального й громадського становище численних родичів і прибічників Алі – шиїтів, що привело до загострення боротьби між ними та правлячим родом і активізації антиомейядської пропаганди серед мусульман. Сприятливі умови для цієї пропаганди склалися на території сучасного Іраку, який на той час вже втратив своє становище, як центру Халіфату й пов'язані з цим статусом привілеї [Іслам і сучасний світ, 2017, с. 67].

У цей період, до регіонального протистояння між сунітами (осередок яких знаходився в Сирії, і шиїтами з осередком в Іраку, додалося ідеологічне, оскільки Ірак тепер стає базою шиїтського руху, як соціально-політичного руху за спадковий принцип передачі влади в «сім'ї Пророка». У зв'язку з цим членами «партії Алі» ставали більшість тих, хто був невдоволений владою Омейядів [Аль-Мусави, 2012].

В загостренні протиріч між сунітами й шиїтами важливу роль зіграла також трагічна загибель в 680 р. одного з синів Алі, імама Хусейна. Сама ж загибель Хусейна сприяла релігійному й політичному об'єднанню шиїтів та їх прибічників, а сама його особа перетворилася у своєрідний символ шиїтського руху та одну з найвизначніших фігур всього ісламського світу. Консолідації шиїтів у їхньому протистоянні з Омейядами також сприяла мученицька смерть керівника шиїтського повстання проти Омейядів Мухтара в 687 р. [Аль-Мусави, 2012].

Після падіння Омейядів і приходу до влади в 749 р. династії Аббасидів (столиця – Багдад) завершився розкол між супротивними релігійно-політичними течіями в ісламі. З огляду на те, що законність приходу до влади Аббасидів визнали більшість сунітів Халіфату, були зроблені кроки до поступового перетворення сунізму на офіційну релігію держави.

І хоча за формою правління перших Аббасидів за інерцією Халіфат ще залишався такою ж напівсвітською державою, як і за Омейядів, нові володарі зробили все, щоб мати атрибути теократичної влади. При цьому сунізм став таким собі уособленням правлячої еліти, а шиїзм – втіленням релігійної опозиційності та нестабільності [Andersen, 2017, р. 3-4]. Тому не дивно, що при Аббасидах ми

помічаємо численні факти дискримінації шиїтів: зокрема, знищувалися святині та пригнічувалися войовничі течії шиїтів.

Характеризуючи початковий етап шиїто-сунітського протистояння, слід зазначити, що в другій половині VII – на початку VIII ст. мали місце декілька спроб шиїтів посилити свій політичний вплив, шляхом відокремлення та утворення незалежної від Арабського халіфату держави на чолі з шиїтськими династіями. У антиомейядських виступах перетиналися інтереси різних соціально-політичних груп, які переслідували цілком різні цілі. Проте спільним для практично всіх цих заворушень була участь у них алідів, нащадків Алі ібн Абу Таліба [Шевченко, Ісмаїлов, 2010, с. 264]. У VIII ст. шиїтський рух остаточно розпався на дві основних течії – «помірну» та «крайню». До перших належать заїдіти та імаміти. Другий напрямок уособлюють так звані «крайні» шиїти, кайсаніти та ісмаїліти. Від самого початку найчисленнішим напрямком у шиїзмі є саме імамітський, який визнає імамат Алі ібн Абу Таліба як першого імама та ще одинадцять імамів з його нащадків. тоді власне відбулося оформлення догматів та релігійно-політичної системи шиїтів [Шевченко, Ісмаїлов, 2010, с. 264].

Прихильники цієї течії і надалі виступали за пошук догматичних компромісів із сунітами. Але представники течії «крайніх» шиїтів (гулат), виступили проти будь-якого об'єднання із сунітами, визнаючи своє віровчення «найбільш правильним».

Другий етап шиїто-сунітського конфлікту розпочинається в 1258 р. із захоплення столиці Арабського халіфату м. Багдада монголо-татарами. Після цього Арабський халіфат, як єдина держава припиняє своє існування, а суніто-шиїтське протистояння починає поступово спадати [Латигіна, 2016, с. 58].

Загалом роздробленість і нескінченні міжусобні війни на території колишнього Арабського халіфату, що, своєю чергою, супроводжувалися нашествиями монголів, на довгі два з половиною століття відвернули увагу мусульман від внутрішніх конфліктів. На цьому етапі, важливою віхою стало створення на поч. XIV ст. в Малій Азії Османської держави, яка надалі зіграє вирішальну роль в посиленні протистояння між сунітами та шиїтами [Іналджик. 1998, с. 16-17].

Третій етап розпочинається в 1501 і тривав до 1925 рр. Він отримав назву «імперський» і ознаменувався виходом суніто-шиїтського протистояння на міждержавну арену.

Переживши епоху зовнішніх вторгнень – тюрків, монголів, воїнів Тимура, – світ ісламу на зламі XV–XVI ст. далеко відійшов від початкової політичної єдності часів халіфату. У XVI ст. політичним осередком шиїзму виступала держава Сефевідів, створена в 1501 р. на території Ірану. Слід сказати, що саме в Сефевідській імперії стає помітним процес злиття шиїзму й етноніма «іранець», у результаті чого шиїзм поступово перетворюється в один з вагомих компонентів самоідентифікації іранської нації.

Противагою Сефевідській державі виступила Османська імперія, яка диспонувала себе як захисник сунізму. Тут слід зазначити, що у 1517 р. титул халіфа усіх мусульман перейшов від останнього представника династії Аббасидів Мугаваккіля до султана Османської імперії Селіма I Явузу, що, своєю чергою, суттєво зміцнило позиції сунітів у боротьбі проти шиїтів. На стороні сунітів також виступала імперія Великих Моголів, що існувала в 1526 – 1857 рр. на території Індостану.

Важливо зазначити, що протистояння між державою Сефевідів й Османською імперією не носило суто конфесійний характер. Суніто-шиїтський антагонізм лише нагнітав конфліктність у відносинах між двома потужними середньовічними імперіями, які боролися за панування в Азії [Іналджик, 1998, с. 43-44].

Після усунення Сефевідів від влади, на території Ірану встановилося правління династії Каджарів (1795 – 1925 рр.). Як і Сефевіди, Каджари змагалися з Османською імперією за лідерство на Близькому і Середньому Сході й за духовне верховенство в ісламському світі, шиїзм і надалі залишався їхньою ідеологією.

Стосунки між сунітами й шиїтами загострилися на початку XIX ст., коли у квітні 1801 р. в м. Кербелі, в одному з центрів шиїзму, сталися події, які потрясли весь шиїтський світ. Прибічники проповідника Мухаммада ібн Абд аль-Ваххаба, основоположника ваххабізму, і аравійського правителя Сауда ібн Абд Аль-Азиза влаштували в Кербелі різанину (було убито, за різними оцінками, від 2 до 4 тис. жителів). У ході цієї трагічної події сунітами було розгромлене святилище імама Хусейна.

Подальша трансформація ісламу в кожному із зазначених регіонів (в XVII–XIX ст.) відбувалася своїм шляхом. Крім того, необхідно враховувати, що після епохи Великих географічних відкриттів, Ренесансу, початку розвитку нових індустріально-ринкових (буржуазних) відносин та колоніальної експансії європейських держав, загальна ситуація у світі різко змінилася. Під впливом кардинальних змін, що відбувалися в Європі, почав зазнавати глибоких та докорінних змін традиційний Схід. У XIX ст. ісламський світ охопила епоха реформ і трансформацій. Вона виявилася складною і суперечливою, з різноманітними поступальними і реверсивними рухами, які в подальшому відобразилися на історії самого ісламу і мусульманських народів.

Четвертий історичний етап шиїто-сунітського конфлікту (1925 – 1979 р.) ми називаємо періодом послаблення внутрішньоісламського протистояння. Це послаблення було обумовлене початком модернізації Ірану при шахові Резі Пехлеві, яка, супроводжувалася послабленням позицій ісламу в суспільно-політичному житті держави. Однак, Р. Пехлеві недооцінив рівня традиційності іранського суспільства, яке загалом виявилось неготовим до модернізаційних реформ. За цих умов саме шиїтське духовенство встало в авангарді боротьби проти реформ Р. Пехлеві. Спроба шаха усунути духовенство від влади привела тільки до зближення шиїзму з революційними силами, в підсумку шиїтське духовенство очолило ісламську революцію 1978 – 1979 рр. проти «незаконного правління» династії Пехлеві [Beth Dougherty, 2009].

На сьогоднішні Іран став основним державно-політичним центром всього шиїтського руху, а шиїтська доктрина складає основу сучасної іранської зовнішньополітичної стратегії.

Раніше, а саме в 1932 р., на території Аравійського півострова було створено Королівство Саудівська Аравія, глава якого (правитель з династії аль-Сауд) був хранителем двох мусульманських святинь – міст Мекка і Медіна. На сьогоднішній день Саудівська Аравія позиціонує себе, як найбільш послідовний захисник сунітського руху ісламу і головний опонент шиїтського Ірану.

Нинішній, п'ятий етап суніто-шиїтського протистояння розпочався в 1979 р. і характеризується як період політизації ісламу й інтернаціоналізації суніто-

шиїтських взаємовідносин, особливо після ісламської революції в Ірані 1978 – 1979 рр. і війни між Іраном та Іраком (1980 – 1988 рр.). На початку XXI ст. політизація суніто-шиїтських відносин відбулася в умовах та після подій «Арабської весни».

Загалом, власне відносини між сунітами та шиїтами, процеси, які відбуваються в межах цих ісламських течій та їх зовнішньополітична орієнтація є вельми складними та неоднозначними, як і все, що пов'язане зі Сходом. Так, самі сунітська та шиїтська спільноти є неоднорідними. І там, і там є радикальні угруповання, що своїми ідеями та діями становлять однозначну загрозу цивілізованому світу. Зокрема, такими є шиїтська «Хезболлоу» та сунітська «ІДІЛ». Водночас, присутні й помірковані сили, що схилиються як до діалогу між собою, так і до активізації зовнішньої політики. При цьому, якщо сунітські уряди здебільшого орієнтуються на Захід (передусім США), то для шиїтів останнім часом союзником виступає Москва. При цьому ідеологи путінського режиму таку співпрацю намагаються пояснити навіть релігійною близькістю. Так, ідеолог євразійства Александр Дугін, який часто виступає таким собі рупором офіційного Кремля, заявляв, що «російсько-шиїтський альянс – це не просто геополітика, це глибинна спорідненість релігійного типу» [Якубович, 2016]. співпраці з демократичними країнами Європи та США. Звичайно, за такими ідеологічними побудовами стоїть звичайне намагання Москви скласти конкуренцію США в близькосхідному регіоні. І якщо США демонструє зацікавленість у стабілізації політичної ситуації, то Москва, навпаки, всіма методами підтримує дестабілізаційні процеси, створюючи умови для своєї присутності (як в Сирії). Насамкінець, попри багатовікове суніто-шиїтське протистояння, його глибокі історичні корені та сучасні політичні чинники, варто погодитися з думкою Михайла Якубовича, що робити висновки про його глобальний характер немає сенсу. «Вулицями європейських міст ходять і шиїти, і суніти, які емігрували із Сирії чи інших країн; у нас, в Україні, де також є шиїти, антишиїтської риторики від сунітів практично не чути. Там, куди ще не докотилася війна, де, власне, немає чого ділити матеріально, відносини між шиїтами й сунітами залишаються цілком толерантними» [Якубович, 2016].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що свій початок суніто-шиїтський конфлікт бере в VII столітті, коли в результаті міжусобної боротьби за владу після смерті Мухаммада, було сформовано дві основні гілки ісламу суніти і шиїти. Принципова релігійно-догматична відмінність між цими напрямками полягає у різному ставленні їхніх представників до традиції. Зокрема, суніти закликають неухильно додержуватися Корану і Суні, визначаючи інакодумців як «тих, хто помиляються». Своєю чергою, шиїти вводять у традицію, на додаток до Корану і Суні, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів – духовних керівників громади. Більш глибоке вивчення релігійно-філософських доктрин обох гілок ісламу дає нам підстави зробити висновок, що існуючі відмінності між сунітами і шиїтами не є суттєвими, що зрештою створює об'єктивні умови для їхнього примирення в майбутньому, на рівні догматів.

В історії суніто-шиїтського протистояння можна виділити 5 періодів, які різняться інтенсивністю внутріісламського конфлікту, впливом зовнішніх чинників, політизацією. Власне історія суніто-шиїтського конфлікту переконливо доводить, що у його еволюції суттєву роль відігравали саме політичні чинники, які в різні

історичні періоди, з одного боку впливали на цей конфлікт, з іншого ж боку фактор суніто-шиїтського протистояння використовувався різними політичними силами задля вирішення власних інтересів. На сьогодні, суніто-шиїтський конфлікт став важливим міжнародно-політичним чинником, який суттєво впливає, як на загальну геополітичну ситуацію в арабо-мусульманському регіоні, так і на зовнішню політику сучасних ісламських країн.

Список використаних джерел та літератури

- Andersen S. M., 2017. *Saudi, Shia, Saudi Shia? Online identity construction among Saudi Shia activists*. Department of International Environment and Development Studies, Norwegian University of Life Sciences.
- Beth Dougherty K., 2009. *Historical Dictionary of Iraq. Third Edition Forbes Boulevard USA*, 635-638.
- Аль-Мусави, Х., 2012. *Лицо шиизма (перевод с арабского книги «Сначала Аллах, потом история. Раскрытие тайн и оправдание пречистых имамов»)*. [Електронний ресурс]: https://issuu.com/badr_/docs/lico_shiizma
- Грюнебаум Г. Э., 1988. *Классический ислам: Очерк истории, 600–1258*, Москва.
- Ель Сафі Баян Максед Салех, 2021. *Конфлікт на Близькому Сході: політико-культурний та безпековий виміри*, Дис. на здобуття наук. ступ. доктора філософії, Харків.
- Ігошина Ж., 2008. Ідея відродження Арабського халіфату в світлі процесів глобалізації на Близькому Сході. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*, 20 (76), 113-120.
- Ігошина Ж. Б., 2012. *Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації*, Одеса : Фенікс.
- Іналджик Г., 1998. *Османська імперія: класична доба 1300–1600*, Київ : Критика.
- Іслам і сучасний світ, 2017. Навч.-метод. посіб. для студентів історичного факультету / Л. М. Ямпольська, Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
- Іслам: історія і сучасність, 2014). Навч.-метод. посіб. / В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко, Київ : «Центр учбової літератури».
- Коран. Перевод смысла ятов и их краткое толкование, 2018, Киев. Ассоциация мусульман Украины.
- Крамнича С., 2021. Звичаї арабів до прийняття ісламу. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених, 6*, Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 435-437.
- Латигіна Н., 2016. *Іслам: шлях крізь століття*, Київ : Київський Національний торгово-економічний університет.
- Мак-Ніл В., 2020. *Піднесення Заходу*, Київ : Ніка-Центр.
- Скороход Л., 2009. Політизація конфесійного чинника і феномен політичного ісламу в арабських країнах. *Дослідження світової політики*, 50, 43-55.
- Ходжін М., 2022. Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шиїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського Серія: Історія*, 39, 65-73.
- Шевченко А. І., Ісмагілов С. В., 2010. Особливості віровчення шиїтів-імамів. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2, 262-267.
- Шейх Усман аль-Хамис, 2012. *Период из исламской истории от кончины Пророка до гибели Хусайна в 61 г.х.*, Издательский дом Свет Ислама.
- Якубович М., 2016. Війна vs діалог. Як сунітсько-шиїтський конфлікт змінює обличчя мусульманського світу. *Тиждень*, 46(470).

References

- Andersen S. M., 2017. *Saudi, Shia, Saudi Shia?* Online identity construction among Saudi Shia activists. Department of International Environment and Development Studies, Norwegian University of Life Sciences. [in English].
- Beth Dougherty K., 2009. Historical Dictionary of Iraq. *Third Edition Forbes Boulevard USA*, 635-638. [in English].
- Al-Musavi H., 2012. *Litso shiizma* [The face of Shiism] (perevod s arabskogo knigi «Snachala Allah, potom istoriya. Raskrytie tayn i opravdanie prechistiyh imamov»). Retrieved from: https://issuu.com/badr_/docs/lico_shiizma [in Russian].
- Gryunebaum G. E., 1988. *Klassicheskiy islam: Ocherk istorii, 600–1258* [Classical Islam: An Outline of History, 600–1258], Moskva. [in Russian].
- El Safi Baian Maksed Salekh, 2021. *Konflikt na Blyzkomu Skhodi: polityko-kulturnyi ta bezpekovyi vymiry*. [The conflict in the Middle East: political, cultural and security dimensions], Dys. na zdobuttia nauk. stup. doktora filosofii, Kharkiv. [in Ukrainian].
- Ihoshyna Zh., 2008. Ideia vidrozhennia Arabskoho khalifatu v svitli protsesiv hlobalizatsii na Blyzkomu Skhodi. [The idea of the revival of the Arab caliphate in the light of globalization processes in the Middle East]. *Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu*. 20 (76), 113-120. [in Ukrainian].
- Ihoshyna Zh. B., 2012. *Transformatsiia arabskykh krain u konteksti protsesiv hlobalizatsii* [Transformation of Arab countries in the context of globalization processes], Odesa : Feniks. [in Ukrainian].
- Inaldzyk H., 1998. *Osmanska imperiia: klasychna doba 1300–1600* [The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600], Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
- Islam, i suchasnyi svit*, 2017. [Islam and the modern world], Navch.-metod. posib. dlia studentiv istorichnoho fakultetu / L. M. Yampolska, Kharkiv : KhNPU imeni H.S. Skovorody. [in Ukrainian].
- Islam: istoriia i suchasnist*, 2014. [Islam: history and modernity], Navch.-metod. posib. / V. I. Lubskiy, Ye. A. Kharkovshchenko, M. V. Lubska, T. H. Horbachenko, Kyiv : «Tsentr uchbovoi literatury». [in Ukrainian].
- Koran. Perevod smysla yatov i ih kratkoe tolkovanie*, 2018. [Koran, Translation of the meaning of the yats and their brief interpretation], Kiev. Assotsiatsiya musulman Ukrainyi. [in Russian].
- Kramnychna S., 2021. Zvychai arabiv do pryiniattia islamu [Customs of the Arabs before the adoption of Islam], *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny, filosofii: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh*. 6., Vinnytsia : DonNU imeni Vasylia Stusa, 435-437. [in Ukrainian].
- Latyhina N., 2016. *Islam: shliakh kriz stolittia* [Islam: a journey through the ages], Kyiv : Kyivskiy Natsionalnyi torhovo-ekonomichnyi universytet. [in Ukrainian].
- Mak-Nil V., 2020. *Pidnesennia Zakhodu* [Rise of the West], Kyiv : Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
- Skorokhod L., 2009. Polityzatsiia konfesiinoho chynnyka i fenomen politychnoho islamu v arabskykh krainakh [Politicization of the confessional factor and the phenomenon of political Islam in Arab countries], *Doslidzhennia svitovoi polityky*, 50, 43-55. [in Ukrainian].
- Khodzhin M., 2022. Relihiino-dukhovni vytoky ta istorichni umovy formuvannia suchasnoho sunito-shyitskoho konfliktu v krainakh Blyzkocho ta Serednocho Skhodu [Religious and spiritual origins and historical conditions of the formation of the modern Sunni-Shia conflict in the countries of the Near and Middle East], *Naukovi zapysky VDPNU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho Seriia: Istorii*. 39, 65-73. [in Ukrainian].
- Shevchenko A. I., Ismahilov S. V., 2010. Osoblyvosti virovchennia shyitiv-imamitiv [Peculiarities of the creed of Shiites-Imamites], *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. 2, 262-267. [in Ukrainian].
- Sheyh Usman al-Hamis, 2012. *Period iz islamskoy istorii ot konchiny Proroka do gibeli Husayna v 61 g.h.* [The period from Islamic history from the death of the Prophet to the death of Husayn in 61], Izdatelskiy dom Svet Islama. [in Russian].
- Yakubovych M., 2016. Viina vs dialoh. Yak sunitsko-shyitskyi konflikt zminiue oblychchia musulmanskoho svitu [War vs dialogue. How the Sunni-Shia conflict is changing the face of the Muslim world]. *Tyzhden*, 46 (470). [in Ukrainian].

DOGMATIC AND POLITICAL FOUNDATIONS OF THE MODERN SUNNI-SHIITE CONFLICT

Volodymyr Hazin

Doctor of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi

Abstract. *The article examines the origins and main stages of the evolution of one of the biggest contradictions that has determined the situation in the Islamic world for centuries – the Sunni-Shia conflict, which today remains a significant factor in the politics (both domestic and international) of these countries, and analyzes its political implications. In particular, the article has clarified the religious and spiritual origins of the Sunni-Shiite conflict, has carried out its historical periodization, and has determined the main political factors that influenced its evolution. The thesis is proved that the origins of the current Sunni-Shia conflict should be sought both in the historical conditions of the emergence and evolution of Islam, its religious and dogmatic foundations, and in the political situation that developed in Islamic countries during historical development. Attention is drawn to the fact that the Sunni-Shiite conflict began in the 7th century, when, as a result of the internecine struggle for power after the death of Muhammad, two main branches of Islam, Sunnis and Shiites, were formed. The fundamental religious and dogmatic difference between these directions lies in the different attitude of their representatives to tradition. Particularly, Sunnis call for strict adherence to the Koran and Sunnah, defining dissenters as "those who are wrong." In their turn, Shiites introduce into tradition, additionally to the Koran and Sunnah, the legends and sayings of the caliph Ali (Akhbar) and teachings about imams – spiritual leaders of the community. In the history of the Sunni-Shia conflict, 5 periods can be distinguished, which differ in the intensity of the intra-Islamic conflict, the influence of external factors, and politicization. The actual history of the Sunni-Shia conflict convincingly proves that political factors played a significant role in its evolution, which in different historical periods, on the one hand, influenced this conflict, on the other hand, the factor of Sunni-Shia confrontation was used by various political forces to resolve their own interests. Today, the Sunni-Shiite conflict has become an important international political factor that significantly affects both the general geopolitical situation in the Arab-Muslim region and the international policy of modern Islamic countries.*

Key words: *Sunni-Shiite conflict, Islam, Islamic world, Arab countries, politics.*

СУНІТО-ШИЇТСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КРАЇН БЛИЗЬКОГО СХОДУ: ІСТОРІЯ, ЗМІСТ І ПЕРСПЕКТИВИ

Дубінський Володимир Анатолійович

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський
e-mail: dubinskyw@kpnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0661-6802>

Анотація. У статті розглядається вплив суніто-шиїтського протистояння на ситуацію на Близькому Сході в його історичній ретроспективі. Акцентується увага насамперед на зовнішній політиці країн регіону. Особливо наголошується на ролі Королівства Саудівської Аравії та Ісламської республіки Іран, які представляють протиборствуючі сторони в цьому протистоянні. Виділяється сучасний стан суніто-шиїтського суперництва, ознаками якого є: неприйняття принципів протилежної сторони, фанатизм і заангажованість представників обох сторін, політизація сучасного ісламу. Сьогодні Саудівська Аравія та Іран, претендуючи на роль регіонального лідера, реалізують власні концепції врегулювання суперечностей між сунітами та шиїтами. Саудівська Аравія пропагує ісламську солідарність та єднання спільноти мусульман. Іран використовує гасло захисту шиїтських меншин у регіоні. У студії характеризується ситуація навколо Сирії періоду «Арабської весни», також розгляється Єменський конфлікт початку ХХІ ст. Наголошується, що подальша політизація цього протистояння є серйозною перепорою у його врегулюванні та примиренні ворогуючих сторін.

Ключові слова: Близький Схід, суніто-шиїтське протистояння, регіональний лідер, Саудівська Аравія, Іран, Сирія, Єменський конфлікт, іслам, політизація, зовнішня політика.

Постановка проблеми. В умовах трансформації міжнародної системи, котра супроводжується підвищенням її конфліктогенності, Близький Схід залишається одним із найбільш небезпечних «гарячих регіонів» світу. Складна геополітична конфігурація сил, яка була сформована історичними чинниками, релігійними та етнічними суперечностями, відсталістю та недемократичністю політичних систем – усе це на сьогодні формує гетерогенний характер регіону. Водночас зберігається ключове значення Близького Сходу для всієї світової системи міжнародних відносин, яке визначається геополітичним становищем регіону – на стику трьох континентів, покладами природних ресурсів, історико-культурним значенням як колиски людської цивілізації. За таких умов активізується боротьба за лідерство на Близькому Сході між провідними регіональними гравцями.

У цій боротьбі панівні кола арабських країн активно використовують чинник суніто-шиїтського протистояння, яке триває майже півтори тисячі років. Як бачимо, зовнішньополітична ситуація в близькосхідному регіоні демонструє, що це протистояння не лише не вирішується, але й навпаки дедалі більше загострюється через його політизацію. Особливо це стало помітним після подій «Арабської весни»,

коли в регіоні виникло відразу декілька конфліктів, зокрема в Іраку, Сирії, Йємені, Бахреїні тощо. Усі вони супроводжувалися загостренням протистояння між сунітами та шіїтами.

Усе це загалом перетворює країни Близького Сходу в зону нестабільності та перманентної конфліктності, що з одного боку негативно відображається на їхньому економічному та культурно-цивілізаційному розвитку, а з іншого боку значно ускладнює процес вироблення засад ефективної зовнішньої політики щодо цих країн.

Мета – дослідити вплив суніто-шіїтського протистояння на зовнішню політику країн Близького Сходу. З огляду на поставлену мету, завданнями статті є:

- розкрити сутність суніто-шіїтського протистояння на сучасному етапі;
- дати характеристику чиннику суніто-шіїтського протистояння в зовнішній політиці країн Близького Сходу.

Історіографічний огляд. На сьогодні гостро відчувається дефіцит спеціальних історичних праць, які досліджують сучасний стан суніто-шіїтського протистояння в країнах Близького Сходу. Серед наукових досліджень вітчизняних сходовознавців із проблематики країн Близького Сходу можемо виділити дослідження Н. Пророченко [Пророченко, 2006, с. 23-25], котра процеси модернізації і демократизації в державах Близького та Середнього Сходу розглядає через призму їхньої ісламської традиції. У статті В. Шведа, підготовленої за підсумками участі в роботі Міжнародної конференції «Затока і світ» (Ер-Ріяд, 3–5 грудня 2011 р.), розкривається низка питань, пов'язаних із зовнішньою політикою арабських монархій, насамперед Саудівської Аравії. У своїй праці науковець також звертає увагу і на роль суніто-шіїтського чинника в сучасній політиці країн Близького Сходу [Швед].

Інша вітчизняна дослідниця, Н. Латигіна аналізує вплив ісламського чинника на характер демократичних перетворень у країнах Близького Сходу [Латигіна, 2016].

Серед зарубіжних досліджень, слід відзначити монографію К. Коатс-Ульріхсена (Kristian Coates-Ulrichsen), «Небезпечна Затока: кінець упевненості та перехід до постнафтової ери» (Insecure Gulf: The End of Certainty and the Transition to the Post-Oil Era). Автор розглядає суніто-шіїтський конфлікт, як данину давній ісламській традиції, що на сьогодні має значну потенційну загрозу безпеці не лише Близькому Сходу, а й усій світовій спільноті [Coates Ulrichsen, 2011].

Однак, незважаючи на значний науковий доробок вищезазначених дослідників, з теми суніто-шіїтського протистояння сьогодні та його впливу на зовнішню політику країн Близького Сходу у вітчизняній історіографії ще немає окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи сутність суніто-шіїтського протистояння, слід зазначити, що на відміну від християнства, іслам із самого початку свого виникнення став єдиним і цілісним ученням. Про єдність мусульман говориться у Корані: «Тримайтеся за вервь Аллаха усі, і не розділяйтеся!» [Коран, 3:98], «Віруючі адже брати. Примиряйте же обох ваших братів і бійтеся Аллаха, – можливо, ви будете помилувані» [Коран, 49:10]. Однак, як підтверджує нам історичний досвід, у заснованому на вірі повсякденному житті, конфлікти через «правильність» віри практично неминучі. До того ж, жодна з релігій не може

постійно зберігати свій початковий вигляд і зазвичай, під впливом різних історичних обставин, трансформується та еволюціонує. Не був винятком також іслам.

Початки доктринальної трансформації ісламу ми спостерігаємо вже в другій половині VII ст. у період правління наступників Мухаммеда, а саме представників династій Омейядів і Аббасидів. Саме в цей час відбувається розкол прихильників ісламу на дві основні течії шиїтів і сунітів. У нашому дослідженні, не вдаючись в ісламську релігійно-духовну догматику, лише зазначимо, що головна суперечка між сунітами та шиїтами полягає в різному ставленні до традиції. Зокрема, суніти закликають до неухильного дотримання Корану і Суні. Усіх інших мусульман, які так не вважають, називають тими «хто помиляється». Як писав з цього питання один з авторитетних ідеологів сунізму Ханбаліт ал-Барбахарі, «правовірний не шукає мудрості в книгах, оскільки він відає, що від безлічі почутих історій і прочитаних книг розуму не додається. Справжній алім («хранитель справедливої віри») – той, хто додержується Корану і Суні, не потребує доказів, навіть, якщо він мало знає і мало читає» [Бартольд, 2002, с. 299]. Шиїти ж вводять у традицію, на додаток до Корану і Суні, легенди і вислови халіфа Алі (Ахбар) та вчення про імамів – духовних керівників громади.

У результаті довготривалих дискусій більшість сучасних знавців мусульманського віровчення дійшли висновку, що в догматичних вченнях сунітів і шиїтів відсутні принципові відмінності, тому причини суніто-шиїтського протистояння криються в іншому. Зокрема, на їх думку, першою причиною є неосвіченість більшості мусульман, їхнє недостатнє знання духовних основ ісламу як віровчення. Водночас ними зазначається, що «мусульмани як шиїтського, так і сунітського напрямку ... починають спілкування між собою з критики принципів і постулатів протилежної сторони. В результаті виникають непорозуміння, схожі на взаємний наклеп» [Еремеев, 1990, с. 46].

З цього приводу, відомий мусульманський теолог, шейх Мухаммад Тагі Гуммі зазначав: «Якщо ми докорінно вивчимо походження сунітів і шиїтів, то побачимо, що усі мусульмани є шиїтами, тому що вони шанують рід Пророка. В той же час усі мусульмани є сунітами, оскільки усі мусульмани вивчають Суну Пророка. Таким чином, ми усі – одночасно суніти і шиїти, кораніти і мухаммадіти» [Зину, 1992, с. 93].

Друга причина – полягає у фанатизмі та релігійній заангажованості представників обох напрямів. Вони зазвичай не допускають думки про єдність і дружбу й сприймають кожний крок на цьому шляху як «принесення в жертву свого знамена». Сьогодні спроби примирити сунітів і шиїтів здійснює громадська організація «Дарут тагріб бейнал-мезахібіл ісламія» («Організація зближення ісламських напрямів»), однак її зусилля поки не призвели до помітних успіхів [Ихсаноглу, 2013, с. 47].

Третя причина пов'язана з політизацією сучасного ісламу, а саме використанні керівництвом країн Близького Сходу, чинника суніто-шиїтського конфлікту для оправдання й ідейно – духовного обґрунтування своїх претензій на лідерство в мусульманському світі. Найбільш повно ця тенденція простежується у зовнішній політиці Королівства Саудівська Аравія (далі – КСА) та Ісламської республіки Іран (далі – ІРІ).

Саудівська Аравія на сьогодні є найбільш впливовим гравцем на Близькому Сході. Вона посідає чільне місце серед країн-експортерів нафти, знаходиться на третьому місці у світі за обсягами витрат на власну оборонну сферу тощо. На особливу увагу заслуговує специфіка релігійної ситуації в цій державі. За офіційною статистикою, 100% населення сповідують іслам і з них понад 90% є сунітами [Жданов, 2013, с. 47]. Релігійна доктрина сунізму лежить також в основі політико-правової системи КСА, що заснована на законах шаріату, які в свою чергу опираються на Коран і Сунну. Саудівська Аравія не має писаної Конституції, натомість нею застосовуються затверджені в 1992 р. «Основи політичної системи», які проголошують іслам сунітського віросповідання, державною релігією. Так, у преамбулі до цього документа зазначається, що КСА є «...суверенна арабська держава. Його релігія – іслам, Конституція – книга Всевишнього Аллаха і Сунна Його Пророка» [Saudi Arabia Constitution, р. 47]. Щодо судів, то вони, як зазначається в «Основах...», повинні застосовувати норми Ісламського шаріату «при розгляді справ згідно з Кораном та Сунною, а також законами, декретованими правителем на основі Корану та Сунни» [Saudi Arabia Constitution, р. 52]. Говорячи про сунізм у Саудівській Аравії, слід зазначити, що він історично сформувався у т.зв. ваххабізм. Ваххабізм, засновником якого вважають Муххамада Ібн Абд аль-Ваххаба (1702–1792 рр.), є найбільш аскетичною і найбільш радикальною течією сунізму [Магеррамова, 2011]. Головним гаслом ваххабізму є заперечення будь-яких новацій, тлумачення ісламського віровчення в тому вигляді, у якому її сприймав Пророк та орієнтація на раннє ісламське суспільство. Головною метою своєї діяльності ваххабіти вважають боротьбу за очищення релігії від «домішок», пов'язаних з етнічною та культурною особливістю мусульманських народів. Ваххабіти також наполягають на особливій місії КСА як батьківщини Пророка зі священними для всіх мусульман містами Меккою і Мединою.

Враховуючи всі ці чинники та проаналізувавши історичний досвід держави, можемо визначити ступінь взаємозалежності між релігією і зовнішньою політикою країни й дослідити характер відносин Саудівської Аравії із зовнішнім світом у концептуально-доктринальному та практичному вимірах. Тут мірилом впливу релігії на зовнішню політику КСА можна вважати, з одного боку, міжнародно-політичну ситуацію, з іншого боку, характер завдань, які ставить держава перед собою на міжнародній арені.

Як держава, що претендує на роль регіонального лідера, Саудівська Аравія реалізує свої зовнішньополітичні завдання в декількох площинах. Зокрема, Королівство сповідує концепцію ісламської солідарності, ліквідуючи в такий спосіб суперечності між національним та релігійним баченнями єднання спільноти мусульман. Щодо цього, директор департаменту ісламських справ МЗС КСА, посол Мухаммед Ібн Фаїз Аш-Шаріф зазначав: «Заклик до єдності спрямований на те, щоб «переплавити» ісламські і арабські держави на ширші об'єднання, призначення яких – консолідувати мусульман у межах сучасних спільнот під егідою ісламу, досягнувши таким шляхом тісної координації між ісламськими державами, ліквідувавши, за можливості мирними засобами, суперечки та розбіжності згідно з ученням ісламу, забезпечивши співпрацю зі світовою спільнотою...» [Донор экономической помощи стран Ближнего Востока].

Як бачимо тут проголошується єднання не лише окремих спільнот, а й держав. Однак по суті ідеалістичні цілі на практиці досягаються винятково прагматичними засобами, що забезпечує Саудівській Аравії отримання важелів впливу на весь ісламський світ. Так, на сьогодні КСА є найбільшим спонсором урядів і громадських організацій сунітського віросповідання. Водночас матеріальна допомога здійснюється на різних рівнях, починаючи з простих економічних вливань до фінансування релігійно-богословських організацій і внесків до ісламських інститутів або окремих держав із мусульманським населенням. Так, до фонду відновлення Лівану було пожертвовано 100 млн дол., близько 200 млн дол. надано населенню Палестини [Донор экономической помощи стран Ближнего Востока].

Поряд із цим, уряд Саудівської Аравії фінансує також цілу низку міжнародних організацій, зокрема Лігу ісламського світу [Иванов, 2015]. Окрім того, КСА найбільше серед інших ісламських держав підтримує місіонерські організації, зокрема «Всесвітню ісламську раду заклику і спасіння», «Ібрахім Ааль-Ібрахім», «Всесвітню ісламську благодійну організацію» тощо [Иксаноглу, 2013, с. 134–139].

Конфесійне суперництво часто впливає на непослідовність політики керівництва КСА у регіоні. Так, під час арабо-ізраїльського конфлікту Саудівська Аравія прогнозовано посіла антиізраїльську позицію. Однак з часом є помітною тенденція до зближення КСА з Ізраїлем через небажання обох держав до посилення шіїтського Ірану на Близькому Сході. Відомо, що Саудівська Аравія підтримала вторгнення Іраку до Ірану в 1980 р., сподіваючись, що революційний режим у Тегерані буде швидко знищено [Гулевич, 2012, с. 36]. Після подій «Арабської весни» держава протистоїть встановленню шіїтських режимів у країнах Близького Сходу, зокрема Сирії, Бахреїні, Ємені. Так, зокрема в Бахреїні за сприяння КСА було придушено повстання шіїтів, які в країні становлять майже 80%, проти сунітського уряду [Магеррамова, 2011].

У свою чергу Іран, користуючись чималим впливом, має власні амбіції щодо утвердження регіонального лідерства. Слід зазначити, що в реалізації цих планів керівництво ІРІ використовує гасло захисту представників шіїтських меншин у регіоні. На сьогодні шіїтський Іран вважається найбільшим суперником Саудівської Аравії в арабському світі. Власне через це КСА більше п'яти років не мало дипломатичних відносин з ІРІ.

Слід зазначити, що саме з Іраном пов'язують вихід суніто-шіїтського протистояння за межі окремих країн Близького Сходу на рівень зовнішньополітичного протистояння. Ісламська революція в Ірані 1979 р. спричинила активізацію діяльності шіїтського населення країн Арабського Сходу, яке усвідомило, що зміни можливі, а ісламська альтернатива західному капіталізму та радянському соціалізму не лише реально досяжна, але й ефективна. Вона також спровокувала політизацію та інтернаціоналізацію протистояння між сунітами й шіїтами. Оскільки шіїти в більшості країн ісламського світу складають найменш забезпечену частину населення, вони виявилися сприйнятливими до закликів, які лунали під час іранської революції. Починаючи з подій революції, ми простежуємо феномен т.зв. «шіїтського відродження».

Основу зовнішньої політики нинішньої ІРІ становить ідея «експорту революції», що, з одного боку, виходила з розробленої фактичним тогочасним керівництвом держави аятолою Хомейні монової шіїтської ідеології, а, з іншого боку,

стала своєрідним прикриттям геополітичних амбіцій Ірану, спрямованих на досягнення статусу регіонального лідера на Близькому Сході. Під гаслами захисту пригнічених мусульманських народів Тегеран почав вести активну діяльність у міжнародних організаціях і недержавних проєктах, основним завданням яких було об'єднання мусульман та активізація їх на боротьбу проти засилля США в Перській затоці [Алиев, 2002, с. 102].

Така зовнішня політика отримала в регіоні широку міжнародну підтримку саме з боку шіїтів, оскільки вони в більшості країн ісламського світу складали найбільш безправну частину населення, і тому виявилися сприйнятливими до закликів, які лунали під час іранської революції.

Уперше чинник протистояння з сунітами Іран намагався використати у війні з Іраком (1980 – 1988 рр.). Однак у цій важкій і кровопролитній для обох ворогуючих сторін війні, «шіїтський чинник» не виправдав очікувань іранського керівництва. На початку Іран розраховував на те, що шіїти Іраку не підтримають тиранії режиму С. Хусейна і закликав до його повалення. Однак подальший перебіг подій продемонстрував, що шіїтська община Іраку здебільшого підтримала політику Багдада, виступивши на захист своєї країни від вторгнення іранських військ. Пояснення цьому ми віднаходимо в тому, що ті успіхи, які досягнула панівна в тодішньому Іраку партія БААС в розвитку економіки, дозволили шіїтам значною мірою інтегруватися в економічне життя країни. Окрім цього, підвищився життєвий рівень населення, що сприяло зростанню авторитету цієї політичної сили серед шіїтського населення Іраку [Arsal in the Crosshairs: The Predicament of a Small Lebanese Border Town, 2016].

Не сприяло шіїтській пропаганді в Іраку і створення ІРІ в роки ірано-іракської війни Вищої ради ісламської революції в Іраку (ВІРІ). Спочатку передбачалося, що Рада діятиме як тимчасовий уряд у м. Басра, у разі його захоплення. Однак згодом від цієї ідеї довелося відмовитися через її непопулярність серед іракського населення [Jeneau, 2016, p. 647].

У період «Арабської весни» ми помічаємо новий етап загострення суніто-шіїтського протистояння в регіоні. У цей період основними протиборчими сторонами стали Саудівська Аравія та Іран, а основним фронтом політичної боротьби між ними стала Сирія, на території якої відбувається повномасштабний конфлікт. ІРІ за допомогою бійців Корпусу вартових ісламської революції і бойовиків ліванського радикального руху Хезболла стала на захист шіїтського режиму президента Башара Асада. КСА почала посідати протилежну позицію, виступаючи проти уряду Башара Асада та вимагаючи його повного відсторонення від влади [Иванов, 2015].

В інших конфліктах, які відбуваються на Близькому Сході, КСА та ІРІ, теж мали протилежні позиції. Наприклад, в Афганістані Іран протистояв Талібам і Аль Каїді, хоча вони, як і Іран, є прихильниками шіїтського напрямку. У свою чергу Саудівська Аравія навпаки активно підтримувала названі угруповання. В Іраці та Лівані також відбуваються часті сунітсько-шіїтські конфлікти, у яких ІРІ та КСА також захищають різні сторони конфлікту.

Серед цих подій особливо слід виділити Єменський конфлікт між хуситами (повстанцями) із шіїтського руху Ансар Аллаха, яких підтримував Іран, та урядовими військами, який розпочався у 2004 р. Тут слід зазначити, що КСА та ІРІ

мали свої інтереси в Ємені ще задовго до війни, однак саме загострення та військові дії припали на період 2009 – 2011 рр., коли переговори щодо ядерної програми ІРІ успішно завершувалися [Иран в мировой политике, 2017, с. 240].

У зв'язку із посиленням позицій хуситів в Ємені, президент А. Салех змушений був піти у відставку, передаючи повноваження віце-президенту М. Хаді. Однак така зміна влади не влаштувала єменських шиїтів, які бажали бачити очільником держави Ансара Аллаха. Усе це змусило КСА втрутитися в цей конфлікт. Очолювана Саудівською Аравією коаліція військ арабських країн здійснила інтервенцію в Ємен [Dr. Diwan Taskheer Khan, 2017, р. 33]. ІРІ, у свою чергу, засудила дії Саудівської Аравії та країн Перської затоки, а також спростувала їхню тезу про законність зовнішнього втручання в Ємен [Dr. Diwan Taskheer Khan, 2017, р. 45].

Зі свого боку лише зазначимо, що збереження контролю над Єменом для КСА мало стратегічно важливе завдання. Керманичі цієї країни побоювалися, що єменський конфлікт, який на той час набув великого масштабу, може поширитись і на територію Саудівської Аравії. Зокрема, це стосувалося розташованої на сході країни провінції Єш-Шаркія, на якій переважна більшість жителів були за своїм віросповіданням шиїтами. Разом із цим, для Саудівської Аравії було надзвичайно важливим збереження контролю над транзитними потоками нафти в зоні Баб-ель-Мандебської протоки, що з'єднує Червоне море з Аденською затокою, через яку проходить 15% світового нафтового транзиту. Слід також зауважити, що основний трафік нафти через Перську протоку здійснюється із Саудівської Аравії, Кувейту і Катару в Європу, і його перекриття з боку Ірану позбавило б ці країни можливості експортувати нафту в Західну Європу [Иран в мировой политике, 2017, с. 123].

КСА також прагнула ліквідувати і військово-стратегічний вплив ІРІ, який зміцнював власні позиції в Ємені. Проте подальший перебіг подій продемонстрував, що всі ці спроби виявилися марними. Іран використовував єменський конфлікт для розширення свого геополітичного і регіонального впливу. Взявши під контроль Ємен, ІРІ поставила собі за мету, забезпечити вихід до Червоного моря та встановити контроль над Баб-ель-Мандебською протокою. Це дозволило Ірану разом із уже встановленим контролем над Ормузькою протокою, повністю контролювати весь нафтовий транзит, який іде із країн Перської затоки [Iran: Exporting the Revolution].

Висновки. Таким чином, на сьогодні чинник суніто-шиїтського протистояння (неприйняття принципів і постулатів протилежних сторін, фанатизм і релігійна заангажованість представників обох напрямів, політизація сучасного ісламу) відіграє дедалі більшу роль у зовнішній політиці країн Близького Сходу. Основними країнами, які найбільше використовують його у своїй зовнішній політиці, є Саудівська Аравія та Іран. З огляду на аналіз історичних подій у країнах Близького Сходу, констатуємо подальшу політизацію цього конфлікту, що зрештою є серйозною перепорою у його вирішенні та примиренні ворогуючих сторін. Крім того, цей конфлікт негативно впливатиме і на загальну зовнішньополітичну ситуацію в близькосхідному регіоні, спонукаючи до дедалі більшої радикалізації суспільних настроїв у країнах.

У сучасних умовах російської-української війни, коли вектор зовнішньої політики нашої держави повертається до Близькосхідного регіону, керівництву

України необхідно виступити з низкою зовнішньополітичних ініціатив, спрямованих на зниження рівня політизації суніто-шиїтського конфлікту та примирення сторін ворогів як «третьої сторони». Це сприятиме, з одного боку, зміцненню відносин між Україною і країнами Близького Сходу, з другого боку, зростанню зовнішньополітичного авторитету нашої держави.

Список використаних джерел та літератури

- Алиев, А., 2002. *Иран vs Ирак: история и современность*, Москва: МГУ.
- Бартольд, В., 2002. *Работы по истории ислама и Арабского халифата*, Москва.
- Гулевич, В., 2012. Ирано-саудовское противостояние в регионе Персидского залива, *Международная жизнь*, 2.
- Донор экономической помощи стран Ближнего Востока [Электронный ресурс]: http://www.mir_geo.ru/blizh_vosto/s/ekono/dono_ekon_pomo
- Еремеев, Д., 1990. *Ислам: образ жизни и стиль мышления*, Москва: Политиздат.
- Жданов, Н., 2013. *Исламская концепция миропорядка*, Москва: Международные отношения.
- Зину, М., 1992. *Столпы ислама и веры*, Москва.
- Иванов, С., 2015. Суннитско-шиитская бойня: кто ее провоцирует? *Интернет-журнал «Новое Восточное Обозрение»* [Электронный ресурс]: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1391004840>.
- Иран в мировой политике. XXI век*, 2017, Москва: РАН, Издатель Воробьев А.В.
- Ихсаноглу, Э., 2013. Исламский мир в новом веке. *Организация Исламского сотрудничества*: монография, Москва: ИВ РАН.
- Коран. *Перевод смысла ятов и их краткое толкование*, 2018. Киев: Ассоциация мусульман Украины.
- Латигіна, Н., 2016. *«Ислам: шлях крізь віки»*, Київ: Київський Національний торгово-економічний університет.
- Магеррамова, Ю., 2011. *Вплив релігійного чинника на формування зовнішньої політики саудівської Аравії* [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_10_7
- Пророченко, Н., 2006. Ислам як фактор формування ставлення арабо-мусульманського суспільства до глобалізаційних потоків сучасності. *Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізаційних потоках сучасності: між відторгненням і залученням*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., Київ: ІСЕМВ НАН України.
- Швед, В. Міжнародний форум «Затока і світ»: погляд з України. *Ислам в Україні* [Електронний ресурс]: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/mizhnarodniy-forum-zatoka-i-svit-poglyad-zukrayini>
- Iran: Exporting the Revolution. Retrieved from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP81B00401R000500100001-8.pdf>
- Coates Ulrichsen, K., 2011. *Insecure Gulf: The End of Certainty and the Transition to the Post-Oil Era*, New York: Columbia University Press.
- Arsal in the Crosshairs: The Predicament of a Small Lebanese Border Town*, 2016. Beirut – Brussels, Crisis Group Middle East Briefing, 46. Retrieved from: <https://www.refworld.org/pdfid/56cd70e64.pdf>.
- Dr. Diwan Taskheer Khan, 2017. Mu'tazilaism: An Introduction to Rationality in Islam. *International Journal of Engineering and Applied Sciences*, 4 (10). Retrieved from: https://www.ijeas.org/download_data/IJEAS0410018.pdf.
- Jeneau, T. 2016. Iran's policy towards the Houthis in Yemen: a limited return on a modest investment, *International Affairs*, 92 (3), Oxford.
- Saudi Arabia, Constitution. Retrieved from: https://www.servat.unibe.ch/icl/sa__indx.html

References

- Aliiev, A., 2002. *Iran vs Irak: istoriya i sovremennost [Iran vs Iraq: history and modernity]*, Moskva: MGU. [in Russian].
- Arsal in the Crosshairs: The Predicament of a Small Lebanese Border Town*, 2016. Beirut – Brussels, Crisis Group Middle East Briefing, 46. Retrieved from: <https://www.refworld.org/pdfid/56cd70e64.pdf> [in English].

Bartold, V., 2002. *Raboty po istorii islama i Arabskogo halifata* [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate], Moskva. [in Russian].

Iran: Exporting the Revolution. Retrieved from: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP81B00401R000500100001-8.pdf> [in English].

Coates Ulrichsen, K., 2011. *Insecure Gulf: The End of Certainty and the Transition to the Post-Oil Era*. New York: Columbia University Press. [in English].

Donor ekonomicheskoy pomoshti stran Blizhnego Vostoka [Donor of economic aid to countries of the Middle East]. Retrieved from: http://www.mir_geo.ru/blizh_vosto/s/ekonono_dono_ekon_pomo [in Russian].

Dr. Diwan Taskheer Khan, 2017. Mu'tazilism: An Introduction to Rationality in Islam. *International Journal of Engineering and Applied Sciences*, 4 (10). Retrieved from: https://www.ijeas.org/download_data/IJEAS0410018.pdf [in English].

Eremeev, D., 1990. *Islam: obraz zhizni i stil myshleniya* [Islam: way of life and style of thinking], Moskva: Politizdat. [in Russian].

Gulevich, V., 2012. *Irano-saudovskoe protivostoyanie v regione Persidskogo zaliva* [Iran-Saudi confrontation in the Persian Gulf region], *Mezhdunarodnaya zhizn*, 2. [in Russian].

Ihsanoglu, E., 2013. *Islamskiy mir v novom veke. Organizatsiya Islamskogo sotrudnichestva: monografiya* [The Islamic world in the new century. Organization of Islamic Cooperation], Moskva: IV RAN. [in Russian].

Iran v mirovoj politike. XXI vek, 2017. Moskva: RAN, Izdatel Vorobev A.V. [in Russian].

Ivanov, S., 2015. *Sunnitsko-shiitskaya bojnya: kto ee provociruet?* [Sunni-Shiite massacre: who is provoking it?], Internet-zhurnal «Novoe Vostochnoe Obozrenie». Retrieved from: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1391004840> [in Russian].

Jeneau, T., 2016. Iran's policy towards the Houthis in Yemen: A limited return on a modest investment, *International Affairs*, 92 (3), Oxford. [in English].

Koran. Perevod smysla yatov i ih kratkoe tolkovanie, 2018. Kiev: Associatsiya musulman Ukrainy. [in Russian].

Latyhina, N., 2016. «Islam: shliakh kriz viky» [«Islam: the way to hell»], Kyiv: Kyivskiy Natsionalnyi torhovo-ekonomichnyi universytet. [in Ukrainian].

Mahieramova, Yu., 2011. *Vplyv relihiinoho chynnyka na formuvannya zovnishnoi polityky saudivskoi Aravii* [The influence of a religious official on the formation of the foreign policy of Saudi Arabia]. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_10_7 [in Ukrainian].

Prorochenko, N., 2006. *Islam yak faktor formuvannya stavlennia arabo-musulmanskoho suspilstva do hlobalizatsiinykh potokiv suchasnosti* [Islam as a factor in shaping the establishment of Arab-Muslim marriage to the globalization flows of today], *Sotsiokulturne seredovyshe krain Azii i Afryky v hlobalizatsiinykh potokakh suchasnosti: mizh vidtorhnenniam i zaluchenniam: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf.*, Kyiv, 16 ber. 2006. Kyiv: ISEMV NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Saudi Arabia Constitution. Retrieved from: https://www.servat.unibe.ch/icl/sa_indx.html [in English].

Shved, V. *Mizhnarodnyi forum «Zatoka i svit»: pohliad z Ukrainy* [International forum «Zatoka and Light»: a view from Ukraine], *Islam v Ukraini*. Retrieved from: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/mizhnarodnyi-forum-zatoka-i-svit-poglyad-zukrayini> [in Ukrainian].

Zhdanov, N., 2013. *Islamskaya koncepciya miroporyadka* [Islamic concept of world order], Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].

Zinu, M., 1992. *Stolpy islama i very* [Pillars of Islam and Faith], Moskva. [in Russian].

**SUNNI-SHIITE CONTROVERSY AS A FACTOR OF INFLUENCE IN THE FOREIGN
POLICY OF THE COUNTRIES OF THE MIDDLE EAST:
HISTORY, CONTENT AND PERSPECTIVES**

Volodymyr Dubinskyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Worldwide History,

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilskyi

Abstract. *The article analyses the impact of the Sunni-Shiite confrontation on the conflict in the Middle East in its historical retrospective. The emphasis is made primarily on the foreign policy of the countries of the region. Particular attention is paid to the role of the Kingdom of Saudi Arabia and the Islamic Republic of Iran, which represent the opposing sides in this confrontation. The author highlights the current state of Sunni-Shiite rivalry, which is characterized by: rejection of the principles of the opposite side, fanaticism and bias of representatives of both sides, and politicalisation of modern Islam. Nowadays, Saudi Arabia and Iran, claiming to be regional leaders, are implementing their own concepts of solving the conflicts between Sunnis and Shiites. Saudi Arabia promotes Islamic solidarity and unity of the Muslim community. Iran uses the slogan of protecting Shiite minorities in the region. The study provides an overview of the situation around Syria during the Arab Spring and also examines the Yemeni conflict of the early 21st century. It is emphasized that further politicization of this conflict is a serious obstacle to its resolution and reconciliation of the warring parties.*

Key words: *Middle East, Sunni-Shiite confrontation, regional leader, Saudi Arabia, Iran, Syria, Yemeni conflict, Islam, politicization, foreign policy.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.45-46.23>
УДК [005.5:061:519.22/.25]:001.63(477)«18/19»

ДІЯЛЬНІСТЬ ТАВРІЙСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА В ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ СТАТИСТИКИ (КІНЕЦЬ XIX ст. – 1918 р.)

Ліневич Геннадій Казимирович

пошукач,

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, м. Київ

e-mail: frp@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0007-5078-0817>

Анотація. В статті розглянута діяльність Таврійського губернського земства в галузі сільськогосподарської статистики. Показано, що земські статистики губернії у роботах з поточної та описової статистики виконували завдання з вивчення місцевого клімату і ґрунтів, отримання та уточнення карт ґрунтів, вивчення поточного стану та тенденцій розвитку галузей землеробства і тваринництва. Діяльність статистиків статистичного бюро Таврійського губернського земства з вивчення місцевого господарства поділено на два окремих етапи: етап описової статистичної діяльності у вивченні сільського господарства (1884 – 1888), етап поточної сільськогосподарської статистики (1898 – 1918). Різноманітні дослідження земських статистиків були важливими для вирішення завдань сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX ст. – перших десятиліть XX ст. У першому періоді земські статистики Таврійської губернії розробили карти ґрунтів губернії, отримали висновок про достатність, але сильну нерівномірність, річних опадів для ведення землеробства у губернії, вивчили клімат у повітах та встановили його тип, виявили факт спаду тонкорунного вівчарства, показали пряму залежність між відсотком ріллі та щільністю населення, наявність виснаження земель у губернії та отримали, що посів є результатом дії факторів ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу та ін. У другому періоді земські статистики за поділом території губернії на райони за географічними ознаками виявили важливі закономірності у розподілах посівів зернових культур, уточнили карти ґрунтів губернії, виконали аналіз динаміки урожайності основних вирощуваних культур за десятирічний період, що дозволило отримати тенденції розвитку форм господарства, підтвердити наявність виснажених ґрунтів у повітах та позитивних впливів від уведених покращень обробки ґрунту, покращень при сіянні.

Ключові слова: сільськогосподарська статистика, Таврійська губернія, земство, урожайність, системи рільництва, оціночно-статистичні роботи.

Постановка проблеми. З другої половини XIX ст. великого значення для господарства України набули галузеві статистичні дослідження. Зважаючи на отримані теоретичні здобутки вітчизняних науковців-статистиків, статистичну діяльність галузевих міністерств та Центрального статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ російської імперії губернські земства теж розпочали власні статистичні дослідження, які сприяли вивченню місцевих умов ведення

господарства, виконанню конкретних практичних завдань, організації статистичного обліку у веденні господарства, вирощуванні та отриманні сільськогосподарської продукції. Видатні результати, отримані земськими статистиками статистичного відділення Чернігівської губернії, надихнули земства інших губерній території сучасної України до створення власних статистичних органів на подібних наукових основах, новітніх на той час. Досвід та здобутки впровадження земськими статистичними органами у сільськогосподарську практику статистичної методології мали вагомий роль у розвитку аграрної науки, у становленні та розвитку методики дослідної справи, економічного оцінювання результатів сільськогосподарської діяльності. Проте недостатнє вивчення статистичної діяльності губернських земств для потреб сільського господарства і, зокрема, статистичної діяльності земства Таврійської губернії наприкінці XIX ст. – у перших десятиріччях XX ст., зумовило актуальність дослідження. Вивчення становлення та розвитку статистичної дослідницької діяльності земств також надає безцінний досвід можливих підходів для побудови дослідницької діяльності сучасних органів самоврядування.

Мета – дослідити статистичну діяльність земства Таврійської губернії для потреб місцевого сільського господарства та визначити її роль для розвитку аграрної науки наприкінці XIX ст. – 1918 р.

Історіографічний огляд. Частина виявлених джерел за предметом дослідження – статті та повідомлення, присвячені загальній діяльності земства Таврійської губернії. В них розглядаються просвітницькі, медико-санітарні, культурні, економічні аспекти діяльності губернського земства. В них також виявлена деяка інформація про діяльність земської статистичної служби, проте дослідників переважно цікавив спадок та загальна діяльність губернських земств, їхні дослідження не стосувалися внеску земських статистиків у вирішення сільськогосподарських завдань.

За тематичним спрямуванням історичні дослідження за проблемою поділяються на такі, що висвітлюють загальні питання статистичної діяльності губернського земства та методологічні здобутки земських статистиків, отримані в результаті виконання статистичних робіт. За обсягом інформаційного насичення можна виділити: повідомлення довідкового характеру; статті про загальну статистичну діяльність Таврійського губернського земства. Уся сукупність праць, в яких розглядаються різні аспекти теми дослідження поділяється на два окремих хронологічних періоди: публікації кінця XIX ст. – початку XX ст. (до 1917 р.), що подають найбільш достовірну інформацію про діяльність статистичного бюро Таврійського губернського земства, та наукові публікації пострадянського періоду, в яких вивчається різні аспекти діяльності губернських земств, що викликано розвитком наукової думки в роки української незалежності.

Перший період характеризують видання губернського земства з інформацією про діяльність статистичного бюро. Видання, де опубліковані статистичні описи повітів губернії, сільськогосподарські огляди та дві «Пам'ятні книги Таврійської губернії» містять дані про результати статистичних досліджень земських статистиків губернії в галузі сільського господарства. Повідомлення [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 60], доповіді губернських земських зібрань [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 137], журнали засідань [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 147] та відповідні постанови [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 117], [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1. Спр. 143], [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1.

Спр. 158] що містяться в архівних матеріалах, вказують обставини діяльності, загальні плани і результати робіт статистичного бюро Таврійського губернського земства. У доповідях про діяльність губернського статистичного бюро повідомляється про особливості виконання статистичних робіт (подвірних переписів повітів, відповідних комбінаційних підрахунків, ґрунтознавчого дослідження для виділення уточнюючої оціночної місцевості, складення докладних ґрунтових карт повітів, оціночних досліджень по основним зерновим та спеціальним сільськогосподарським культурам).

З видань цього періоду велике значення мають узагальнюючі роботи та довідкові видання, серед яких виділили роботу Велецького С.Н. «Земська статистика. Довідкова книга із земської статистики у двох частинах» [Велецький, 1899] та видання під редакцією М.М. Морачевського «Землеробський центр та південь Європейської Росії» [Землеробський центр..., 1911], де показані основні методологічні принципи земських статистичних досліджень та наведено узагальнену характеристику регіону. Статистичні описи та огляди як окремих повітів, так і всієї губернії, виконані і опубліковані статистичним бюро впродовж усього часу існування, містять результати статистичних робіт з вивчення місцевого господарства.

У другому хронологічному періоді наявні наукові публікації, в яких історики науки Бобков В.В. [Бобков, 2003], Макієнко О.А. [Макієнко, 2003], Петров О.О. [Петров, 2004] та ін. намагалися неупереджено аналізувати етапи розвитку галузевої наукової думки. В їхніх дослідженнях вивчається загальний розвиток статистичних органів Таврійської та сусідньої, Херсонської, губерній, земських досліджень у галузі демографії та краєзнавства.

Історіографічний аналіз наукових джерел показав відсутність окремого дослідження за даною темою. Наявні публікації обмежуються переважно загальними питаннями розвитку земських інституцій або розглядають питання вивчення у земських статистичних дослідженнях галузей демографії, краєзнавства.

Виклад основного матеріалу. На середину XIX ст. в країні виконувалися статистичні дослідження багатьма державними органами. Збиралися та оброблялися статистичні дані галузевими міністерствами, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством державного майна, Генеральним штабом. Було створено Статистичне відділення при Міністерстві внутрішніх справ та підпорядковувані йому губернські, обласні та міські Статистичні комітети (1852 р. Статистичне відділення було перетворене на Статистичний комітет, а 1858 р. Статистичний комітет – у Центральний статистичний комітет [Єлісєєва, 1990]). Міністерство внутрішніх справ уводило до статистичної звітності нові показники, що стосувалися господарського життя населення та сільського господарства, й у 1881 р. Центральний статистичний комітет вперше зібрав і опрацював дані із статистики землекористування з урахуванням розподілу ріллі під різні посіви, а з 1883 р. розпочав статистику врожаїв [Ліневич, 2023]. Від 1881 р. статистичні відомості щодо урожаїв збирав також Департамент землеробства і сільської промисловості Міністерства землеробства та державного майна, але дані стосувалися урожайності вирощуваних культур на надільних та приватновласницьких землях і число кореспондентів цього відомства було невеликим, що обумовлювало часту нестачу та неточність даних.

Уведені «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864) земства [Слісєєва, 1990], як органи місцевого самоврядування, мали опікуватися питаннями продовольства для місцевого населення, місцевим господарством та ін. Джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які збирали з урахуванням вартості нерухомого майна, його доходності. Для отримання відповідних даних земства потребували й такі відомості про господарства, які не отримували Центральний статистичний комітет та інші відомства (підтвердженням цього є і видана Таврійським губернським статистичним комітетом «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» [Пам'ятна книжка..., 1867], яка не містила відомостей про сільське господарство регіону). Крім того, публікація державних статистичних даних іноді затримувалася на декілька років. Тому земства стали утворювати власні статистичні органи, а потреба одержання достовірних, високої точності результатів робіт, розпочатих земством, привела до задачі вивчення господарського життя губерній, стану та перспектив розвитку сільського господарства. Тому земські статистичні роботи не обмежувалися визначенням цінності та дохідності земель. Видатних успіхів у статистичному вивченні власного краю та розробці відповідної методології з використанням вибірових досліджень досягли земські статистики Чернігівської губернії, які започаткували «чернігівський» тип земської статистики. За їхнім зразком та з урахуванням місцевих особливостей створили статистичні органи земства Полтавської, Херсонської губерній, які теж діяли суворо дотримуючись наукових основ.

В.В. Бобковим виявлено, що перші спроби статистичних досліджень Таврійським губернським земством відбулися у середині 1870-х років [Бобков, 2003], тобто майже в ті часи, коли відбувалися перші спроби статистичних робіт земств Чернігівської, Полтавської, Херсонської губерній. В Таврійській губернії теж вирішили створити програму збору відомостей, проте фахівців-статистиків не запросили, програму складала управа самостійно, вона ж мала збирати і потрібні відомості. За С.М. Велецьким [Велецкий, 1899] на 1879 р. управа ще займалася розробкою програми для опису губернії.

Нарешті 1882 р. у Мелітопольському повіті запросили у губернського зібрання зробити подвірний перепис у повіті й 1883 р. земській управі було доручено провести відповідні роботи. До виконання робіт управа залучила губернського статистика О.О. Браунера та проф. О.С. Постникова.

У січні 1884 р. губернським зібранням було створене статистичне бюро для збирання відомостей експедиційним шляхом та виконання статистичних робіт [Пам'ятна книжка..., 1889], а також виділено на роботи аж 10000 руб. [Бобков, 2003]. Керувати бюро запросили статистика К.А. Вернера. Тому статистичне бюро у 1884 – 1887 рр. профінансувало та організувало проведення подвірного перепису повітів.

Першим обстежили Мелітопольський повіт (1884). Статистики бюро залучили й відомості з офіційних державних видань [Пам'ятна книжка..., 1889]. Все разом дозволило отримати доволі повний опис повіту. До запитань, що опрацьовувалися статистиками бюро, входили запитання щодо вирощуваних культур, їхньої урожайності, площі, ґрунту, зрошення, клімату, розподілу земель за угіддями та ін. [Вернер, 1885]. Результати опублікували у виданні «Статистичні таблиці про господарський стан селищ Мелітопольського повіту» [Вернер, 1885].

1885 р. статистики бюро приступили до опису наступних повітів губернії й до 1887 р. (подібно до методики сусідньої Херсонської губернії) виконали опис губернії за повітами (Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський, Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський) [Пам'ятна книжка..., 1889] та опублікували результати [Збірник статистичних відомостей..., 1885 – 1887]. В описах першими розглядалися кліматичні фактори, а саме: середня температура за місяцями та порами року на основі даних від 12 кліматичних станцій губернії, які мали накопичених вимірів за періоди від 4 років (Мелітополь) до 52 років (Севастопіль) [Пам'ятна книжка..., 1889]. Далі порівнювалися території губернії за температурними режимами. Наводилися дані про час та кількість опадів з наголошенням, що це є критично важливим для губернії внаслідок сильного впливу на врожаї високих температур влітку й відсутності повноводних річок. Далі на основі вимірів у 8 місцях повіту надавався розподіл середніх значень опадів у повітах в мм за місяцями і порами року та наводилися дані про вітри. За аналізом кліматичних даних, як і земські статистики сусідньої Херсонщини, які довели критичність розподілу опадів, статистики Таврійського губернського земства показали, що кількість річних опадів у губернії достатня для ведення землеробства, але за порами року опади розподіляються надто нерівномірно. Групування відбувалося за верствами населення (селянські господарства) та категоріями потужності господарств, відповідними площі землі, що оброблялася.

У господарській діяльності Таврійської губернії пріоритетне місце на кінець 1870-х років займало вівчарство. Але вже у 1880-ті рр. високі ціни на хліб та побудова залізної дороги сприяли швидкому розвитку рільництва, яке вимагало багато робочої худоби. За даними, зібраними статистиками, було встановлено, що ці події викликали у губернії на початок 1880-х рр. спад тонкорунного вівчарства [Пам'ятна книжка..., 1889].

У 1887 р. додатково під час виконання робіт у Ялтинському повіті бюро намагалось дослідити приватновласницькі господарства використовуючи, як експедиційний метод, так і опитування за допомогою розсилання спеціальних опитувальників. Було відвідано 65 маєтків та отримано 142 відповіді за опитувальниками [Вернер, 1887], що дозволило розглянути й цю категорію.

Також у 1887 р. за статистичним матеріалом, отриманим з робіт з подвірного обстеження 1884 р. у Мелітопольському повіті, бюро опублікувало статистичний опис К. Вернера, С. Харизоменова «Селянське господарство у Мелітопольському повіті» як додаток до тому I «Збірки статистичних відомостей по Таврійській губернії» [Збірка статистичних відомостей..., Том I, Вип. II., 1887]. В описі статистики вказали, що подвірне групування полегшувало аналіз, проте висувало багато нових запитань, що не підлягали вивченню за допомогою групування по поселенням та общинам. Вони навели загальну характеристику території повіту та його ґрунтів, середні величини річної, місячної та сезонної температури (за двома точками вимірювання), що дозволило показати, що клімат повіту степовий континентальний. Зібрані дані про опади та коливання температур у повіті дозволили підтвердити недостачу вологи. Дані щодо вивчення сприяння або ні погодних умов на збір урожаю за 1867 – 1885 рр., використана класифікація рівнів урожаю привели статистиків бюро до заключення про ненадійність культури ярої пшениці для повіту. При розгляді розподілу земель за угіддями вони виявили пряму

залежність між відсотком ріллі та щільністю населення. Все це дозволило статистикам викласти ґрунтовний висновок: посів є результатом дії таких факторів, як земля, робоча сила, худоба, оборотний капітал та ін., за відсутності промислів розмір посівної площі може бути показником економічної сили господарства [Збірка статистичних відомостей..., Том I, Вип. II, 1887.].

Опубліковані бюро результати статистичного обстеження повітів губернії показали розподіл земель за угіддями та видом посівів, розміри ріллі у різних категорій селян, використовуваний інвентар, діючі системи господарства, врожайності основних культур, середню гущину посіву та його час тощо. В них було виявлено, що посіви зернових культур переважали майже у всіх повітах і рільництво стало основним видом діяльності у селян. На 1888 р. статистики встановили розподіл посівної площі у землевласників та селян за культурами у повітах губернії та районах повітів, що підтверджувався місцевими ґрунтовими і кліматичними умовами [Пам'ятна книжка..., 1889]. Вони показали наявність виснаження земель внаслідок перевищення оранки над допустимою нормою розорювання, відсутності правильної сівозміни, впливу малоземелля у материковій частині та наявності тривалого посівного періоду й короткого для збору врожаю. Опубліковані Центральним статистичним комітетом (1873 – 1877) та Департаментом землеробства і сільської промисловості дані про врожайність основних вирощуваних зернових у губернії (жито, озима та яра пшениця, ячмінь, овес) статистики порівнювали з власними даними. Власні дані виявилися більш точними і за ними обрахували середні врожаї у 1881-1888 рр. та їх коливання у різних повітах й отримали, що середня врожайність усіх культур спадала по напрямку із сходу на захід на материку та з півдня на північ у Криму (відповідно розподілу ґрунту і вологи по території губернії) [Пам'ятна книжка..., 1889].

При вивченні стану спеціальних культур у губернії статистики проаналізували розвиток тютюнництва за 1856 – 1887 рр. та зробили висновок про швидкий розвиток галузі, сильний вплив погодних коливань, ціни та попиту, а також розміру врожаю у попередній рік, й показали, що, не зважаючи на значні погодні коливання, врожаї тютюну у середньому зростали. Пояснили це тим, що під культуру відводилися кращі ділянки.

Виконавши описи повітів губернії статистичне бюро розпочало роботи з поточної статистики поєднуючи експедиційний метод та розсилку добровільним кореспондентам опитувальників. Першою за результатами робіт з поточної статистики вийшла «Збірка за поточною статистикою за 1887 – 1888 рік» [Збірка..., 1888].

Разом з цією роботою статистики бюро виконували узагальнюючий аналіз даних, зібраних у повітах у 1884-1887 рр., із залученням даних від Головної фізичної обсерваторії, Центрального статистичного комітету, Департаменту землеробства та сільської промисловості, галузевих міністерств та ін. Результати аналізу були опубліковані 1899 р. у виданні «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» [Пам'ятна книжка..., 1889].

Книжка мала структуру з 7 розділів, що відповідала побудові описів губернії за чернігівським типом земської статистики. Перший розділ «Статистика території» містив відомості про географію території, ґрунти, зрошення, клімат. Другий розділ «Статистика населення» мав відомості про історичні, демографічні, освітні аспекти,

організацію медицини в губернії. У третьому розділі «Статистика землевласництва та землекористування» аналізувалися форми та розподіл земельної власності. Четвертий розділ «Статистика сільського господарства» містив загальний аналіз землеробської діяльності та скотарства. Розділ «Спеціальні культури» містив аналіз галузей тютюнництва, виноградарства, садівництва виноробства, городництва, як важливих промислів для губернії. Останні розділи «Промисловість і торгівля», «Громадське господарство» мали загальні відомості про промисловість і торгівлю, витрати та доходи губернії у 1878 – 1887 рр. У кінці видання містився список поселень і селищ всієї губернії [Пам'ятна книжка..., 1889].

Не зважаючи на вагомі результати земських статистичних робіт впродовж 1884 – 1887 рр., губернській земській управі не вдалося узгодити будь-який план робіт на новий, 1888 рік, із губернським статистичним комітетом. Тому земське зібрання вирішило закрити статистичне бюро [Державний архів, ф. 60, оп. 1, д. 65, л. 12-13], що стало причиною припинення статистичних робіт земства на доволі тривалий термін.

З 1899 р. у губернії відновили роботу статистичного бюро, але бюро тепер мало виконувати дослідження лише з поточної статистики. Сільськогосподарський огляд губернії за 1899 – 1908 рр. вже базувалися на даних кореспондентів бюро [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Результати оглядів з поточної статистики видавалися у вигляді збірників. У 1899 р. вийшов перший збірник під редакцією С. Блеклова. Огляд 1900 р. був відредагований В. Завадським, 1901 – 1903 рр. – О. Неручевим, 1904 р. – Б. Волковим, з 1905 р. – М.Є. Бененсоном. Всі вказані особи керували розробкою програм, збиранням і опрацюванням отриманих даних.

Питання про пропорції посівів статистики бюро, як і інші земські статистики, відносили до найважливіших питань поточної статистики та вказували, що розгляд даних про площі, зайняті певними зерновими культурами, є необхідним, оскільки розподіл посівної площі за культурами характеризує загальний напрямок господарства, тенденція заміни однієї культури іншою вказує на перехід від деякої системи рільництва до іншої. Більш того, розподіл посівної площі дає розуміння майже всього устрою господарства. Статистики бюро також вказували, що цінність даних з поточної статистики тим більша, чим ближче співвідношення груп господарств різної потужності за даними до дійсного їх співвідношення [Сільськогосподарський огляд..., 1911], [Землеробський центр..., 1911].

Часта зміна програм поточної статистики у бюро (мабуть внаслідок раптової та частоті зміни завідувачів і відповідальних виконавців) стала причиною не отримання потрібних величин за ряд років, але важливим елементом, який одержали, була пропорція культур. Для Симферопольського, Перекопського та Бердянського повітів получили пропорції культур із даних суцільного перепису (перші два повіти – 1900 р., третій – 1904 р.). Далі для повітів порівнювали дані дослідження і поточної статистики за відповідними роками, узявши зведені дані для основних вирощуваних культур. Результат порівняння статистики отримали задовільний, відміна джерел (різнохарактерних) доволі слабо відобразилася на результатах розподілу посівів. Оскільки за 1901 – 1902 рр. відомості були відсутні, а з 1903 р. програма збирання даних стала однотиповою, а склад кореспондентів цих років був доволі стабільним, то для докладного аналізу брали відомості за 1903 – 1908 рр. В результаті отримали, що посіви зернових у селян в ці роки у всіх повітах займали майже всю посівну

площу [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. За цими ж даними статистики у поділі території губернії на райони за географічними ознаками (материковий, кримський степовий, кримський гірський, кримський підгірний) виявили закономірності у розподілах пропорцій посівів щодо співвідношень між площами озимих і ярих посівів (що, наприклад, пов'язано з деякими відмінностями у погоді).

За поточною статистикою також встановили величини урожаїв основних зернових культур у 1899 – 1908 рр. та обрахували їх середні урожаї. Хоча зауважимо, що з 1902 р. відомості не розбивалися за категоріями господарств (не зважаючи на наявність відмінності у розмірі врожаїв за окремими поселеннями з великою та малою земельними площами) внаслідок недостатності даних, але крупні економії у ті роки переважно здавали землю в оренду і врожай на власницьких землях не сильно відрізнявся від врожаю на селянських [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Аналізуючи динаміку зміни урожайності виявили, що за 10 років урожайність полів не збільшилася, й показали припустимість такого заключення. Це був невтішний висновок з огляду на суттєвий розвиток техніки землеробства за ці роки та зростання витрат на обробку. Але земські статистики підкреслили, що висновок відносно продуктивності посівної десятини не поширювався на загальну продуктивність губернії, оскільки збільшувалася площа оранки, відбувся перехід від вирощування жита до дорогої озимої пшениці [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 147, арк. 3-15]. Оскільки ж середня урожайність зернової культури є виразом результату сільськогосподарської діяльності, то не можна наперед очікувати підвищення врожайності полів. Вони показали, що підвищена інтенсивність форм господарства стала примітною лише в останні 2-3 роки періоду, змінність впливу клімату на врожайність була та ж, а зменшення розмірів господарств, як і в інших губерніях, викликало виснаження ґрунту. Крім того, статистики бюро отримали, що стійкість зростання озимої пшениці мала особливо важливе значення для стійкості господарства губернії. Далі, беручи до уваги, що обробка ґрунту під неї забирає велику долю витрат робочої сили, та вивчаючи різниці у середній урожайності озимої пшениці за всі роки періоду земські статистики прийшли до висновку про покращання в обробці ґрунту, що підвищує дохідність господарства. З вивчення ж урожайності ярої пшениці одержали висновок про досягнення найбільшого рівня виснаженості полів, на яких її вирощували, що вже не компенсувався покращанням господарств, оскільки наявне сильне подрібнення господарств. За аналізом урожайності ячменю виявили позитивний вплив покращання сіяння (уведення рядового сіяння, попередньої очистки й промивання зерна) [Сільськогосподарський огляд..., 1911]. Аналіз врожайності за повітами дозволив статистикам бюро також виявити проблеми у Дніпровському повіті (внаслідок поганих ґрунтів, ручного висіву та збирання, слабкої обробки ґрунту у повіті) та показати термінову необхідність інтенсифікації його господарства.

У 1905 – 1908 рр. роботами бюро з поточної статистики керував М.Є. Бененсон [Збірка з поточної статистики..., 1909]. У цьому періоді аналіз розподілу посівної площі за вирощуваними культурами відбувався за відомостями від доволі чисельної множини кореспондентів (1905 р. – 1818 показань, за кожним з повітів число показань від 22 (Ялтинський повіт) до 561 (Бердянський повіт), 1906 р. – 1223), які надсилали якісні й повні дані. За цими даними у бюро обчислили середні

урожаї з відхиленнями зерна, соломи, полови за волостями, повітами та по губернії для всіх вирощуваних зернових культур, а також вартість обробітку ріллі.

Несприятливість суспільно-політичної ситуації в країні викликала скорочення фінансування статистичних робіт в губернії, що в свою чергу уповільнило роботи. На 1906 р. на діяльність бюро земське зібрання спочатку ухвалило 34800 руб., але скоро кошторис був скорочений до 22000 руб. (тільки казенна допомога) [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-161]. Внаслідок цього земське зібрання скоротило перелік робіт і запропонувало бюро лише роботи із закінчення опрацювання даних Сімферопольського повіту, опрацювання відомостей Перекопського повіту та початку обробки даних Бердянському повіту. Крім того, у звіті бюро земському зібранню 1906 р. виявлені повідомлення про незадовільні умови діяльності (увільнено завідувача О.В. Неручева, заарештовані статистики К.В. Зубковський, О.В. Неручев, помер статистик М.Ф. Казанський). Так, внаслідок арешту О.В. Неручева було зупинене опрацювання даних за спеціальними культурами, оскільки він керував роботами й не було працівників, яким можна було б доручити їх продовження [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-168]. В результаті за 1906 р. статистики бюро опрацювали дані подвірного перепису Перекопського повіту за планом Сімферопольського повіту (лише комбінаційний підрахунок був дещо скороченим), виконали дослідження ґрунтів з метою виокремлення додаткової оціночної місцевості повіту, яка б займала середнє положення між суглинками центральної смуги і сильно солонцюватим ґрунтом присівашної смуги, відповідно до отриманого поділу повіту на ґрунтові місцевості переглянули усі оціночні дані, а також виконали поточний аналіз сільськогосподарських даних за 1904 р. [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 120-161].

На 1907 р. у затвердженому земським зібранням кошторисі для бюро виділено 23415 руб. та заплановано роботи з опрацювання даних Бердянського повіту, завершення аналізу по спеціальним культурам та ґрунтових карт Бердянського і Мелітопольського повітів, виконання опису Мелітопольського повіту й дослідження ґрунтів Дніпровського, аналізу сільськогосподарських даних за 1905, 1906 рр. [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 137, арк. 160-261].

На 1908 р. статистикам запланували основні роботи з опису садівництва та спеціальних культур. У доповіді «Про діяльність статистичного бюро» губернської земської управи на сесії земського зібрання 1908 р. повідомлено про виконання робіт з опрацювання оціночних даних для садів і спеціальних культур Сімферопольського повіту та видання «Збірки матеріалів для оцінки садів Сімферопольського повіту», продовження робіт з вивчення ґрунтів у вигляді доповнень та виправлень карти ґрунтів Євпаторійського повіту (які одразу були використані при розподілі дослідних полей) [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 143, арк. 1-145].

Важливим для оцінки діяльності земських статистиків Таврійської губернії був сільськогосподарський огляд губернії за 1909 р., який виконувався за розширеною програмою [ДААРК, Ф. 60, Оп. 1, Спр. 147, арк. 1-15]. Статистики в ньому стандартним чином розглянули вплив погоди на зростання зернових культур, трав, садових і городніх культур. Далі, використовуючи якісні оцінки («задовільно» та ін.), вони розглянули вплив зими 1908 – 1909 рр. та весни 1909 р. на посіви у всіх повітах, обчислили середні урожаї основних вирощуваних культур та показали

відповідність результатів сільськогосподарської діяльності у губернії виявленому впливу погоди за порами року.

В аналізі сільського господарства губернії, що проводився за даними поточної статистики Ф.М. Андріївським у 1910 р., подібно до описів минулих років вивчався вплив погоди на умови посіву, зростання, дозрівання та збору зернових культур. Але статистик додав аналіз впливу погодних умов у періоди цвітіння, наливу та дозрівання [Сільськогосподарський огляд..., 1912]. Також Ф.М. Андріївський увів новий розділ «Пропорція угідь та культур», в якому показав, що в Таврійській губернії також має місце сильна розораність земель, причому тенденція збільшення площі оранки йде від першої половини 1880-років, хоча факт надмірності оранки був виявлений 1899 р. у Бердянському та Мелітопольському повітах. За оглядами 1899-1908 рр. він довів, що найбільша площа оранки за незначної площі вигону припадала на дуже населені повіти та невеликі землеволодіння [Сільськогосподарський огляд..., 1912]. Статистик отримав оцінки урожаю за повітами та по губернії для основних зернових культур та порівняв отримані результати для озимої пшениці з відповідними оцінками за попередній 1909 р. і середніми за 10 років [Сільськогосподарський огляд..., 1912].

Питання достовірності даних завжди було пріоритетним для земських статистиків губернії, тому для робіт з поточної статистики вони не обмежувалися даними від багаточисельних кореспондентів. Для перевірки та порівнювання однотипових даних за різними джерелами вони і за налагодженого надходження даних від кореспондентів старалися використовувати експедиційний метод [Андріївський, 1915]. На 1915 р. провідною галуззю у переважній частині губернії стало хліборобство [Андріївський, 1915]. Тому 1915 р. статистики бюро виконували роботи при обмежених фінансових можливостях з вивчення вирощування зернових культур у губернії.

Висновки. В результаті виконаного дослідження встановлено, що земські статистики Таврійської губернії в галузі сільського господарства виконували різноманітні роботи в напрямках вивчення місцевого клімату та ґрунтів, стану галузей землеробства та тваринництва. Діяльність статистичного бюро Таврійського губернського земства з вивчення місцевого сільського господарства поділяється на два окремих етапи:

– I етап, описової статистичної діяльності у вивченні сільського господарства (1884-1888), здобутки: карти ґрунтів губернії; висновок про достатність, але сильну нерівномірність, річних опадів для ведення землеробства у губернії; встановлення характеристик клімату у повітах; виявлення факту спаду тонкорунного вівчарства; виявлення прямої залежності між відсотком ріллі та щільністю населення, наявності виснаження земель; підтвердження, що посів є результатом дії факторів ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу.

– II етап, поточної сільськогосподарської статистики (1898 – 1918), здобутки: за поділом території губернії на 4 райони за географічними ознаками виявлені закономірності у розподілах посівів зернових культур; аналіз динаміки урожайності основних культур губернії за 10-річний період та підтвердження інтенсифікації форм господарства, наявності виснажених ґрунтів та позитивних впливів від покращень обробки ґрунту, покращень при сіянні.

Наведене дає підставу визнати важливими дослідження земських статистиків Таврійської губернії у вирішенні завдань сільськогосподарської дослідної справи кінця XIX ст. – перших десятиліть XX ст.

Список використаних джерел та літератури

Linyevych, H., 2023. Prerequisites for the implementation of statistical methods in agrarian zemstvo research, *Історія науки і біографістика*, 1, 120-138. [Електронний ресурс]: <https://inb.dnsgb.com.ua/2023-1/en/06.pdf>.

Андрієвський, Ф.Н., 1915. *Статистический справочник Таврической губернии*, Ч. I. Статистический очерк Таврической губернии. Вып. I., под ред. М. Е. Бененсона, Симферополь, 104 с.

Бобков, В. В., 2003. К истории земско-статистических исследований в Таврической губернии (1884–1889), *Культура народов Причерноморья*, 46, 122-127.

Велецкий, С. Н., 1899. *Земская статистика. Справочная книга по земской статистике в двух частях*, ч. 1. История и методология, М., XL, 422 с., ч. 2, Программы исследований. Предисл. А. И. Чупрова, М.: М. и С. Сабашниковы, 847 с.

Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая). Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистическо-экономическом отношениях, 1911. Под ред. В. В. Морачевского, С-Пб.: Типогр. В. Ф. Киршбаума, 186 с.

Вернер, К. А., 1885. Предисловие к таблицам. *Статистические таблицы о хозяйственном положении Мелитопольского уезда*, вып. I, Симферополь, I-VII.

Вернер, К., 1887. Предисловие. *Сборник статистических сведений по Таврической губернии*. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Симферополь, 8, с. I.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 60, арк. 12-15.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 65, арк. 12-13.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 117. Постановления Таврического губернского земского собрания 38 очередной сессии, 1903 р., 315 арк.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 137. Журналы и доклады Таврического губернского земского собрания очередной 41 очередной сессии, 1906 р., 289 арк.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 143. Постановления Таврического губернского земского собрания 43 очередной сессии, 1908 р., арк. 1-145.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 147. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44 сессии, 1909 р., арк. 1-15.

ДААРК, Ф. 60. Таврическая губернская земская управа, Оп. 1, Спр. 158. Постановления Таврического губернского земского собрания 46 очередной сессии, 1911 р., арк. 1-24.

Елисеєва, І. І., Плошко, Б.Г., 1990. *История статистики*, М.: Финансы и статистика, 296 с.

Макієнко, О. А., Єжова, О. В., Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст., *Південний архів. Іст. науки: зб. наук. праць*, Херсон, 11, 11-24.

Памятная книга Таврической губернии, 1867. Под редакцией К. В. Ханацкого, Вып. 1, Симферополь, 656 с.

Памятная книжка Таврической губернии, составленная статистическим бюро Таврического губернского земства, 1889. Под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 76, 107, 124, 69, 73, 68, 31, 91, 30, [8] с.

Петров, О. О., 2004. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX – початку XX ст., *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: зб. наук. праць*, Дніпропетровськ, 36-43.

Сборник по текущей статистике за 1887-88 год, 1888. Симферополь, II, 18, 16, 62, 3, 12, 42, 29, 29, 7, 20, 23 с.

Сборник по текущей статистике за 1905, 1906, 1907 и 1908 годы, 1909. Выпуск 1-й за 1905-й и 1906-й годы, Симферополь, 285 с.

Сборник статистических сведений по Таврической губернии, 1885. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 1, Вып. 1, VII, 23, 195, 23, 11, 9, 12 с.

- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Днепровского уезда, Симферополь, 2, III, 17, 21, 123, 25, 11, 5 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Феодосийского уезда и Керчь-Еникальского градоначальства, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 3, II, 27, 251, 35, 11, 5, 59 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1886. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 4, 23, 223, 23, 11, 39 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 5, 17, 195, 21, 15 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Перекопского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 6, 106 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Евпаторийского уезда, под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 7, 117 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Симферополь, 8, II, 48 с.
- Сборник статистических сведений по Таврической губернии*, 1887. Статистические таблицы. Том I. Вып. II., Москва, 128, 45, 131, 51 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетие 1899–1908 г.г.*, 1911. Симферополь, 167 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1909 год*, 1910. Симферополь, 155 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1910 год*, 1912. Симферополь, 179 с.
- Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 год*, 1914. Симферополь, 101 с.

References

- Andrievskiy, F.N., 1915. *Statisticheskiiy spravochnik Tavricheskoy gubernii [Statistical reference book of the Taurida province]*, Ch. I. Statisticheskiiy ocherk Tavricheskoy gubernii. Vyip. I., pod red. M. E. Benensona [P. I. Statistical sketch of the Tauride province. Is. I, ed. M. E. Benenson], Simferopol [in Russian].
- Bobkov, V. V., 2003. K istorii zemsko-statisticheskikh issledovaniy v Tavricheskoy gubernii (1884–1889) [On the history of zemstvo-statistical research in the Tauride province (1884–1889)], *Kultura narodov Prichernomorya [Culture of the peoples of the Black Sea region]*, 46, 122–127. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 60, sh. 12–15. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 65, sh. 12–13. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 117, 315 sh. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 137, 289 sh. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 143, sh. 1–145. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 147, sh. 1–15. [in Russian].
- DAARC, F. 60. Tavricheskaya gubernskaya zemskaya uprava [Tauride provincial zemstvo council], Inv. 1, C. 158, sh. 1–24. [in Russian].
- Eliseeva, I. I., & Ploshko, B.G., 1990. *Istoriya statistiki [History of statistics]*, Moskva. [in Russian].
- Hanatskiy, K. V. (Ed.), 1867. *Pamyatnaya kniga Tavricheskoy gubernii [Memorable book of the Tavrichesky province]*, Iss. 1, Simferopol. [in Russian].
- Linyevych, H., 2023. Prerequisites for the implementation of statistical methods in agrarian zemstvo research, *Історія науки і біографістика*, 1, 120–138. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2023-1/en/06.pdf>.

Makiienko, O. A., & Yezhova, O. B., Zemski statystychni opysy Khersonskoi hubernii yak dzherelo vyvchennia demohrafichnoi sytuatsii na Pivdni Ukrainy u 80-kh rokakh XIX st. [Zemsky statistical descriptions of the Kherson province as a source of studying the demographic situation in the South of Ukraine in the 80s of the 19th century], *Pivdennyi arkhiv. Ist. nauky: zb. nauk. Prats [Southern archive. Hist. sciences: coll. of science works]*, Kherson, 11, 11-24. [in Ukrainian].

Morachevskiy, V. V. (Ed.), 1911. Zemledelcheskiy tsentr i yug Evropeyskoy Rossii (Tul'skaya, Orlovskaya, Kurskaya, Harkovskaya, Poltavskaya, Ekaterinoslavskaya, Hersonskaya i Tavricheskaya). Obschaya harakteristika oblastnogo rayona v estestvenno-istoricheskom i statistichsko-ekonomicheskom otnosheniyah [The agricultural center and south of European Russia (Tula, Oryol, Kursk, Kharkov, Poltava, Ekaterinoslav, Kherson and Tauride). General characteristics of the regional district in natural-historical and statistical-economic terms], S-Pb. [in Russian].

Petrov, O. O., 2004. Pratsi zemskykh statystykyv yak dzherela suspilnoi ta istorychnoi dumky druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The works of zemstvo statisticians as a source of social and historical thought of the second half of the 19th – early 20th centuries], *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy: zb. nauk. prats [Historiographic and source studies problems of the history of Ukraine: coll. of science works]*, Dnipropetrovsk, 36-43. [in Ukrainian].

Sbornik po tekushey statistike za 1887-88 god [Collection of current statistics for 1887-88], 1888. Simferopol. [in Russian].

Sbornik po tekushey statistike za 1905, 1906, 1907 ta 1908 gody [Collection of current statistics for 1905, 1906, 1907 and 1908], 1909. Iss. 1 for 1905 and 1906, Simferopol. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1885. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy Melitopolskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Melitopol county], 1, Iss. 1, Simferopol. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy Dneprovskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Dneprovsky county], Simferopol, 2. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Feodosiyskogo uyezda i Kerch-Enikalskogo gradonachalstva [Statistical tables on the economic situation of the villages of Feodosia county and Kerch-Yenikalsky city authorities], Simferopol, 3. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Simferopolskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Simferopol county], Simferopol, 4. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Berdyanskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Berdyansk county], Simferopol, 5. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Perekopskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Perekopsk county], Simferopol, 6. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Evpatoriyskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Evpatoria county], Simferopol, 7. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskije tablitsyi o hozyaystvennom polozhenii seleniy seleniy Yaltinskogo uyezda [Statistical tables on the economic situation of the villages of Yalta county], таблицы. Статистические сведения о хозяйственном положении Ялтинского уезда, Simferopol, 8. [in Russian].

Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1887. Statisticheskije tablitsyi [Statistical tables], I, Iss. II., Moskva. [in Russian].

-
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1909 god [Agricultural review of the Tauride province for 1909]*, 1910. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1910 god [Agricultural review of the Tauride province for 1910]*, 1912. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za 1912 god [Agricultural review of the Tauride province for 1912]*, 1914. Simferopol. [in Russian].
- Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za desyatiletie 1899–1908 g.g. [Agricultural review of the Tauride province for the decade 1899–1908]*, 1911. Simferopol. [in Russian].
- Veletskiy, S. N., 1899. *Zemskaya statistika: Sprav. kniga po zemskoj statistike v 2-h ch., Ch. I. Istoriya i metodologiya, Ch. 2. Programmy issledovaniy [Zemstvo statistics: Reference book on Zemstvo statistics in 2 parts, Part I. History and methodology, Part 2. Research programs]*. Moskva. [in Russian].
- Verner, K. A., 1885. *Predislovie k tablitsam [Introduction to the tables], Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozhenii Melitopolskogo uезда [Statistical tables on the economic situation of Melitopol district]*, Es. 1, Simferopol [in Russian].
- Verner, K., 1887. *Predislovie [Introduction], Sbornik statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province]*. Statisticheskie svedeniya o hozyaystvennom polozhenii Yaltinskogo uезда [Statistical information on the economic situation of the Yalta county], 8, c. I. Simferopol, [in Russian].
- Verner, K.A. (Ed.), (1889). *Pamyatnaya knizhka Tavricheskoy gubernii. Tom IX [Memorable book of the Tavrichesky province. Volume IX]*. Simferopol. [In Russian].

ACTIVITIES OF THE TAVRIA PROVINCIAL ZEMSTVO IN AGRICULTURAL STATISTICS (END OF THE 19TH CENTURY – 1918)

Hennadii Linyevych

National Scientific Agricultural Library of NAAS of Ukraine, Kyiv.

Abstract. In this article, we studied the activities of the Tavria provincial zemstvo in the field of agricultural statistics. We have shown that the zemstvo statisticians of the province in their work on current and descriptive statistics performed the tasks of studying the local climate and soils, obtaining and clarifying soil maps, studying the current state and development trends of various branches of agriculture and animal husbandry. The activity of the statisticians of the statistical bureau of the Tavria provincial zemstvo in the study of the local economy is divided into two separate stages: the stage of descriptive statistical activity in the study of agriculture (1884 – 1888) and the stage of current agricultural statistics (1898 – 1918). The multifaceted researches of the zemstvo statisticians were important for solving the problems of agricultural research at the end of the 19th and the first decades of the 20th century. In the first period, the zemstvo statisticians of the Tavria province developed soil maps of the province, obtained a conclusion about the sufficiency, but strong unevenness, of annual precipitation for farming in the province, studied the climate in the counties and established its type, discovered the fact of the decline of fine-wool sheep farming, showed a direct relationship between the percentage of arable land and population density, the presence of land depletion in the province, and found that sowing is the result of the action of soil factors, labor force, livestock, working capital, etc. In the second period, the zemstvo statisticians, by dividing the territory of the province into districts according to geographical features, discovered important regularities in the distribution of cereal crops, clarified the soil maps of the province, performed an analysis of the dynamics of the productivity of the main cultivated crops over a ten-year period, which made it possible to obtain trends in the development of farm forms, to confirm the presence of depleted soils in the counties and positive effects from the introduced improvements in soil treatment, improvements in sowing.

Key words: agricultural statistics, Tavria province, zemstvo, yield, farming systems, statistical evaluation works.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА О. Ф. СМАГЛІЯ (1940 – 2016 РР.) У РОЗВИТКУ АГРОНОМІЧНОЇ НАУКИ І ПРАКТИКИ

Романюк Неля Йосипівна

доктор історичних наук, професор,
Поліський національний університет, м. Житомир
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Анотація. У статті висвітлено життєвий шлях професора О. Ф. Смаглія, виявлено цінності наукового внеску вченого у розвиток агрономічної науки України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. О. Ф. Смаглій присвятив своє життя сільському господарству. Основними напрямками його наукової діяльності були дослідження зміни родючості ґрунтів під впливом систем сівозмін, обробітку ґрунту та удобрення; впровадження на забруднених після аварії на Чорнобильській АЕС радіонуклідами територіях нових високоефективних екологобезпечних технологій сільськогосподарського виробництва; розробка системи різноротаційних вузькоспеціалізованих сівозмін для забезпечення розширеного відтворення родючості ґрунтів та підвищення продуктивності землеробства для зони Полісся. Аналіз трудової діяльності та наукової спадщини професора О. Ф. Смаглія – заслуженого працівника сільського господарства України, академіка Академії наук вищої школи України – робить можливим розуміння процесів не тільки у розвитку аграрної науки, а й в цілому сільського господарства України досліджуваного періоду. О. Ф. Смаглію належить вагомий внесок як талановитого організатора та методолога дослідної справи в аграрній науці, що позначилося на діяльності науково-інноваційного інституту енергозберігаючих і екологобезпечних технологій виробництва продукції рослинництва, спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій зі спеціальності 03.00.16. – екологія, наукової школи по підготовці кандидатів та докторів наук. Це дозволяє стверджувати про актуальність і необхідність проведення даного дослідження. Водночас багато проблем, які досліджувалися О. Ф. Смаглієм залишаються актуальними і сьогодні. Актуалізує дане дослідження також відсутність в українській історіографії та біографістиці висвітлення життєвого і творчого шляху О. Ф. Смаглія.

Ключові слова: сільське господарство, агрономічна наука, екологобезпечні технології, О. Ф. Смаглій.

Постановка проблеми. Дослідження особистості в українській історичній науці залишається актуальним і поглиблює наші знання про минуле, конкретизує події і процеси. У життєписі О. Смаглія прослідковуємо усю складність і непередбачуваність історичного процесу, руйнацію СРСР і розбудову незалежної України. На його долю випали ліквідація нищівних наслідків Чорнобильської катастрофи для сільського господарства, переорієнтація сільськогосподарського виробництва на екологічну складову. Цінно, що будучи добросовісним виконавцем завдань командно-адміністративної системи, йому вдалось залишити своєрідний слід у розвитку сільського господарства, якому він присвятив своє життя. О. Смаглій зумів поєднати наукову роботу з практичною діяльністю, працюючи на різних посадах.

Мета – розширити знання про розвиток сільського господарства в Україні у 1970 – 2010 рр. крізь призму життя і діяльності окремо взятої постаті – Смаглія Олександра Феодосійовича.

Історіографічний огляд. Наукова спадщина О. Смаглія недостатньо належним чином обробляється, аналізується і передається сучаснику. Немає статей присвячених постаті О. Смаглія та його ролі у розвитку агрономічної науки та практики. Загальним відомостям про вченого присвячено лише біографічна довідка у ювілейному виданні «Житомирський національний агроекологічний університет» (2012 р.). Отже, актуальність теми статті зумовлена науковим та суспільним значенням проблем, над якими працював О. Смаглій і продовжують працювати його послідовники.

Виклад основного матеріалу. Олександр Феодосійович Смаглій (1940 – 2016 рр.) – доктор сільськогосподарських наук (1995 р.), професор (2003 р.), відмінник освіти України (2004 р.), академік Академії наук вищої школи України (2007 р.), заслужений працівник сільського господарства України (2010 р.). Основними напрямками діяльності О. Смаглія були дослідження зміни родючості ґрунтів під впливом систем сівозмін, обробітку ґрунту та удобрення; впровадження на забруднених після аварії на Чорнобильській АЕС радіонуклідами територіях нових вискооефективних і екологічнобезпечних технологій сільського господарства; розробка системи різноротаційних вузькоспеціалізованих сівозмін для забезпечення розширеного відтворення родючості ґрунтів та підвищення продуктивності землеробства для зони Полісся [Житомирський національний агроекологічний університет, 2012, с. 36-37].

О. Смаглій народився 21 липня 1940 р. у с. Михайлівці Муровано-Куриловецького району Вінницької області. З 1959 р. навчався в Уманському сільськогосподарському інституті на агрономічному факультеті, який з відзнакою закінчив у 1964 р. Навчання у вузі, де здійснювалася фахова агрономічна освіта, сформувало світогляд і стало запорукою майбутнього професійного зростання. У подальшому його життя було тісно пов'язано з сільським господарством. Він достойно пройшов всі щаблі командно-адміністративної системи, залишившись відданим аграрієм.

Особливо цінно, що з початку трудової біографії О. Смаглій намагався впроваджувати здобуті теоретичні знання в практику сільськогосподарського виробництва і набувати досвід для його подальшої інтенсифікації. Формування його поглядів тривало все життя у ході цілеспрямованої діяльності і натхненної праці. У розвитку професіоналізму і добропорядності О. Смаглія особливу роль відіграв ціннісний аспект, який проявився у відображенні проблем та інтересів проживаючих на селі людей. У 1964 – 1968 рр. він працював головним агрономом колгоспу «Ленінський шлях» Ніжинського району Чернігівської області. Попрацювавши на виробництві, з 1969 р. по 1971 р. навчався в аспірантурі при Інституті землеробства УААН. З 1971 р. по 1972 р. завідував відділом землеробства Чорторійського дослідного поля Любарського району Житомирської області. Проведені наукові дослідження стали запорукою успішного захисту кандидатської дисертації у 1972 р.

У цей час суспільно-політичні та економічні процеси в Радянському Союзі супроводжувалися численними політичними та економічними кампаніями, реформами, експериментами, котрі є досить дискусійними з точки зору сучасних

учених. У суспільному житті співіснували дві тенденції, з одного боку, зростаючий вплив тоталітаризму, а з іншого – виникнення необхідності змін у всіх сферах суспільства. У середині 1960-х рр. у СРСР особливо актуальною стала проблема підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Спробою реформувати аграрну політику були рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Важливим завданням цієї реформи мав стати перехід від адміністративних методів управління сільським господарством до економічних, впровадження госпрозрахунку, послаблення обмежень на розвиток підсобних господарств селян. Поставленні завдання зумовили розвиток аграрного сектора на найближчі десятиліття. Компартійна система, треба віддати належне, приділяла особливу увагу кадровій політиці: підбору, підготовці та розстановці кадрів.

О. Смаглій, як перспективний фахівець був рекомендований з 1973 р. у керівні державні структури. Упродовж 1973 – 1977 рр. працював начальником Любарського районного управління сільського господарства, секретарем Любарського райкому Компартії України. З 1978 р. по 1996 р. був заступником директора по науковій роботі Інституту сільського господарства Полісся УААН, вміло поєднував організаційну роботу і наукові дослідження. У 1978 р. отримав вчене звання – Старший науковий співробітник за спеціальністю «Загальне землеробство» [Архів Поліського національного університету. Смаглія Олександра Феодосійовича, арк. 12].

Різким поворотом у зміні наукових досліджень стала аварія на Чорнобильській АЕС. У регіоні створилися нові умови, що поставили перед ученими Інституту, як і України в цілому, об'єктивну необхідність поступового перепрофілювання основних напрямів досліджень у сфері аграрної науки. У першу чергу було розпочато розробки щодо зниження рівня радіаційного забруднення агроландшафту зони Полісся, виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції у регіоні, здійснювалася підготовка кваліфікованих кадрів в умовах радіоактивного забруднення сільськогосподарських та лісових угідь. Під керівництвом О. Смаглія за тематикою досліджень Інституту сільського господарства Полісся (1992 – 1997 рр. № держреєстрації 0198V003641) проведена низка стаціонарних польових дослідів, аналіз і статистична обробка інформації, узагальнення та їх теоретичне обґрунтування. За результатами досліджень науковці надавали пропозиції виробництву на науково-практичних конференціях, зустрічах зі спеціалістами сільського господарства на місцях. У 1995 р. О. Смаглій захистив докторську дисертацію «Агроекологічні і технологічні основи ефективного використання осушених мінеральних ґрунтів Полісся України». Вибір теми дисертації був зумовлений як вимогами часу, так і потребою узагальнення та подальшого розвитку розпочатих раніше досліджень. Станом на 1997 р. у нього було 94 наукові праці в тому числі два авторські свідоцтва на винаходи (винахід «Ґрунтооброблювальне знаряддя», авторське свідоцтво № 137-525, М., 1987; винахід «Спосіб отримання органомінерального добрива», авторське свідоцтво № 1687581, М., 1991) [Архів Поліського національного університету. Особова справа Смаглія Олександра Феодосійовича, арк. 21, 25].

У 1997 – 2000 рр. О. Смаглій працював заступником, першим заступником начальника обласного управління сільського господарства і продовольства Житомирської обласної державної адміністрації. З 2000 р. по 2016 р. продовжував

свою наукову діяльність на посаді професора, завідувача кафедри агроекології (2000 – 2008 рр.), завідувача кафедри ґрунтознавства і землеробства (2008 – 2015 рр.) Житомирського національного агроекологічного університету (з 2020 р. – Поліський національний університет). З 2000 р. О. Смаглій наказом ВАК України був призначений головою спеціалізованої ради K14.083.01 по захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 03.00.16 – екологія, яку очолював до 2016 р. У практичній діяльності проводив значну наукову роботу.

У цей період йшла переорієнтація у підходах щодо інтенсифікації сільського господарства. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції за часів Радянського Союзу значною мірою досяглося за рахунок інтенсифікації агротехнологій та розширення площ посівів. Відомо, що надмірна інтенсифікація без наукового обґрунтування ведення сільськогосподарського виробництва зумовила низку проблем, пов'язаних з деградацією ґрунтового покриву, забрудненням навколишнього середовища, зниженням якості продукції. Разом з тим, безсистемне зниження рівня інтенсифікації веде до падіння ефективності використання сільськогосподарських угідь, а особливо ріллі. Тому серед важливих завдань аграрної науки на перший план постала необхідність науково обґрунтованого ведення землеробства, підвищення рентабельності і стійкості агрофітоценозів для забезпечення сталих урожаїв та продукції високої якості. Розв'язати його можна на основі вдосконалення та освоєння сучасних зональних адаптивних систем землеробства, важливим елементом яких є сівозміни, створення нових біотехнологій вирощування рослин з урахуванням особливостей їх взаємодії та післядії основних складових. Реформування зональних систем землеробства на адаптивно-ландшафтних засадах є основною передумовою виходу сільського господарського виробництва з кризового стану.

Соціально-економічні обставини, що склалися в державі, та загострення екологічної проблеми, яку спричиняє всезростаюче забруднення навколишнього середовища, викликали потребу пошуку нових напрямків ведення сільськогосподарського виробництва. Гостро постала проблема відтворення родючості ґрунтів та використання нових екологічно безпечних і енергозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур.

У 2009 р. з метою покращення виконання наукових екологічних досліджень, посилення інтеграційних процесів вищої агроекологічної освіти з науковою роботою і впровадження на забруднених радіонуклідами територіях нових високоефективних і екологічно безпечних технологій сільськогосподарського виробництва, був створений у структурі Житомирського національного агроекологічного університету Науково-навчальний Інститут енергозберігаючих і екологічно безпечних технологій виробництва продукції рослинництва. Директором цього Інституту був призначений доктор сільськогосподарських наук, професор О. Смаглій [Архів Поліського національного університету. Смаглія Олександр Феодосійовича, арк. 111].

До структури інституту увійшли агрономічний та інженерно-технічний факультети, агрохімлабораторія, технічна лабораторія і дослідне поле. Наукова робота інституту зосереджувалася на розробці п'яти комплексних науково-технічних програм: «Розробка ефективно-технологічних наукових основ елементів біологізації при вирощуванні сільськогосподарських культур в умовах Полісся України», «Розробка технології вирощування бобових культур з елементами альтернативного

землеробства з урахуванням ґрунтово-кліматичних умов Полісся», «Біологічна стійкість сортів сільськогосподарських культур (пшениці, ячменя, ріпаку та ін.)», «Розробка та впровадження екологічно безпечних засобів та методів експлуатації та ремонту техніки в умовах АПК України», «Розробка регіональної концепції сталого розвитку, що базується на створенні децентралізованої низової енергетики у сільському господарстві. Створення потужних мало висотних лісопилних рам» та 30 ініціативних тем [Житомирський національний агроекологічний університет, 2012, с. 37].

Розробки інституту увійшли в обласні комплексні програми «Родючість ґрунту», «Зерно», «Цукрові буряки», «Льон», «Ріпак». Доказом вдалих досліджень науковців інституту є той факт, що у державній реєстрації сортів на 2011 р. включено 4 сорти селекції університету, а саме: овес Житомирський, озиме тритікале ДАУ-5, конюшина повзуча-Муравка, конюшина-Поліська 10. До науково-дослідної роботи інституту активно долучалися студенти, які брали участь у конкурсах студентських робіт, проведенні дослідів. За 2009 – 2011 рр. інститут став базою проведення 4 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій і VIII з'їзду ґрунтознавців України.

О. Смаглій надавав велику увагу виробництву органічної продукції, що особливо актуально і в наш час. Ним були запропоновані органічні технології вирощування сільськогосподарських культур для господарств різних форм власності, які дозволяють отримувати високі та стабільні врожаї. При цьому особлива увага надавалась не тільки отриманню врожаїв високої якості (органічна продукція), але і збереженню навколишнього середовища підтримання і підвищення родючості ґрунтів та екологічної рівноваги агроєкосистем. Тематика планів досліджень була спільною з ДВНЗ «ДАЕУ» (м. Житомир) та Інституту сільського господарства Полісся за державною науково-технічною програмою УААН «Науково-практичне обґрунтування сталого розвитку агроєкосистем України («Агроєкологія»))» (номер державної реєстрації 0106U009298), «Системи землеробства Лісостепу та Полісся («Землеробство»))» (номер державної реєстрації 0106U009301) на 2001 – 2005 – 2010 рр. за завданням «Розробити системи різноротаційних вузькоспеціалізованих сівозмін, що забезпечать розширене відтворення родючості ґрунтів і підвищення продуктивності землеробства в зоні Полісся». Під керівництвом О. Смаглія перші наукові дослідження були проведені на базі господарств: «Галекс-Агро» та «Органік мілк», що дало позитивні результати.

Зазначимо, що найбільше наукова діяльність О. Смаглія була зосереджена на пошуку технологій вирощування таких сільськогосподарських культур, які характерні для зони Полісся, а саме, картопля, жито озиме, льон-довгунець, сидеральні культури. Він враховував те, що сидеральні культури на бідних поліських піщаних ґрунтах, які значно підвищують їх родючість. Це, зокрема олійна редька, гірчиця, жито озиме та інші культури.

У зв'язку з ліквідацією колгоспів, радгоспів ним широко вивчались і наразі впроваджуються короткоротаційні сівозміни у зоні Поліссі згідно ландшафтно-ґрунтового землеробства. Короткоротаційні сівозміни, передбачають використання адаптивного землеробства і включають використання кліматичних та ґрунтових умов конкретно для вирощування сільськогосподарських культур, які найбільш

відповідають їх біологічному потенціалу. Оскільки в сучасний період недостатньо впроваджують багатопільні статичні сівозміни, культивують переважно беззмінно, що призводить до зниження врожайності, деградації ґрунтового покриву та порушення екологічної рівноваги в агроценозах. Тому одним з важливих завдань сучасного землеробства є удосконалення та освоєння зональних адаптивних систем землеробства, важливим елементом яких виступають коротко ротаційні сівозміни.

За результатами досліджень агровиробничим господарствам різних форм власності в зоні Полісся України вперше запропоновано оптимальне співвідношення культур у короткоротаційних сівозмінах Полісся, в яких частка картоплі не повинна перевищувати 25%. Найбільш оптимальною є чотирьохпільна сівозміна з наступним чергуванням культур: конюшина – озиме жито – картопля – овес з підсівом конюшини, яка дозволяє при внесенні органічних і помірних норм мінеральних добрив отримати екологічно чисту продукцію бульб картоплі та забезпечити екологічну стійкість агроєкосистеми.

Наукові дослідження професора О. Смаглія знайшли своє відображення в більше як 200 наукових працях, в т. ч. 9 підручниках і навчальних посібниках, двох авторських свідоцтвах на винаходи [Енергетична оцінка агроєкосистем, 2004; Агроєкологія, 2006; Технології та технологічні проекти вирощування основних сільськогосподарських культур, 2007; Основи землеробства, 2008; Зелене добриво – важливий захід підвищення родючості ґрунту та урожайності сільськогосподарських культур в умовах біологізації землеробства, 2008; Технології виробництва продукції рослинництва, 2012; Технології виробництва продукції рослинництва, 2014].

Значним надбанням професора О. Смаглія була робота з підготовки фахівців-агрономів, він створив наукову школу агроєкологічного спрямування. Тематика досліджень зосереджувалася на вивченні ґрунтозахисних структур агроландшафту і технологій вирощування сільськогосподарських культур; дослідженні короткоротаційних вузькоспеціалізованих сівозмін з альтернативними системами удобрення; розробці екологічно доцільних технологій та екологотехнологічної моделі оптимізації енергетичного балансу виробництва продукції рослинництва в зоні Полісся [Малиновський, 2007, с. 22, 141, 142]. Під науковим керівництвом О. Смаглія 9 осіб захистили кандидатські дисертації. Серед них: В. Фещенко (1998 р.), С. Рижук (2001 р.), Є. Данкевич (2003 р.), В. Полінкевич (2004 р.), Т. Радько (2008 р.), П. Матвійчук (2008 р.), О. Трембіцька (2011 р.), Ю. Ілінський (2013 р.), Т. Козлик (2010 р.). Всі вони продовжують працювати над проблемами інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на основі новітніх екологічних технологій.

Висновки. Аналіз трудової діяльності та наукової спадщини професора О. Ф. Смаглія – заслуженого працівника сільського господарства України, академіка Академії наук вищої школи України – робить можливим розуміння процесів не тільки у розвитку аграрної науки, а й в цілому сільського господарства України досліджуваного періоду. О. Ф. Смаглію належить вагомий внесок як талановитого організатора та методолога дослідної справи в аграрній науці, що позначилося на діяльності науково-інноваційного інституту енергозберігаючих і екологобезпечних технологій виробництва продукції рослинництва, спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій із спеціальності 03.00.16. – екологія, наукової школи по підготовці кандидатів та докторів наук. Це дозволяє стверджувати про актуальність і

необхідність проведення даного дослідження. Водночас багато проблем, які досліджувалися О. Ф. Смаглієм залишаються актуальними і сьогодні.

Список використаних джерел та літератури

- Агроекологія: навчальний посібник, 2006. Київ: Вища освіта.
Архів Поліського національного університету. Особова справа Смаглія Олександра Феодосійовича. 159 арк.
Енергетична оцінка агроєкосистем: навчальний посібник, 2004. Житомир: Волинь.
Житомирський національний агроєкологічний університет, 2012. Київ: Вид-во Логос Україна.
Зелене добриво – важливий захід підвищення родючості ґрунту та урожайності культур в умовах біологізації землеробства: навчальний посібник, 2008. Житомир: ДАЕУ.
Малиновський, А. С., 2007. *Університету – 85 років. Сучасне, майбутнє*, Житомир: ДАЕУ.
Основи землеробства: підручник, 2008. Житомир: ДАУ.
Смаглій, О. Ф., 1995. *Агроєкологічні і технологічні основи ефективного використання осушених мінеральних ґрунтів Полісся України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступення доктора сільськогосподарських наук*, Київ.
Технології виробництва продукції рослинництва: методичний посібник з лабораторно-практичних занять, 2012. Житомир: ЖНАЕУ, ч. 2.
Технології виробництва продукції рослинництва: методичний посібник з лабораторно-практичних занять, 2014. Житомир: Євенок О. О., ч. 1: Основи землеробства.
Технології та технологічні проекти вирощування основних сільськогосподарських культур: навчальний посібник, 2007. Житомир: ДАУ.

References

- Ahroekolohiia: navchalnyi posibnyk, 2006. Kyiv: Vyshcha osvita.
Arkhyv Poliskoho natsionalnoho universytetu. Osobova sprava Smahliia Oleksandra Feodosiiovycha. 159 ark.
Enerhetychna otsinka ahroekosystem: navchalnyi posibnyk, 2004. Zhytomyr: Volyn.
Zhytomyrskyi natsionalnyi ahroekolohichnyi universytet, 2012. Kyiv: Vyd-vo Lohos Ukraina.
Zelene dobryvo – vazhlyvyi zakhid pidvyshchennia rodiuchosti hruntu ta urozhaivosti kultur v umovakh biolohizatsii zemlerobstva: navchalnyi posibnyk, 2008. Zhytomyr: DAEU.
Malynovskyi, A. S., 2007. *Universytetu – 85 rokiv. Suchasne, maibutnie [The University is 85 years old. Modern, future]*, Zhytomyr: DAEU.
Osnovy zemlerobstva: pidruchnyk, 2008. Zhytomyr: DAU.
Smahlii, O. F., 1995. *Ahroekolohichni i tekhnolohichni osnovy efektyvnoho vykorystannia osushenykh mineralnykh gruntiv Polissia Ukrainy: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupennia doktora silskohospodarskykh nauk [Agroecological and technological bases of effective use of drained mineral soils of the Polissia of Ukraine: abstract of the dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Agricultural Sciences]*, Kyiv.
Tekhnolohii vyrobnytstva produktsii roslynnytstva: metodychnyi posibnyk z laboratorno-praktychnykh zaniat, 2012. Zhytomyr: ZhNAEU, ch. 2.
Tekhnolohii vyrobnytstva produktsii roslynnytstva: metodychnyi posibnyk z laboratorno-praktychnykh zaniat, 2014. Zhytomyr: Yevenok O. O., ch. 1: Osnovy zemlerobstva.
Tekhnolohii ta tekhnolohichni proekty vyroshchuvannia osnovnykh silskohospodarskykh kultur: navchalnyi posibnyk, 2007. Zhytomyr: DAU.

ACTIVITY OF PROFESSOR O. F. SMAGLI (1940 – 2016) IN THE DEVELOPMENT OF AGRONOMY AND PRACTICES

Nelia Romaniuk

Doctor of Historical Science, Professor,
Polissya National University, Zhytomyr

Abstract. The article looks at the life journey of Professor O. F. Smaglii. The value of the scientific contribution of the researcher in the development of agronomy in Ukraine in the later XX – in the early XXI century has been highlighted. O. F. Smaglii devoted his life to agriculture. The main areas of his scientific

activity were the studies of changes in soil fertility caused by crop rotation systems, soil cultivation and fertilization. He also dealt with introduction of new highly effective environmentally friendly technologies of agricultural production in contaminated areas after the Chornobyl disaster, and was also involved in the development of various specialized crop rotations to ensure extended reproduction of soil fertility and increase the productivity of farming in Polissia. Analysis of working career and scientific heritage of Professor O. F. Smaglii, who was an honoured employee of agriculture of Ukraine and a member of the Academy of Sciences of Higher School of Ukraine, makes it possible to understand the processes not only in the development of agronomy, but also agriculture of Ukraine as a whole in the period under investigation. O. F. Smaglii made a significant contribution to agronomy as a talented facilitator and a methodologist of research. This had an effect on the activities of scientific and innovation institute of energy-saving and environmentally-sound technologies for plant production, specialized academic board on thesis defense, specializing in 03.00.16 – Ecology, as well as scientific school that prepared doctors of philosophy and doctors habilitatus. This proves the relevance and necessity of the study. At the same time, many issues investigated by O. F. Smaglii remain topical today. The relevance of the study is also determined by the fact that the life journey and professional activity of O. F. Smaglii have not been highlighted in Ukrainian historiography and biographies.

Key words: agriculture, agronomy, environmentally friendly technologies, O. F. Smaglii.

СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ ТА МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ

Данюк Дмитро Олександрович

студент магістратури,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: dima892@ukr.net

Анотація. Протягом останнього десятиліття виникають гострі питання, які мають свою актуальність як у контексті безпеки, так і в суспільно-економічному вимірі, і вони відомі як глобальні. Серед них однією з ключових є проблема щодо доступу до продовольства. Щоб вирішити цю проблему, недостатньо лише зусиль окремої держави; важливим є налагоджене співробітництво різних суб'єктів міжнародного права. Глобальна проблема доступу до продовольства є однією з найбільш загрозливих і потребує найшвидшого реагування. Початок глибокого аналізу ситуації забезпечення населення світу харчовими продуктами налагоджено лише після створення в 1945 році Організації Об'єднаних Націй (ООН) для продовольства і сільського господарства. Основні регіони виробництва продуктів харчування та споживання їх були визначені. Дослідники вважають, що ця проблема має багатоаспектний характер, який впливає на всі сфери, включаючи суспільні та економічні. Тому її слід розглядати у взаємозв'язку з економічною системою, політичним устроєм держави, національними традиціями у господарюванні і т. д. Глобальна проблема доступу до продуктів харчування пов'язана з інтересами окремих осіб, соціальних груп, суспільства та світової спільноти в цілому у забезпеченні потреб людей у харчових продуктах. Продовольство, його виробництво, розподіл і споживання є ключовими компонентами глобальної економічної системи. Важливість питання доступу до продуктів харчування пояснюється передусім тим, що потреби людини у їжі є найважливішими. Проте ступінь їх задоволення залишається недостатнім. На сьогодні, коли на Землі проживає понад 7 мільярдів людей, близько 800 мільйонів споживають менше їжі, ніж необхідно для нормального життя. Розв'язання цієї проблеми відбувається дуже повільно, тому важливо визначити основні причини і діяти для їх подолання.

Ключові слова: глобальна продовольча проблема, державна підтримка, сфера сільського господарства, АПК, агроіндустрія, глобалізація.

Постановка проблеми. Необхідно відзначити, що погляди на роль глобальної продовольчої проблеми різко змінилися за останні кілька десятиліть. Сучасні економісти сьогодні переважно погоджуються, що роль вирішення глобальної продовольчої проблеми є невід'ємною частиною здорового розвитку держави. Більшість вчених відзначає, що глобальна продовольча проблема є однією з основних на сьогоднішній день та майбутнє.

Метою статті є ознайомлення із сучасними методами та стратегіями вирішення глобальної продовольчої проблеми від кінця ХХ ст. – до сьогодення.

Історіографічний огляд. Аналіз останніх досліджень та публікацій в галузі продовольчої проблеми здійснювався вченими як з-за кордону, так і в Україні. Дослідницький інтерес до глобальної продовольчої проблеми виявили такі вчені, як З. Ільїна, С. Ревенко, В. Ковальов, О. Чумаков, а із зарубіжних науковців це питання

вивчали К. Арауджо, О. Бадьян, В. Ейкройд, Е. Екхольм, К. Кленнерт, Т. Шульц та інші. Варто звернути увагу саме на те, що українські дослідники та науковці частіше зверталися до різноманітних аспектів досліджуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Масштаб проблеми голоду менш відомо залежить від клімату і більше від економіки. Навіть якщо ми раптово та рішуче знизимо глобальне потепління (припустимо, що світ миттєво припинив викиди вуглецю), це спрямує нас в напрямку уникнення голоду лише для максимум 28 мільйонів осіб до закінчення століття. У порівнянні з цим, перехід від одного з найменш ефективних сценаріїв ООН до одного з найбільш ефективних може допомогти врятувати від голоду 1,065 мільйонів людей до кінця століття. Зрозуміло, що повне припинення глобального потепління та економічних викликів голоду - це ілюзія. Проте основною метою має бути пошук сценарію, який максимально знизить кількість голодних людей, і це має бути узгоджено з максимальним підвищенням рівня доходів.

Світовий банк активно співпрацює з країнами для розробки нових проєктів на суму 12 мільярдів доларів США на наступні 15 місяців з метою боротьби з кризою продовольчої безпеки. Ці проєкти спрямовані на підтримку сільського господарства, соціального захисту для пом'якшення впливу підвищення цін на продукти харчування, а також на проєкти водопостачання та зрошення. Більшість цих ресурсів буде спрямована до розвитку країн Африки, Близького Сходу, Східної Європи, Центральної Азії та Південної Азії. Крім того, існуючий портфель проєктів Світового банку включає невикористані кошти в розмірі 18,7 мільярда доларів США, спрямовані на вирішення проблем продовольчої безпеки та безпеки харчування, охоплюючи різні сфери, такі як сільське господарство, харчування, соціальний захист і інші.

Загалом, ці ресурси становлять понад 30 мільярдів доларів, доступних для впровадження заходів щодо вирішення проблем продовольчої безпеки протягом наступних 15 місяців. Ця відповідь буде базуватися на різноманітних фінансових інструментах Світового банку та підсилена аналітичними дослідженнями [Бабич, 2016, с. 29].

Збільшення стійкості до зміни клімату на всіх етапах створення вартості продовольства є важливою задачею. Те, як ми організовуємо виробництво та використовуємо природні ресурси, може сприяти створенню сприятливого клімату, в якому люди та природа можуть спільно існувати та розвиватися. Це надзвичайно важливо, оскільки продовольчі системи вразливі до впливу стану навколишнього середовища та загострення кліматичних явищ, і водночас, вони самі можуть впливати на стан навколишнього середовища та бути фактором зміни клімату. Ключове значення у цьому контексті мають пріоритети, які передбачають збереження природи, раціональне використання існуючих систем виробництва та постачання продовольства на основі стійкості, а також відновлення природного середовища.

Для досягнення цих цілей необхідно розширювати співпрацю та надавати значне довгострокове фінансування, включаючи реалізацію комплексних програм зменшення ризику стихійних лих та управління ними. Також потрібно розвивати політику адаптації до зміни клімату та здійснювати коротко-, середньо- та довгострокові заходи, спрямовані на пом'якшення впливу зміни клімату та

екстремальних явищ. Щодо зниження вартості харчових продуктів на всіх етапах ланцюга створення вартості продовольства, важливо забезпечити доступність безпечних та поживних харчових продуктів і зменшити їх вартість. Це передбачає проведення заходів на всіх етапах ланцюга виробництва та споживання продовольства. Напрямок цей передбачає створення комплексу узгоджених заходів політики та інвестицій для всіх ланок ланцюга, спрямованих на підвищення ефективності та зменшення втрат та харчових відходів у виробництві та постачанні продуктів. Такі заходи сприятимуть досягненню цієї важливої мети [Стариченко, 2018, с. 15-16].

Крім цього, окрім інвестицій в інновації, наукові дослідження та поширення знань для підвищення продуктивності, заходи стимулювання повинні бути спрямовані на розширення виробництва в галузях продовольства та продуктів: вирощування більш корисних видів продуктів, таких як фрукти, овочі, бобові та олійні рослини, а також продуктів тваринного походження та культур, що збагачені біоелементами. На інших етапах створення вартості продовольства якість харчових продуктів та напоїв можна підвищити шляхом збагачення основних харчових продуктів на етапі після збирання, відповідно до міжнародних стандартів. Виробники продуктів харчування та роздрібна торгівля також можуть змінювати склад своєї продукції, щоб вилучити з неї трансжири та знизити вміст насичених жирів, цукрів і солі.

Однією з основних перешкод, які ускладнюють можливість успішної модернізації систем постачання харчових продуктів, є роз'єднаність глобальних, національних та регіональних політичних заходів, стратегій, законодавчих механізмів і інвестицій, які не координуються та не є комплексними заходами, а ведуться окремо щодо окремих аспектів проблеми.

Молодь відіграє ключову роль у можливому перетворенні продовольчих систем. Важливо надавати їм можливість розвивати свої навички та підтримувати їхню активну участь, створюючи умови для відданості та наставництва. Звісно, часто молодь мігрує з сільських районів через економічний спад та відсутність можливостей. Тому у плані збільшення інвестицій важливо розглядати конкретні заходи, спрямовані на полегшення доступу молоді до ресурсів та ринків, а також на створення умов для їхньої участі у прийнятті рішень.

Додатково, слід активно вирішувати соціокультурні питання, які можуть перешкоджати молоді використовувати нові можливості, особливо тих, що входять до вразливих груп. Збільшення усвідомлення та підтримки може сприяти зменшенню рівня нерівності та поліпшенню продовольчої системи, що враховує інтереси всього населення. Важливо також спонукати зміну споживчої поведінки та харчового раціону, які були б корисними для здоров'я людини та позитивно впливали на стан навколишнього середовища. Доступ до поживних харчових продуктів та здорових раціонів харчування має бути визначений не лише економічною доступністю, але й заходами для забезпечення якості та доступності цих продуктів.

Високий рівень нерівності суттєво обмежує можливості людей подолати голод, відсутність продовольчої безпеки та несвоєчасне харчування в усіх його проявах.

Необхідні політичні заходи, інвестиції та правові норми, спрямовані на вирішення структурних нерівностей, з якими стикаються уразливі групи населення як у сільських, так і в міських районах, повинні також сприяти поліпшенню їхнього доступу до виробничих ресурсів та новітніх технологій. Більшість бідного населення проживає в сільських районах, де показники бідності втричі вищі, ніж в міських районах. Після встановлення національної системи контролю за харчовими продуктами важливо забезпечити, щоб вона була належним чином впроваджена, працювала ефективно та мала потенціал постійного вдосконалення та адаптації до нових наукових та технічних досягнень. Ключовим фактором успіху є визначення очікуваних результатів, встановлення, комунікація та досягнення відповідних цілей. ВООЗ спільно з іншими агентствами розробляє стратегії для прискорення глобальних заходів з покращення безпеки харчових продуктів та включення цього питання в порядок денний сфери охорони здоров'я та розвитку [Замлинський, 2019, с. 19].

Важливим напрямом діяльності є підтримка країн у зміцненні їх систем безпеки харчових продуктів шляхом надання технічних консультацій та створення глобальних систем моніторингу, що дозволять країнам покращити свої системи контролю за безпекою харчових продуктів. Існують різноманітні методи розв'язання проблеми недостатності харчових продуктів, які впроваджуються в різних країнах. Наприклад, Японія активно використовує технології вертикального фермерства та гідропоніки для вирощування продуктів харчування в обмежених міських просторах. Це дозволяє забезпечити місцеве населення свіжими овочами та фруктами навіть у мегаполісах.

Іншим прикладом є Бразилія, яка зосереджує зусилля на розвитку сільського господарства та підтримці малих сільських фермерів. Уряд впроваджує програми кредитування та навчання для сільських господарств, що допомагають збільшити виробництво продуктів харчування та покращити рівень життя сільського населення. У Сінгапурі використовується концепція «харчового суверенітету», спрямована на забезпечення місцевими продуктами харчування. Уряд інвестує у дослідження штучного вирощування м'яса та вирощування продуктів харчування на водних площах, що дозволить знизити залежність від імпорту та забезпечити сталу доступність до їжі.

Наступним цікавим прикладом можна назвати Індію, яка вдало впроваджує програму «Національна програма з розвитку села» для підтримки сільського господарства та покращення умов життя сільського населення. Через надання фінансової допомоги, технічної підтримки та навчання сільські фермери мають можливість підвищити виробництво та якість сільськогосподарської продукції. Ізраїль є прикладом країни, яка ефективно вирішує проблему водозабезпечення для сільського господарства шляхом впровадження технологій десалінації морської води та систем крапельного поливу. Це допомагає зберегти водні ресурси та забезпечити зростання виробництва продуктів харчування.

Одним із аспектів розв'язання проблеми недостатності харчових продуктів є підтримка малих фермерських господарств та впровадження агроекологічних методів обробки ґрунту. Наприклад, в Швеції активно розвивається рух за агроекологічне сільське господарство, який сприяє збереженню родючості ґрунтів та підвищенню якості продукції.

Висновки. Таким чином, глобальна продовольча проблема стоїть перед нами як одна з найважливіших проблем сучасності. І необхідно приймати та реалізовувати різні методи, засоби, аби якщо не вирішити її повністю, то принаймні зменшити у декілька разів, що вже буде чудовим результатом, адже це означає, що ще менше людей на нашій планеті зіштовхнеться із продовольчою проблемою.

Список використаних джерел та літератури

- Bommarco, R., Vico, G., Hallin S., 2018. *Exploiting ecosystem services in agriculture for increased food security*, Vol. 17, Guelph: Global Food Security.
- Gödecke, T., Stein, A. J., Qaim, M., 2018. *The global burden of chronic and hidden hunger: Trends and determinants*, Vol. 29, Guelph: Global Food Security.
- Wallsa, H., Bakerb, Ph., Chirwac, E., Hawkins, B., 2019. *Food security, food safety & healthy nutrition: are they compatible?* Vol. 21, Guelph: Global Food Security.
- Бабич, М. М., Загребаленко, Ю. Ю., 2016. *Продуктивність праці в сільському господарстві як фактор забезпечення продовольчої безпеки*, Київ: Агросвіт.
- Замлинський, В. А., 2019. *Структурні перетворення галузі тваринництва в контексті глобальної продовольчої безпеки*, Київ: Агросвіт.
- Ніконенко, О. А., 2022. *Теоретичні засади формування продовольчої безпеки країни*, Київ: Економіка та держава.
- Родінова, Н., Дергач, А., Гудзь, Г., 2022. *Світова продовольча криза як наслідок російсько-української війни*, Мукачєво: Економіка та суспільство.
- Стариченко, Є. М., 2018. *Продовольча безпека країни як соціально-економічна категорія*, Київ: Агросвіт.
- Татаренко, Н. О., 2020. *Економічний вимір глобальних трендів міжнародних відносин. Глобальні тренди міжнародних відносин: Монографія*, Київ: Вадекс.
- Черевко, О. В., Яковенко, О. В., 2016. *Основні фактори впливу на продовольчу безпеку регіону як основу національної безпеки*, Київ: Економіка та держава.

References

- Babych, M. Zagrebaleiko, Y., 2016. *Productivnist praci v silskomu gospodarstvi yak factor zabezpechennia prodovolchoi bezpeki. [Labor productivity in the rural economy as a factor in ensuring food security.]*, Kyiv: Agrosvit. [in Ukrainian].
- Bommarco, R., Vico, G., Hallin, S., 2018. *Exploiting ecosystem services in agriculture for increased food security*, Vol. 17. Guelph: Global Food Security. [in English].
- Cherevko, O, Yakovenko, O, 2016. *Osnovni factory vplyvu na prodovolchy bezpeku yak osnovu nacionalnoi bezpeky.[The main factors influencing the food security of the region as the basis of national security.]*, Kyiv: Ekonomika ta derzhava. [in Ukrainian].
- Gödecke, T., Stein, A. J., Qaim, M., 2018. *The global burden of chronic and hidden hunger: Trends and determinants*, Vol. 17. Guelph: Global Food Security. [in English].
- Nikonenko, O, 2022. *Teoretychni zasady formuvannia prodovolchoi bezpeky krainy. [Theoretical principles of the formation of food security of the country.]*, Kyiv: Ekonomika ta derzhava. [in Ukrainian].
- Rodinova, N, Dergach A, Gudz G, 2022. *Svitova prodovolcha kryza yak naslidok rosiysko-ukrainskoi viuny [World food crisis as a result of the Russian-Ukrainian war.]*, Mukachevo: Ekonomika i suspilstvo. [in Ukrainian].
- Samlynsky, Z, 2019. *Strukturni peretvorennia galusi tvarinnytstva v konteksti globalnoi prodovolchoi [Structural transformations of the livestock industry in the context of global food security.]*, Kyiv: Agrosvit. [in Ukrainian].
- Starichenko, E, 2018. *Prodovolcha bezpeka krainy yak socialno-ekonomichna kategoriya [Food security of the country as a socio-economic category.]*, Kyiv: Agrosvit. [in Ukrainian].
- Tatarenko, N, 2020. *Ekonomichnyi vymir globalnykh trendiv mizhnarodnykh vidnosyn. Globalni trendy mizhnarodnykh vidnosyn [The economic dimension of global trends in international relations. Global trends of international relations]*, Monografia. Kyiv: Vadeks. [in Ukrainian].
- Wallsa, H., Bakerb, Ph., Chirwac E., Hawkins B., 2019. *Food security, food safety & healthy nutrition: are they compatible?* Vol. 21. Guelph: Global Food Security . [in English].

MODERN STRATEGIES AND SOLUTION METHODS FOR GLOBAL FOOD PROBLEM

Dmytro Daniuk

Student,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. Over the last decade, issues of both a security nature and a socio-economic one, which have received the name global, have become acute. Among them, one of the main ones is the food problem. To solve this problem, the efforts of one individual state are no longer enough, it is necessary to have a well-coordinated cooperation of various subjects of international law. Due to the complexity of the manifestation, the global food problem is one of the most threatening and requires the fastest response. Only after the creation of the Food and Agricultural Organization under the UN in 1945, a deep analysis of the state of providing the population of our planet with food began, and the main economic regions of product production were identified nutrition and consumption of food products. Researchers believe that the food problem is a multi-level phenomenon that affects and affects all processes, including society. Therefore, it should be considered in relation to the economic system, the political system of the state, national traditions of gift giving, etc. The world food problem is an intertwining of the interests of an individual, social groups, society and the world community as a whole regarding the satisfaction of people's needs in food products. The importance of the food problem is determined primarily by the fact that in the structure of human needs, the need for food is a priority. In the current conditions of socio-political development of the regions of the world, uneven production and consumption of food products is observed. According to experts, in countries where the rural economy is not sufficiently developed, difficulties with food usually arise. This primarily concerns developing countries. As evidenced by the process of economic development of these countries, they will not be able to overcome the food problem on their own. In international relations, special attention is paid to the issue of food. This is a complex of interests of individuals, social groups, society, and the global community as a whole regarding the satisfaction of people's needs in food products. Food, its production, distribution and consumption are the main components of the global economic system. The importance of the food issue is primarily explained by the fact that human needs for food are the most important. However, the degree of their satisfaction remains insufficient. At the beginning of the XXI century, the food problem remains unsolved. Currently, on the planet where more than 7 billion people live, about 800 million consume less food than is necessary for normal life. Solving this problem takes place very slowly, so it is necessary to determine the root causes and only then to counteract them.

Key words: global food problem, state support, the sphere of rural economy, agriculture, agro-industry, globalization.

СВІТОВІ МОДЕЛІ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Траченко Ксенія Олегівна

студентка магістратури,

Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ

e-mail: trachenko.ksenia@gmail.com

Анотація. *Перед сучасним сільським господарством постає багато складних завдань. Наслідки зміни клімату впливають на здатність сільськогосподарські підприємства вирощувати продукти, які є необхідними для людства. Мінлива погода, екстремальні погодні явища, такі як повені та посухи, змінюють періоди вегетації, обмежують доступність води, сприяють розвитку бур'янів, шкідників і грибків та можуть знизити врожайність. Ерозія ґрунту зменшує кількість землі, доступної для ведення сільського господарства, а зменшення біорізноманіття впливає на запилення сільськогосподарських культур. Таким чином сільськогосподарські підприємства змушені економити воду та використовувати менше природних ресурсів. Метою статті є дослідження світових моделей підтримки сільського господарства з ціллю їх впровадження в Україні.*

Ключові слова: *сільське господарство, світові моделі, Україна, Європейський Союз.*

Постановка проблеми. Сільське господарство – одне з найдавніших видів людської господарської діяльності [Головачко, 2021, с. 6]. Сільське господарство є важливим для функціонування будь-якого суспільства та світової економіки загалом за рахунок виробництва продовольства, формування робочих місць та вироблення сировини для інших галузей, розвитку торгівлі та посилення зовнішньоекономічних зв'язків [Chait, 2020].

Метою даної статті є дослідження світових моделей підтримки сільського господарства з ціллю їх впровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство – це мистецтво і наука обробітку ґрунту, вирощування зернових культур і розведення худоби [The Art and Science of Agriculture, 2023]. Це визначення є дуже обмеженим та надає поверхнєве уявлення про поняття, не розкриваючи його сутності. Натомість відповідно до словника Mariam Webster, який функціонує із 1828 року та користується найбільшою довірою в США, сільське господарство є наукою, мистецтвом чи практикою культивування ґрунту, виробництва зернових культур і розведення худоби, а також у різному ступені приготування та збуту отриманої продукції [Agriculture, 2023].

Сільське господарство складається із рослинництва та тваринництва, які у свою чергу поділяється на окремі підсектори. Рослинництво – це галузь сільського господарства, яка займається вирощуванням культурних рослин, забезпечуючи населення продуктами харчування. Тваринництво – це галузь сільського господарства, що займається розведенням і використанням сільськогосподарських тварин. Воно забезпечує людей харчовими продуктами, дає сировину для промисловості (харчової, текстильної, фармацевтичної), а також органічне добриво – гній [Прокопенко, 2019].

Рис. 1. Структура сільського господарства
[Сільське господарство в Україні, 2020]

Представлена структура на рис. 1. не є усталеною. Кожна країна має власні галузі та сектори сільського господарства, адже на їх формування суттєво впливають різні фактори, а саме: кліматичні умови (тепловий режим атмосферного повітря та ґрунтів, річна кількість опадів та запаси ґрунтової води та вологі); склад ґрунтів та їх стан; рельєфи регіонів та водні умови. При цьому земля виступає головним засобом виробництва у сільському господарстві. Земельний фонд країни поділяють на землі сільськогосподарського призначення та землі, що не можуть бути застосовані у сільському господарстві.

Сьогодні дефіцит робочої сили та зростання попиту на передові сільськогосподарські інструменти в багатьох країнах стимулюють попит на сільськогосподарських робітників або агрономів. Агроботи використовуються на сільськогосподарських угіддях для обрізки, прополки та обприскування пестицидами та гербіцидами. Вони під'єднані до тракторів для розпилення води, насіння, пестицидів, поживних речовин і збирання врожаю. Наприклад, Energid

Citrus Picking Robot System кожні дві секунди збирає апельсин з дерева, таким чином підвищуючи продуктивність і тим самим обмежуючи потребу в сільськогосподарській праці. Серед компаній, що надають сільськогосподарських роботів для ефективної продуктивності в сільському господарстві, – Small Robot Company, Naio Technologies, EarthSense, HETO Agrotechnics, Harvest Automation, PrecisionHawk, BoniRob та інші.

Населення світу зростає і, як прогнозується, досягне 10 мільярдів до 2050 року. Збільшення населення створює більший попит на продукти харчування. У перспективі сільськогосподарську діяльність та обсяги торгівлі продуктами рослинництва доведеться збільшити, щоб задовольнити потреби зростаючого населення. Підприємства агробізнесу збільшать обсяги обробки ріллі для збільшення виробництва рослинництва. Очікується, що сільськогосподарські компанії збільшать свою присутність і діяльність, щоб задовольнити підвищений попит споживачів та збільшити своє зростання.

Тож, глобальне сільськогосподарське та харчове виробництво продовжуватиме зростати протягом наступних десяти років, але повільнішими темпами, ніж у попереднє десятиліття через демографічні тенденції, згідно зі звітом, оприлюдненим Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН (ФАО) та Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Прогноз розвитку сільського господарства ОЕСР – ФАО на 2023 – 2032 рр. є ключовим глобальним орієнтиром для середньострокових перспектив ринків сільськогосподарської продукції. У той час як невизначеність зросла через геополітичну напруженість, несприятливі кліматичні тенденції, хвороби тварин і рослин і підвищену волатильність цін на ключові сільськогосподарські ресурси, прогнозується, що глобальне виробництво сільськогосподарських культур, продуктів тваринництва та риби зростатиме в середньому із темпом вдвічі меншим, ніж у десятиліття, що закінчилося 2015 року. Очікується, що загальне споживання продовольства зростатиме на 1,3 відсотка на рік до 2032 року, що вказує на збільшення частки сільськогосподарських товарів, які використовуються як продукти харчування. Ці прогнози передбачають швидке відновлення після нещодавнього інфляційного тиску, нормальні погодні умови, відсутність суттєвих змін у політиці та тенденцію розвитку споживчих уподобань. Можливість того, що інфляційний тиск залишиться постійним, створює ризики для глобального попиту на продовольство та виробництво. У спеціальній оцінці основних цін на сільськогосподарські ресурси, які значно зросли за останні два роки, даний звіт визначає, що кожні 10% підвищення цін на добрива призводять до 2% зростання витрат на продукти харчування, причому тягар найбільше лягає на бідних, які витрачають більшу частину свого бюджету на їжу. Прогноз підкреслює важливість політики для забезпечення більшої ефективності та стійкості. Зростання світового виробництва сільськогосподарських культур в основному буде зумовлено продовженням прогресу в селекції рослин і переходом до більш інтенсивних систем виробництва. Прогнозується, що підвищення врожайності становитиме 79% світового зростання виробництва сільськогосподарських культур, розширення посівних площ – 15%, а більша інтенсивність посівів – 6% протягом наступних 10 років.

Таким чином, обсяги світового сільського господарства зростають. Російсько-українська війна підрвала шанси на відновлення світової економіки після пандемії

COVID-19, принаймні в короткостроковій перспективі. Російська широкомасштабна агресія призвела до економічних санкцій проти багатьох країн, різкого зростання цін на товари та збоїв у ланцюжках поставок, що спричинило інфляцію товарів і послуг і вплинуло на багато ринків у всьому світі. Очікується, що ринок сільськогосподарської продукції зростатиме із середнім темпом понад 5,66% у наступні 5 років.

Оскільки війна РФ в Україні триває, аграрний сектор України втрачає ресурси для відновлення, несе фінансові та трудові витрати. Деякі галузі не досягнуть довоєнного рівня навіть після семи років миру. Тому чим швидше настане перемога України над агресивним тоталітарним режимом, тим більше шансів буде в українського агросектору на відновлення.

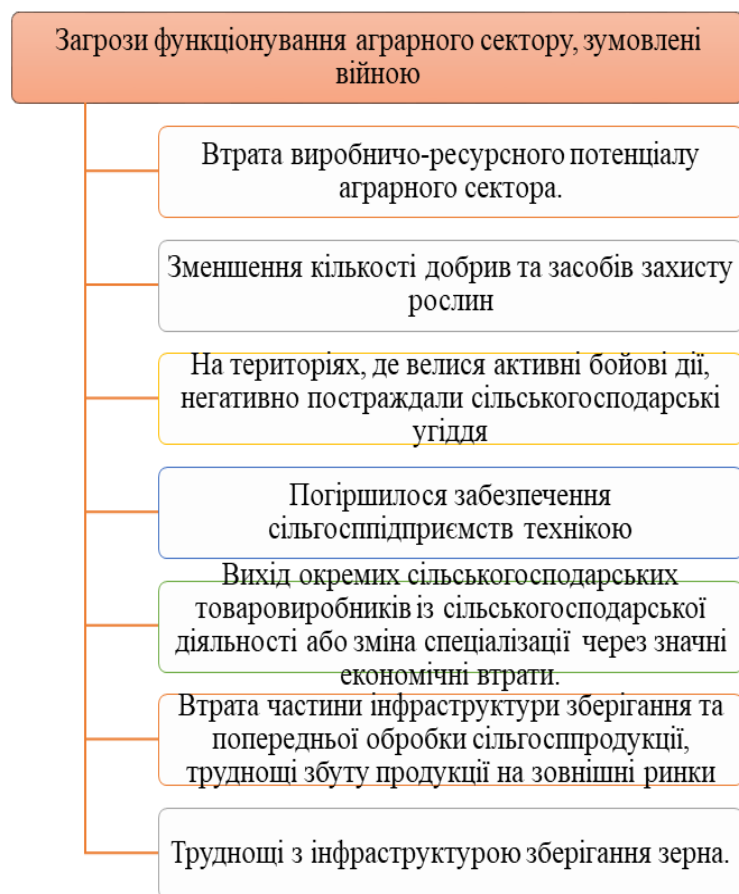

Рис. 2. Загрози функціонування аграрного сектору України, зумовлені війною [Русан В., 2023]

Таким чином, триваюча війна зумовлює наступні ризики для подальшого розвитку агросектору України:

1) Втрата виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора. Значна частина сільськогосподарських угідь стала неможливою для ведення сільськогосподарської діяльності через те, що вони або окуповані, або знаходяться

під постійним обстрілом, або заміновані, що призводить до скорочення посівних площ;

2) Зменшилась кількість добрив та засобів захисту рослин, що призвело до зниження врожайності сільськогосподарських рослин та погіршення якості земель.

3) На територіях, де велися активні бойові дії, негативно постраждали сільськогосподарські угіддя, якість яких суттєво погіршилась і в подальшому необхідно буде спрямувати значні кошти на відновлення їх активного сільськогосподарського використання. Значні масштаби воєнного забруднення призведуть до виведення з обробітку на невизначений час значних площ землі, призначених для вирощування продуктів харчування. Нині третина українських земель стала зоною ризикованого землеробства.

4) Погіршилося забезпечення сільгосппідприємств технікою – комбайни розпродані. У 2022 році порівняно з відповідним періодом 2021 року кількість тракторів зменшилася в 2,4 рази, а тракторів – вдвічі, що відбувається на фоні значних фізичних втрат техніки внаслідок бойових дій або її розкрадання окупантами.

5) Вихід окремих сільськогосподарських товаровиробників із сільськогосподарської діяльності або зміна спеціалізації через значні економічні втрати. В результаті війни деякі працівники сільськогосподарських підприємств і фермери були змушені не тільки припинити свою підприємницьку діяльність в аграрному секторі, але й залишити свої домівки. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), понад 150 тис. фермерів/харчових працівників безпосередньо постраждали від війни та/або були змушені мігрувати. Перспектива відновлення підприємницької діяльності на власній землі є невизначеною, що може спричинити відхід від сільськогосподарської діяльності або зміну спеціалізації. Дрібні виробники, які займалися сезонним виробництвом, відігравали важливу роль у забезпеченні зайнятості та доходів сільського населення, але наразі опинилися у скрутному становищі.

6) Втрата частини інфраструктури зберігання та попередньої обробки сільгосппродукції, труднощі збуту продукції на зовнішні ринки. РФ навмисно знищує зерносховища, продовольчі склади, матеріально-технічну інфраструктуру, а також перешкоджає експорту української сільгосппродукції, що зменшує доходи сільгоспвиробників, а в умовах зберігання труднощі через відсутність електроенергії можуть призвести до погіршення якості або навіть втрати частини врожаю. Внаслідок широкомасштабної військової агресії РФ українські чорноморські порти – основний експортний канал вітчизняної агропродукції – були надовго заблоковані (у 2021 році понад 90% зернових та олійні рослини експортувалися морем).

7) Посилено труднощі з інфраструктурою зберігання зерна. Наразі в Україні посилюється дефіцит складських потужностей внаслідок руйнування зерносховищ [Русан, 2023].

Водночас у 2022 р. в умовах повномасштабної війни сільськогосподарський сектор України виявив неабияку стійкість. У той же час 2023 – 2024 роки будуть не менш складними для аграріїв. Зменшаться посівні площі сільськогосподарських рослин та їх валовий збір. За прогнозом НБУ, урожай зернових у 2023 році становитиме приблизно 46 млн. тонн (приблизно на 15% менше, ніж минулого року). Таке падіння пов'язане зі збільшенням витрат на вирощування

сільськогосподарських рослин, а також труднощами збуту продукції. Сільгоспвиробникам необхідно змінити структуру виробництва на користь високорентабельних сільськогосподарських культур (у 2023 р. збільшаться посівні площі олійних культур: ріпаку, сої, соняшнику, а під пшеницею зменшиться), а також відмовитися від вирощування трудомістких культур (насамперед борщівник, ранню сезонну продукцію), що негативно позначатиметься на забезпеченні ними населення країни.

Складна ситуація збережеться у тваринницькому секторі, насамперед через скорочення поголів'я тварин у господарствах населення, зростання собівартості продукції (через повномасштабну війну 64% господарств відчули зростання витрат на утримання худоби) та відсутність фінансових ресурсів у селян для реконструкції зруйнованих тваринницьких приміщень та закупівлі молодняка. На функціонування галузі також впливатиме електропостачання племінних підприємств, стабільне функціонування якого залежить від систем вентиляції, опалення та живлення, а також охолодження та зберігання продукції.

Висновки. Основу агровиробничої сфери світового господарства становить сільське господарство, яке проявляється у практиці та науці обробі ґрунту, вирощування зернових культур і розведення худоби. Сільське господарство – сектор світової економіки, різноманітний та сповнений суперечностей, зважаючи, що на нього припадає порівняно невелика частка світового ВВП. Для України сільське господарство є однією з основних і життєво важливих галузей народного господарства. Сільське господарство передбачає постачання населення продуктами, продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Сільське господарство складається із рослинництва та тваринництва, які у свою чергу поділяються на окремі підсектори. Сільське господарство, здатне постійно забезпечувати їжею та іншими ресурсами зростаюче населення світу, має вирішальне значення для людського існування, а отже, і для будь-якої людської діяльності. Стале сільське господарство поєднує економічні цілі з екологічними вимогами через управління виробничими процесами та ефективне використання природних ресурсів таким чином, щоб задовольнити потреби власників ферм та їхніх сімей, споживачів продуктів харчування та іншої сільськогосподарської продукції, зберігаючи при цьому високу якість природного середовища та охорони його ресурсів.

Список використаних джерел та літератури

- Головачко, В., Ліба, Н., Вибер, Е., 2021. Аналіз можливості розвитку сільського господарства в Україні, *Економіка та суспільство*, 27. [Електронний ресурс]: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/460/442>
- Прокопенко, О., 2019. Сільське господарство. Київ: Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/09/Zb_sg_2018%20.pdf
- Русан, В., 2023. Аграрний сектор економіки: підсумки 2022 та прогноз на 2023 рік. [Електронний ресурс]: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ahrarynyy-sektor-ekonomiky-pidsumky-2022-ta-prohnoz-na-2023-rik>
- Сільське господарство в Україні, 2020. [Електронний ресурс]: <https://dlf.ua/ua/silskogospodarstvo-v-ukrayini/>
- Agriculture. Merriam Webster, 2023. [Електронний ресурс]: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/agriculture>
- Chait, J., 2020. What Is Agribusiness? Agribusiness Explained. The Balance Small Business. [Електронний ресурс]: <https://www.thebalancesmb.com/what-is-agribusiness-2538209>

The Art and Science of Agriculture, 2023. [Електронний ресурс]: <https://education.nationalgeographic.org/resource/agriculture/>

References

Agriculture. Merriam Webster, 2023. Retrieved from: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/agriculture> [in English].

Chait, J., 2020. What Is Agribusiness? Agribusiness Explained. The Balance Small Business. Retrieved from: <https://www.thebalancesmb.com/what-is-agribusiness-2538209> [in English].

Holovachko, V., Liba, N., Vyber, E., 2021. Analiz mozhyvosti rozvytku silskoho hospodarstva v Ukraini, Ekonomika ta suspilstvo, 27. [Retrieved from: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/460/442> [in Ukrainian].

Prokopenko, O., 2019. Silske hospodarstvo. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [Retrieved from: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/09/Zb_sg_2018%20.pdf [in Ukrainian].

Rusan, V., 2023. Ahrarnyi sektor ekonomiky: pidsumky 2022 ta prohnoz na 2023 rik. Retrieved from: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ahraryy-sektor-ekonomiky-pidsumky-2022-ta-prohnoz-na-2023-rik> [in Ukrainian].

Silske hospodarstvo v Ukraini, 2020. Retrieved from: <https://dlf.ua/ua/silske-gospodarstvo-v-ukrayini/> [in Ukrainian].

The Art and Science of Agriculture, 2023. Retrieved from: <https://education.nationalgeographic.org/resource/agriculture/> [in English].

GLOBAL MODELS OF AGRICULTURE SUPPORT

Kseniia Trachenko

Student,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. Modern agriculture faces many difficult tasks. The consequences of climate change affect the ability of agricultural enterprises to grow products that are necessary for humanity. Changing weather, extreme weather events such as floods and droughts, alter growing seasons, limit water availability, promote the development of weeds, pests and fungi and can reduce crop yields. Soil erosion reduces the amount of land available for farming, and the loss of biodiversity affects crop pollination. Thus, agricultural enterprises are forced to save water and use fewer natural resources. The purpose of the article is to study world models of agricultural support with the aim of their implementation in Ukraine.

Key words: agriculture, world models, Ukraine, European Union.

ГЕРОЇ НЕ ВМИРАЮТЬ!

СОЛОХА РОМАН СЕРГІЙОВИЧ
(26 грудня 1989 р., с. Дяківка Буринського району Сумської
області – 17 липня 2022 р., населений пункт Новомихайлівка
Мар'їнського району Донецької області)

Козацькі душі:

«Пугу, пугу!»

Душа Романа:

«Козак з Лугу!»

Козацькі душі:

«Бачимо, знаєш
Козацькі звичаї.
От ми дивилися
З неба на вас –
Січа така,
Що аж душу виймає,
Навіть тоді,
Коли тіла нема.
Не порівняєш
З битвами тими,
Хоч у боях
Ми бували не раз:
Подруга-шабля,
Та ніч за плечима,
Кінь – твій товариш
Та реви гармат.
А от сьогодні –
Ще гірше від пекла:
Дрони, ракети
Та БПЛА!
Райські ворота
Давно незаперті –
Душі козацькі
Летять і летять.
Літ уже триста,
Як Січі немає,
Бо Катерина
Спалила дотла.
Скільки століть,
Як її проклинали –
Осиротила

Кожного з нас.
Тільки ж не вбити
Козацького духу –
Воля з народження
В нашій крові.
Хоч піддавали
Тортурам і мукам,
Та у нащадках
Ми вічно живі!
Ти запорозького
Давнього роду.
Справжній козак,
Навіть котик Сірко!
Кров у тобі
І нуртує, і бродить,
Ніби, могутній
І древній Дніпро.
Знаєш війну
І на смак, і на дотик.
І побратимство
Для тебе святе .
Воля – не птах,
То її і не зловиш,
Але за неї
Життя віддаєш.
Лицар степів –
Небезпек не боїшся,
Хоч, і чигають
На кожного з вас.
Пішки здолав
Кілометрів зо двісті,
Коли до Києва
Рвалась орда.
Пишеш історію
Кров'ю і потом –
Вільна людина
На вільній землі.
Знаєм про тебе
Все майже достоту:
Пишеш вірші,
І співаєш пісні.
Кобзи не маєш,
Але то нічого –
Тут би порвались
Струни на ній!
Прізвисько в тебе

Козацьке – Солоха.
Ну, а ти «Більбо»...
Що за один?»

Душа Романа:

«Знаєте, браття,
Панове-козаки
Я ще й спудей був,
Історію вчив.
Книги читав.
І багато, і всякі.
Рід пізнавав свій,
І землю любив.
Більбо з'явився
До мене із книги:
Жив чоловік,
Був веселим, незлим.
Жив безтурботно,
Був схожим на мене,
Часом слова
Рифмував у пісні.
Міг попоїсти,
І випити щедро...
Тільки ж у світі
Є добрі і злі.
Так повелося,
Що чорні дракони
У підземеллях
Виношують лють.
Дихають полум'ям,
Добрих неволять –
Їх не об'їхать,
І не оминуть.
Він не стояв
Ані збоку, ні з краю.
Так от і я:
Серце в мене палке,
Дух непокірний-
Дракона здолаю,
Навіть, якщо він
І спалить мене!»

Душі козаків:

«Вибач нам, брате,

Що не вдалося
Тіло у битві
Твоє вберегти!
Хоч і прудкий ти,
Снаряд ще прудкіший...
Славно закінчився
Шлях твій земний.
Путь своїх предків
Ти вже продовжив
Тим, що на стежку
Їхню ступив,
Рід свій козацький
Не осоромив –
Гідно Вкраїну
Свою захистив.
Жаль нам, Романе,
Та смерть за Вітчизну
Здавна почесна,
Сакральна й свята.
Військо небесне
Тебе зустрічає,
Лине до раю
Безсмертна душа.
Ти у Безмерті,
У Вічній Пошані –
Вищому дарі
Всесильних богів,
Варті Небесній,
І в пам'яті нашій,
Низько, Романе,
Вклоняються всі».

Лариса Ніценко

Роман Солоха народився в селянській родині, батьки – працівники радгоспу імені Б. Хмельницького. Тато – Солоха Сергій Михайлович (родом з Полтавщини (Хорольщини), нащадками були славні запорожці). Мама – Солоха Тетяна Володимирівна.

Дитячі роки Роман провів у селі Дяківка, на північній окраїні степової частини України – Буринщині, що на Сумщині, де широкі, неосяжні українські степи далеко розлягаються, зливаючись із небом лазуровим, де по їхніх безлісних просторах розкинулися села з білими хатами, що потопають у вишневих садках; де верби схилилися над шляхом, який пам'ятає люті битви, коли українці відстоювали свою волю, захищали її від орд чужинців.

Роман був бажаною дитиною в родині, усі зусилля якої були спрямовані на виховання фізично витривалого, міцного не тільки тілом, а й духом українця: «з

народження страждав на бронхіти і бронхіальну астму, тому здоров'я сина було нашим з чоловіком пріоритетом» (Т. Солоха (Зінець)).

Найвищим авторитетом для Романа був тато Сергій: «Вони жили одне одним. Спільні інтереси. Спільне переживання. Однотумці. А ще спільні захоплення» (Т. Солоха (Зінець)). «Сам, будучи патріотом рідної землі, патріотом України, полтавець Сергій Солоха викохував таким і свого сина Романа – щирим, відкритим до людей, порядним, вірним і відданим сином своєї землі, своєї України – українцем не тільки з народження, а юнаком з українським серцем» (О. Бондаренко).

З великою любов'ю та теплотою Роман ставився і до своєї мами, яка була не меншим авторитетом для нього. «Роман дуже сильно любив і шанував маму» (Ю. Бачал, позивний «Сапсан»).

Першою вихователькою малюка стала його старша сестра Катерина, «якому вона й дала ім'я» ((Т. Солоха (Зінець), К.Шевченко), для якої менший брат «допитливий та енергійний» у майбутньому стане надійним помічником і по господарству і в навчанні: «Часто було й так, що Роман читав не тільки свою програмову літературу, а й сестри Каті. І сестричка інколи використовувала цю братову пристрасть до читання. Брат, який дуже був прив'язаний до своєї старшої наставниці дитинства, залюбки допомагав їй у цій «справі»: читав і розповідав прочитане» (Т. Солоха (Зінець)).

У дитячі та шкільні роки (1996 – 2005 рр.) серед однолітків Роман вирізнявся ерудованістю: «Тих, хто спілкувався з ним, він підкорював своєю особистістю, щирістю, глибиною суджень, різноманітністю знань, широтою захоплень» (К. Шевченко), жагою до пізнання нового: «Уроки, гуртки, спортивні секції – усе йому було до вподоби: і шкільні друзі, і конкуренція з Ольгою Давидюк за першість у класі, за першість на предметних олімпіадах!» (Т. Солоха (Зінець)). «Він був на них зовсім несхожий. Неординарний у поведінці, у світогляді та світосприйнятті. Він був дуже харизматичний. Він запам'ятовувався своїм випадковим співрозмовником. Внутрішній світ брата був багатогранно невичерпним і захопливим» (К. Шевченко); «Серед однолітків вирізняла жвавість та швидкість реакцій, невичерпне джерело енергії, страшенна непосидючість на уроках. Але разом з тим страшенно був допитливим, мав неабиякий інтерес до нових знань... Він був гордістю школи» (Л. Смалей, О. Бондаренко).

Світ Романа-підлітка окреслювався різноманітними захопленнями. Читання книг, колекціонування метеликів, оформлення гербаріїв: «як школяр вирізнявся страшенною допитливістю. Він захоплювався такими шкільними дисциплінами, як історія, географія, біологія. І це захоплення продовжувалося і вдома. Він ставив різні експерименти» (К. Шевченко); «Він стає справжнім ентомологом... мав різноманітні колекції всіляких личинок, комах, метеликів... Свою колекцію Роман дуже цікаво й оригінально оформив. І цим дуже пишався. Він не раз допомагав мені на уроках біології. Завжди ерудований» (О. Бондаренко); «У книгах Романові цікаво було більше дізнаватися про навколишній світ, про славетні подвиги пращурів, про походи руських князів, про боротьбу незламних у звитязі прадідів із чужоземними завойовниками» (Т. Солоха (Зінець)).

Ще Роман захоплювався фотографуванням, веломандрівками, рок-музикою. «Цікавився усім – від музики до політики, цим дуже виділявся серед однокласників... Він захоплювався репом... весело наспівував на перервах якісь уривки з пісень

англійською. Він міг просто йти дорогою в селі і співати вголос веселих пісень» (Г. Серженко).

Як і кожному сільську дитину батьки виховували Романа в любові до праці, повазі до людей праці. Він завжди був готовий допомагати батькам по господарству, а воно було немалим, бо селянську родину завжди годувала і годує власна праця на землі. «У дітей були власні городні ділянки... Діти були залучені до усіх видів робіт по господарству: заготовляти сіно, пасти череду, саджати, прополювати, обгортати і збирати картоплю, доглядати худобу, домашню птицю» (Т. Солоха (Зінець)).

Особливо Романа-школяра зачаровували народні звичаї та традиції. «Син полюбляв Різдвяні свята... Роман з іншими дітлахами збиралися гуртом і ходили вітати всіх колядками з народженням Христа!... На Щедрівку разом зі своїми товаришами... приєднувалися до дівчат щедрувати» (Т. Солоха (Зінець)); «Роман умів і любив співати українських пісень» (Г. Серженко).

Однокласникам та односельцям Роман Солоха запам'ятався «...хлопчиною з чуприною чорнявого кольору... кумедним, запальним, з ним хотілося поспілкуватися, подружитися, ... відкритим, щирим, прямолінійним... справжнім шибайголовою... Знав історію не заради оцінок» (Г. Серженко); «що дуже любив уроки з історії України... дуже цікавився стародавньою історією України... та прагненням вирізнитися, то він ходив і з оселедцем, то і з довгим волоссям і навіть постриженим наголо» (А. Шаповалова, О. Давидюк).

По закінченню 9 класу Роман Солоха продовжив навчання в Сумському ліцеї Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (2005 – 2007 рр.).

Роки навчання в ліцеї посприяли у виборі майбутнього фаху. «Навчання в новому навчальному закладі з його інноваційними підходами, фаховими викладачами, а це здебільшого були викладачі ВНЗ, захопило Романа. Він був страшенно задоволений своїм вибором і моєю підтримкою його в цьому бажанні. Дуже швидко сільський хлопчина подорослішав» (Л. Смалей).

У пам'яті однокласників ліцейних років Роман залишився «дуже цікавим та інтелектуальним співрозмовником і не менш кумедним жартівником... позитиву якого не було меж... через півроку з ним вітався майже весь гуртожиток...» (Ю. В'язун (Красовська)).

Захоплення історією України у шкільні роки переросло у прагнення здобути фахову історичну освіту.

Успішно склавши ЗНО (українська мова – 168 балів (9 балів); історія – 188 балів (12 балів)), був зарахований на історичний факультет Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, проте юнак вирішив спробувати власні сили і вступив до Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2007 – 2011 рр.), у якому отримав повну вищу освіту за освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра та здобув кваліфікацію «бакалавр історії, вчитель історії».

Університетські однокурсники запам'ятали Романа Солоху як «юнака, що любив читати різні книжки, різнопланову за тематикою і жанрами літературу... веселий хлопець, що любив жартувати, ... що страшенно любив пародіювати людей... був творчою та неординарною особистістю» (С. Павлов); «усміхненого юнака міцної статури з рюкзаком за плечима та масивними навушниками, що звисали на шиї або ж,

щільно прилягаючи до вух, притискали до голови з'єднувальним обідком скуйовджене чорняве волосся..., невибагливим у побуті та прямим і щирим у спілкуванні, яке урізноманітнював гумором та всілякими дотепами, але завжди поважав особистий простір співрозмовника, не нав'язував власної думки..., як надзвичайно щирю людину, правдолюба. Він, ніби жартуючи, міг вивести лицеміра на чисту воду, враження складалося, що Солоха бачив людей наскрізь» (Р. Ралко); «життєрадіснішого хлопця, у якого ніколи не було ніяких проблем, коли не зустрінеш, завжди був усміхнений та веселий, на позитиві»; «Він бачив Сонце, що ранком встає» (М. Жолоб).

У пам'яті університетських викладачів Солоха Роман залишився «життєрадісним, моторним, завзятим та пустотливим студентом... І нехай іноді він навіть говорив повну нісенітницю, але завжди дуже впевнено, додаючи купу своїх студентських «прикольчиків» та завжди невинно та щиро усміхаючись. Ця його дитяча усмішка та по-особливому, по-солохівськи примружені очі – це, напевне, те, що запам'яталося найбільше» (Я. Камбалова); «Простий хлопець, добрий, товариський, гіперактивний, завжди готовий допомогти... завжди був веселий і галантний» (Т. Мелешенко); «на лекційних заняттях його увага не зосереджувалася на матеріалі лекції та її скрупульозному конспектуванні, а завше на спілкуванні, та не аби з ким... завжди сидів в оточенні дівчат... він людина жартів і юнак, з якого можна по-доброму покепкувати, і він не образиться... великим гультьєм-залицяльником, з якого зросте Герой» (І. Коляда).

У ці ж роки Роман захоплюється поезією. Сам починає свої перші проби пера. «Він розмовляв віршами. Ромчик казав, що він читає соціальний космічний реп» (С. Серженко); «Коли він читав свої вірші, то кожне слово ніби тонка струна бриніла в душі слухачів. Насиченість метафор та епітетів його поезій відображала цілісну картину прожитого моменту автором. Чіткість, влучність, філософські роздуми про життя, щирість авторських слів затягчували наші думки у вир Романового сприйняття світу» (О. Алексюк).

По закінченню університету Р. Солоха вступає до аспірантури, розпочавши роботу над темою дисертаційного дослідження «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні і зарубіжний світ» (науковий керівник: д. і. н., професор Журба М. А.)

Але завершити навчання в аспірантурі Р. Солосі не довелося. Бере активну участь у Революції гідності (2013 – 2014 рр.). «Юнак з чіткою українською позицією, свідомими переконаннями, не хотів і не міг залишатися осторонь» (С. Павлов); «Юний земляк, наділений надзвичайним інтелектом узяв активну участь в Революції гідності та війні на Донеччині» (С. Серженко); «АТО в 2014 – і він в перший рядах добровольців. Покинув науку, у якій, я впевнена, мав би велике майбутнє, і один із перших – на Майдан, а потім – на фронт!!!» (О. Давидюк).

З початком агресії рф проти України 2014 р. юнак добровольцем став на захист Батьківщини. Після навчання в навчальному центрі м. Новограда-Волинського Р. Солоха стає бійцем 54 ОРБ. «Воїн з усмішкою! Він був воїном навіть ще за довго до війни, яку розпочала рф на нашій землі, і, коли він 2014 року пішов добровольцем, це було зрозуміло всім, хто хоч раз дивився в його усміхнені чорно-карі, як вуглики, очі» (С. Борейко); «Солдат Роман Солоха зарекомендував себе як вправний воїн і справжній козак, бо недарма мав прізвище Солоха» (Ю. Бачал, позивний «Сапсан»).

Після демобілізації за станом здоров'я в 2015 р. Р. Солоха пробує повернутися до цивільного життя. Працює на різних посадах, у різних установах, службах. Але постійно прагне повернутися до побратимів, які продовжували збройне протистояння російській агресії на сході України. «Ти розповідав про АТО, про побратимів. Уже тоді ти знав смак війни! Ти був патріотом, ідеалістом, наївним мрійником, який хотів змінити цей світ, щоб він став ліпшим...» (Анжеліка Філіпова); «Після завершення служби в АТО Ромчик був глибоко засмучений, постійно говорив, що хоче повернутися до бойових побратимів, в авангард подій. Це було помітно» (С. Серженко).

24 лютого 2022 року, здолавши 200 км пішки від порогу рідної домівки до м. Києва, оминувши ворожі блокпости, солдат ЗСУ, Патріот – Громадянин Роман Солоха долучився до захисту Батьківщини від навали рашистсько-орківської орди. «Мамо, запам'ятай цей день – від сьогодні Україна пише свою нову історію і ми до неї причетні. І якщо я виживу в цій війні, я назавжди залишуся в армії...«Мам, не переживай, усе буде Україна! Ми переможемо! Я обов'язково повернуся додому живим!» – такими були останні слова Сина до Матері.

Та не судилося...

«Дійсним доповідаю, що о 15 год 00 хв 17 липня 2022 р. під час бою під населеним пунктом Новомихайівка Мар'їнського району Донецької області внаслідок обстрілу позицій третьої роти із танку та важкого міномету (вірогідно 120 мм) військами російської федерації загинув солдат – радіотелефоніст третьої роти Солоха Роман Сергійович...» (із рапорту Івана Добровольського (позивний «Доцент») про загибель Романа Солохи).

Радіотелефоніст 3-ї роти 23-го окремого стрілецького батальйону Збройних сил України солдат Солоха Роман Сергійович за позивним «Більбо» в пам'яті побратимів назавжди залишився «хлопцем, якого знали майже всі, хто бодай трохи цікавився життям батальйону. Його гумор, енергія, колоритна зовнішність і справжня зневага до небезпеки стали запорукою поваги з боку побратимів: як солдат, так і командирів... Роман Солоха – уособлення козацького духу: людей вільних, веселих, чуйних, дещо бешкетних та ледачих, максимально мирних, але лише до тієї хвилини, коли час братися до зброї та захищати рідну домівку, рідний край, рідну неньку Україну» (І.Добровольський, позивний «Доцент»).

Указом Президента України В. Зеленського №125/2023 «Про відзначення державними нагородами» від 2 березня 2023 р. солдата ЗСУ Солоху Романа Сергійовича за особисту мужність і самовіддані дії, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Вірного сина України, полум'яного Патріота-Громадянина, солдата ЗСУ Солоху Р. С., на позивний «Більбо», поховано в с. Дяківка Буринської ОТГ Сумської області.

Ігор Анатолійович Коляда, доктор історичних наук,
професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

Запрошуємо до співробітництва!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023

Випуск 45-46

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукареєв В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка М. Жолоб
Комп'ютерний набір О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки А. Мельник

Підп. до друку 06.12.2023 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 25,25
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>